



Надія Любовець

**УКРАЇНСЬКА МЕМУАРНА ТРАДИЦІЯ:
ЕВОЛЮЦІЯ У ВИМІРАХ ЧАСУ
(XII ст. – ПЕРША ТРЕТИНА XX ст.)**

Київ - 2024

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Надія Любовець

УКРАЇНСЬКА
МЕМУАРНА ТРАДИЦІЯ:
ЕВОЛЮЦІЯ У ВИМІРАХ ЧАСУ
(XII ст. – ПЕРША ТРЕТИНА XX ст.)

МОНОГРАФІЯ

Київ – 2024

DOI 10.15407/r_nbuv.0004936

УДК 82-94(092)(477)

Лю 93

Затверджено до друку вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(протокол № 7 від 19.07.2023)

Відповідальний редактор

Л. І. Буряк, доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

В. В. Томозов, доктор історичних наук,
старший науковий співробітник

Т. Д. Антонюк, доктор історичних наук, доцент

Любовець Н. І.

Лю 93 Українська мемуарна традиція: еволюція у вимірах часу (XII ст. – перша третина XX ст.) : монографія / Надія Любовець ; відп. ред. Л. І. Буряк ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2024. – 504 с.

ISBN 978-617-14-0145-7 (друк.)

ISBN 978-617-14-0146-4 (електрон.)

У монографії розглянуто широке коло питань, пов'язаних із процесом становлення і розвитку української мемуарної традиції XII ст. – першої третини XX ст. Досліджено місце, роль і значення мемуарів як важливого історико-культурного феномену, історико-біографічного джерела та комунікативного ресурсу. Упродовж багатьох століть мемуари були одним із ключових націоцентричних складників і водночас важелів національної історії, відображаючи складний шлях українців до незалежності. Особливе значення мемуарів у суспільстві полягає у їх властивості передавати історичну й національну пам'ять, виступати як унікальний контентний і комунікативний ресурс побудови громадянського суспільства та утвердження гуманістичних цінностей, тим самим впливаючи на згуртування українського соціуму, формування його ідеалів. Проаналізовано особливості спогадових наративів у різні історичні епохи в контексті специфіки авторського складу мемуаристів, тематики, кола постатей, жанрової палітри та видів комунікації.

Для істориків, літературознавців, культурологів, бібліотекознавців, фахівців інформаційної сфери, усіх, хто цікавиться проблемами мемуарів.

УДК 82-94(092)(477)

© Н. І. Любовець, 2024

© Національна академія наук України, 2024

© Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, 2024

ISBN (978-617-14-0145-7) (друк.)

ISBN (978-617-14-0146-4) (електрон.)

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Розділ 1. МЕМУАРИ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН ТА ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИЙ РЕСУРС СУСПІЛЬСТВА	17
1.1. Мемуари в соціокультурному та інформаційно-комунікативному просторі	17
1.2. Мемуари у фокусі наукових досліджень: дискусії навколо термінології та класифікації	41
1.3. Мемуари у світлі історіографії: міждисциплінарний вимір	53
Розділ 2. ВИТОКИ І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕМУАРНОЇ ТРАДИЦІЇ ВІД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДО МОДЕРНОСТІ: ЖАНРОВО-ЗМІСТОВІ ТА КОНТЕКСТУАЛЬНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ	87
2.1. Середньовічна автобіографія: початки мемуарної традиції на українських землях	90
2.2. Подорожні записки, криптомемуари та мемуарна повість як різновиди мемуарного жанру	103
2.3. Історичний наратив та повсякденне життя в діаріушах (щоденниках) середини XVII – XVIII ст.	120
2.4. Актуалізація національного чинника в мемуарній прозі Данила Туптала і Пилипа Орлика	145

Розділ 3. МЕМУАРНА ТРАДИЦІЯ ДОБИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (ПЕРША ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)	163
3.1. Українські мемуари першої половини – середини XIX ст.	164
3.2. Українська мемуарна спадщина другої половини XIX – початку XX ст.	183
3.3. Мемуари вітчизняних діячів науки і культури на сторінках видань Галичини	203
Розділ 4. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА (1914–1918 рр.) ТА УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1917–1921 рр.) У ПРОСТОРІ МЕМУАРНОГО НАРАТИВУ	235
4.1. Перша світова війна 1914–1918 рр.: мемуарна репрезентація трагічного національного досвіду	235
4.2. Українська революція 1917–1921 рр. у мемуарному вимірі: розмежування контекстів	254
Розділ 5. ЕВОЛЮЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МЕМУАРНОГО ПРОСТОРУ 20–30-х РОКІВ XX ст.: СКЛАДНІ МЕТАМОРФОЗИ НА ТЛІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	279
5.1. Мемуари в українському академічному дискурсі: пошук наукових алгоритмів презентації	279
5.2. Ідеологізація мемуарного наративу та нав'язування істпартівського канону в радянській Україні	312
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	339
Список джерел та літератури	349
Додатки	423
Іменний покажчик	469

Мемуари є складником національного культурного надбання, багатомірним культурно-історичним феноменом, якому належить помітне місце в житті українського суспільства впродовж віків. Адже саме особисті свідчення очевидців та учасників історичних подій, культурних явищ розкривають дух епохи. Водночас вони є відображенням інтересів і поглядів частини суспільства, до якої належить автор, що дає ґрунтовний матеріал для соціокультурологічних досліджень.

Увага суспільства, наукової спільноти до мемуарів визначається особливими функціями, властивими самій природі цього явища. По-перше, вони передають історичну пам'ять народу через засвоєння досвіду «іншого», що надає співвітчизникам імпульс для самореалізації та саморозвитку. По-друге, мемуари виступають тим дієвим інформаційно-комунікативним ресурсом, що сприяє зміцненню суспільних зв'язків через формування загальнознаючих національних цінностей та об'єднання людей для спільних дій. Тому впродовж століть вони відігравали особливу роль у згуртуванні українського суспільства, а нині в умовах російсько-української війни набувають цінності як чинник формування переможної стратегії поведінки, віри в перемогу, ресурсу для консолідації та інструменту подолання національної й особистої травми, комплексу «жертви».

Визначальною властивістю мемуарів є поєднання об'єктивного викладу з суб'єктивною оцінкою. Зумовлені спостереженнями реальних подій суспільного життя та дотичністю авторів до них, мемуари водночас не позбавлені впливу світоглядних засад та міфів спільноти, до якої належить

мемуарист. Цей аспект вартий уваги з огляду на вивчення не лише внутрішнього світу автора, а також і його оточення, про яке він розповідає і чий інтереси репрезентує.

Не менш важливим є потенціал мемуарів / спогадів щодо формування особистості та ідентичностей через засвоєння досвіду «іншого». Адже будь-яке прочитання мемуарів свідчить про включення читача у спілкування з автором, попри час і простір, що їх розмежовують. Виходячи з діалогічної природи словесної творчості взагалі, будь-який мемуарний твір можна подати у вигляді внутрішнього та зовнішнього діалогу: автора з персонажами, із самим собою, з читачем; з іншими творами, зі своєю епохою, з майбутнім¹. Водночас мемуарний наратив у його синтезованій глобальній проєкції виступає одним із ключових націонацентричних складників і важелів розвитку української культури, відображаючи складний шлях українців до незалежності.

Помітне місце в українському соціокультурному просторі мемуари посідають завдяки їхній багатовимірності. Передусім ідеться про насиченість фактологічним матеріалом (на відміну від інших писемних джерел – яскраво відображеним), колоритом, духом часу, настроями епохи; наявністю біографічної інформації про авторів (їх особисті стосунки, коло знайомств, зустрічі, емоційні стани, рефлексії з приводу подій та постатей – як знакових для історії, так і пересічних, а також інтимні переживання, життя у вимірі повсякдення тощо), що підкреслює їхній потенціал як історико-біографічного джерела. Крім того, мемуари містять характеристику взаємовідносин внутрішнього «я» автора з навколишнім світом, тому вони завжди насичені спостереженнями, роздумами, переживаннями, що характеризує особистісну картину світу і свідчить про культурологічні виміри таких літературних творів. Саме цей аспект робить мемуари популярними. У всі часи їх читали, читають і будуть читати. Також мемуарам властива потенційна можливість діалогу / комунікації незалежно від часопростору, що актуалізує соціокомунікативну функцію в суспільстві цього унікального контентного ресурсу. Виконуючи цю важливу функцію, мемуари тим самим сприяють налагодженню суспільного діалогу між минулим, сучасним і майбутнім, дають поштовх до консолідації громадянського суспільства, формування нових національних ідеалів та системи етичних цінностей і пріоритетів.

¹ Найбільш предметно ця властивість слова викладена в теорії поліфонічності літератури М. М. Бахтіна. Див.: Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М. : Искусство, 1979. 423 с.

Термін «мемуари» походить від французького слова «*mémoires*», що означає «пам'ять», і має два основні значення. По-перше, це систематичні чи фрагментарні записи особи про події минулого, у яких вона брала участь чи була очевидцем, по-друге – це літературний твір у формі спогадів про минувшину, в яких автор описує власні спогади, особисті уявлення «про себе та історичний процес; людей, з якими він зустрічався, спілкувався, разом працював, жив, творив»². Визначальними ознаками жанру мемуарів є «...суб'єктивне поцінування автором відтворюваних історичних реалій із вибіркоким залученням необхідних документів, неповнота інформації, іноді одностороннє подання. Історична достовірність часто поєднується з художнім домислом, фактографічність, подієвість може виявитися штучною, приховувати подвійний погляд письменника, який свідомо чи несвідомо залежить від власних або корпоративних інтересів»³.

Мемуари включають епізоди дитинства, освіти, кар'єри, сімейного життя, переживання, які сформували автора як особистість. До основних жанрів мемуарів відносять автобіографії, записки, діаріуші (щоденники), подорожні нотатки, криптомемуари, літературні мемуари тощо. Усі ці жанри представлені і в українській мемуарній традиції. Їх класифікація, характеристика визначальних рис, притаманних окремим жанрам, упродовж останніх десятиліть знайшли відображення у низці досліджень українських учених та узагальнені в новітніх енциклопедичних виданнях.

Автобіографія – форма біографії (грец. βίος – життя, γράφω – пишу), де головним героєм є автор. Зазвичай вона пишеться від першої особи, охоплює велику (або найважливішу) частину її життя, що свідчить про обмеженість у часі як характерну рису жанру. У ній простежується прагнення узагальнити події та факти власного життя, підпорядкувавши їх певній авторській концепції. Це робить автобіографію джерелом відомостей про особу (походження, родинний статус, освіта, кар'єра, коло знайомих, інтереси, заняття, захоплення, внутрішній світ), а також інформації про мотиви вчинків автора в суперечливих ситуаціях, та характеризує духовне життя суспільства певної доби.

² Галич О. А. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи. Луганськ : Знання, 2001. С. 34.

³ Мемуари. *Літературознавча енциклопедія* : у 2 т. Т. 2 / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : Академія, 2007. С. 26.

Отже, в автобіографії важливі хід внутрішніх подій, генезис особистих рішень, психологічна мотивація вчинків. Канонічним щодо визначення сутності жанру є твердження Ф. Лежена (Ph. Lejeune), згідно з яким автобіографія – це «текст з ретроспективною установкою»⁴, у якому «реальна особистість розповідає про власне існування, роблячи акцент на своєму особистому житті, особливо на історії становлення своєї особистості»⁵. До напрацювань Ф. Лежена в теорії жанру автобіографії належить положення про те, що обов'язковим структурним елементом будь-якої автобіографії є «автобіографічна угода» (*le pacte autobiographique*), яка вказує на автобіографічні наміри автора. І ця угода, на його думку, імпліцитно (невербально) або експліцитно (вербально) властива всім без винятку автобіографіям, що допомагає виокремлювати їх із загального потоку текстів, написаних від першої особи. А до жанроутворювальних чинників належить наявність у тексті автобіографії загальноприйнятих тематичних блоків: родовід, дитинство, юність, виховання, освіта і т. ін.

Специфіка автобіографії полягає у високій мірі тотожності автора розповіді тому особистому досвіду, який ним описується, адже творець автобіографії завжди дивиться на світ крізь призму своєї особистості. Це робить досить відвертою сповідь «внутрішнього» біографа, тому що лише йому одному відоме те, чого не може висловити й описати жодна інша людина. Такі властивості автобіографії є свідченням її саморепрезентативності та розрахунку на подальшу публікацію чи будь-яку іншу форму публічного оприлюднення. Загалом автобіографування, на думку вітчизняних дослідників, відображає рух автобіографа хронотопом власної пам'яті, тим самим простір письма створює умови для реалізації процесу самопізнання⁶.

Записки – це фрагментарні нотатки про різні події, думки та спостереження, зроблені автором протягом певного періоду, «нарративний жанр, започаткований на межі XVIII–XIX ст., у якому розповідь у формі нотаток ведеться від першої особи з притаманним їй виразним характером особистісного письма»⁷. Серед основних жанрових властивостей записок – нарація

⁴ Тут і надалі переклади здійснені авторкою монографії.

⁵ Lejeune Ph. *Le pacte autobiographique*. Paris : Seuil, 1975. P. 14.

⁶ Шевців Г. М. Автобіографічна пам'ять як необхідна умова конструювання автобіографічного нарративу. *Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія «Літературознавство»*. Харків, 2011. Вип. 1 (65), ч. 2. С. 153–159.

⁷ Записки. *Літературознавча енциклопедія* : у 2 т. Т. 1 / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : Академія, 2007. С. 381.

від першої особи, своєрідний тип головного героя-оповідача, яким стає автор записок, акцент на особистому ставленні до зображуваного, достовірність, фактографічність (часто наявність автобіографічних елементів), жанровий маркер у назві, підзаголовку чи самому творі⁸.

Діаріум (лат. *diario* – щоденний, пол. *dziariusz* – щоденник, сімейна хроніка) – записи, здійснені власноруч, у яких автор фіксує повсякденні події, свої почуття, роздуми і спостереження. Вони характеризуються хронологічністю, відображаючи плин часу, хоча іноді з перервами через обставини або стан автора. Щоденники є суб'єктивними, оскільки провадяться від першої особи та відображають особисті інтереси автора. Зазвичай не призначені для публікування і ведуться для себе. Частіше мають монологічну форму, але можуть містити елементи автокомунікації, наприклад полеміку автора з самим собою або з уявним опонентом. Щоденні записи можуть робитися з різною метою: як ведення особистої хроніки чи самовираження, відстеження особистого розвитку чи аналіз подій або ж як накопичення матеріалу для літературного твору. Записи в діаріумі є особистими й приватними, автор зазвичай сам вирішує, хто може мати доступ до них. Відомі три різновиди діаріума: документальний (традиційний), літературний та белетризований (вигаданий)⁹.

У *подорожніх нотатках / нарисах / тревелогах* автор описує людей, події, краєвиди та свої враження під час подорожі¹⁰. А сам жанр «подорож» (англ. *travel*) визначається як метажанр, поширений у формі «ходінь», нотаток, щоденників, мемуарів, нарисів тощо, ґрунтується на хронотопі шляху, на переміщенні персонажа в просторі й часі, що генетично постає зі спогадів¹¹.

Що до терміна «*криптомемуари*», то, виходячи з того, що «крипто...» (від грец. *κρυπτός* – таємний, прихований) – частина складних слів, яка означає «таємно» або належність до певного прихованого стану, визначимо їх як записи автора, здійснені в зашифрованій формі або з метою збереження приватності¹². І. І. Кривецький та І. П. Крип'якевич розглядали цей термін для

⁸ Шахова К. Записки як жанровий різновид української прози. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*. 2015. № 6. С. 88.

⁹ Щоденник. *Літературознавча енциклопедія* : у 2 т. Т. 2 / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : Академія, 2007. С. 592–593.

¹⁰ Подорожній нарис. *Там само*. С. 230.

¹¹ Подорож. *Там само*. С. 229–230.

¹² Крипто. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-1574> (дата звернення: 03.08.2023).

позначення форми прихованих мемуарів або уривків зі спогадів, розміщених в інших виданнях¹³. Сучасний дослідник О. А. Галич відносить криптомемуари до невизначених понять¹⁴.

Дослідження мемуарів становлять великий масив наукових праць. Вони охоплюють історію виникнення, еволюцію та специфіку жанрів, авторів, тематику, контексти тощо. Різноманітний потенціал мемуарів зумовив кілька підходів до їх вивчення, серед яких найбільш поширеними є: історико-джерелознавчий, літературознавчий (спрямований на вивчення жанрових форм мемуарів), культурологічний (досліджує мемуари як культурний продукт незалежно від часу створення в актуальній культурі), інформаційно-комунікативний (досліджує мемуари як інструмент та ресурс суспільної комунікації). Останній, зокрема, набув активного розвитку в контексті сучасних технологічних змін, які призвели до радикальних трансформацій у гуманітарних науках. Ці зміни пов'язані з виникненням нового наукового напрямку – Digital Humanities (цифрова гуманітаристика), який суттєво вплинув на методи створення та поширення гуманітарних знань і формати їх представлення в соціумі.

Використання інструментарію цифрової гуманітаристики створило умови для більш ефективної імплементації мемуарів у національний інформаційний простір. Це, в свою чергу, стало підґрунтям для більш ефективного налагодження комунікації в суспільстві.

Зазначені підходи, доповнюючи один одного, не лише відкривають нові можливості для використання спогадів як джерела наукових досліджень, а й дають змогу дослідити та оцінити їх вплив на суспільство як у час їх написання, так і у віддаленій перспективі.

Міждисциплінарний вимір цього історико-культурного феномену зумовив залучення широкого кола дослідників до його вивчення. Серед них варто назвати Дж. Мея (G. May), Ф. Лежена (Ph. Lejeune), Ж. Лакутюра (J. Lacouture), В. Валека (V. Válek), А. Сміта (A. Smyth), А. Ценського (A. Cieński), Р. Любас-Бартошинську (R. Lubas-Bartoszyńska)

¹³ Кревецкий И. Спомини Ів. Федоровича про початки друкарства на Україні. *Стара Україна*. 1924. № 2–5. С. 35–37 ; Крип'якевич І. Мемуари українців XVI–XVII ст. *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 126–132.

¹⁴ Галич О. А. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи. Луганськ : Знання, 2001. С. 29.

та ін. Дж. Мей ¹⁵, зокрема, досліджуючи жанр автобіографії на основі французької мемуарної літератури, розрізняв суміжні жанри – мемуари, щоденник, хроніка, біографія, роман («comme les mémoires, la chronique, le journal intime, la biographie, le roman»¹⁶), зауважуючи, що відмінності між ними невловимі й довільні. Автор дослідження «Le pacte autobiographique» («Автобіографічна угода») Ф. Лежен ¹⁷, запропонував уже згадуване визначення автобіографії. Цю саму проблему вчений розглядає і в статті «Pour l'autobiographie» («На захист автобіографії»), зазначаючи, що автобіографія – не лише словесна конструкція, а й соціальний вчинок ¹⁸. Ж. Лакутьор ¹⁹ у праці «André Malraux, une vie dans le siècle Broché» («Андре Мальро, життя у вирі століття») розкриває сенс буття мемуариста в контексті літературної епохи. Представленість жанру в широкому хронологічному діапазоні – від періоду середньовіччя та раннього модерну до сучасного світу соціальних мереж і смартфонів – розглянуто англійським дослідником А. Смітом у праці «A History of English Autobiography» («Історія англійської автобіографії») ²⁰.

Польський літературознавець А. Ценський у книзі «Pamiętnikarstwo polskie XVIII wieku» («Польська мемуаристика XVIII століття») дослідив початки вітчизняної мемуаристики, які пов'язував з виникненням історизму в суспільній свідомості поляків у XVIII ст. Аналізуючи особливості історичної нарації, учений безпосередньо в мемуаристиці виокремлює кілька з них. Основне місце, на його думку, посідає схема «від колиски до могили», яка є формою найбільш детальної автобіографії, а також схема повних, добре

¹⁵ Мей Джордж (Жорж) (Georges May; 1920–2003) – французький та американський літературознавець.

¹⁶ May G. L'autobiographie. Paris : Presses universitaires de France, 1979. P. 20.

¹⁷ Лежен Філіпп (Philippe Lejeune; нар. 1938) – французький історик, культуролог, соціолог літератури, дослідник жанру щоденника та автобіографії. Автор праць «L'Autobiographie en France» (1971), «Le pacte autobiographique» (1975; перевид. 1996, 2005, 2006), «Nourritures. Ambérieu-en-Bugey: Association pour l'autobiographie et le patrimoine autobiographique» (2007), «Frontières de l'autobiographie» (2007) та ін. Співзасновник Асоціації на захист автобіографії.

¹⁸ Лежен Ф. В захисту автобіографії. *Иностранная литература*. 2000. № 4. С. 108.

¹⁹ Лакутьор Жан Марі Жерар (Jean Marie Gérard Lacouture; 1921–2015) – французький письменник, біографіст.

²⁰ A History of English Autobiography / Adam Smyth (Ed.). New York : Cambridge University Press, 2016. 432 p.

написаних мемуарів²¹. Дослідник зазначає, що мемуари – це відтворення давно забутих вражень, «...які є найціннішим матеріалом, адже реконструкція подій на основі пам'яті є, так би мовити, квінтесенцією мемуаристики»²². Р. Любас-Бартошинська розглядає проблему польської автобіографії в європейському контексті²³. Чеський дослідник В. Валек у праці «K specificnosti memoárové literatury» («До специфічності мемуарної літератури») вивчав еволюцію чеської мемуарної літератури XX ст. в контексті документалістики. Він запропонував періодизацію та класифікацію, визначив жанри, основні ознаки мемуарної прози, до яких зараховував автентичність, репортажність, суб'єктивність, ідентичність автора і героя твору²⁴.

Значний внесок у теорію мемуарів, зокрема автобіографічного жанру, зробили американські вчені М. Блейзінг (M. Blasing) – автор праці «The Art of Life. Studies in American Autobiographical Literature» («Мистецтво життя. Дослідження американської автобіографічної літератури»; 1977), Дж. Олни (J. Olney) – автор праць «Autobiography and the Narrative Imperative from St. Augustine to Samuel Beckett» («Автобіографія та наративний імператив від св. Августина до Семюеля Беккета»; 1981) та «Memory and Narrative: The Weave of Life Writing» («Пам'ять і розповідь: переплетіння життя»; 1998), Г. Т. Кузер (G. Th. Couser) – автор праці «Altered Egos: Authority in American Autobiography» («Змінене его: авторитет в американській автобіографії»; 1989), С. Бейлі (S. Balee) – автор дослідження «From the Outside In: A History of American Autobiography» («Ззовні всередину: історія американської автобіографії»; 1998). Серед проблем, що розглядаються ними: взаємодія особистості й держави, співвідношення історичної правди та її мемуарної інтерпретації, історія мемуарного жанру тощо.

У фундаментальному тритомному виданні («Handbook of Autobiography / Autofiction» («Довідник з автобіографії / автофікції»; 2019)²⁵

²¹ Cieński A. Pamiętnikarstwo polskie XVIII wieku. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981. S. 80.

²² Ibid. S. 81.

²³ Lubas-Bartoszyńska R. Pisanie autobiograficzne w kontekstach europejskich. Katowice : Śląsk, 2003. 212 s.

²⁴ Válek V. K specificnosti memoárové literatury. Brno : Univerzita J. E. Purkyně, 1984. S. 157–158.

²⁵ Handbook of Autobiography / Autofiction / ed. by Martina Wagner-Egelhaaf. Vol. 1 : Theory and Concepts ; Vol. 2 : History ; Vol. 3 : Exemplary Autobiographical / Autofictional texts. Berlin ; New York : De Gruyter, 2019.

за загальною редакцією відомої німецької дослідниці М. Вагнер-Егельхааф (M. Wagner-Egelhaaf) подано теоретико-методологічне обґрунтування жанру автобіографії та його різноманітні репрезентації. У тритомнику, укладеному на засадах міждисциплінарності та транскультурності, знайшли відображення питання теорії, концептів автобіографії / автофікції, автобіографічних форм та жанрів. Значну увагу приділено як класичним, так і сучасним цифровим формам автобіографічного письма, популярність і вага якого в суспільстві не лише збереглись, а й навіть зросли. Серед сучасних форм названо цифрові життєві наративи, електронні листи тощо.

Перші напрацювання українських учених з проблем мемуарів датовані кінцем XIX – першою половиною XX ст. Вони стосувались визначення основних етапів розвитку жанру та його функцій у суспільстві, акцентували на значенні мемуарів як історико-біографічного джерела та вивченні спогадової бібліографії. Це передусім розвідки засновників і редакторів українських часописів «Літературно-науковий вістник», «Киевская старина», «Україна» та інших, а також дослідження І. П. Крип'якевича, О. Т. Назарука, Д. І. Дорошенка. Усі вони звертали увагу на недостатнє представлення мемуарів у суспільстві та необхідність збирання, опублікування й залучення якомога ширших верств до написання мемуарів з огляду на їх роль у формуванні національної історії, пам'яті та ідентичностей. Сучасні дослідження вітчизняних мемуарів представлені широкою тематичною палітрою, передусім історико-джерелознавчих та літературознавчих студій.

Попри масив наукових напрацювань з різних проблем мемуарів усе ще залишається цілий спектр питань, які потребують свого подальшого поглибленого вивчення та переосмислення з огляду на кардинальні суспільно-політичні та соціокультурні трансформації, технологічні зрушення, які відбулися в українському суспільстві впродовж останніх десятиліть.

Значна частина українського мемуарію розпорошена по численних збірниках різноманітних форматів, періодичних виданнях, залишаючись усе ще поза суспільним дискурсом. Переконалим підтвердженням цього є відсутність в Україні єдиного бібліографічного покажчика – реєстру мемуарів²⁶, який би уможливив розуміння масштабності явища та надав суспільству ши-

²⁶ Див.: Любовець Н. І. Бібліографія українських мемуарів: досвід та сучасні виклики. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2019. Вип. 18. С. 195–212. <https://doi.org/10.15407/ub.18.195>

рокий доступ до цього унікального контентного інформаційно-комунікативного ресурсу.

На зміну традиційному, усталеному, дещо спрощеному сприйняттю мемуарів лише як історико-біографічного джерела та літературного жанру має прийти усвідомлення того, що це потужний ресурс збереження і ретрансляції історичної та національної пам'яті, який відіграє помітну ідеологічну, виховну, освітню роль у суспільстві.

З огляду на це визначається мета пропонованої праці, яка полягає у дослідженні мемуарів як культурно-історичного феномену, історико-біографічного нарративу, що відображає специфіку кожної історичної епохи через суб'єктивне сприйняття особистості, жанрових різновидів та проблемно-тематичної спрямованості мемуарів у європейському контексті, видів комунікації / діалогу автора з потенційним читачем; визначенні критеріїв їх еволюції, авторського складу та інтенцій авторів, мотивів вибору «героя»; актуалізації місця та ролі мемуарів у вітчизняному культурно-історичному процесі.

Водночас феномен Digital Humanities, що пов'язаний зі збільшенням можливостей трансформації та поширення гуманітарних знань за допомогою цифрових інструментів і засобів, потребує актуалізації в науковому дискурсі ролі мемуарів як унікального контентного інформаційного ресурсу та інструменту суспільної комунікації, що впливає на суспільну свідомість, формує світоглядні засади та етичні уявлення в соціумі.

Окреслені завдання зумовили й логіку викладу матеріалу, організованого за хронологічно-проблемним принципом. При цьому кожний розділ має свою особливість з огляду на специфіку історичної епохи, авторський склад, жанрове розмаїття, тематичну спрямованість, види комунікації та форми презентації.

У першому розділі – **«Мемуари як соціокультурний феномен та інформаційно-комунікативний ресурс суспільства»** – розглянуто це історико-культурне явище, яке виникло у відповідь на потребу людини у формуванні історичної свідомості й комунікації та помітно впливає на розвиток усіх сфер суспільного життя. У контексті соціально-політичних, культурних та духовних трансформацій, інституалізації та еволюції української історичної науки комплексно проаналізовано вітчизняну історіографію історико-мемуарного нарративу. Проведено реконструкцію історіографічного доробку, що дало змогу відтворити соціально-політичні, культурні впливи

та їх хронологію у сфері вивчення мемуарів. Розглянуто дискусії навколо термінології та класифікації.

У другому розділі – **«Витоки та становлення української мемуарної традиції від середньовіччя до модерності: жанрово-змістові та контекстуальні інтерпретації»** – здійснено аналіз згрупованих за жанровою ознакою широковідомих і значущих пам'яток вітчизняного мемуарію, які найбільшою мірою репрезентують його поступальний розвиток, збагачення тематичної і жанрової спрямованості, інтелектуальної і духовної насиченості. Це середньовічні автобіографії, подорожні записки, криптомемуари, діаріуші, мемуарна проза.

У третьому розділі – **«Мемуарна традиція доби Українського національного відродження (перша половина XIX – початок XX ст.)»** – проаналізовано вплив соціальних і політичних перетворень у Європі першої половини XIX – початку XX ст. на українську мемуарну традицію, що знайшло відображення в журналах «Основа», «Киевская старина», збірнику «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца», «Літературно-науковому вістнику», університетських часописах Харкова, Одеси.

У четвертому розділі – **«Перша світова війна (1914–1918 рр.) та Українська революція (1917–1921 рр.) у просторі мемуарного наративу»** – розглянуто спогадову репрезентацію трагічного національного досвіду подій Першої світової війни (1914–1918 рр.) та розмежування контекстів Української революції (1917–1921 рр.) у мемуарних наративах.

У п'ятому розділі – **«Еволюція національного мемуарного простору 20–30-х років XX ст.: складні метаморфози на тлі суспільно-політичних трансформацій»** – висвітлено зміни національного мемуарного простору 1920–1930-х років у контексті українського академічного дискурсу (часописи «Україна», «За сто літ») та істпартівського канону в радянській Україні на тлі кардинальних суспільно-політичних трансформацій.

Вибір часових меж дослідження зумовлений специфікою появи та становлення мемуарної традиції на українських землях. Нижня межа визначається тим, що в XII ст. з'являється перший зразок українських мемуарів – автобіографія Володимира Мономаха, а верхня охоплює 20–30-ті роки XX ст., коли українська традиція мемуарних наративів переривається з утвердженням істпартівського дискурсу, що призвело до формування іншого кола авторів, впровадження проблематики, акцентів згідно з ідео-

логічними канонами, які почали домінувати. На довгі роки мемуари стали інструментом радянської пропаганди й політичної боротьби, спричинивши викривлене сприйняття реальності в суспільстві. Це, своєю чергою, сприяло витворенню колективного радянського «я» на протигагу індивідуальному. Наступний, якісно новий етап у розвитку вітчизняної мемуарної традиції розпочався з проголошенням незалежності України на тлі кардинальних змін у суспільстві та радикальних трансформацій у соціогуманітарній сфері, у тому числі утвердження епохи Digital Humanities.

У роботі застосовано методологічні принципи міждисциплінарності, системності, історизму. Використано методи дослідження: історіографічний, історичний, аналізу та синтезу, дискурсивний, історично-хронологічний, порівняльний, ретроспективний, біографічний, контекстуального аналізу, а також системно-структурний і проблемний підходи.

Для простеження безперервності української мемуарної традиції джерельною базою дослідження визначено українські мемуарні тексти від XII ст. до першої третини XX ст. Оскільки повний аналіз усіх джерел не є метою роботи, відбиралися лише знакові, типові та показові матеріали. Основну увагу приділено мемуарним текстам, які були опубліковані здебільшого в періодичних виданнях, заснованих за ініціативою громадських, наукових, університетських і державних установ. Ці видання об'єднували навколо себе найкращих представників національної інтелектуальної еліти.

Висловлюю щиро вдячність за доброзичливі зауваження та рекомендації у процесі написання монографії члену-кореспонденту НАН України, доктору історичних наук Володимирі Івановичу Попику, науковому редактору доктору історичних наук Ларисі Іванівні Буряк, рецензентам – доктору історичних наук Тетяні Дмитрівні Антонюк та доктору історичних наук Валерію В'ячеславовичу Томозову, багатьом моїм колегам, які особистою участю в науковому обговоренні проблематики та слухними порадами сприяли появі цієї праці. Окрема подяка всім членам родини, які забезпечили необхідні умови для написання монографії.

МЕМУАРИ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН ТА ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИЙ РЕСУРС СУСПІЛЬСТВА

1.1. Мемуари в соціокультурному та інформаційно-комунікативному просторі

У сучасних умовах утвердження гуманістичних цінностей, тяжіння до антропологічно орієнтованої соціальної історії та її персоналізації на тлі застосування нових інформаційних технологій для спілкування в глобалізованому світі мемуари є важливим контентним та комунікативним науково-інформаційним ресурсом суспільства загалом, унікальним джерелом для досліджень комплексу дисциплін сучасної гуманітаристики і традиційним засобом накопичення, збереження й передачі від покоління до покоління національної та історичної пам'яті. У монографії вживається термін «*мемуарій*» щодо комплексу мемуарних творів різних жанрів на українських теренах, який характеризується широким розвитком жанрово-стильових пошуків українських мемуаристів у різні історичні періоди та в різних контекстах; еволюцією соціального статусу авторів спогадів, інтенцій, тематики, «героїв», видів комунікації; особливостями процесу інституалізації спогадів.

Вивчення мемуарів / мемуарію як соціокультурного феномену відбувається в межах розуміння культури як сукупності матеріальних і духовних надбань на певному історичному рівні розвитку суспільства та людини, які втілені в результатах продуктивної діяльності. Феномен розглядається як локалізоване в просторі та часі соціально-історичне утворення, що специфі-

кується або за історичними типами, або за етнічними, континентальними чи регіональними характеристиками суспільства ¹. Водночас znana в сучасному науковому світі інституція The Center for Advanced Research on Language Acquisition (CARLA) ² звертає увагу на властивості культури в плані формування спільної моделі поведінки та взаємодії, когнітивних конструкцій і понять, які засвоюються в результаті соціалізації. Ці спільні моделі ідентифікують членів окремої групи культури, а також розрізняють членів іншої групи ³. Останній аспект у визначенні культури дає змогу дослідити соціокультурну динаміку мемуарів.

Підвищений інтерес до мемуарного жанру свідчить про те, що мемуари передають сучасникам соціальний, духовний, культурний, моральний досвід минулого і тим самим впливають на розвиток особистості та є інструментом суспільного діалогу. Їм властиві окремі знакові риси соціокультурного простору своєї доби, що допомагає прояснити і переосмислити явища культури, історії та зрозуміти духовний світ сучасників. Автор мемуарів висловлює свою творчу суб'єктивну оцінку того, що відбувається в його душі та світі загалом. Від жанру мемуарів, авторів, інтенцій, читацької аудиторії залежить і їх суспільне значення, джерелознавчий потенціал як форми фіксації пережитого, що безпосередньо пов'язане з суспільним та культурним життям людей, зі зміною цінностей, моральних, етичних принципів, світогляду. Іншими словами, крізь призму мемуарів ми маємо змогу поглянути на світ очима сучасників людей і подій, які залишились у минулому, відчути специфіку авторського сприйняття часопростору, зрозуміти картину світу автора спогадів. Тому, незалежно від часу створення, мемуари залишаються включеними в систему сучасної / актуальної культури, посідають належне місце в культурному просторі, відіграючи важливу роль у системі суспільної комунікації.

Загалом розгляд мемуарів як соціокультурного феномену свідчить про те, що їх створення залежить від соціального контексту, а вони самі значною

¹ Бойченко І., Хамітов Н. *Культура. Філософський енциклопедичний словник*. Київ : Абрис, 2002. С. 313.

² Центр діє при Університеті Міннесоти (США).

³ Див.: What is Culture? *University of Minnesota. CARLA: The Center for Advanced Research on Language Acquisition*. URL: <https://carla.umn.edu/culture/definitions.html> (дата звернення: 19.07.2023).

мірою детермінують суспільне життя. Тим самим фіксується двоїста залежність: як соціокультурний феномен мемуари виникли у відповідь на потребу людини у формуванні історичної свідомості та комунікації, з іншого боку — вони помітно впливають на розвиток усіх сфер суспільного життя. Адже спогади належать до текстів впливу, які здатні формувати свідомість, сприяти об'єднанню демократичних суспільств на гуманістичних засадах. Водночас вони виступають засобом маніпуляцій у тоталітарних суспільствах та використовуються як інструмент формування імперської ідеології, уявлень про природну нерівність людей і цілих народів.

Дослідження феномену вітчизняних мемуарів набуває особливої актуальності в контексті кардинальних змін у вітчизняній гуманітаристиці, яка за останні десятиліття поповнилась новими науковими напрямками (усна історія, локальна історія, соціальна історія, макро-, мікро-, мезоісторія, історія повсякдення тощо) та методами, що значно збагатили українську історіографію. Завдяки цьому на перше місце вийшли антропологічно та культурологічно зорієнтовані розвідки, які демонструють відхід від соціально-економічних досліджень.

Не менш важливий вплив на мемуарний простір справили цифровізація суспільства та глобалізаційні процеси. Відповіддю на ці виклики для гуманітаристики стало виникнення нового наукового напрямку — цифрової гуманітаристики (Digital Humanities, DH) ⁴ — міждисциплінарної галузі досліджень, що об'єднує методики і практики гуманітарних, соціальних наук та інформаційних дисциплін. Її мета — вивчення можливостей застосування та інтерпретації нових цифрових та інформаційно-комунікаційних технологій, систематичне використання цифрових ресурсів у гуманітарних і соціокультурних дослідженнях та освіті ⁵. Першорядне значення має саме гуманітарний зміст знання (логіка змісту, а не засобів), завдання гуманітарних досліджень, а не комп'ютерні технології. Однією з особливостей функціонування DH, що вказує на її великий потенціал, є можливість долучення до роботи над окремими проектами не лише державних установ і науковців, а й усіх охочих, незалежно від локації. Головне — чітка мотивація та на-

⁴ Інші терміни: e-Humanities, e-Science, e-History, цифрові гуманітарні науки.

⁵ Можаяева Г. В. Digital Humanities: цифровой поворот в гуманитарных науках. *Гуманитарная информатика*. 2015. № 9. С. 8–23.

явність зацікавлених учасників. Застосування інструментарію ДН при вивченні та поширенні в суспільному просторі мемуарних наративів сприяло появі значної кількості цифрових проєктів – електронних бібліотек, сайтів, присвячених спогадам.

Найбільші зміни в контексті трансформації / еволюції сучасного мемуарного простору спричинили новітні наукові практики, які активно розвиваються в Україні в рамках усної історії⁶ та все більше переорієнтовують історичні дослідження з часу на простір (з акцентом на соціокультурний контекст місцевої історії) в межах локальної історії.

Залучення новітнього методологічного та методичного інструментарію для дослідження феномену вітчизняних мемуарів і власне української традиції у цій царині набувають особливої актуальності в контексті сучасних цивілізаційних викликів, які стоять перед українською державністю на тлі сучасної російсько-української війни, зокрема – як інформаційного ресурсу консолідації суспільства, чинника формування переможної стратегії поведінки, віри в перемогу, інструменту подолання національної та індивідуальної травми.

Вивчення феномену українських мемуарів, активне залучення їх як важливого інформаційно-комунікативного ресурсу національного культурного простору потребує визначення основних маркерів, що розкриють специфіку й потенціал цього історико-культурного явища в різні історичні періоди. Такими маркерами можуть слугувати *жанри, автори та їх біографії, авторські інтенції, «герої» мемуарів, види комунікативних зв'язків, тематичні спрямування*, які включають мемуарні наративи. Це дасть змогу з'ясувати основні етапи еволюції вітчизняної мемуарної творчості, їхні характерні риси, жанрове розмаїття, європейський контекст українських мемуарів – що є відповіддю на сучасні виклики глобалізації, які треба сприймати не як суцільну уніфікацію, а, скориставшись її перевагами, зберігати і розвивати свою культурно-національну ідентичність.

⁶ Див.: Верменич Я. В. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. 284 с. ; Грінченко Г. Г., Реброва І. В., Романова І. М. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України). *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 172–187 ; Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. *Україна модерна*. Львів, 2007. Чис. 11. С. 7–21.

Виникнення мемуарів пов'язане, з одного боку, з появою в суспільстві потреби в історичному переказі, коли розповідь очевидця або учасника подій набуває цінності саме як особисте свідчення, виокремлене із загального (офіційного) історичного оповідання, з другого – з появою в людини потреби поділитися своїм життєвим досвідом (з широким колом сучасників чи зі своїми нащадками), викласти й оцінити власне бачення подій, свою роль і місце в них. Попит на такого роду тексти дає нам змогу говорити про висунування в системі культури специфічних мемуарних функцій, які полягають у задоволенні потреби в індивідуалізованій (хоча і суб'єктивній) історичній інформації, що засвідчує їх історико-джерелознавче, комунікативне та культурологічне значення.

Своїм корінням світова мемуаристика сягає давніх часів. Протягом епох урізноманітнювалися її жанри, тематика. Основна увага давніх мемуарів фокусувалася на інтересах держави, згодом, в епоху Відродження, ключовим елементом у спогадових творах стала людина, її внутрішній світ. Модернізм, авангардизм привнесли у мемуарні твори нові форми самопрезентації людини, виявлення її внутрішньої свободи, інколи епатажно. Постмодернізм сконцентрував увагу на окремій особистості й висунув принцип універсальності світу, наголошуючи на наявності у світі єдиних загальнолюдських, універсальних цінностей, які здатні об'єднати людство в майбутньому.

Трансформації соціокультурного життя початку XXI ст., пов'язані з процесами цифровізації та глобалізації, крім позитивних, привнесли у світовий соціум і негативні моменти, зокрема – ідею універсалізації культури, яка становить загрозу розвитку та збереженню її національних форм, нівелює національну, релігійну, культурну ідентичності. Водночас змінилися жанри, форми, тематика мемуарів, виміри репрезентації.

Вивчення мемуарів перебуває в полі зору цілого комплексу дисциплін сучасної соціогуманітаристики: історії, літературознавства, філософії, психології, соціології, культурології, лінгвістики. Найбільш перспективним видається суголосний інформаційному сьогоденню інформаційно-комунікативний підхід до вивчення мемуарів. Завдяки його потенційним можливостям мемуари розглядаються як унікальний контентний і комунікативний ресурс, особливістю якого є здатність зберігати й передавати

інформацію про минулі події, узагальнюючи індивідуальний досвід авторів. Такий підхід дає змогу дослідити значення мемуарних наративів у різні історичні епохи в контексті впливу на формування особистості, індивідуальної і колективної історичної пам'яті та їхньої потенційної властивості давати імпульс до самореалізації, саморозвитку через засвоєння досвіду «іншого» і, у свою чергу, визначити їхній вплив на суспільний розвиток. Інформаційно-комунікативний підхід забезпечує більш глибоке й різнопланове розкриття мемуарних текстів, що набуває особливого значення в інформаційну епоху, яка супроводжується загостренням проблем комунікації в усіх її проявах.

У науковому дискурсі побутує два термінологічні означення: «комунікаційно-інформаційний» та «комунікативно-інформаційний» (щодо впливів, підходів, рівнів, процесів, принципів тощо). Зважаючи на те, що термін «комунікаційний» охоплює аспекти комунікації як сполучення, транспорту (шляхи, мережа), а термін «комунікативний» стосується комунікації як спілкування, передачі інформації (функція мови, зв'язок), у пропонованій роботі ми будемо використовувати терміни «інформаційно-комунікативний підхід», «комунікативний потенціал», «комунікативний ресурс» тощо.

Отже, комунікативність – це властивість соціальної реальності, яка є сукупністю умов, що забезпечують можливість встановлення діалогу, взаємодії між суб'єктами. А налагодження каналів трансляції і репродукування інформації відбувається завдяки сукупності комунікаційних технологій, що забезпечують взаємодію між виробником, передавачем і споживачем інформації ⁷.

Комунікацію розглядаємо як універсальний соціокультурний механізм, орієнтований на взаємодію соціальних суб'єктів, відтворення й динаміку соціокультурних норм і зразків такої взаємодії ⁸ та «...обмін між людьми або іншими соціальними суб'єктами цілісними знаковими повідомленнями, у яких відображені інформація, знання, ідеї, емоції тощо,

⁷ Дубас О. П. Інформаційно-комунікаційний простір: поняття, сутність, структура. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2010. Вип. 19. С. 228–229.

⁸ Дридзе Т. М. Социокультурная коммуникация как текстовая деятельность в семиосоциопсихологии. *Общественные науки и современность*. 1996. № 3. С. 145.

обумовлений цілим рядом соціально значимих оцінок, конкретних ситуацій, комунікативних сфер і норм спілкування, прийнятих у даному суспільстві»⁹.

Для розуміння інформаційно-комунікативного потенціалу мемуарів важливим бачиться визначення складників комунікативного процесу в системі діалогічної моделі¹⁰ соціальних комунікацій як найбільш прийнятної для розгляду мемуарної творчості. Діалогічна модель комунікації розроблялася ще з 50-х років ХХ ст.¹¹ в рамках драматургічної теорії Е. Гофмана (Erving Goffman)¹², драматичної теорії К. Берка (Kenneth Burke)¹³, етнографічної теорії К. Гірца (Clifford James Geertz), теорії символічного інтеракціонізму Дж. Міда (George Herbert Mead)¹⁴; орієнтація на «іншого» розкривалася в герменевтичній теорії Г.-Г. Гадамера (Hans-Georg Gadamer)¹⁵; Р. Якобсон (Roman Jakobson) розробляв лінгвістичну модель мовної комунікації¹⁶. Включеність мемуарів у культурну комунікацію (а саме – види комунікації в системі культури, діалог у комунікативному й культурологічному вимірі) стала предметом дослідження вчених Ю. М. Лотмана та М. М. Бахтіна. Їхні ґрунтовні праці на хвилі глобальних суспільно-політичних і культурних трансформацій, що відбувались на пострадянському просторі, стали основою для подальшого поглибленого вивчення широкого спектра проблем, окреслених цією науковою сферою.

⁹ Почепцов Г. Г. Соціальні комунікації і нові комунікативні технології. *Комунікація*. 2010. № 1. С. 19.

¹⁰ Серед традиційних та найбільш популярних моделей соціальних комунікацій протягом тривалого часу залишались лінійна теорія Г. Д. Лассауела та інтеракціоністська (від англ. interaction – взаємодія) модель Т. Ньюкомбі.

¹¹ Дж. Мід проводив свої дослідження ще раніше – у 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.

¹² Goffman E. *The Presentation of Self in Everyday Life*. Edinburgh : University of Edinburgh, 1956. 161 p.

¹³ Burke K. *A Rhetoric of Motives*. Los Angeles : University of California Press, 1969. 341 p.

¹⁴ Mead H. *Mind, Self, and Society*. Chicago : The University of Chicago Press, 1934. XXXVIII, 400, [1] p.

¹⁵ Gadamer H.-G. *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. Tübingen : Mohr, 1965. 524 p.

¹⁶ Якобсон Р. О. Лінгвістика и поезика. *Структурализм: «за» и «против»* / под ред. Е. Я. Басина и М. Я. Полякова. М. : Прогресс, 1975. С. 193–230.

У рамках семіосоціопсихологічної моделі соціальної комунікації нині цю теорію активно розвиває Т. М. Дрідзе. У сучасному вітчизняному науковому дискурсі теорію діалогової комунікації активно розробляють Г. Г. Почепцов¹⁷, В. В. Федоров¹⁸, М. М. Гіршман¹⁹, Р. Т. Гром'як²⁰, Г. М. Сивокін²¹, Н. В. Сапрыгіна²².

До проблемного кола комунікативних і культурологічних властивостей мемуарів належать праці А. Г. Тартаковського, С. С. Мінц, І. Л. Сиротіної. Зокрема, А. Г. Тартаковський розглядав основні етапи еволюції російської мемуаристики та її роль у суспільстві. С. С. Мінц особливу увагу приділяла мемуарам як відображенню ментальних характеристик епохи та впливу на самосвідомість мемуариста²³. Продовжуючи вивчення культурологічних і комунікативних характеристик феномену мемуарів та їх включеність у сучасну культуру, що дає змогу залишатися її цінністю для сьогодення (незалежно від часу створення), І. Л. Сиротіна зазначала, що мемуари важливі для осмислення особливостей сприймання і розуміння світу окремою особою та тією чи іншою людською спільнотою²⁴. Адже мемуаристика, на її думку, являє собою зовсім особливе, багате емпіричне й почасти теоретичне джерело, що несе в собі сутнісний культурологічний матеріал, який у такому вигляді та обсязі важко знайти в інших видах джерел. Як твердить дослідниця, присутня в мемуарах пам'ять автора зумовлює те, що вони відбивають не лише

¹⁷ Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. Киев : Ваклер, 2001. 652 с.

¹⁸ Федоров В. В. Поэтическое слово как бытие. *Статьи разных лет*. Донецк : Норд-Пресс, 2007. С. 116–127.

¹⁹ Гиршман М. М. Литературное произведение : теория художественной целостности / Донецкий нац. ун-т. М. : Языки славянской культуры, 2002. 528 с.

²⁰ Гром'як Р. Т. Міжлітературна рецепція, текстова інтерференція та обрії літературознавця. *Орієнтації. Розмісли. Дискурси. 1997–2007*. Тернопіль : Джура, 2007. С. 310–316.

²¹ Сивокін Г. М. У вимірах сприймання : теоретичні проблеми художньої літератури, її історії та функцій. Київ : Фенікс, 2006. 304 с.

²² Сапрыгіна Н. В. Психолінгвістика художественного текста: коммуникация автора и читателя. Одесса : Астропринт, 2012. 335 с.

²³ Минц С. С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера. *История СССР*. 1979. № 6. С. 55–70.

²⁴ Сиротина И. Л. Культурологический потенциал мемуарного источника: поиски новой парадигмы. *Метафизика исповеди. Пространство и время исповедального слова* : материалы междунар. конф. СПб. : Ин-т человека РАН, 1997. С. 78–84.

авторське сприйняття минулого та осмислення подій з позицій сучасності, а й ментальні риси часу, що минув²⁵.

Прикметно, що в основі діалогічної моделі соціальної комунікації лежить текст, «мотивована та цілеспрямована текстова діяльність, здійснювана людьми в контексті проблемних життєвих ситуацій, що перебувають біля витоків будь-яких соціально значимих процесів»²⁶. Важливим аспектом тут виступає ефект діалогу «як смислового контакту, заснованого на здібності і прагненні суб'єктів до адекватного тлумачення комунікативних намірів партнерів по спілкуванню»²⁷, орієнтованих на взаєморозуміння. Учасниками цього процесу в класичному розумінні є комунікант, тобто відправник повідомлення; комунікат (інформація, повідомлення, документ, текст) – сполучення символів, знаків, значень (кодування / декодування їх), що передаються між суб'єктами комунікації; реципієнт – одержувач повідомлення; зворотний зв'язок – наявність (або відсутність) реакції на повідомлення.

При розгляді мемуарів як комунікативного діалогу (засобу соціальної комунікації автора мемуарів та його потенційного читача) комунікантом постає автор спогадів, комунікатом – самі спогади (текст), реципієнтом – читач. Зворотний зв'язок вбачається у потенційній здатності мемуарів впливати на формування особистості через засвоєння досвіду «іншого», індивідуальної та колективної історичної пам'яті. У зв'язку з цим варто зауважити, що М. М. Бахтін, на відміну від класичного визначення процесу комунікації (діалогічних відносин) як взаємодії двох, дивився на діалог / комунікацію як на взаємодію трьох: адресанта (автора тексту / повідомлення), адресата (отримувача тексту / повідомлення), нададресата²⁸. Заслужує на увагу використання ним терміна *нададресат* – це людина, якій не було адресовано текст / повідомлення, але яка опинилась у комунікативному середовищі, сприйняла

²⁵ Сиротина И. Л. Культурологическое источниковедение: проблема мемуаристики. *Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века. К 80-летию профессора Моисея Самойловича Кагана* : материалы междунар. науч. конф. Серия «Symposium». СПб., 2001. Вып. 12. С. 226–232.

²⁶ Дридзе Т. М. Социокультурная коммуникация как текстовая деятельность в семио-
циопсихологии. *Общественные науки и современность*. 1996. № 3. С. 145.

²⁷ Там же. С. 147.

²⁸ Бахтин М. М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. *Эстетика словесного творчества* : сб. ст. М. : Искусство, 1986. С. 320–324.

повідомлення і тим самим долучилася до процесу діалогу / комунікації. Цей термін наочно демонструє діалогічну сутність мемуарних творів, які пишуться як для сучасника / сучасників, так і для наступних поколінь. Адже, за М. М. Бахтіним, «слово хоче, щоб його почули, зрозуміли, дали відповідь, щоб знову відповідати на відповідь, і так ad infinitum (латин. нескінченно, без кінця – Н. Л.)»²⁹. Віддаленість адресата в просторі та часі несуттєва, якщо він має доступ до тексту, розуміє його та налаштований на комунікацію. Таким чином, адресати стають наадресатами – читачами, які вступають у діалог з автором текстів / мемуарів і поширюють їхні думки та ідеї в соціумі.

У сучасному українському науковому дискурсі різні аспекти цієї проблематики, здебільшого в контексті соціальних комунікацій, журналістики, освіти, розглянуто в публікаціях В. І. Попика, Г. Г. Почепцова, В. В. Різуна, С. Т. Шабат-Савки, М. Г. Якубовської та інших дослідників³⁰. Інформаційно-комунікативний складник мемуарів у межах вітчизняного історичного дискурсу досліджено в працях Н. І. Любовець³¹.

²⁹ Бахтин М. М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. *Эстетика словесного творчества* : сб. ст. М. : Искусство, 1986. С. 324.

³⁰ Див.: Попик В. І. Біографіка як феномен науки і культури. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2020. Вип. 19. С. 16. <https://doi.org/10.15407/ub.19.015> ; Його ж. Доступ до світових ресурсів наукової інформації як складова розбудови національного науково-інформаційного простору. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2015. № 1. С. 70–79 ; Його ж. Формування національного науково-інформаційного простору: інтеграція й кооперація зусиль бібліотек, наукових установ та інформаційних центрів України. *Бібліотечний вісник*. 2015. № 3. С. 3–11 ; Його ж. Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку : монографія. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2013. 520 с. ; Почепцов Г. Г. Соціальні комунікації і нові комунікативні технології. *Комунікація*. 2010. № 1. С. 19–26 ; Різун В. В. Начерки до методології досліджень соціальних комунікацій. *Психолінгвістика*. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 10. С. 305–314 ; Його ж. До питання про соціальнокомунікаційні наукові проблеми і про наукові проблеми взагалі. *Наукові записки Інституту журналістики*. Київ, 2013. Т. 52. С. 10–17 ; Шабат-Савка С. Категорія комунікативної інтенції: типологічні вияви та синтаксична реалізація в сучасній українській мові. *Українська мова*. 2013. № 1. С. 104–114 ; Її ж. Жанрові вияви інтенції регламентування в офіційно-діловому дискурсі. *Лінгвостилістичні студії*. 2015. Вип. 2. С. 221–229 ; Якубовська М. Г., Масі Н. І. Еволюція соціальних комунікацій: становлення нової культурної реальності. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2019. № 2. С. 131–136. <https://doi.org/10.32461/2409-9805.2.2019.175933> та ін.

³¹ Див.: Любовець Н. І. Видавничі серії українських мемуарів у контексті соціальних комунікацій. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2020. Вип. 19. С. 101–120.

Вивчення інформаційно-комунікативного потенціалу мемуарів потребує розгляду поняття комунікативної *інтенції*³² як рівнодійної мотиву й цілі (точніше – бажаного результату) діяльності, спілкування і взаємодії людей з навколишнім світом³³. Крім того, важливим аспектом є «...втілення інтенції (наміру, волі, бажання, емоції) у мовну форму, оскільки мовленнєва інтенція може бути фактором лінгвістичного опису лише тоді, коли вона проходить етапи реалізації лінією *намір – сенс – текст / висловлення*»³⁴. У випадку спогадів кожен мемуарист (він же – адресант / комунікант) має свої комунікативні інтенції / спонукальні мотиви та орієнтується на потенційного читача (він же – адресат (наадресат) / реципієнт), що зрештою впливає на жанр мемуарів, змістове наповнення їх. Це, в свою чергу, визначає і вид комунікації, у яку автор мемуарів вступає в процесі написання своїх спогадів: автокомунікація (вона присутня завжди), міжособистісна, сімейна, міжпоколіннєва, фахова комунікація.

Визначення спонукальних мотивів / інтенцій мемуариста в процесі його діалогу з читачем тісно переплітається з терміном «коекзистенція» (співіснування) як взаємодія *екзистенції*³⁵ із собі подібним, що є формою залучення індивіда до соціальних цінностей через діалог / спілкування. Поняття коекзистенції запропонував італійський філософ, засновник

<https://doi.org/10.15407/ub.19.101> ; Ї ж. Сучасні трансформації мемуарного простору: загальний та локальний виміри. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2020. Вип. 20. С. 172–189. <https://doi.org/10.15407/ub.20.172> ; Ї ж. Мемуари як складова електронних ресурсів бібліотек: світовий досвід та перспективи створення вітчизняного електронного ресурсу «Українська мемуаристика». *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2013. Вип. 10. С. 417–430 ; Ї ж. Мемуарний потенціал ресурсів бібліотечного краєзнавства. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2015. Вип. 12. С. 359–376 ; Ї ж. Мемуари як інформаційно-комунікаційний ресурс: сучасний вимір репрезентацій. *Українська біографіка XXI ст.: мозаїка контекстів і форм* : кол. моногр. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2021. С. 99–142.

³² Інтенція (латин. *intentio* – прагнення, намір) – прагнення, усвідомлена воля до якоїсь дії, намір, задум, мотив, конкретна спрямованість психічної активності (свідомості) людини на певний об'єкт.

³³ Дридзе Т. М. Экоантропоцентрическая парадигма в социальном познании и социальном управлении. *Человек*. 1998. № 2. С. 11.

³⁴ Шабат-Савка С. Категорія комунікативної інтенції: типологічні вияви та синтаксична реалізація в сучасній українській мові. *Українська мова*. 2013. № 1. С. 105.

³⁵ Екзистенція (від латин. *existentia* – існування) розглядається як спосіб розумного буття, існування.

позитивного екзистенціалізму Н. Аббаньяно (Nicola Abbagnano), який вважав, що самореалізація особистості неможлива поза конструктивним спілкуванням із собі подібними. А спілкування є визнанням «інакшості», цінності, унікальності «іншого», що й становить найважливішу ознаку ко-екзистенційного. Н. Аббаньяно твердить: «Я можу зрозуміти самого себе, тільки розуміючи інших. І розуміти інших означає не зводити інших до самого себе, а визнавати їх саме як інших і шукати в їхній інакшості спонукальні причини і можливості симпатії, солідарності й боротьби»³⁶. Вид взаємодії із собі подібним (через мемуари) залежить від власного вибору мемуариста і є проявом самореалізації індивіда в суспільстві. Автор у процесі діалогу з читачем відчуває себе одразу в двох площинах – екзистенційній (із собою, своїм соціальним середовищем, добою, соціальною групою тощо) та еволюційній (із попередніми та наступними поколіннями) через самопізнання / автокомунікацію, що є свідченням комунікативного складника мемуарів.

Важливим моментом у налагодженні комунікації між автором мемуарів / адресантом і читачем / адресатом є поняття *контексту*³⁷. Над цією проблематикою в літературознавчому дискурсі працювали Р. Якобсон (Roman Jakobson), Ч. Морріс (Charles W. Morris), М. Геллідей (Michael (M. A. K.) Halliday), В. Дресслер (Wolfgang U. Dressler,), Т. Ван Дейк (Teun Adrianus Van Dijk), А.-Ж. Греймас (Algirdas Julius Greimas), М. М. Бахтін, Ю. М. Лотман, Д. С. Лихачов та інші. Термін «контекст» (латин. contextus – зчеплення, тісний зв'язок, узгодження) позначає середовище, у якому існує об'єкт, здійснюється дискурс. До нього віднесено: свідомість партнерів спілкування, правила, норми, очікування, сукупність інших текстів тощо, котрі впливають на сприйняття тексту³⁸. Контекст як загальний зміст соціокультурних умов, ментальних станів епохи сприяє уточненню смислового значення останнього. Текст твору перебуває в постійній трансформації в результаті взаємодії / впливу учасників комунікації «автор – читач»,

³⁶ Аббаньяно Н. Структура екзистенції. Введение в экзистенциализм. Позитивный экзистенциализм. СПб. : Алетейя, 1998. С. 52.

³⁷ Хоча більшою мірою концепт контексту розробляється щодо літературно-художнього твору, він також безпосередньо торкається і мемуарних творів як літературного жанру.

³⁸ Виокремлюють такі види контексту твору: контекст автора, контекст читача, контекст тексту, лінгвістичний контекст, семантичний контекст.

а взаємодія / вплив залежить від рівня та структури інформаційного складника контексту реципієнта / читача, що, в свою чергу, веде до рецепції (сприйняття) та співтворчості, де читач завжди є «справжнім творцем»³⁹. Тому, коли йдеться про текст і його розуміння як культурного продукту, реципієнту / читачу для того, щоб зрозуміти його, потрібно враховувати певний контекст (історію створення тексту та його інтерпретації), а також біографію автора. Адже історія культури – це історія творців текстів і, частково, їхніх читачів, оскільки автор (якщо він талановитий) завжди залишає щось, що домислюється, «доопрацьовується» читачем. І чим геніальніший текст, тим талановитіші його інтерпретації⁴⁰. Момент співтворчості, коли автор бажає поділитися своїми думками і переживаннями, а читач хоче сприймати твір і потенційно налаштований на творчий діалог, відіграє, таким чином, важливу роль у процесі діалогу «автор – читач». Умовою діалогу і є поняття контексту автора – читача, оскільки текст твору поряд з відбитим у ньому певним контекстом конкретної історичної епохи з її внутрішнім світом, з відображенням світогляду, культури, біографії та життєвого досвіду автора володіє власним сенсом, який у будь-якій іншій соціокультурній ситуації і в будь-якого іншого реципієнта викличе інше сприйняття змісту⁴¹. Адже сама природа сенсу визначається тільки з контексту⁴². Лише співзвучність контекстів автора – читача уможливорює діалог / комунікацію. Тому потенційний момент виникнення цього процесу потребує таких складників, як автор / адресант, текст, читач / адресат та контекст. Лише наявність усіх зазначених складників є умовою діалогічної моделі комунікації, яка виникає в процесі написання та читання мемуарних наративів.

Осмислення інформаційно-комунікативного потенціалу спогадів потребує розгляду *видів комунікації*, у які вступає автор мемуарного тексту. Серед найважливіших – автокомунікація, комунікація міжособистісна, сімейна, міжпоколіннева, фахова.

³⁹ Лотман Ю. М. Семиосфера. СПб. : Искусство-СПБ, 2000. С. 134.

⁴⁰ Лихачев Д. С. Очерки по философии художественного творчества. СПб. : БЛИЦ, 1996. С. 113–114.

⁴¹ Суминова Т. Н. Художественная культура как информационная система : (мировоззренческие и теоретико-методологические основания). М. : Академический проект, 2006. С. 135, 154.

⁴² Лотман Ю. М. Семиосфера. СПб. : Искусство-СПБ, 2000. С. 39.

Автокомунікація (від грец. αὐτός – сам і латин. communication – зв'язок, повідомлення; буквально – спілкування із самим собою) є формою комунікації і типом інформаційного процесу в культурі, суть якого полягає в тому, що адресат і адресант повідомлення збігаються. Термін «автокомунікація» запропонував Ю. М. Лотман у статті «Про дві моделі комунікації в системі культури» («О двух моделях коммуникации в системе культуры», 1973; 1992). За Ю. М. Лотманом, комунікація здійснюється, як мінімум, двома каналами, влаштованими по-різному – відповідно до двох можливих напрямів передачі повідомлення. Першим, найбільш поширеним, є напрям «Я – ВІН» (де «Я» – суб'єкт передачі, адресант-власник інформації, а «ВІН» – об'єкт, адресат)⁴³. У цьому випадку передбачається, що до початку акту комунікації певне повідомлення відоме «мені» і не відоме «йому». Іншим напрямом є автокомунікація: «Я – Я». Це випадок, за Ю. М. Лотманом, «коли суб'єкт передає повідомлення самому собі, тобто тому, кому воно вже й так відомо, що видається парадоксальним»⁴⁴. Момент автокомунікації безпосередньо стосується мемуарної творчості, адже, звертаючись до цього жанру, автор апелює до самого себе, маючи на меті не запам'ятовувати певні відомості / дані, а передусім бажаючи з'ясувати свій внутрішній стан саме в процесі їх запису, бо без запису цього з'ясування могло й не відбутися. Залежно від напрямку передачі комунікації відбуваються і зміни самої інформації. У першому випадку повідомлення й уміщена в ньому інформація константні / сталі, змінюється носій інформації, у другому – носій інформації залишається той самий, але повідомлення в процесі комунікації переформулюється і набуває нового змісту⁴⁵. Ю. М. Лотман зазначає: «...у першому випадку адресант передає повідомлення іншому адресату, а сам залишається незмінним у ході цього акту. У другому, передаючи самому собі, він внутрішньо перебудовує свою сутність, оскільки сутність особистості можна трактувати як індивідуальний набір соціально значущих кодів, а набір цей тут, у процесі комунікативного акту, змінюється. Передача повідомлення по каналу “Я – Я” не має іма-

⁴³ Лотман Ю. М. О двух моделях коммуникации в системе культуры. *Избранные статьи* : в 3 т. Т. 1. Статьи по семиотике и топологии культуры. Таллинн : Александра, 1992. С. 76.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же. С. 77.

нентного ⁴⁶ характеру, оскільки спричинена вторгненням ззовні деяких додаткових кодів і наявністю зовнішніх поштовхів, що зсувають контекстну ситуацію»⁴⁷. До зовнішніх поштовхів можна віднести стукіт коліс, палання вогню, момент споглядання природних явищ, зустрічі, певні події тощо.

Загалом автокомунікація є невід'ємним складником усіх мемуарів, що залежно від мотивів, жанру та цільової аудиторії простежується більшою чи меншою мірою. Текст мемуарів виступає актом особистої ідентифікації та самопізнання, засвідченням позиції самого автора, його ставлення до подій, учасником яких він був, що відбувається в процесі звернення мовця до себе як до адресата. Важливим у процесі автокомунікації вбачається й інший аспект, на чому наголошував Ю. М. Лотман, а саме – зміни у процесі передачі повідомлення, які відбуваються з автором: «Тут сприймаюче друге “Я” функціонально прирівнюється до третьої особи. Відмінність зводиться лише до того, що в системі “Я – ВІН” інформація переміщується в просторі, а в системі “Я – Я” – в часі»⁴⁸. У процесі написання мемуарів змінюється і сам автор, і його ставлення до описуваних ним подій.

За *міжособистісної комунікації* в ролях як комуніканта, так і реципієнта виступають окремі індивіди, і вона можлива лише за умови, що індивід (комунікант / адресант), який спрямовує інформацію, та індивід (реципієнт / адресат), який її приймає, налаштовані на взаємодію. У випадку мемуарного твору комунікативний ефект залежатиме від того, наскільки точно автор врахував потреби свого потенційного читача, та від налаштованості адресата / реципієнта на його сприйняття. У цьому процесі саморозкриття автора, його добровільне інформування про себе, свій внутрішній світ використовується як момент налагодження комунікації з читачем.

Сімейна комунікація – вид взаємодії, особливістю якої є висока емоційна насиченість та інтенсивність спілкування, що не обмежується ніякими соціальними рамками і жорсткими правилами. Їй властиве використання сімейних символів, традицій, норм і стереотипів. У мемуарній творчості сі-

⁴⁶ Іманентний (латин. *immanens* – властивий, притаманний чомусь) – характеристика притаманності, властивості предмета чи явища, що впливає з його внутрішньої природи.

⁴⁷ Лотман Ю. М. О двух моделях коммуникации в системе культуры. *Избранные статьи* : в 3 т. Т. 1. Статьи по семиотике и топологии культуры. Таллинн : Александра, 1992. С. 78.

⁴⁸ Там же. С. 76–77.

мейна комунікація виступає засобом передачі родинної історії та індивідуального соціального досвіду своїм нащадкам.

Комунікація між поколіннями передбачає спілкування на тлі індивідуального досвіду, *фахова* – у професійному середовищі.

Мемуари, виконуючи в суспільстві унікальну меморіальну функцію формування історичної свідомості, національної ідентичності, історичної пам'яті, одночасно є засобом налагодження міжособистісного і міжпоколінневого діалогу, в результаті якого відбувається не лише обмін інформацією, а й процес «формування самого суб'єкта історії – покоління, яке і забезпечує хід історичного розвитку»⁴⁹. З огляду на великі історичні проміжки бездержавного існування та великі «розриви» в історії України мемуарна література не лише виступає історико-біографічним джерелом, а й стає ґрунтовним контентним інформаційним ресурсом суспільного комунікування.

Однією з проблем вивчення мемуарів у науковому дискурсі є визначення узагальнювального критерію їх еволюції та комунікативного потенціалу. Щодо критеріїв, то дослідники до основних зараховують первинну соціальну функцію мемуарів, яка полягає у втіленні історичної самосвідомості особистості та визначенні цільових настанов мемуаристів – від орієнтації на внутрішньосімейні цілі до усвідомлення мемуаристами значущості своїх творів для подальшого історичного пізнання⁵⁰. Водночас мемуарам притаманна єдність суспільного й індивідуального. Суб'єктивні за своєю природою, вони відображають об'єктивний хід історії. Мемуарні тексти є проявом творчості особистості, її індивідуальності, а творчість – актом усвідомлення себе в плині історії, адже в мемуарах проявляється історична самосвідомість, і це є їх основною жанроутворювальною ознакою. Мемуарний текст відображає історичну самосвідомість автора, але також він є відображенням самої культури, так би мовити, її істинним обличчям,

⁴⁹ Макарова М. В. Типи міжпоколінної комунікації як механізму соціокультурної спадкоємності. *Питання культурології*. Київ, 2019. Вип. 35. С. 206. <https://doi.org/10.31866/2410-1311.35.2019.188810>

⁵⁰ Тартаковский А. Г. Социальные функции источников как методологическая проблема источниковедения. *История СССР*. 1983. № 3. С. 125 ; Его же. Мемуаристика как феномен культуры. *Вопросы литературы*. 1999. № 1. С. 46 ; Его же. 1812 год и русская мемуаристика : опыт источниковедческого изучения. М. : Наука, 1980. С. 16.

через суб'єктивне сприйняття. Саме суб'єктивність мемуарів є структурно-організуючим принципом, оскільки автор, фіксуючи свої спогади, звершує акт самопізнання і пізнання об'єкта спогадів. Якщо спогади присвячені іншим особам, також завжди озвучена роль автора в подіях, які він описує.

Методологія дослідження мемуарів досить різноманітна, з огляду як на їх міждисциплінарний вимір, так і на зміни в методології історії у ХХ – на початку ХХІ ст.: переосмислення попередніх історіографічних практик та постмодерністських теорій 90-х років ХХ ст., які передбачали розгляд історичних процесів і явищ з позиції антропологічно орієнтованої історії, що призвело до появи нових історичних напрямів – інтелектуальної, усної, локальної історії, історії повсякдення, мікро-, макро-, мезаісторії, історії ментальностей тощо. Це змінило й підходи до вибору джерел дослідження, зокрема, джерела особового походження посіли гідне місце при вивченні соціально-економічних і політичних трансформацій. Сьогодні світова і національна гуманітаристика переживають знакові зміни, які в історіографії мають назву *поворотів* (антропологічний, лінгвістичний, візуальний, культурний, дискурсивний тощо), що продукують як хвилю інтелектуальних новацій, креативних експериментів, так і очевидних пізнавальних викликів⁵¹ та водночас відіграють роль певних «стимуляторів» наукової думки, відображають еволюцію поглядів і зрештою фіксують поступ соціогуманітаристики⁵².

Зокрема, визначальна особливість *дискурсивного повороту* (*discursive turn*) полягає в тому, що неможливо відокремити «суб'єкта» від «об'єкта» в соціальних дослідженнях, оскільки і дослідник, і досліджуваний спільно беруть участь у соціальних процесах, що вивчаються⁵³. Мемуари як соціокультурний феномен пов'язані з різноманітними дискурсами. Дискурс постає як стійка система уявлень про події / явища, відображені в різних тек-

⁵¹ Ясь О. «Великі повороти» соціогуманітарного знання в історії історієписання ХХ ст.: українська проекція. *Український історичний журнал*. 2018. № 5. С. 132. <https://doi.org/10.15407/uhj2018.05.107>

⁵² Буряк Л. І. Українська біографіка «плинних часів». *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2020. Вип. 19. С. 44–45. <https://doi.org/10.15407/ub.19.033>

⁵³ Див.: Strain M. Taking the Discursive Turn: critical studies in language, discrimination and schooling. *Curriculum Studies*. 1997. Vol. 5, No. 3. P. 370. <https://doi.org/10.1080/14681369700200018>

стах, закріплені в свідомості та мові людей, пов'язані з певними ідеологічними конструкціями, стійкими виразами, риторичними формулами та набором аргументів як віддзеркалення нелінійного розвитку історичного процесу, що робить його невіддільним від тексту і контексту, а контекст, у свою чергу, залишається безмовним поза дискурсом і текстом. Мемуари є тим дзеркалом, що відображає ці процеси.

Методологічною основою вивчення мемуарів виступають такі ключові концепти, як «покоління», «місце пам'яті» або «місце зустрічі»⁵⁴, що дають змогу послуговуватися новітнім науковим інструментарієм. «Місце пам'яті» – концепт, запроваджений французьким дослідником П. Нора (Pierre Nora) на початку 80-х років XX ст. для позначення місць, символічних об'єктів (у яких «пам'ять кристалізується й знаходить свій притулок»), з якими певна група людей пов'язує свої спогади, цінності, які покликані формувати уявлення спільнот про самих себе та свою історію, сприяти творенню та збереженню соціальної ідентичності. До таких місць відносять, у тому числі, твори художньої літератури та інших видів мистецтва, будь-які артефакти тощо. Як зазначає Л. П. Нагорна, «місця пам'яті» мають «чималий вплив на кристалізацію суспільних уявлень про час і простір, “своє” і “чуже”, суспільне й приватне, сакральне і приземлене»⁵⁵. Однак, використовуючи цей метафоричний образ, важливо обирати не сліди минулих битв, а етапи розвитку й матеріалізації людського інтелекту, а також кращі форми людського спілкування⁵⁶. І мемуарам тут належить особливо почесне місце, адже вони здатні дати допитливому читачеві унікальну інформацію про атмосферу епохи, моменти формування світогляду мемуариста, його картину світу, причини власного та його «героїв» життєвого вибору тощо.

Метафора «місця зустрічі» окреслює точки перетину культурно-освітніх комунікацій суспільства – чи то громадські товариства, чи то пресові видання, школи, бібліотеки, друкарні, чи то культурні осередки

⁵⁴ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ : Кліо, 2014. 265 с. ; Его же. Поколение как место памяти. *Новое литературное обозрение*. 1998. № 2 (30). С. 48–72 ; Мангейм К. Проблема поколений. *Там же*. С. 7–47.

⁵⁵ Нагорна Л. Поняття «місце пам'яті» в системі memory studies. *Регіональна історія України*. Київ, 2014. Вип. 8. С. 72.

⁵⁶ Там само.

за приватною ініціативою. Передусім ідеться про культурне повсякдення, що формує соціальні зв'язки – комунікативність, згуртованість і водночас розмежування⁵⁷.

При вивченні еволюції українських мемуарів, їх інформаційно-комунікативного складника з огляду на міждисциплінарний характер явища сучасні дослідники послуговуються такими поняттями, як «наратив», «самотождність письменника», «самосвідомість», «ідентичність», «національна свідомість», «національна ідентичність», «автокомунікація», «авторефлексія», «екзистенція» та «коекзистенція», «інтенція».

Наратив (англ. і фр. narrative – розповідь, оповідання, від латин. narrare – розповідати) – поняття філософії постмодерну, яке фіксує процесуальність самоздійснення як спосіб буття тексту. Класичною сферою виникнення та функціонування наративу виступає історія як теоретична дисципліна. У межах наративної історії сенс події трактують не як створений «онтологією» історичного процесу, а як той, що виникає в контексті розповіді про подію та іманентно пов'язаний з інтерпретацією. Проблему наративу в ХХ ст. активно розробляли зарубіжні вчені Ж. Ліотар (Jean-François Lyotard), Й. Брокмеєр (Jens Brockmeier), Р. Харре (Rom Harré), Р. Барт (Roland Barthes), К. Леві-Стросс (Claude Lévi-Strauss), Ю. М. Лотман, П. Берк (Peter Burke), М. Фуко (Michel Foucault), сучасні вітчизняні дослідники І. В. Богачевська, С. М. Гатальська, Г. О. Дьяковська, О. В. Ясь та інші.

У контексті вивчення феномену мемуарів цікавим видається твердження Й. Брокмеєра і Р. Харре стосовно наративу як підвиду дискурсивної реальності: хоча наратив може окреслювати суто індивідуальні й ситуаційно-специфічні версії реальності, він використовується в загальноприйнятих лінгвістичних формах, таких як жанри, структури сюжету, лінії оповіді, риторичні стежки. Таким чином, розказана історія, залучені в неї розповідачі й слухачі та ситуація, у якій вона розказується, виявляються пов'язаними з базовою культурно-історичною структурою. Іншими словами, наш локальний репертуар наративних форм переплітається з більш широким культурним набором дискурсивних порядків, які визначають, хто яку іс-

⁵⁷ Див.: Прищепя О. П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): монографія. Рівне : М. Дятлик, 2019. С. 9.

торію розповідає, де, коли і кому⁵⁸. Історія як теоретична дисципліна конституюється в постмодернізмі як наратологія. Рефлексія над минулим – це завжди розповідь, наратив, організований ззовні – за допомогою внесеного розповідачем сюжету.

У традиційному розумінні наратив визначається як текст, що описує якусь послідовність подій (те саме, що історія, розповідь, оповідання) і є «формою дискурсу»⁵⁹, через яку ми реконструюємо та репрезентуємо минулий досвід для себе й для інших. Таким чином, наратив, з одного боку, є своєрідним вікном в індивідуальний людський досвід (погляд на світ очима автора-розповідача), а з другого – особливою формою освоєння людиною реальності через оповідання (оповідь, розповідання), створення історій (мемуарів), що засвідчує потребу застосування міждисциплінарних зрізів (як мінімум, історичного та літературознавчого) у дослідженні спогадів.

Самототожність (самтожність, тожсамість) письменника – теоретико-методологічне поняття, підпорядковане ідентичному прочитанню й тлумаченню літературно-художньої творчості та твору в єдності з їх автором. Самототожності властиві «методологічна орієнтація на автора та адекватне його критико-інтерпретаційне розуміння, обстоювання таланту як вищого рівня творчості з його правом на самореалізацію, захист і розуміння її художньої специфіки», що «розкривається у притаманних тільки цьому письменникові домінантах, у провідній ідеї чи ідеях творчості, в етичній її основі, включаючи й авторську моральність, у відповідному матеріалі, передусім у текстах творів, в ідіостилі»⁶⁰. Цю проблему в українському літературознавстві висвітлено в монографічних дослідженнях⁶¹ та окре-

⁵⁸ Брокмейер И., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы. *Вопросы философии*. 2000. № 3. С. 31.

⁵⁹ Дискурс – це єдність безпосередньої мови та зовнішніх чинників, що впливають на її особливості. Літературний чи історичний дискурси для передачі повідомлень використовують різні мовні засоби та різні засоби невербальної комунікації.

⁶⁰ Самототожність. *Літературознавча енциклопедія* : у 2 т. Т. 2 / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : Академія, 2007. С. 367.

⁶¹ Самототожність письменника : до методології сучас. літературознавства / відп. ред. Г. М. Сивокінь. Київ : Укр. книга, 1999. 157 с.

мих статтях⁶². Висловлюється думка, що будь-який твір є виявом самореалізації автора, об'єктом вивчення його духовного світу та національних особливостей. Концептуальна спрямованість поняття самототожності – «відстоювання, захист таланту як вищої гуманітарної цінності з його правом на власну мистецьку “законотворчість”, засіб на захист і розуміння національної його специфіки»⁶³. Самототожність авторів мемуарів, таким чином, виявляється саме шляхом наративу. Цей термін виникає у межах концепції «наративної історії», що трактує зміст історичної події не як обґрунтований об'єктивною закономірністю історичний процес, а як такий, що виникає у контексті розповіді про подію та іманентно пов'язаний з інтерпретацією⁶⁴.

Щодо вивчення мемуарних нарративів як засобів комунікації / діалогу важливим є визнання того, що автор мемуарів, як правило, – впевнена в собі, авторитетна, самодостатня особистість, здатна до переосмислення історичних подій, власних дій та вчинків так само, як і сторонніх осіб. А сам процес написання мемуарів – передусім авторефлексія, але вона не є процесом, замкнутим у якомусь індивідуальному просторі самосвідомості, а навпаки, є здатністю людини зайняти рефлексивну позицію щодо себе самого⁶⁵. За визначенням П. Тейяра де Шардена (Pierre Teilhard de Chardin), «рефлексія – це набута свідомістю здатність зосереджуватися на самій собі й опанувати себе саму як предмет, що має свою специфічну стійкість і своє специфічне значення, – здатність уже не просто пізнавати, а пізнавати самого себе; не просто знати, а знати, що знає... Істота, яка рефлексує, в силу самого

⁶² Сивокінь Г. Самототожність письменника. *Сучасність*. 1994. № 11. С. 115–129; Його ж. «Самототожність письменника» як методологічна пропозиція. *Самототожність письменника* : до методології сучас. літературознавства / відп. ред. Г. М. Сивокінь. Київ : Укр. книга, 1999. С. 5–35.

⁶³ Сивокінь Г. «Самототожність письменника» як методологічна пропозиція. *Самототожність письменника* : до методології сучас. літературознавства / відп. ред. Г. М. Сивокінь. Київ : Укр. книга, 1999. С. 7.

⁶⁴ Сапогова Е. Е. Автобиографический нарратив в контексте культурно-исторической психологии. *Культурно-историческая психология*. М., 2005. № 2–3. С. 63–74.

⁶⁵ Синиця І. А. Авторефлексія як ознака жанру (на прикладі передмови І. Я. Франка «Дещо про себе самого»). *Східнослов'янська філологія*. Артемівськ–Бахмут, 2016. Вип. 29 : Мовознавство. С. 123.

зосередження на самій собі раптово стає здатною розвиватися в новій сфері. Насправді це виникнення нового світу»⁶⁶. Це виявляється в осмисленні та переживанні людиною як окремої дії, вчинку, так і сенсу буття, що переростає в діалог автора з самим собою (або уявним співрозмовником), коли він може себе захищати або засуджувати в цій дискусії, що сприяє зіставленню різних поглядів, пошуку істини і є важливим етапом у становленні самототожності автора мемуарів. Цікавим видається підхід І. А. Синиці в трактуванні поняття «рефлексія», яка виокремлює три компоненти: процесуальний – як мисленнєвий процес людської свідомості; аксіологічний – як оцінка власної поведінки, дій, результатів пізнання, певним чином експлікованих у різних формах діяльності особи, яка рефлексує; методологічний – як спосіб здійснення аналізу самої свідомості, спосіб усвідомлення свідомості⁶⁷. Аксіологічний та методологічний складники зумовили появу понять авторефлексії. Тому їх дослідження дає нам багатий матеріал для виявлення причин тих чи інших вчинків і, зокрема, спонукальних мотивів написання спогадів.

Проблемам *національної свідомості* та *самосвідомості* як складному соціально-культурному, духовному феномену присвячені праці багатьох вітчизняних (О. І. Бочковський, О. Ю. Кульчицький, І. Ф. Надольний, М. В. Попович, І. В. Бичко, І. О. Кресіна та інші) і зарубіжних (Р. Альтер (Robert Bernard Alter), Г.-А. Лінднер (G.-A. Lindner), Е. Сміт (Anthony D. Smith), Е. Гелнер (Ernest Gellner), Г. Сітон-Вотсон (George Hugh Nicolas Seton-Watson), В. Коннор (Walter Connor), Б. Андерсон (Benedict Richard O'Gorman Anderson) та інші) дослідників. Варто зазначити, що в науковому середовищі немає чіткого визначення сутності та змісту цих термінів та їх співвідношення. Основні підходи: ототожнення свідомості та самосвідомості; повне їх протиставлення; визначення самосвідомості найвищим рівнем свідомості. Найбільш вдалим видається трактування національної самосвідомості як спрямованої діяльності нації на задоволення власних потреб та інтересів через оригінальну цілісну систему самооцінки й саморегуляції, національних цінностей та ідеалів, пошук свого місця серед інших національних спільнот,

⁶⁶ Тейяр де Шарден П. Феномен человека. М. : Наука, 1987. С. 136.

⁶⁷ Синиця І. А. Авторефлексія як ознака жанру (на прикладі передмови І. Я. Франка «Дещо про себе самого»). *Східнослов'янська філологія*. Артемівськ–Бахмут, 2016. Вип. 29 : Мовознавство. С. 123.

яка розглядається в контексті самосвідомості як пізнання власної сутності, своєї практичної і пізнавальної діяльності (оцінка власних вчинків, ставлення до себе, порівняння себе з іншими, розуміння своїх подальших кроків, визначення орієнтирів і настанов), що загалом базується на самопізнанні, самооцінці, самоконтролі⁶⁸. Або як цілісної системи духовних феноменів нації, які, сформувавшись у процесі її історичного розвитку, відображають основні засади її буття.

Носіями національної свідомості виступають як нація загалом, так і конкретний індивід⁶⁹. Актуальним і сьогодні залишається зауваження Е. Сміта: допоки потреб політично-державно-соціально-культурної солідарності «...не задовольнятимуть інші види ідентифікації, нації з їхнім націоналізмом, заперечувані або визнані, вільні або пригноблені – причому кожна нація плекає власну самобутню історію, свої золоті доби і священні краєвиди, – і в наступному сторіччі становитимуть для людства найважливіші культурно-політичні ідентичності»⁷⁰. Загалом самосвідомість є умовою постійного самовдосконалення людини, її рефлексіями. Ці поняття – самосвідомості і рефлексії – перебувають у певному співвідношенні, яке структурується за принципом доповнюваності. Самосвідомість конкретизується через рефлексію, яка розкриває зміст свідомості, її місце та роль у суб'єктивній реальності самосвідомості.

Основні підходи до концепту «ідентичність», який тісно пов'язаний з попередніми, викладені в працях Е. Еріксона (Erik Homburger Erikson). Згідно з його концепцією, ідентичність / психосоціальна тотожність визначається як сукупність рис, які дають особистості змогу приймати себе в усьому багатстві своїх відносин з навколишнім світом, та включає систему цінностей, ідеали, життєві плани, потреби, соціальні ролі з відповідними формами поведінки. Ідентичність формується в результаті взаємодії людини з навколишнім середовищем та іншими людьми й залежить від подій приватно-особистого

⁶⁸ Карлова В. В. Національна самосвідомість: сутність, поняття та зміст у контексті сучасних дослідницьких підходів. *Ефективність державного управління*. Львів, 2010. Вип. 23. С. 158–159.

⁶⁹ При цьому індивідуальна національна свідомість містить у собі ті чи інші загальні риси колективної національної свідомості.

⁷⁰ Сміт Е. Національна ідентичність. Київ : Основи, 1994. С. 183.

життя. Особливу увагу Е. Еріксон приділяє детермінації індивідуальної ідентичності історичною ідентичністю соціальної групи, до якої належить людина. Історична ідентичність поєднує культурні, історичні та соціальні аспекти, які формують індивідуальну ідентичність у контексті її соціальної групи, та може включати колективну (належність до певної групи чи спільноти) та етнічну ідентичність (пов'язану з культурними й етнічними характеристиками) ⁷¹.

У дослідженні основних мотивів, що спонукають автора до написання мемуарів, важливе значення має запропонований італійським філософом Н. Аббаньяно термін «коекзистенція», що є формою духовного суб'єкт-суб'єктного спілкування, індивідуалізованим ставленням людей одне до одного. Що до спілкування як форми соціальної суб'єктності, то коекзистенція виступає формою залучення індивіда до соціальних цінностей через спілкування ⁷². Соціальним змістом коекзистенції є обмін цінностями на основі процесу ідентифікації ⁷³. І цей вид взаємодії із собі подібним (у нашому випадку – через мемуари) залежить від власного вибору мемуариста і є проявом самореалізації індивіда в суспільстві.

* * *

Залучення до вивчення українських мемуарів як соціокультурного феномену та комунікативного ресурсу термінологічного і методологічного інструментарію не лише історичної науки, а й цілого комплексу сучасних наукових напрямів української та світової гуманітаристики дає змогу визначити їхній потенціал у національному та світовому вимірі.

Український мемуарій має багатовікову історію, яка була започаткована автобіографією Володимира Мономаха. Вітчизняна мемуарна традиція пройшла довгий шлях утвердження та розвитку жанрів, постійного розширення кола авторів, тематики, «героїв» та має, як правило, виражений національний характер. На всіх етапах української історії мемуари відігравали помітну

⁷¹ Еріксон Э. Идентичность: юность и кризис. М. : Прогресс, 1996. 344 с.

⁷² Аббаньяно Н. Структура экзистенции. Введение в экзистенциализм. Позитивный экзистенциализм. СПб. : Алетейя, 1998. 505, [1] с.

⁷³ Беслюбяк О. О. Экзистенция как тип існування (Ж.-П. Сартр та Н. Аббаньяно). *Нова парадигма*. Київ, 2007. Вип. 62. С. 3–12.

роль у житті суспільства, зокрема у збереженні й передачі наступним поколінням історичної / національної пам'яті, сприяли розвиткові суспільного діалогу, забезпечуючи культурні потреби суспільства в духовному спілкуванні, впливали на формування національної свідомості особи, її ідентичностей.

1.2. Мемуари у фокусі наукових досліджень: дискусії навколо термінології та класифікації

Науковий інтерес до мемуарів має давню традицію. Спроби класифікації їх як важливого історичного джерела робилися ще в кінці XIX – на початку XX ст. Сьогодні в науковому дискурсі питання класифікації мемуарів розглядається в контексті загальної теорії та методики соціогуманітаристики. Однак існує певна невизначеність щодо виокремлення критеріїв класифікації та термінології, що потребує окремої уваги. Дослідження минулих десятиліть вітчизняних і зарубіжних учених з цієї проблематики перебувають у міждисциплінарному вимірі. Це досить ґрунтовні напрацювання, які мають універсальне значення для соціогуманітаристики загалом, хоча й застосовуються з урахуванням специфіки їх предмета та об'єкта пізнання.

У сучасному загальному історичному джерелознавстві існує кілька підходів до класифікації історичних джерел загалом. Зокрема, знаний джерелознавець Я. С. Калакура називає мемуари джерелами особового походження та зараховує до них спогади, мемуари, щоденники, листи, автобіографії тощо. Дослідник С. А. Макарчук до мемуарної літератури відносить твори про дійсні соціально-економічні, політичні, культурні, сімейно-побутові й інші процеси та події, написані їх учасниками або безпосередніми спостерігачами через певний проміжок часу.

У контексті джерельної бази біографічних досліджень В. С. Чишко зазначав, що вона складається із сукупності прямих (що належать безпосередньо об'єктові) та непрямих (суміжних) джерел. До останніх він зараховував мемуари, однак не характеризував як джерело, а лише підкреслив їх важливість. Варто зазначити, що дослідники зосереджуються переважно на окремих видах мемуарних джерел, серед яких – спогади / мемуари, автобіографії, щоденники, записки тощо, не акцентуючи на проблемах класифікації та термінології. Свідченням цього є тематика захисту дисертаційних дослі-

дженів останніх десятиліть. Проблеми класифікації цікаві для джерелознавців, які займаються методологічними розробками. Історики використовують цей науковий інструмент з огляду на завдання дослідження.

Загалом для класифікації мемуарів залежно від часу написання, історичного періоду та завдань використовують різні ознаки (критерії), а саме: вид, жанр; соціальна ознака автора; форма відтворення подій або форма викладу матеріалу; джерело, на основі якого створені мемуари; характер відтворення подій; авторство мемуарів; методи створення, внутрішня структура і функція; тематико-хронологічний принцип; масштаб та хронологічно-просторові межі описуваних подій; зміст; направленість комунікативних зв'язків; час написання; етнонаціональна належність тощо.

Зокрема, за видами дослідники поділяють мемуари на щоденники (щоденні чи періодичні записи, що фіксують спостереження автора безпосередньо в ході подій), спогади (створюються через деякий час і фіксують ретроспективний погляд на події), автобіографії (життєпис автора), біографічні спогади (розповідь про окрему особу, написана її сучасником) ⁷⁴.

За жанровою ознакою виокремлюють у мемуарах спогади, щоденники, автобіографії, біографічні спогади, некрологи, памфлети ⁷⁵; спогади, автобіографії, щоденники, некрологи, листи (епістолярні документи), літературні записи ⁷⁶; авторські щоденники (записники, нотатки), власне спогади, або мемуари, автобіографічні записи, літературно опрацьовані спогади, некрологи ⁷⁷; мемуари про окремі події, автобіографічні та біографічні мемуари ⁷⁸.

За соціальною ознакою авторів мемуари поділяють на дворянські, військові, мемуари державних діячів, духівництва, купців, представників робіт-

⁷⁴ Стрельський В. І. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму. Київ : Рад. шк., 1958. С. 120–121.

⁷⁵ Стрельський Г. В. Мемуари як джерело біографічних досліджень про учасників визвольних змагань в Україні (1917–1920). *Бібліотека. Наука. Культура. Інформація* : наук. пр. НБУВ. Київ, 1998. Вип. 1. С. 451–459.

⁷⁶ Макарчук С. Писемні джерела з історії України : курс лекцій. Львів : Світ, 1999. С. 296, 302.

⁷⁷ Войцехівська І. Мемуаристика. *Спеціальні історичні дисципліни* : довідник. Київ : Либідь, 2008. С. 359.

⁷⁸ Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. С. 63–89.

ничого і селянського класів⁷⁹. З огляду на особливості певних історичних періодів та регіонів України деякі автори виокремлюють мемуари козацької старшини, громадсько-політичних діячів, військової старшини, культурних діячів, партизанів та підпільників тощо⁸⁰.

За *формою відтворення подій* або *формою викладу матеріалу* виокремлюють мемуари-життєписи, мемуари, присвячені окремим подіям, щоденники, літературні записи⁸¹; щоденники, власне спогади, літературні записи⁸²; мемуари з авторським викладом і літературні записи⁸³; щоденники, спогади (записки), автобіографії⁸⁴.

За *джерелом, на основі якого були створені*, розрізняють мемуари, записані тільки на підставі пам'яті мемуариста; мемуари, при написанні яких автор використовував власні записи; мемуари, написані з використанням документів⁸⁵.

За *характером відтворення подій* мемуарні твори поділяють на спогади та щоденники⁸⁶.

За *авторством* виокремлюють мемуари активні, обсерваційні, переказові; мемуари самих українців і чужинців про Україну⁸⁷.

⁷⁹ Дмитриев С. С. Мемуары, дневники, частная переписка первой половины XIX в. *Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в.* : учеб. пос. для ист. фак. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. С. 346–429 ; Никитин С. А. Источниковедение истории СССР : XIX в. (до начала 90-х годов). М. : Огиз, 1940. С. 80–110.

⁸⁰ Макачук С. Писемні джерела з історії України : курс лекцій. Львів : Світ, 1999. С. 304–311.

⁸¹ Черноморский М. Н. Мемуары как источник по истории советского общества. *Вопросы истории*. 1960. № 12. С. 53–71 ; Его же. Мемуары как исторический источник. М. : [б. и.], 1959. 80 с.

⁸² Литвиненко М. А. Джерела історії України. Харків : Харк. держ. ун-т, 1970. 204 с.

⁸³ Варшавчик М. Я. Источниковедение истории КПСС. М. : Высш. шк., 1989. 224 с.

⁸⁴ Стрельський В. І. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму. Київ : Рад. шк., 1958. С. 263–265.

⁸⁵ Варшавчик М. Я. Источниковедение истории КПСС. М. : Высш. шк., 1989. 224 с. ; Дмитриев С. С. Мемуары, дневники, частная переписка первой половины XIX в. *Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в.* М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. С. 346–429.

⁸⁶ Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. С. 79.

⁸⁷ Мемуари і мемуаристика : [від редакції]. *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 119.

За методами створення, внутрішньою структурою та функцією твору розрізняють щоденники й спогади ⁸⁸.

За тематико-хронологічним принципом виокремлюють мемуари про Жовтневу революцію ⁸⁹, мемуари про українську національну справу, участь у національно-визвольному русі, мемуари про Першу і Другу світові війни, фронти, соціалістичне будівництво, історію окремих фабрик і заводів, історію комсомолу тощо ⁹⁰. І. І. Кривецький, використовуючи тематичний підхід (маючи на увазі те, про що пише автор мемуарів), виділяв мемуари з публічного та приватного життя, політичні, культурні, військові, побутові та ін. ⁹¹.

За масштабом та хронологічно-просторовими межами описуваних подій розрізняють мемуари про певну подію або історичну особистість, конкретний період життя мемуариста або історичний етап чи мемуари, у яких подано систематичний виклад подій і фактів упродовж усього життя автора тощо ⁹².

За змістом автобіографічні мемуари поділяють на суспільно-політичні спогади; мемуари вчених та діячів науки і техніки; життєписи діячів літератури та мистецтва; спогади трудівників промисловості та сільського господарства; військові мемуари ⁹³.

За спрямованістю комунікативних зв'язків (цільове призначення) мемуари поділяють на автокомунікативні (щоденники) та мемуари міжосо-

⁸⁸ Мицик Ю. А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ : Дніпро, 1996. С. 196.

⁸⁹ У сучасній історіографії використовують термін «Жовтневий переворот у Петрограді 1917 р.».

⁹⁰ Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. С. 8–36 ; Макачук С. Писемні джерела з історії України : курс лекцій. Львів : Світ, 1999. С. 311–317 ; Санцевич А. В. Мемуарні джерела. *Джерелознавство з історії Української РСР, 1917–1941*. Київ : Вища шк., 1961. С. 107–140 ; Стрельський Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине. Киев : Вища шк., 1978. С. 120–122 ; Стрельський Г. В. Великий Жовтень на Україні у спогадах сучасників. Київ : Вища шк., 1989. 62 с. ; Стрельський Г. В. Мемуари як джерело біографічних досліджень про учасників визвольних змагань в Україні (1917–1920). *Бібліотека. Наука. Культура. Інформація* : наук. пр. НБУВ. Київ, 1998. Вип. 1. С. 451–459.

⁹¹ Мемуари і мемуаристика : [від редакції]. *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 119.

⁹² Ясь О. В. Мемуари. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Т. 6. Київ : Наук. думка, 2009. С. 606.

⁹³ Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. С. 8–36, 79.

бистісної комунікації (тут виокремлюють твори з фіксованим адресатом – листи, частково мемуари-автобіографії, адресовані нащадкам мемуариста, та твори з нефіксованим адресатом – «сучасні історії», есеїстика, сповіді)⁹⁴; на щоденники та спогади⁹⁵.

Залежно від *часу написання* мемуари поділяють на щоденники (поденні записи) та власне спогади⁹⁶.

За *етнонаціональною належністю* виокремлюють мемуари українських авторів та мемуари іноземців⁹⁷.

Отже, сьогодні не можна говорити про наявність універсальної, чітко розробленої системи класифікації вітчизняних мемуарних джерел в історичній науці. Кожен дослідник у виборі класифікаційної схеми джерел керується метою, завданнями, складом і характером як свого дослідження, так і наявної джерельної бази, що є цілком виправданим підходом.

Термінологічні визначення окремих жанрів мемуарної літератури, часто досить умовні й розмиті, є більш принциповими для літературознавчих досліджень, історичних розвідок, оскільки переважно сконцентровані на змістовій частині спогадових текстів. У зв'язку з цим свого часу М. Я. Варшавчик зауважив: «При всій необхідності класифікація джерел носить проміжний, службовий характер, дослідники вдаються до неї як до методу підвищення ефективності використання джерел. Через це в залежності від завдань дослідження ті або інші об'єктивні ознаки джерел можуть набувати пріоритетного характеру, тобто можливе вживання різних за різними ознаками класифікаційних систем (схем). При цьому утворюються різні за універсальністю й обсягом класифікаційні групи джерел»⁹⁸.

Водночас міждисциплінарність мемуарів залучає до історичного дискурсу і напрацювання літературознавців, здобутком яких активно послуговують-

⁹⁴ Данилевский И. Н., Кабанов В. В., Медушевская О. М., Румянцева М. Ф. Исторические источники XVIII – начала XX века. *Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории*. М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2000. С. 466–467.

⁹⁵ Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. С. 66–67.

⁹⁶ Там же. С. 65, 79.

⁹⁷ Ясь О. В. Мемуари. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Т. 6. Київ : Наук. думка, 2009. С. 607.

⁹⁸ Варшавчик М. Я. Класифікація джерел. *Джерелознавство історії України* : довідник. Київ : [б. в.], 1998. С. 49–50.

ся історики. Однією з основних тенденцій сучасного літературознавчого дискурсу мемуарів є вивчення їх у контексті документальної літератури, або так званої літератури нон-фікшн (англ. non-fiction). Цим терміном здебільшого послуговуються, демонструючи фактичне відокремлення вигадки від факту та поділ літератури на «фікцію» та «нефікцію», де «фікція» (fiction) – це художня література, а «нефікція» (non-fiction) – документалістика. Зауважимо, що визначення терміна «документалістика» та класифікація цього виду джерел є дискусійними до сьогодні, незважаючи на досить давню його історію⁹⁹.

Термінологічна невизначеність документалістики стала предметом дискусії та обговорювалась тривалий час науковою міжнародною спільнотою, яка так і не дійшла згоди стосовно феномену «документальності». Це призвело до того, що в літературознавчому дискурсі сьогодні як синоніми функціонують поняття «документальна література», «документально-художня література», «газетно-журнальна документалістика», «література факту», «людський документ», «література нон-фікшн», «автодокументальний текст», «его-документ», які не завжди тотожні.

Тому виправданим можна вважати вживання словосполучення «документальна основа в літературі», що не має чіткого термінологічного значення, але водночас змістовне й точне по суті. З початку XXI ст. в межах польського проєкту «Его-документ і література» відбуваються щорічні дискусії з обговорення теоретичних проблем документалістики. Загалом було акцентовано на тому, що в академічній науці сьогодні нема чіткого розуміння того, що являє собою література з документальною основою.

Серед сучасних вітчизняних літературознавців цю проблему найбільш ґрунтовно розробляє О. А. Галич – автор низки монографічних досліджень

⁹⁹ Уперше дискусія відбулася наприкінці 20-х років XX ст. Цю проблему обговорювали автори видання «Література факта. Первый сборник материалов работников ЛЕФа» («Література факту. Перший збірник матеріалів працівників Лівого фронту мистецтв») (М., 1929). Зокрема, М. Чужак, який був прибічником літератури факту й виступав проти літератури вигадки (белетристики), зазначав, що члени творчого об'єднання «Лівий фронт мистецтв» не вигадали теорію літератури факту, як не вигадали і гасло мистецтва – «жизнестроительство» («життебудування»). Їхньою заслугою, на його думку, було те, що вони вловили потребу часу в літературі факту, яка мала повернути одурманеного літературою вигадки читача в реальний світ революційних змін. Тих, хто працює у цьому жанрі, пропонували називати «фактописателями» («фактописьменниками»).

і наукових статей з теоретичних питань документалістики в новітньому літературознавстві та окремих її жанрів, щоденникового зокрема. Класифікуючи документалістику, він пропонує вибудовувати її структуру відповідно до трьох напрямів: мемуаристика, автобіографія та біографія. Мемуаристику вчений розглядає як метажанрове утворення (термін О. А. Галича), що включає такі види (жанри): листи, щоденники, записні книжки, нотатки, літературний портрет, есе, автобіографія, літературний некролог, автокоментар та «уже готові жанри художньої літератури, перш за все це оповідання, повісті та романи»¹⁰⁰. До віджилих жанрових форм дослідник зараховує літопис, до невизначених понять – криптомемуари. Всю мемуарну літературу О. А. Галич поділяє на мемуари об'єктні (відтворення об'єкта авторської уваги) та суб'єктні (спрямування автора на себе)¹⁰¹. Таке бачення мемуаристики є найбільш поширеним у сучасному українському літературознавстві.

Що до проблеми класифікації мемуарів, то В. Ю. Пустовіт поділяє їх на власне мемуари із наявністю часової дистанції (спогади, твори різних жанрів – роман, повість, нарис, літературний портрет) та листи, щоденники, записні книжки, нотатки, некрологи – тексти, що створюються під час описуваних подій чи по свіжих слідах, без часової дистанції, але для наступних епох ці свідчення набувають і документально-мемуарного значення. Особливу увагу дослідниця зосереджує на таких жанрах письменницької мемуаристики, як листи, щоденники, записні книжки, літературний портрет, літературний некролог¹⁰².

Інший погляд щодо класифікації документалістики репрезентують Т. Ю. Черкашина та М. Р. Федунь, які розробили власну систему. Т. Ю. Черкашина, зокрема, застосовує структурно-типологічний підхід, виділяючи чотири основні напрями: історичну документалістику, художню біографіку, художню публіцистику та мемуаристику¹⁰³. Під мемуаристикою вона розуміє

¹⁰⁰ Галич О. А. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи. Луганськ : Знання, 2001. С. 40–48.

¹⁰¹ Там само. С. 29.

¹⁰² Пустовіт В. Ю. Проблеми націєтворення в мемуарному дискурсі вітчизняних письменників XIX століття : монографія. Луганськ : Знання, 2008. С. 16.

¹⁰³ Черкашина Т. Ю. Мемуарно-автобіографічна проза XX століття: українська візія : монографія. Харків : Факт, 2014. С. 32.

«сукупність художньо-документальних творів, у яких автор був свідком чи безпосереднім учасником описуваних подій, реконструйованих або зафіксованих не лише за допомогою офіційних і особистих документів, а й на основі автобіографічної пам'яті автора»¹⁰⁴. До мемуаристики (як багаторівневого виду документалістики) віднесено кілька підвидів: власне мемуаристика, автобіографіка, діаристика, епістолярій тощо¹⁰⁵. Власне мемуаристику дослідниця розглядає як сукупність художньо-документальних творів, основною метою яких є реконструкція подій «я» / «іншого», щодо яких він був свідком чи безпосереднім учасником. Автобіографія, на думку Т. Ю. Черкашиної, – це сукупність художньо-документальних творів, головною метою яких є художня реконструкція «я» автора, здійснена ним самим на основі офіційних і особистих документів, автобіографічної пам'яті, самоспостережень і спостережень інших людей¹⁰⁶. Діаристику схарактеризовано як сукупність художньо-документальних творів, головним для яких є безпосередня фіксація подій, думок і почуттів автора, здійснена ним самим на основі щоденних вражень, спостережень чи розмірковувань¹⁰⁷. Погоджуючись, що спогадові жанри рідко існують у чистому вигляді, дослідниця все ж таки пропонує вважати основним критерієм класифікації особу того, хто постає головним об'єктом авторської уваги.

М. Р. Федунь поділяє документалістику на вісім різновидів: публіцистичний і документальний кінематограф, фотографія, документальне образотворче мистецтво, збірник документів, ділова й особиста документація, документальна драма, епістолярій і документальна проза, яка складається з науково-художньої та мемуарної літератури. У свою чергу мемуарну літературу, що цікавить нас, дослідниця поділяє на шість підвидів: подорожня література; автобіографія, нариси, розповіді, записки, портрети, спогади, некрологи, мартирологічна література; щоденники, репортажі з минулого (домінує історична інформація); мемуарні повісті та романи, поеми, вірші, автобіографічні твори; твори, у яких досліджуються події, уточнюються фак-

¹⁰⁴ Черкашина Т. Ю. Мемуарно-автобіографічна проза XX століття: українська візія : монографія. Харків : Факт, 2014. С. 35.

¹⁰⁵ Там само. С. 37.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Там само. С. 38.

ти (публіцистично спрямовані); збірники мемуарів¹⁰⁸. Дослідниця вносить корективи в термінологічний інструментарій наукового дискурсу мемуаристики, послуговуючись смисловими відмінностями, що, на її думку, іманентно присутні в «історично-мемуарних», «мемуарно-історичних» та «автобіографічно-мемуарних» творах. Вона розрізняє ці твори, наголошуючи, що в перших переважають картини з історичного життя нації, епохи; в других домінує ретроспективна авторська розповідь про пережите; у третіх перше місце посідає особа, її «ego»¹⁰⁹.

М. М. Варикаша розглядає non-fiction як різновид літератури, що перебуває на межі художності та документальності, і зараховує до неї автобіографію, біографію, мемуари, сповідь, листи тощо. Пропонує розрізняти такі різновиди літератури non-fiction: самоадресована (неопубліковані щоденники), діалогізована (листування) та поліадресована (щоденники, мемуари, автобіографія, опубліковані автором і звернені до широкого загалу). Як синонім до терміна «література non-fiction» учена пропонує таке поняття, як «фактографічна література»¹¹⁰.

А. О. Сичевський, аналізуючи концепцію сучасних американських дослідників (як і авторів мемуарів) щодо его-документів, відзначає, що їм характерна тотожність, об'єднання термінології мемуаристики й автобіографій, та вказує на виникнення гібридної форми. Зазначається, що «мемуари / автобіографії є джерелами автентичних знань з повсякдення певного континенту, його цінностей на противагу усталеним уявленням, сконструйованим професійними істориками»¹¹¹.

Загалом можна констатувати, що в літературознавчому дискурсі немає сталого визначення самого поняття документалістики, єдиних підходів до

¹⁰⁸ Федунь М. Р. Вітчизняна мемуаристика в Західній Україні першої половини ХХ століття: історичні тенденції, жанрова специфіка, поетика : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2010. С. 447.

¹⁰⁹ Там само. С. 37.

¹¹⁰ Варикаша М. М. Література non-fiction: поміж фактом і фікцією. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство*. Бердянськ, 2010. Вип. 23, ч. 3. С. 33, 37.

¹¹¹ Сичевський А. Мемуари як его-документи: вектори автобіографічної нарації, засади використання та інтерпретація. *Интермарум: історія, політика, культура = Intermarum: history, politics, culture*. Житомир, 2023. Вип. 13. С. 243–264.

класифікації як документальної літератури, так і мемуаристики як її складника, тому маємо термінологічну плутанину, недоречне вживання термінів, апробовуються різні системи класифікації. Це пояснюється, на нашу думку, передусім тим, що дослідники роблять узагальнення в питаннях класифікації, виходячи з вузькоозначеної проблеми / матеріалу чи то специфіки хронологічного періоду (М. Р. Федунь, Т. Ю. Черкашина, В. О. Єршов), регіону (М. Р. Федунь), жанру (О. А. Галич).

В історичному дискурсі значно менше варіантів у трактуванні термінології мемуарних джерел, що пояснюється увагою дослідників до їхнього змісту, а не до особливостей жанрів. Зазвичай найуживанішими є терміни «мемуари» та «мемуаристика», які часто використовують як ідентичні. У довідкових виданнях термін «мемуаристика» трапляється у двох значеннях. По-перше, як різновид документальної літератури або літературний жанр, який містить публіцистичний чи хронікальний опис фактів, подій, особистостей, процесів, явищ та іншого, пов'язаного з суспільно-політичним, громадським, літературним, мистецьким, військовим або повсякденним життям, що автор сприймав особисто, або переказ на основі відомостей, одержаних від очевидців та інших осіб. По-друге, мемуаристику розглядають як спеціальну історичну дисципліну з вивчення мемуарів як комплексу джерел історичної інформації. Ця дисципліна включає евристичний пошук, класифікацію та методологічні засади публікації споминів, оцінку вірогідності та репрезентативності поданої в них інформації, а також розробку технік і методик верифікації мемуарів, використання їх в історичних реконструкціях та інтерпретаціях подій.

Терміни «мемуари» і «спогади» зазвичай також вживаються як ідентичні. С. А. Макаручук послуговується застарілим терміном «мемуар». Авторка монографії використовує термін «мемуарій», наголошуючи, що це *комплекс мемуарних творів, що характеризується широким розвитком жанрово-стильових пошуків мемуаристів у різні історичні періоди та в різних контекстах.*

Однак синтетична природа мемуарної літератури, яка через свою суб'єктивність, індивідуальність стилів авторів, жанрів, специфіки історичних періодів складно вкладається в якісь сталі форми (константи), спричиняє появу різноманітних підходів як до класифікації, так і до термінології.

Термін «мемуаристика» не є загальнонавживаним у світовому літературознавстві та побутує переважно в українській, російській, білоруській

літературознавчих та історичних традиціях. Разом з тим сучасні вітчизняні літературознавці вживають паралельно і терміни «спогадальна література» (М. К. Наєнко, О. А. Галич), «спогадова література» (М. Р. Федунь, Г. М. Шевців), «література спогаду» (Л. П. Дудюк), «література особистого спогаду» (Т. Ю. Черкашина), «література особистого документа» (Л. Г. Касян), «его-документ» (Н. Г. Колошук), «особистісне письмо» або «письмо про себе» (В. І. Фесенко), «фактографічна література» (М. М. Варикаша), «саможиттєпис» (А. Г. Цяпа). Це свідчить про залучення вітчизняними науковцями досвіду світового літературознавства, у практиках якого ця термінологія присутня починаючи з середини ХХ ст.

Уперше термін «его-документ» («ego-document») запропонував нідерландський історик Ж. Прессер (Jacob (Jacques) Presser) ще в 1955 р. Його визначення подано в статті «Memoires als geschiedbron» («Мемуари як історичне джерело»). До его-документів Ж. Прессер зараховував автобіографії, спогади, щоденники, особисті листи та інші тексти, у яких автор пише про себе, про власні справи та свої почуття ¹¹². На думку Р. М. Деккера (Rudolf M. Dekker), це було великим проривом у справі термінології, адже історики люблять послуговуватись «archaïsmen» (архаїзмами) ¹¹³. Однак на той час запропонований Ж. Прессером термін «его-документ» не набув поширення і лише майже 50 років по тому він стає актуальним поза межами Нідерландів. П. Берк (Peter Burke) був, мабуть, першим істориком, який перейняв це слово англійською. Згодом М. Ліндемманн (Mary Lindemann) використала термін «ego-document» у статті про джерела соціальної історії в «Енциклопедії європейської соціальної історії», зазначивши, що такі документи сприяють історичним дослідженням, адже вони надають звичайному життю нового звучання та розуміння того, чому люди діють у той чи інший спосіб ¹¹⁴. Німецький дослідник В. Шульце (Winfried Schulze) запропонував дещо інше трактування поняття «его-

¹¹² Presser J. Memoires als geschiedbron. *Algemene Winkler Prins Encyclopedie*. Dln. 7. Amsterdam ; Bruxelles : Elsevier, 1958. P. 208–210.

¹¹³ Dekker R. M. Egodocumenten: Een literatuuroverzicht. *Tijdschrift voor Geschiedenis*. 1988. Nr. 101. S. 16–89.

¹¹⁴ Lindemann M. The sources of social history. *Encyclopedia.com*. URL: <https://www.encyclopedia.com/international/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/sources-social-history> (дата звернення: 03.08.2023).

документ». До его-документів він зараховує не лише твори, написані автором самотійно, а й документи, отримані в ході адміністративного судочинства (протоколи обшуків, допитів, клопотання, заповіти, акти кримінального судочинства, акти сплати податків тощо)¹¹⁵. Зазначений підхід був сприйнятий у науковій спільноті критично, адже таке визначення, на думку А. Рутца (Andreas Rutz), характеризує не стільки самого індивіда як такого, а його взаємини з навколишнім світом¹¹⁶. Бенігна фон Крузенштерн (Benigna von Krusenstjern) у статті «Was sind Selbstzeugnisse? Begriffskritische und quellenkundliche Überlegungen anhand von Beispielen aus dem 17. Jahrhundert» («Що таке особисте свідчення? Критичні зауваження і міркування на прикладах вивчення джерел XVII століття») зазначила, що таке розмите тлумачення терміна (широке розуміння його значення) призводить до того, що він втрачає сенс, і виступала за розмежування понять «его-документ» і «особисте свідчення»¹¹⁷.

Синонімічний ряд терміна «мемуаристика» доповнюють у франкомовній літературі поняття «письмо про себе» («écriture du soi» та «écriture du moi»), «особистісна література» («littérature personnelle»), «особисті документи» («documents personnels»); в англomовній – «життєпис» («life writing»), «письмо про своє життя» («self life writing»), «життєвий наратив» («life narrative»).

* * *

Отже, у сучасному науковому дискурсі простежується помітний інтерес до питань класифікації і термінології мемуаристики як складника документальної літератури (документалістики, літератури non-fiction) та спеціальної історичної дисципліни, до специфіки розвитку в різні історичні

¹¹⁵ Schulze W. Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte? Vorüberlegungen für die Tagung "Ego-Dokumente". *Ego-Dokumente: annäherung an den Menschen in der Geschichte* / herausgegeben von Winfried Schulze. Berlin : Akademie, 1996. S. 33–58.

¹¹⁶ Rutz A. Ego-Dokument oder Ich-Konstruktion? Selbstzeugnisse als Quellen zur Erforschung des frühneuzeitlichen Menschen. *Zeitenblicke*. 2002. Nr. 2. URL: <http://www.zeitenblicke.historicum.net/2002/02/rutz/index.html> (date of access: 03.08.2023).

¹¹⁷ Krusenstjern B. von. Was sind Selbstzeugnisse? Begriffskritische und quellenkundliche Überlegungen anhand von Beispielen aus dem 17. Jahrhundert. *Historische Anthropologie*. 1994. Vol. 2, Is. 3. S. 462–471. <https://doi.org/10.7788/ha.1994.2.3.462>

періоди, до питань класифікації як метажанрового утворення та визначення основних жанрів. Усе ще триває процес розробки термінології документалістики та мемуарної літератури. В академічних історичних енциклопедичних виданнях термін «мемуаристика» розглянуто у двох вимірах: як різновид документальної літератури або літературний жанр / метажанр та як спеціальну історичну дисципліну (галузь), що вивчає мемуари як комплекс історичних джерел. Натомість термін «мемуари» вживається для позначення систематичних чи фрагментарних записів особи про події минулого, у яких вона брала участь чи очевидцем яких була, що зазвичай супроводжуються хронологічною фіксацією; літературного твору у формі спогадів про минувшину; використовується як архаїчна назва наукових праць чи записок ученого товариства; як вид історичних письмових джерел особового походження. У наукових працях трапляється використання термінів «мемуар» та «мемуарій».

1.3. Мемуари у світлі історіографії: міждисциплінарний вимір

Вивчення мемуарів має свої традиції у вітчизняному джерелознавстві кінця XIX – XXI ст. Протягом тривалого часу мемуари розглядали в контексті філологічних та літературознавчих студій як пам'ятки літератури, в історичній науці – лише в джерелознавчому контексті. Нині увага вчених, зокрема культурологів, істориків, соціологів, літературознавців, психологів, зосереджена на проблемах мемуарів як культурно-історичного феномену, чинника суспільного життя з яскраво вираженою націєтворчою компонентою, жанру в контексті літератури non-fiction, історико-біографічного джерела, ґрунтового інформаційно-комунікативного ресурсу освіти, науки, суспільства та засобу комунікації / діалогу в соціумі. І це цілком зрозуміло, адже, перебуваючи в міждисциплінарному просторі, мемуари потребують поглибленого вивчення з урахуванням специфіки, зумовленої передусім притаманною їм жанровою синтетичністю, та з огляду на сучасні кардинальні зміни в соціогуманітаристиці.

Поглиблене вивчення історіографічного доробку (в практичній, бібліографічній та методологічній площинах) забезпечує теоретичні засади досліджень мемуарів, дає дослідникам розуміння еволюції цього історико-куль-

турного явища та змогу визначити методологічний інструментарій роботи з ним у часопросторі. Синтетична природа мемуарів спричинила різні акценти історіографії в історичній, літературознавчій площинах і в царині соціальних комунікацій.

На сьогодні в історичній науці накопичено чималий теоретичний матеріал, завдяки якому маємо розгорнуту характеристику особливостей мемуарних творів, їх типів, жанрів, методичних засад використання в історико-біографічних студіях.

Аналіз наукових досліджень, присвячених вивченню спогадових наративів, дає змогу виокремити ключові дискурси в історіографії мемуарів, які можна умовно позначити як «національний» та «радянський», відповідно до політичних трансформацій епохи, розвитку історичної науки, основних тенденцій та гуманітарних запитів соціуму. Періодизація історіографічного доробку в просторі мемуаристики може бути подана в такій послідовності: 1) друга половина XIX ст. – 20-ті роки XX ст.; 2) 20–30-ті роки – кінець 80-х років XX ст.; 3) від проголошення незалежності України в 1991 р. – новий етап у дослідженні мемуарів, який активно триває і нині. За останні три десятиріччя маємо потужний масив напрацювань, що засвідчує сталий інтерес до мемуаристики на національних засадах.

Національний дискурс (друга половина XIX – 20-ті роки XX ст.)

Витоки вітчизняної традиції дослідження мемуарів сягають періоду національно-культурного відродження другої половини XIX ст., що в історичній науці збігається з так званою *соціологізацією минушини*, яка потребувала нового дослідницького інструментарію та була «миродайним дороговказом як у сфері наукової концептуалізації, так і у царині громадсько-культурних практик»¹¹⁸. Це значно посилило інтерес до етнографічних студій на полі української історіографії, а саме – до розробки питань української мови, історії, етнографії, літератури, мистецтва, а також до збирання та публікації історичних джерел, серед яких мемуарам було відведено помітне місце.

¹¹⁸ Ясь О. «Великі повороти» соціогуманітарного знання в історії історієписання XX ст.: українська проекція. *Український історичний журнал*. 2018. № 5. С. 107.

Зокрема, В. Б. Антонович у «Лекціях з джерелознавства»¹¹⁹ розглядав мемуари як наративні джерела історії України¹²⁰, серед яких називав літописи, хроніки, мемуари, щоденники, епістолярії, рукописні збірники під назвою «Сільва рерум»¹²¹. В іншому місці серед писемних джерел / наративів він назвав літописи, хроніки, денники (щоденні записи), мемуари, записки сучасників, зокрема іноземців, про Україну, історико-географічні описи України, частково її сусідів – країн, у складі яких була Україна, – Великого князівства Литовського і Речі Посполитої¹²². Історик, джерелознавець В. С. Іконников¹²³ у фундаментальній праці «Опыт русской историографии» («Досвід російської історіографії»; Київ, 1891–1892)¹²⁴ поділяв історичні джерела на писемні, усні та матеріальні¹²⁵. Серед писемних виокремлював групу оповідних джерел, до яких зараховував мемуари, приватні листи, автобіографії, біографії, генеалогії¹²⁶. Визнаючи важливість оповідних джерел, автор яких зазвичай сам був учасником описуваних подій, або ж їх очевидцем, він, однак, враховував елемент тенденційності, здатної спричинити викривлення фактів.

Помітне місце в історичних дослідженнях посідали окремі періодичні видання. У журналі «Киевская старина» («Київська старовина»), наприклад, публікувалися матеріали з історії, етнографії, археології, літературознавства

¹¹⁹ Лекції українського історика Володимира Боніфатійовича Антоновича з джерелознавства були прочитані ним в Імператорському університеті Св. Володимира в Києві в 1879–1881 та 1886 рр.

¹²⁰ Антонович В. Б. Лекції з джерелознавства. Острог ; Нью-Йорк : Укр. Вільна Акад. Наук у США : Нац. ун-т «Острозька академія», 2003. С. 22–23.

¹²¹ «Silva rerum» («Сільва рерум») – різновид оповідних (наративних) джерел польського походження: домові, фамільні діаріусі, щоденникові записи, інші особисті та публічні документи, що велися у шляхетських родах протягом кількох поколінь, а тому є важливими джерелами, часто з унікальними свідченнями.

¹²² Антонович В. Б. Лекції з джерелознавства. Острог ; Нью-Йорк : Укр. Вільна Акад. Наук у США : Нац. ун-т «Острозька академія», 2003. С. 30–31.

¹²³ Про історіографічний та джерелознавчий доробок В. С. Іконникова див.: Войцехівська І. Проблеми історіографії та джерелознавства у науковій спадщині В. С. Іконникова. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Київ, 1997. [Чис. 1]. С. 80–89.

¹²⁴ Іконников В. С. Опыт русской историографии : [в 2 т., 4 кн.]. Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира В. Завадского, 1891–1908.

¹²⁵ Іконников В. С. Опыт русской историографии : [в 2 т., 4 кн.]. Т. 1, кн. 1. Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира В. Завадского, 1891. С. 38.

¹²⁶ Там же. С. 55.

України, історичні документи, щоденники, мемуари, пам'ятки народної творчості, критико-бібліографічні статті, художні твори. Там друкували свої праці знані діячі української науки і культури – Д. І. Багалій, М. П. Драгоманов, М. С. Грушевський, О. Я. Єфименко, О. І. Левицький, І. Я. Франко, П. Мирний та ін. Джерела з історії України, що друкувалися в «Киевской старине», сприяли поступу вітчизняної історичної науки. Публікацію в журналі мемуарів започаткував О. М. Лазаревський¹²⁷. Він археографічно опрацював та видав «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка 1727–1753 рр.» (1884–1886), «Сулимівський архів» (1884), «Мотижинський архів» (1890), «Щоденник генерального підскарб'я Якова Марковича» (1893–1897), «Любецький архів графа Милорадовича» (1898) та ін. За редакцією В. Б. Антоновича видані мемуари Михайла Литвина¹²⁸, «Щоденник Станіслава Освенціма»¹²⁹, «Записки Карла Хоєцького»¹³⁰. Зусиллями Археографічної комісії НТШ 1913 р. в серії «Жерела до історії України-Руси» (т. 22) було надруковано «Щоденник Якова Марковича. Том IV»¹³¹. У 1893–1894 рр. у львівському журналі «Правда» видано український переклад «Щоденника»

¹²⁷ Лазаревський Олександр Матвійович (1834–1902) – український історик і генеалог, член Історичного товариства Нестора-літописця, один із засновників журналу «Киевская старина».

¹²⁸ Литвин Михайло (Михалон, лат. Michalo Lituanus) – мемуарист-етнограф XVI ст. Склав у 1548–1551 рр. записки «De moribus tartarorum, lituanorum et moscorum» («Про звичаї татар, литовців і московитян»), видані у Базелі 1615 р. Російський переклад цих записок («О нравах татар, литовцев и москвитян») з латинським текстом надруковано М. В. Калачовим в «Архиве историко-юридических сведений, относящихся до России» (Кн. 2, пол. 2. СПб., 1854); згодом перекладені К. Мельником і за редакцією В. Б. Антоновича видані в «Мемуарах, относящихся к истории Южной Руси» (Київ, 1890–1896. Вип. 1–2.).

¹²⁹ Освенцім (Освецім) Станіслав (Stanisław Oświęcim; 1605–1657) – польський мемуарист, автор щоденника (Diariusz) про події в Україні 1643–1647, 1650–1651 рр. Щоденник надрукований у журналі «Киевская старина» (1882) в перекладі В. Б. Антоновича.

¹³⁰ Хоєцький Карл (Karol Lubicz Chojecki; бл. 1740 – після 1791) – поляк, шляхтич з Кракова. Був узятий в полон російськими військами і відправлений разом з іншими барськими конфедератами через Україну на Сибір. Залишив свої «Записки» 1768–1776 рр., у яких згадує гайдамаків із Запоріжжя, що брали участь в уманських подіях. В. Б. Антонович видав їх із передмовою в журналі «Киевская старина» (1883).

¹³¹ Перші три томи «Щоденника Якова Марковича», які охоплювали 1717–1734 рр., видано О. Лазаревським в «Киевской старине» (1893–1897). Четвертий том, що охоплював 1735–1740 рр., підготував В. Модзалевський.

Т. Г. Шевченка, здійснений О. Я. Кониським під назвою «Записки, або Журнал Тараса Григоровича Грушівського-Шевченка» (Т. 18–23. Вип. 54–68)¹³².

Д. І. Багалій підготував працю «Записки о Московии Иоанна Пернштейна и принца Даниила фон-Бухау» («Записки про Московію Іоана Пернштейна і принца Даниїла фон-Бухау»)¹³³, яка містила корисні зауваження вченого щодо вивчення історії Московії. Це стало свідченням інтересу наукових кіл до мемуарної літератури як історичного / біографічного джерела та розвитку українського практичного джерелознавства, представники якого вважали за необхідне ввести в науковий обіг якомога ширше коло писемних джерел з української історії, суспільно-політичної думки й інтелектуальної історії XVIII та XIX ст. З іншого боку, формування національної ідентичності, історичної свідомості, підвищеного інтересу до національної історії в широких колах у кінці XIX – на початку XX ст. потребувало нових джерел, які б стали підґрунтям цього процесу. Ця більшою мірою практична діяльність з вивчення мемуарів була вагомим внеском українських науковців у справу національного відродження та формування історичної свідомості в суспільстві.

Варті уваги міркування науковців кінця XIX ст. на тлі суттєвих соціокультурних та суспільно-політичних трансформацій щодо мемуарних текстів та методики роботи з ними в контексті методології історії, які висловлювались поза межами України. Зокрема, автор оригінальної культурологічної концепції О. С. Лаппо-Данилевський, досліджуючи питання методології джерелознавства, розглядав історичне джерело як «психічний продукт» культури, тобто результат людської творчості в широкому розумінні, та визнавав цінність мемуарів не лише як джерела фактичної інформації, а й як пам'ятки духовної культури відповідної епохи¹³⁴. За його визначенням, історичне джерело – це «реалізований продукт людської психіки, придатний для вивчення фактів з історичним значенням»¹³⁵. Для класифікації

¹³² Наступного року текст було передруковано в книжці «Шевченко Т. Кобзар» (Львів, 1895) за редакцією О. Огоновського.

¹³³ Див.: Багалій Д. І. Записки о Московии Иоанна Пернштейна и принца Даниила фон-Бухау. [Київ : Унив. тип., 1879]. 23 с. Отт. из: Унив. изв. 1879. № 3.

¹³⁴ Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории. М. : Территория будущего, 2006. С. 276–279, 291–292.

¹³⁵ Там само. С. 292.

джерел він послуговувався терміном «спогади» (маючи на увазі процес відбиття в думках автора того, що вже відбулося), а для розгляду форми джерела вживав термін «мемуари». Окремі аспекти мемуарної творчості вивчали російські вчені П. П. Пекарський¹³⁶, К. М. Бестужев-Рюмін¹³⁷, М. Д. Чечулін¹³⁸, А. Ф. Коні¹³⁹, які залучали українські джерела до своїх досліджень.

¹³⁶ Пекарский П. П. Русские мемуары XVIII в. *Современник*. 1855. Т. 50. № 4. С. 63–120.

П. П. Пекарський започаткував інтерес науковців до мемуарів як історичного джерела, поставив питання про необхідність використання мемуарів сучасників для вивчення епохи.

¹³⁷ К. М. Бестужев-Рюмін у праці «Русская история» (Т. 1–2. СПб., 1872–1885) виступав за розширення кола історичних джерел. Віддаючи належне фактам, що описані в літописах і грамотах (стосовно давньої історії), наголошував на необхідності вивчення як літописів і грамот, так і поглядів їхніх авторів, та залучення мемуарів до історичних досліджень. У класифікації історичних джерел виокремив: літописи, окремі сказання (повісті), життя святих, записки (memoirs), листи, юридичні і державні акти, пам'ятки словесності – усні та писемні, пам'ятки матеріальні, сказання іноземців. Кожна група мала свою розгорнуту характеристику. Серед названих джерел він виокремив джерела особового походження (записки, листи тощо). Щодо записок (memoirs) він зазначав, що в них переважно викладаються події, у яких автор брав участь або які відомі йому від очевидців. Велику увагу приділяв критиці джерел, розрізняючи зовнішню і внутрішню критику.

¹³⁸ М. Д. Чечулін зазначав, що лише мемуари та записки можуть дати «логіку колишніх поколінь», бо «колишні люди думали інакше, ніж ми, інші приймали засновки, інші й інакше робили висновки про те, що треба й чого не треба, що добре і що погано; сама сила їх мислення була, поза сумнівом, інша, ніж наша, і загалом, так само поза сумнівом, менша за нашу». Наголошував, що в мемуарах автор малює самого себе, своїх близьких у найрізноманітніших повсякденних ситуаціях, «розкриває перед нами все своє життя, з усією відвертістю і простою». (Див.: Чечулін Н. Д. Мемуары, их значение и место в ряду исторических источников. СПб. : Ред. журн. «Библиограф», 1891. С. 4–9.)

¹³⁹ А. Ф. Коні розглядав спогади залежно від типу уваги автора. На його думку, увага (а саме від неї залежить об'єктивність спогадів) може бути зосереджена (доцентрова) і розсіяна (відцентрова). Люди, які мають перший тип уваги, у своїх спогадах зосереджуються виключно на собі, а довколишній світ розглядають лише в контексті свого «я». Тому спогади таких людей дають цінні характеристики особи самого автора мемуарів, а справді важливі події зазвичай представлені фрагментарно («із хроніки подій»). Пам'ять людей з таким типом уваги він називав «еготичною». Особи, яким притаманний другий тип уваги, розсіяний, як правило, намагаються осягнути значення подій і, не зупиняючись на подробицях, «з'ясувати собі відразу сенс, важливість і силу певної події». На його думку, знання особливостей уваги та пам'яті особи (автора мемуарів) допомагає об'єктивно оцінити правдивість її спогадів. Такий підхід не втратив актуальності й для сучасних науковців, оскільки дає змогу, знаючи тип уваги автора, оцінити, який матеріал переважає в мемуарах (особистого чи суспільного характеру), та визначитися з потребою залучення спогадів конкретного автора до кола джерел дослідження.

Погляди вчених кінця XIX ст. виявилися значущими для подальшого розвитку досліджень мемуарів в Україні – а надто твердження про мемуари не лише як джерело фактичних даних, якими можна скористатися. Дослідники акцентували увагу на значенні їх у відображенні світогляду, переживань та духовної культури певної епохи. Наголошували, що ці джерела потрібно досліджувати та аналізувати з урахуванням їхньої специфіки та контексту епохи, культурних особливостей і біографічних даних авторів. Підкреслювали важливість критичного підходу до мемуарів, зовнішньої та внутрішньої критики цих джерел. Зазначені напрацювання стали поштовхом до вивчення мемуарів у різних контекстах.

У нових суспільно-політичних умовах кінця XIX – початку XX ст., коли відбувався процес утвердження національної свідомості / ідентичності серед широкого кола українців, загальнотеоретичні й практичні проблеми української мемуаристики, її бібліографію розробляли професійні історики і літературознавці Галичини та Наддніпрянщини – М. С. Грушевський, О. Г. Барвінський¹⁴⁰, Д. І. Дорошенко¹⁴¹, І. І. Кривецький¹⁴², І. П. Крип'якевич¹⁴³,

(Див.: Кони А. Ф. Психология и свидетельские показания. *Новые идеи в философии*. М., 1913. Вып. 9 : Методы психологии. Ч. 1. С. 79–81).

¹⁴⁰ Барвінський Олександр Григорович (псевдонім Австрієць; 1847–1926) – український історик, педагог, культурно-освітній і громадсько-політичний діяч, публіцист, видавець, голова Наукового товариства імені Шевченка (1893–1897).

¹⁴¹ Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) – український політичний діяч, історик, публіцист, літературознавець, бібліограф. Засновник «Просвіти» на Катеринославщині. Перший український історик, який здійснив науковий огляд історії України як процесу розвитку української державності.

¹⁴² Кривецький Іван Іванович (1883–1940) – український історик, керівник бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка. В українську історіографію увійшов як сумлінний дослідник «весни народів» у Галичині та перший пропагандист державницького напрямку в історії України.

¹⁴³ Крип'якевич Іван Петрович (1886–1967) – український історик, академік АН УРСР, професор Львівського університету, директор Інституту суспільних наук АН України. Автор наукових досліджень про українську козацьку державність та Богдана Хмельницького, підручників з історії України. Приділяв увагу принципівим теоретичним питанням джерелознавства, передусім дефініціям. Дав визначення історичного джерела, класифікував джерела за їх походженням та практичним використанням, зробив внесок у типологію писемних історичних джерел. Характерна риса наукового доробку вченого – поєднання теорії і практики джерелознавчого аналізу й синтезу.

І. Т. Калинович¹⁴⁴, І. І. Огієнко¹⁴⁵, І. К. Борщак¹⁴⁶ (частіше – Ілько Борщак) та інші.

Перший загальний історичний огляд української мемуаристики XII–XVIII ст. належить Д. І. Дорошенку. Його працю «Огляд української історіографії» видано в Празі 1923 р. До мемуарів він зараховував «автобіографічні спомини, записки, дневники»¹⁴⁷, виділяючи «поруч дневників і записок приватного характеру... цілий ряд дневників урядового, офіційного характеру, це т[ак] звані Діаріуші¹⁴⁸, або Журнали, ведені в Військовій генеральній канцелярії за часів Скоропадського і Апостола»¹⁴⁹. І. І. Кревецький підготував і надрукував у Львові в журналі «Неділя» за 1911 р. покажчик «Наша мемуаристика (1900–1910)» з оглядом публікацій зазначеного періоду. І. Т. Калинович – автор видання «Українська мемуаристика, 1914–1924 : (бібліографічний реєстр)»¹⁵⁰. До цієї роботи, як зазначено в передмові, увійшли

¹⁴⁴ Калинович Іван Титович (1884–1927) – український бібліограф, видавець і політичний діяч. З 1917 р. – член Бібліографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка (з 1922 р. – її секретар). У 1918–1919 рр. – посол (депутат) до Української національної ради ЗУНР і депутат Трудового конгресу України. Автор книг «Всеукраїнська бібліографія за 1923 рік» (1923), «Українська історична бібліографія за 1914–1923 рр.» (1924), «Україніка в старих [німецьких, 1836–1848] часописах» (1927).

¹⁴⁵ Огієнко Іван Іванович (церковне ім'я Іларіон; 1882–1972) – український церковний і громадський діяч, митрополит (з 1944 р.), мовознавець, історик церкви, педагог, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (1922).

¹⁴⁶ Борщак Ілько (Ілля Костянтинович; справжнє ім'я Ілля Лейб-Гершович Баршак; 1892–1959) – український історик і літературознавець, публіцист, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, професор Державної школи східних мов у Парижі (з 1938 р.). Автор наукових праць з політичної історії України XVII – початку XX ст. та про видатних діячів козацької доби. Розглядав козацький устрій як феномен європейської демократії, що суперечив інтересам московської деспотії.

¹⁴⁷ Цит. за: Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / упоряд.: Ю. Пінчук, Л. Гриневич. Київ : Українознавство, 1996. С. 34. (Державна школа: Історія. Політологія. Право).

¹⁴⁸ Існувала практика ведення діаріушів канцеляристами Генеральної військової канцелярії. Характерними для цих записів є хронологічність, дотримання плину подій (часом з перервами, спричиненими певними обставинами чи станом автора щоденника) та суб'єктивність (мова – від першої особи, тема – залежно від особистих інтересів автора).

¹⁴⁹ Цит. за: Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / упоряд.: Ю. Пінчук, Л. Гриневич. Київ : Українознавство, 1996. С. 39. (Державна школа: Історія. Політологія. Право).

¹⁵⁰ Калинович І. Українська мемуаристика, 1914–1924 : (бібліогр. реєстр). *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 145–150.

«тільки важнючі мемуари (українські і ukraїnіca), що появилися в рр. 1914–1924 як окремими виданнями, так і на сторінках журналів та часописів»¹⁵¹. До мемуарної літератури він зараховує спомини, записки, мандрівки, описи (які містили видання зразка «Причинки до...», «З минулого...», «Слідами...»). Автор особливо підкреслив значення мемуарів для історії, зазначаючи, що мемуари — «це живі пам'ятники життя наших предків, фотографічні знімки людей даної епохи, їхнього побуту, світогляду, звичаїв та обичаїв»¹⁵².

І. І. Кривецький окреслив розвиток української мемуаристики, здійснив типологізацію мемуарів, виокремивши спомини, автобіографії і подорожні записки. У статті «Початки української мемуаристики, XI–XII ст.» розглянув найстаріший український твір такого характеру – спомин Нестора-літописця про перенесення мощей засновника Києво-Печерської лаври св. Теодосія (Феодосія). Цей спомин знайдено в літописі Нестора під 1091 р. — його автор був активним учасником події, яку детально описав¹⁵³.

Першою окремою студією з історії української мемуаристики стала робота І. І. Кривецького «Українська мемуаристика: сучасний стан і значіння» (Львів, 1923)¹⁵⁴. Автор зарахував до кола мемуарних джерел літописи, хроніки, записки, спогади, автобіографії та приватне листування. На його думку, для історика ці джерела є навіть важливішими за матеріальні пам'ятки (матеріальні рештки), бо то «мертві цеглини, тоді як писані передання – свідчення живих людей»¹⁵⁵. Водночас І. І. Кривецький звернув увагу на незначну зацікавленість українців (як видатних діячів, так і пересічних громадян) напи-

¹⁵¹ Калинович І. Українська мемуаристика, 1914–1924 : (бібліогр. реєстр). *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 145.

¹⁵² Калинович І. Українська мемуаристика, 1914–1924 : (бібліогр. реєстр). Львів : Друк. НТШ, 1925. С. 4.

¹⁵³ Кривецький І. І. Початки української мемуаристики, XI–XII ст. : (зі зразками найстаріших українських мемуарів). *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 120–126.

¹⁵⁴ Уперше «Українська мемуаристика» І. І. Кривецького вийшла в Кам'янці-Подільському 1919 р. Видання містило дві книжки: «Українська мемуаристика : сучасний стан і значіння» та «Як писати мемуари : пояснення і вказівки» (у співавторстві з О. Т. Назаруком). 1921 р. книжку «Як писати мемуари» перевидано у Відні. 1923 р. дві книжки надруковано окремим виданням у Львові: «Українська мемуаристика» – як друге доповнене видання, «Як писати мемуари» – як третє доповнене видання.

¹⁵⁵ Кривецький І. Українська мемуаристика : сучасний стан і значіння ; II. Кривецький І., Назарук О. Як писати мемуари : пояснення і вказівки. Львів : Накладом книгарні НТШ, 1923. С. 9.

санням мемуарів порівняно із сусідами (поляками, росіянами, євреями). Це, на його переконання, і є причиною браку вітчизняних джерел, що стосуються найважливіших періодів історії України, згідно з якими І. І. Кривецький, як представник державницької школи в українській історіографії, і визначив основні етапи української мемуаристики: княжа доба; козацька Україна (XVII–XVIII ст.); національно-культурне та суспільно-політичне відродження XIX ст.; XX ст.¹⁵⁶ Він розумів значення мемуарів як історичного джерела, але й зауважував, що вони є вагомим національно-виховним чинником, який підтримує національну традицію та укріплює національну свідомість, і наголошував: «...кожда записка, кожний спомин – се свідоцтво життя й діяльності людини на цьому світі – триваліші від криці». Спільно з О. Т. Назаруком І. І. Кривецький підготував докладні методичні рекомендації, як писати мемуари, щоб вони прислужилися написанню «правдиво-народної історії»¹⁵⁷.

Вивчення українських мемуарів тривало. Зокрема, спецвипуск журналу НТШ «Стара Україна»¹⁵⁸ за 1924 р. було присвячено українській мемуаристиці XI–XX ст. У редакційній статті подано загальну характеристику мемуарів та їх класифікацію. Основним фактором, що сприяв виникненню цього виду літературної творчості, названо самосвідомість людини, з появою якої виникає «й інтерес до свого минулого та бажання переказати се минуле своїм нащадкам»¹⁵⁹. Щодо класифікації, то залежно від того, хто автор – учасник подій, свідок їх чи переповідач чужих слів, мемуари поділено на три групи: активні, обсерваційні¹⁶⁰, переказові¹⁶¹. За тематикою виокремлено мемуари з публічного та приватного життя, політичні, культурні, воєнні, побутові тощо.

¹⁵⁶ Кривецький І. Українська мемуаристика : сучасний стан і значіння ; П. Кривецький І., Назарук О. Як писати мемуари : пояснення і вказівки. Львів : Накладом книгарні НТШ, 1923. С. 10–19.

¹⁵⁷ Там само. С. 26.

¹⁵⁸ «Стара Україна: часопис історії і культури» – ілюстрований місячник, виходив у Львові за редакцією І. І. Кривецького в 1924–1925 рр. (вийшло 24 числа); видавець – НТШ. Спеціальні випуски «Старої України»: «В 350-ліття друкарства на Україні», «Український Некрополь», «Українська мемуаристика в XI–XX ст.». Містить цінну хроніку, рецензії, бібліографію. Видання припинено через брак коштів.

¹⁵⁹ Мемуари і мемуаристика : [від редакції]. *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 119.

¹⁶⁰ Обсервація (від лат. *observatio* – спостереження) – спостереження, нагляд.

¹⁶¹ Мемуари і мемуаристика : [від редакції]. *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 119.

За часом написання до мемуарів віднесено власне спогади, записки та щоденники, автобіографії (мемуари з цілого життя). До окремої групи зараховано подорожні мемуари (подорожні записки, описи тощо). Також виокремлено мемуари самих українців («на якій мові і де б вони не появились та про що писали») та мемуари чужинців про Україну¹⁶². І. І. Кревецький наголошував, що на початок ХХ ст. зовсім відсутні будь-які праці з історії української мемуаристики (огляди окремих періодів чи родів), бібліографічні огляди (як, скажімо, в Росії праці С. Р. Мінцлова¹⁶³ та Ф. П. Аделунга¹⁶⁴, що містять чимало українського матеріалу) та загальні дослідження, які б розглядали мемуаристику як історичне джерело та літературний твір¹⁶⁵. Намагаючись компенсувати цю прогалину в українській історіографії, І. І. Кревецький здійснив аналіз найстаріших українських мемуарів. До таких він зарахував літописи – Нестора-літописця та Галицько-Волинський. На його думку, літописи – це не мемуари в буквальному розумінні, але вони мають риси, що дають змогу розглядати їх як початки мемуарів, а саме: в них досить сильно проявляється індивідуальність авторів, які є не лише свідками, а й активними учасниками зображуваних подій. Відповідно до наведеної вище класифікації історик розрізняє три роди найстаріших українських мемуарів: спомини («Спомин про перенесення мощей Св. Теодосія» у Літописі Нестора під 1091 р.); ав-

¹⁶² Мемуари і мемуаристика : [від редакції]. *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 119.

¹⁶³ Мінцлов Сергій Рудольфович (1870–1933) – російський історик-бібліограф, археолог. Автор праці «Обзор записок, дневников, воспоминаний, писем и путешествий, относящихся к истории России и напечатанных на русском языке» (5 випусків; Новгород, 1911–1913). Цей бібліографічний покажчик містить понад 5000 назв. Автор опрацював усі основні бібліографічні посібники того часу, каталоги букіністів-антикварів, журнали, єпархіальні та губернські газети, використав низку історичних збірників («Сборник Русского исторического общества», «Кавказский сборник», «Шукинские сборники», «Архив князя Воронцова», «Архив князя Куракина»). Репринтне видання вийшло в 2007 р.

¹⁶⁴ Аделунг Федір (Фрідріх) Павлович (1768–1843) – російський і німецький історик, археолог, бібліограф, філософ, член-кореспондент (1809), почесний член (1838) Петербурзької АН. Автор першого в Росії дослідження з книжкової статистики та першого бібліографічного огляду записок іноземців про Росію – «Критико-литературное обозрение путешественников по России до 1700 г. и их сочинений» (Т. 1–2. СПб., 1864). У книзі зібрані свідчення про понад сто подорожей Московією (Ібн-Фадлана, Плано Карпіні, Марко Поло, Августина Меєрберга та інших мандрівників Х–ХVII ст.). У 2008 р. книга Ф. П. Аделунга перевидана як репринтне видання 1864 р. у Санкт-Петербурзі.

¹⁶⁵ Кревецький І. Спомини Ів. Федоровича про початки друкарства на Україні. *Стара Україна*. 1924. № 2–5. С. 35–37.

тобіографії («Заповіт дітям» Володимира Мономаха в Літописі Нестора під 1096 р.); подорожні записки (у формі щоденника – «Подорожні записки ігумена Данила з 1106–1107 р.»)¹⁶⁶. Як історик Галичини, І. І. Кривецький також відстежував і писав у періодичній пресі невеликі відгуки на мемуари про національно-визвольну боротьбу¹⁶⁷.

І. П. Крип'якевич пов'язав початок нового етапу розвитку мемуаристики з українським відродженням «по трьох століттях політичного і культурного занепаду» (маючи на увазі події кінця XVI – початку XVII ст.). У цих умовах «інтерес до мемуаристики збільшається все більше і більше і мемуари стають улюбленою формою літературної праці»¹⁶⁸. І. П. Крип'якевич зазначив, що в цей період українська мемуаристика мала ще не зовсім класичну форму. Спогади про пережите представлені переважно в листах, полемічних брошурах, діярях, передмовах видавців, літописах (він називає їх прихованими формами мемуарів – «криптомемуарами»). Водночас уже почали з'являтися мемуари в повному розумінні цього слова – автобіографії, військові спогади та записки, подорожні записки. Новим типом мемуарів І. П. Крип'якевич назвав біографію письменника та зрахував до нього «Житіє Григорія Сковороди» М. І. Ковалинського¹⁶⁹. Загалом учений ставив за мету дати вичерпний реєстр українських мемуарів і діярив XVI–XVIII ст. та водночас вдався до аналізу еволюції мемуаристики (як головний критерій виокремив національне відродження), визначив риси «криптомемуарів», які давали йому привід розглядати їх у контексті розвитку української мемуаристики.

¹⁶⁶ Кривецький І. Початки української мемуаристики, XI–XII ст. : (зі зразками найстаріших українських мемуарів). *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 120–126.

¹⁶⁷ Ідеться про газету «Нова зоря», у якій І. І. Кривецький друкував статті під назвою «Нові українські мемуари» (окремі номери за 1930, 1931 рр.).

¹⁶⁸ Крип'якевич І. Мемуари українців XVI–XVIII ст. *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 126.

¹⁶⁹ Ковалинський (Коваленський) Михайло Іванович (1757–1807) – просвітницький діяч. Народився на Харківщині в родині священника. Учень, а згодом близький друг Г. Сковороди. Завдяки йому збереглася значна частина епістолярної спадщини Г. Сковороди. Його перу належить перша біографія філософа – унікальна історико-літературна пам'ятка 2-ї половини XVIII ст., яка під назвою «Житие Сковороды, Григория Савича» вперше була надрукована в журналі «Киевская старина» (1886. Т. 16. № 9) та пізніше увійшла до книги: Сковорода Г. С. Сочинения, собр. и ред. Д. И. Багалеем : юбил. изд. (1794–1894 гг.) (Харків, 1894).

Д. І. Дорошенко наголошував на важливості мемуарів та епістолярію для вивчення історії українського національного руху. На його думку, на той час Україна, особливо Наддніпрянська, не мала достатньої кількості своїх журналів («окрім підцензурної “Кіевской Старини”»¹⁷⁰), і багато подій суспільного значення були відомі лише вузькому колу людей, а для нового покоління залишалися й зовсім невідомими. Тому мемуари й листування іноді були чи не єдиним джерелом для дослідження й висвітлення цілих періодів історії українського руху¹⁷¹. Д. І. Дорошенко звернув увагу на те, що основною проблемою українського суспільно-політичного і культурного життя було слабе відчуття традиції, свого генетичного зв'язку з працею попередніх поколінь, і саме «ріжні мемуари, спомини, записки, листи, все те, що передає від покоління до покоління живий спогад і традицію»¹⁷² багато важить для збереження пам'яті та досвіду попередників.

Окремі види мемуарів (спогади, діярії) розглядали у своїх статтях І. І. Кревецький — «Спомини Івана Федоровича про початки друкарства на Україні» (*Стара Україна*. 1924. № 2–5), І. І. Огієнко — «Спомини кн. К. К. Остріжського про видання Біблії 1581 р. Вага передмов до наших стародруків», І. К. Борщак — «Діярій Пилипа Орлика», О. Г. Барвінський — «Зі “Споминів з мого життя”», «Справа покликання проф. Володимира Антоновича на катедру історії України-Руси на Львівському університеті» (чотири останні статті — *Стара Україна*. 1924. № 9–10). Усі вони сходяться на думці, що ці матеріали є цінним джерелом для висвітлення перебігу історичних подій та містять цікавий біографічний матеріал. Наприклад, І. К. Борщак наголошує, що «Діярій» Пилипа Орлика «...малює нам інтелектуально моральне обличчя найвидатнішого представника і вождя першої еміграції. Бачимо його надзвичайну освіту, високі моральні принципи, непохитний патріотизм, доброго стиліста і зручного дипломата»¹⁷³.

Важливим етапом у розвитку історіографії вітчизняних мемуарів стало залучення їх до сфери дослідницьких інтересів академічної науки, що пов'я-

¹⁷⁰ Хоча саме «Киевская старина» однією з перших почала друкувати як мемуари сучасників, так і археографічні спогадові матеріали.

¹⁷¹ Дорошенко Д. В справі видання мемуарів та листування : (кілька уваг та дезидератів). *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 139.

¹⁷² Там само. С. 142.

¹⁷³ Борщак І. Діярій Пилипа Орлика. *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 135.

зано з науково-видавничими проєктами М. С. Грушевського і дає нам змогу говорити про ВУАНівський дискурс. М. С. Грушевський започаткував практику друкування матеріалів із громадського, культурного та літературного життя України XIX – початку XX ст. у київських академічних періодичних виданнях, зокрема в збірниках «За сто літ»¹⁷⁴ та «Україна»¹⁷⁵, редактором яких він був. М. С. Грушевський добре розумів необхідність формування доказової джерельної бази для подальших українських досліджень, що стосуються подій національно-визвольного руху XIX та початку XX ст. Серед важливих історичних джерел він виокремлював мемуари, які давали змогу «закріпити й передати потомним поколінням, за ще свіжими і неповні пережитими слідами і останками сього процесу, його можливо повний і докладний образ, його історію, його динаміку в усій амплітуді»¹⁷⁶. Підвищений інтерес до спогадів М. С. Грушевський аргументував великими втратами архівних джерел під час Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр. Тим самим було офіційно визнано цінність цього виду джерел у практиці історичних досліджень та їх значення у формуванні української історіографії. Не менш вагомим був і аргумент про повернення з небуття імен цілої плеяди регіональних діячів громадського руху, який передував соціально-політичним трансформаціям в українському суспільстві на початку XX ст.

У результаті зусиль низки українських дослідників (І. І. Кревецького, Д. І. Дорошенка, І. П. Крип'якевича, І. І. Огієнка, І. К. Борщака, О. Т. Назарука, І. Т. Калиновича, М. С. Грушевського та інших) розроблено принципові питання української мемуаристики: визначено її основні історичні етапи, запропоновано систему класифікації мемуарів, в основу якої покладено форму відтворення події, форму викладу матеріалу автором спогадів та авторство мемуарів; виокремлено специфічні види мемуарів за різними історичними періодами від IX до XVII ст. – так звані криптомемуари; визначено роль та значення мемуарів у становленні на-

¹⁷⁴ «За сто літ» – збірник Комісії новішої історії України ВУАН. Виходив у Києві в 1927–1930 рр.; випущено 6 книг; підготовлена до друку 7-ма книга була вилучена радянською владою.

¹⁷⁵ «Україна» – науковий журнал, що виходив за редакцією М. С. Грушевського в Києві в 1914–1930 рр. (з перервами): у 1914–1918 рр. – як орган Українського наукового товариства, у 1924–1930 рр. – як орган Історичної секції Української академії наук.

¹⁷⁶ Грушевський М. Передне слово. *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. III.

ціональної свідомості, в історії українського національного руху; визнано мемуари вагомим джерелом історичних досліджень та просопографічної і біографічної інформації; наголошено на випадковості й несистематичності праці українців у цій царині.

Правомірним видається висновок про те, що в другій половині XIX ст. – 20-х роках XX ст. у вітчизняній історіографії розпочався процес визнання джерелознавчого потенціалу мемуарів, вироблення критеріїв їх еволюції, наукової цінності, класифікації, методів археографічного опрацювання, робився наголос на виховній ролі мемуарів і значенні їх у справі національно-патріотичного виховання. Це є свідченням сталого інтересу до спогадової літератури, пошуку оптимальних шляхів її виявлення, наукового опрацювання та залучення до наукового обігу.

Можемо говорити про активну імплементацію мемуарів у науковий дискурс, бібліографічне вивчення та визнання їхньої меморіальної функції в суспільстві.

У боротьбі за українське національне відродження мемуари набували особливого звучання, а провідники цього відродження, за словами М. Ю. Шаповала – одного з палких прибічників соціологізації історії, мали «...ідеологічно запевнити нормальний хід цього відродження. Іншого способу ідеологічного запевнення, як серйозна організація соціологічних студій, нема. Народ, що йтиме помацки, що не бачитиме перспектив, що не розбіратиметься в суспільних справах, впаде жертвою могутньої механіки міжнароднього і суспільно-групового життя. Свідомість цього всього обов'язує до найбільших жертв: як для гашення пожежі нема іншого засобу, як організація протипожежної станції, так для суспільно-будівничої, а ще більш – суспільно-відродженської праці нема іншого шляху, як організація соціологічної науки і організація соціологічного виховання народу, коли він хоче не лише животіти в неволі, а й розвиватись на свободі»¹⁷⁷.

Отже, початок історіографічного вивчення українських мемуарів припадає на другу половину XIX – 20-ті роки XX ст. на тлі соціологічних впливів, коли відбувалась активна публікація мемуарів та імплементація їх у науковий та суспільний простір. Уперше були порушені основні загальнотеоретичні питання вивчення мемуарів у контексті історико-біографічного джере-

¹⁷⁷ Шаповал М. Українська соціологія. Прага : Укр. ін-т громадознавства в Празі, 1927. С. 12.

лознавства, визнання їх виховного / комунікативного потенціалу (Д. І. Дорошенко, І. І. Кревецький, О. Т. Назарук), значення їх як пам'ятки духовної культури окремої епохи (І. П. Крип'якевич, І. Т. Калинович, М. С. Грушевський). На цьому етапі з'являються перші бібліографічні огляди мемуарної літератури (Д. І. Дорошенка, І. Т. Калиновича), розпочато процес публікації мемуарів як окремими виданнями, так і в наукових часописах, збірниках, що робило цей масив історичного нарративу доступнішим як для науковців, так і для широкої громадськості.

Історіографічні контексти радянської доби (1920–1930-ті – кінець 1980-х років)

У межах радянського дискурсу вивчення мемуарів відбувалось на єдиних марксистських методологічних засадах, тому розрізнення національних здобутків історичної науки в цій царині видається доволі умовним, оскільки більшість представників тогочасного наукового середовища усвідомлювали себе саме як «радянських» учених. Сама ж історична наука перетворилась, за визначенням Я. С. Калакури, на «ідейний фронт», де пріоритетним принципом нового світогляду поряд з «революційним марксизмом» ставали «партійність» та «класовий підхід» «як спосіб історичного мислення й оцінки подій, фактів, явищ, інтерпретації джерел»¹⁷⁸.

Варто відзначити існування двох дискурсів¹⁷⁹ в українській історіографії в 1920–1930-х роках, що призвело до конфронтації / біполярності історієписання. На зміну національному дискурсу агресивно впроваджувався радянський.

Активне вивчення мемуарів як виду історико-біографічного джерела та інструменту впливу на соціум у радянському дискурсі розпочалося

¹⁷⁸ Калакура Я. Зміна поколінь істориків як методологічний та світоглядний діалог в українській історіографії (кінець XIX – перше двадцятиріччя XXI ст.). *Український історичний журнал*. 2020. № 4. С. 145.

¹⁷⁹ Перший, про який ішлося раніше, – національно орієнтована історіографія, пов'язана з функціонуванням часописів «Стара Україна», «За сто літ», «Україна» та ін. Вона ставила за мету обстоювання постулату про автентичність національної історії і культури та була представлена роботами М. С. Грушевського, Д. І. Дорошенка, М. П. Василенка, І. П. Крип'якевича, І. І. Кревецького та інших. Другий – радянська історіографія, яка стверджувалася в процесі руйнації української наукової еліти та її структур, створюючи натомість свою наукову мережу та свої кадри.

з 20-х років ХХ ст. У журналі «Пролетарская революция»¹⁸⁰ з'явилася стаття М. М. Покровського «От Истпарта», у якій автор наголошував на тому, що не можна ігнорувати (без втрат для результатів дослідження) свідчення сучасників, так само як неможливо вивчати історію тільки за фактами, наведеними мемуаристами. На його думку, спогади дають той «психологічний фон і зв'язок, без яких документи в наших руках можуть виявитися незрозумілими або зрозумілими неправильно»¹⁸¹. У цьому самому журналі згодом було вміщено статтю Й. Р. Геліса, у якій наведено суто практичні рекомендації, як писати мемуари, та зауваження щодо специфіки спогадів, їх класифікації залежно від ролі та місця мемуариста в подіях¹⁸².

На практиці було широко розгорнуто роботу зі збору й публікації мемуарів учасників революційних подій, що мали стати джерельною базою української радянської історичної науки. Великий масив зібраного мемуарного матеріалу поставив перед радянською історіографією проблему некритичного ставлення до мемуарів і спричинився до «надмірного захоплення місцевих істпартів мемуарами на шкоду дослідницькій роботі над важливими історичними проблемами»¹⁸³. Як наслідок, наукове вивчення мемуарів як історичного джерела в 30–40-х роках ХХ ст. відбувалося з наголосом на їх суб'єктивності, яка, на думку дослідників, у мемуарах виявлялася найбільше, та з'ясуванні особи автора: його соціального стану й професії (виділялись мемуари державних і громадських діячів, військових, купців, селян, робітників), класової позиції, змін світогляду, ступеня поінформованості мемуариста та його джерел. Зрештою зазначалося, що мемуари можна використовувати як джерела лише після серйозної критичної роботи, що передбачала: залучення додаткових джерел як від автора спогадів – його листів, публіцистичних і літературних творів, судових свідчень і т. ін., так і матеріалів інших осіб; перевірку фактичних відомостей, наведених у мемуарах, що мало виключити помилки пам'яті, виправити свідомі перекручення¹⁸⁴. Наполегливо рекомендувалася внутрішня (аналіз

¹⁸⁰ «Пролетарская революция» – радянський історичний журнал, що виходив у Москві в 1921–1941 рр.

¹⁸¹ Покровский М. Н. От Истпарта. *Пролетарская революция*. 1921. № 1. С. 8–9.

¹⁸² Див.: Гелис И. Р. Как надо писать воспоминания : (методолог. очерк). *Пролетарская революция*. 1925. № 7. С. 197–212.

¹⁸³ Сарбей В. Г. Истпарты на Украине. *История и историки* : историогр. ежегодник. М. : Наука, 1980. С. 417.

¹⁸⁴ Там же. С. 100.

змісту, з'ясування достовірності фактів) та зовнішня (визначення дати і місця виникнення джерела, встановлення авторства і достовірності пізніших виправлень – авторських, цензурних, редакторських) критика мемуарів.

Дослідження середини 50-х – 60-х років XX ст. на тлі десталінізації радянського суспільства – так званої хрущовської відлиги – пов'язані з працями В. І. Стрельського¹⁸⁵, М. І. Марченка¹⁸⁶, які розвивали попередні напрацювання проблеми мемуарів; водночас спостерігаються тенденції до розширення кола досліджуваних спогадів¹⁸⁷. Зокрема, В. І. Стрельський у фундаментальній праці «Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму» (1958) висвітлює загальні принципи класифікації, відбору й синтезу історичних джерел XIX – початку XX ст., виокремлюючи серед інших таку групу, як «Мемуарна і епістолярна література»¹⁸⁸. Характеризуючи її, дослідник зазначав, що мемуарна література є цінним джерелом для вивчення історичних подій, які не відображені в інших документах, оскільки збагачує наукові праці яскравим матеріалом, важливими і характерними деталями, допомагає проникнути у колорит епохи, що вивчається. До мемуарних жанрів він зараховував щоденники, спогади, автобіографії, некрологи. Велику увагу приділяв питанням критичного аналізу (критичної перевірки) мемуарних джерел, визначенню їх історичної цінності та достовірності. Учений оперував поняттями зовнішньої (дослідження історії та походження тексту) і внутрішньої (наявність достовірної інформації) критики джерела. Зовнішню критику пропонував розуміти не як вивчення

¹⁸⁵ Стрельський В'ячеслав Ілліч (1910–1983) – історик, спеціаліст у галузі джерелознавства історії України, археографії, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. Доктор історичних наук, професор.

¹⁸⁶ Марченко Михайло Іванович (1902–1983) – історик, джерелознавець, автор численних праць з історії України доби середньовіччя, перший радянський ректор Львівського університету, дід журналіста і дисидента Валерія Марченка. Автор статті «Маркович Яків Андрійович – український мемуарист XVIII ст.» (Українська радянська енциклопедія. Т. 8. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1962. С. 488).

¹⁸⁷ Див.: Стрельський В. І. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму. Київ : Рад. шк., 1958. 480 с. ; Стрельський В. И. Основные принципы научной критики источников по истории СССР. Киев : Изд-во Киев. ун-та, 1961. 133 с. ; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. 258 с.

¹⁸⁸ Стрельський В. І. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму. Київ : Рад. шк., 1958. С. 262–311.

самих зовнішніх, формальних даних джерела, а як з'ясування історії його створення ¹⁸⁹. Внутрішня критика мала бути спрямована на перевірку відповідності змісту джерела реальній історичній дійсності та на визначення авторської думки. Це передбачало з'ясування класової належності мемуариста, його суспільного стану, професії, освіти, особистих симпатій та антипатій, особливостей пам'яті, настрою в період написання мемуарів тощо ¹⁹⁰. Врахування всіх цих моментів (внутрішньої і зовнішньої критики) має, на думку вченого, допомогти дослідникові відрізнити мемуари від художньої літератури.

Автор першого радянського підручника з української історіографії джерелознавець М. І. Марченко серед інших джерел вивчення історії України наводив мемуарну літературу, а саме – «старшинські мемуари»¹⁹¹. На його думку, «мемуаристика відрізняється від пам'яток історіографії в прямому розумінні цього слова – від літописів, різного роду хронік, синопсисів, або оглядів, історично-розповідної літератури тощо. У ній відображені погляди авторів переважно на сучасність, а не на минуле України»¹⁹². Історичні події (ішлося про XVIII ст.) у мемуарах, вважав учений, іноді подані яскравіше й оцінюються авторами чіткіше з класових політичних поглядів укладачів ¹⁹³, що свідчить про їх незаперечну цінність для вивчення соціально-економічної історії України XVIII ст. Показовим став факт залучення до наукового обігу мемуарів не лише XIX та XX ст., а й більш ранніх часів. Актуалізація нових мемуарних джерел розширювала джерельну базу досліджень і певним чином впливала на істориків, сприяючи лібералізації їхніх поглядів.

В умовах тоталітарного радянського суспільства основні напрями в історичній науці визначалися публікаціями істориків у центральних наукових збірниках. До таких напрацювань у царині мемуарів належать дослідження

¹⁸⁹ Стрельський В. І. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму. Київ : Рад. шк., 1958. С. 23, 268–270.

¹⁹⁰ Там само. С. 109, 113.

¹⁹¹ Мемуари козацької старшини XVII–XVIII ст.

¹⁹² Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. С. 93.

¹⁹³ Там само.

М. Н. Черноморського, О. О. Курносова, Л. І. Деревніної, В. С. Голубцова¹⁹⁴. М. Н. Черноморський висловлювався проти намагання зарахувати мемуари до складу документованих розповідей (що передбачало втручання в авторський текст), запропонував систему класифікації мемуарів, визначив методи їх критичного аналізу. До наукового обігу вводилися лише мемуари представників радянської влади, а мемуари авторів «ворожого табору» не розглядалися, що значно збіднювало коло джерел для вивчення історії радянського періоду. Водночас М. Н. Черноморський акцентував увагу на суб'єктивній природі мемуарів і притаманній їм тенденційності. На його думку, суб'єктивний чинник у мемуарах необхідно враховувати ще й із тієї причини, що він часто призводить до неправильного відображення дійсності й навіть до її спотворення¹⁹⁵.

О. О. Курносов, розробляючи методику внутрішньої критики мемуарів, розглядав її як оцінку змісту певного джерела методами логічного, текстологічного і порівняльного вивчення. Л. І. Деревніна, вивчаючи походження автора мемуарів, запропонувала свою методику їх класифікації. В. С. Голубцов досліджував проблеми основних етапів розвитку, особливостей і походження мемуарів, їх форми та різновиди, етапи розвитку радянської мемуаристики та питання критичного аналізу¹⁹⁶.

У 70–80-х роках XX ст. розвиток історичної науки відбувався в умовах відходу від демократичних принципів «відлиги», що означало відновлення жорсткого партійного контролю за всією гуманітарною сферою. Українська

¹⁹⁴ Див.: Черноморський М. Н. Источниковедение истории СССР : Советский период. М. : Высш. шк., 1966. 343 с. ; Его же. Мемуары как исторический источник. М. : [Б. и.], 1959. 80 с. ; Его же. Мемуары как источник по истории советского общества. *Вопросы истории*. 1960. № 12. С. 53–71 ; Его же. Работа с мемуарами при изучении истории КПСС. М. : Высш. шк., 1961. 134 с. ; Его же. Работа над мемуарами при изучении истории КПСС. 2-е изд. М. : Высш. шк., 1965. 135 с. ; Курносов А. А. Приемы внутренней критики мемуаров : (воспоминания участников партизанского движения в период Великой Отечественной войны как исторический источник). *Источниковедение* : теоретич. и методич. проблемы. М. : Наука, 1969. С. 478–504 ; Деревніна Л. І. О термине «мемуары» и классификации мемуарных источников : (историография вопроса). *Вопросы архивоведения*. 1963. № 4. С. 32–38 ; Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества. М. : Моск. гос. ун-т, 1970. 115 с.

¹⁹⁵ Черноморський М. Н. Источниковедение истории СССР : Советский период. М. : Высш. шк., 1966. С. 214 ; Его же. Мемуары как исторический источник. М. : [Б. и.], 1959. С. 68.

¹⁹⁶ Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества. М. : Моск. гос. ун-т, 1970. С. 38.

історіографія мемуарів того часу репрезентована дослідженнями Г. В. Стрельського¹⁹⁷, А. В. Санцевича¹⁹⁸, М. А. Литвиненко¹⁹⁹, В. М. Довгопола²⁰⁰, Р. Д. Ляха²⁰¹, М. Я. Варшавчика²⁰², М. П. Ковальського²⁰³, Ю. А. Мицика²⁰⁴, які в розрізі джерелознавчих студій історії України (як у межах навчальних посібників, так і в монографіях) приділяли значну увагу мемуарам у вивченні окремих історичних періодів.

Г. В. Стрельський у монографіях і статтях досить докладно розглядав питання класифікації мемуарів, використовував їх як джерело з історії революційних подій²⁰⁵. Особливу увагу дослідник приділяв питанням критичного аналізу мемуарної літератури (зовнішня та внутрішня критика), які були найбільш розробленими в історіографії. До зовнішньої критики він зараховував встановлення автентичності джерела, тобто його дійсної належності авторові, якому приписується; вивчення історії оригінальності тексту, умов та прийомів видання і перевидання для з'ясування ступеня довіри до тексту досліджуваного видання; визначення обсягу і характеру нашарувань різних

¹⁹⁷ Стрельський Геннадій В'ячеславович (нар. 1944) – історик, джерелознавець, кандидат історичних наук.

¹⁹⁸ Санцевич Анатолій Васильович (1924–1996) – історіограф, джерелознавець, дослідник методики та методології вивчення історії, доктор історичних наук, професор.

¹⁹⁹ Литвиненко Марія Антонівна (1921–2016) – історик, джерелознавець.

²⁰⁰ Довгопол Василь Микитович (1919–1981) – історик, джерелознавець, доктор історичних наук, професор.

²⁰¹ Лях Роман Данилович (1929–2002) – історик, джерелознавець, доктор історичних наук, професор.

²⁰² Варшавчик Марк Якимович (1918–2001) – історик, архівіст, джерелознавець, доктор історичних наук, професор.

²⁰³ Ковальський Микола Павлович (1929–2006) – історик, джерелознавець, археограф, етнограф, доктор історичних наук.

²⁰⁴ Мицик Юрій Андрійович (нар. 1949) – історик, джерелознавець, археограф, доктор історичних наук.

²⁰⁵ Див.: Стрельський Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине. Киев : Вища шк., 1978. 136 с. ; Його ж. Мемуари про Велику Жовтневу соціалістичну революцію на Україні і їх публікація в журналі «Літопис революції». *Вісник Київського університету. Серія: Історія*. Київ, 1971. № 13. С. 29–34 ; Його ж. Січневе збройне повстання київських трудящих проти Центральної Ради 1918 р. у спогадах учасників. *Український історичний журнал*. 1973. № 2. С. 135–138 ; Його ж. Великий Жовтень на Україні у спогадах сучасників. Київ : Вища шк., 1989. 62 с.

редакцій, з'ясування всіх перекручень під час видання за первісним текстом і відновлення останнього.

Тоді ж розпочав наукові дослідження знань в Україні історик, фундатор історіографічної та джерелознавчої шкіл у Дніпропетровську М. П. Ковальський. Уже тоді, хоча і в межах вимог єдино можливої офіційної радянської історіографії, він уперше визнав за необхідне залучення як історичного джерела для дослідження історії України XVI–XVII ст. праць дворянських і так званих буржуазних істориків, оскільки, на його думку, незважаючи на безперечну класову і методологічну обмеженість творів цих авторів, введення їх у науковий обіг шляхом публікацій було для того часу певним внеском у створення джерельної бази вітчизняної історії і стало віхою в розвитку археографії та джерелознавства²⁰⁶. До таких джерел, крім інших, він зараховував мемуарну літературу (публікації спогадів у журналі «Киевская старина», збірки «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси» (Київ, 1890–1896)), зокрема й записки іноземців, які значною мірою розширювали джерельну базу вітчизняної історії.

Ю. А. Мицик як представник дніпропетровської школи джерелознавців приділяв значну увагу мемуарам у контексті джерел історії України XVII–XVIII ст. Зокрема, розглядав щоденники, подорожні нотатки та мемуари чужоземців (щоденник Еріха Лясоти, мемуари Мартіна Груневега, подорожні записки Конрада Якоба Гільдебрандта) як матеріали, які, в разі критичного засвоєння їх, суттєво розширюють джерельну базу наукових праць означеного періоду²⁰⁷. У подальших роботах Ю. А. Мицик теж виокремлював мемуарні джерела як різновид наративних: «...щоденники й спогади, що відрізняються один від одного за методами створення, внутрішньою структурою й функцією твору»²⁰⁸. Щоденники, за його визначенням, це синхронні записи автора про сучасні йому події, що відокремлені від останніх порівняно незначною часовою дистанцією (день, тиждень, зрідка – місяць і більше).

²⁰⁶ Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв. Днепропетровск : Днепропетр. гос. ун-т, 1978. С. 44, 80.

²⁰⁷ Мьцьк Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.). Ч. 1. Днепропетровск : Днепропетр. гос. ун-т, 1981. С. 61.

²⁰⁸ Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ : Дніпро, 1996. С. 196.

Діаріуші як пам'ятки мемуарної прози XVIII ст. вивчав В. Й. Горобець. Він розрізняв три основні види цього жанру: щоденники про поточну діяльність гетьмана, які зазвичай вели канцеляристи з його почту; щоденні записки адміністративно-політичної чинності Генеральної військової канцелярії, зроблені групою штатних канцеляристів; приватні, або авторські, щоденники, які вели високоосвічені люди для себе ²⁰⁹.

Помітний внесок у розвиток історичного джерелознавства другої половини XVII – першої половини XIX ст. зробили М. А. Литвиненко, В. М. Довгопол, Р. Д. Лях. Акцентуючи увагу передусім на мемуарах декабристів, революційних демократів, суспільно-політичних діячів, що було даниною тогочасній історіографічній ситуації, вони все ж визнавали потребу залучення до наукового обігу і мемуарів представників так званого феодального класу Росії та України (козацької старшини періоду визвольної війни, а саме – генерального підскарбія, «завязтого кріпосника» Я. А. Марковича, генерального хорунжого М. Д. Ханенка, П. Д. Апостола, царських урядників) ²¹⁰. Такий підхід розширював джерельну базу історичних досліджень не лише радянського, а й попередніх періодів історії України та сприяв введенню до наукового обігу нових персонажів, хоча і з негативними акцентами. Дослідники, однак, звертали увагу на неточність, суб'єктивність оцінок та класову обмеженість, що було даниною часу.

У вивченні історії України «періоду капіталізму» мемуарам відводилося більше місця. До мемуарів зараховували щоденники, спогади про події чи окремих діячів, записки, автобіографії, некрологи ²¹¹. Розглядали їх як необхідне, але допоміжне джерело, оскільки, на думку вчених, спогадам більше, ніж іншим документам, властиві суб'єктивізм у поясненні подій, явищ і в характеристиці осіб, зміщення подій у часі й просторі (багато з них писалися лише по пам'яті), перебільшення значущості тих чи інших явищ, ролі та заслуг певних осіб ²¹². Пріоритетність виховної ролі мемуа-

²⁰⁹ Горобець В. Й. Діаріуші – визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. Київ, 1972. Вип. 7. С. 102–104.

²¹⁰ Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. *Джерелознавство історії Української РСР*. Київ: Вища шк., 1986. С. 97–107.

²¹¹ Там само. С. 156.

²¹² Там само. С. 164–165.

рів, на чому наголошували тогочасні дослідники, висувала вимогу особливо ретельного критичного аналізу цього виду джерел з класових позицій, а саме – прискіпливої уваги до класово-політичної позиції автора. В основу класифікації мемуарів джерелознавці поклали форму відтворення автором історичних подій: щоденники, що створюються під час подій, про які розповідає автор; власне спогади, тобто тексти, складені автором після завершення подій; літературні записи, тобто твори, написані на підставі спогадів учасників подій²¹³.

Вивченню окремого комплексу мемуарних джерел, а саме мемуарів періоду 1917–1941 та 1945–1971 рр., присвячені монографічні дослідження А. В. Санцевича²¹⁴. Він одним із перших порушив заборонене питання про вивчення і джерелознавче значення мемуарів авторів небільшовицького, антирадянського табору для наукових досліджень названих непростих періодів в історії України, наголошуючи, що ці твори потребують ретельного джерелознавчого аналізу, щоб стати надбанням широкого кола істориків-дослідників, оскільки останні здебільшого ігнорують це цінне джерело²¹⁵. Розглядаючи мемуари як «дзеркало душі», що дає змогу «у плоті і крові» уявити образи багатьох осіб, глибше зрозуміти їхні думки, почуття, настрої, мрії, моральні орієнтири, спонукальні мотиви поведінки, А. В. Санцевич приділяв особливу увагу ролі людського фактора в історії, соціальній психології, масовій свідомості. На його думку, мемуарні джерела дають історикам змогу подолати характерну для історико-біографічної літератури радянських часів одномірність, стереотипність плакатно-іконописного зображення одного ряду діячів (які увійшли до створеного системою канонічного списку достойників) і карикатурного – інших. У питанні класифікації мемуарів історичних періодів 1917–1941 і 1945–1971 рр. А. В. Санцевич дещо розширив їх коло. Крім

²¹³ Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. *Джерелознавство історії Української РСР*. Київ : Вища шк., 1986. С. 225.

²¹⁴ Див.: Санцевич А. В. *Спогади і виступи про досвід роботи як історичне джерело. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945–1970)*. Київ : Наук. думка, 1972. С. 108–140 ; Його ж. *Мемуарні джерела. Джерелознавство з історії Української РСР (1917–1941)*. Київ, 1981. С. 107–130 .

²¹⁵ Санцевич А. В. *Спогади і виступи про досвід роботи як історичне джерело. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945–1970)*. Київ : Наук. думка, 1972. С. 109, 137.

традиційних видів (спогади, щоденники, автобіографії, анкети), він виокремив нові, притаманні лише радянській добі, зокрема виступи передовиків виробництва, науковців, митців, у яких відображено досвід їхньої роботи ²¹⁶.

М. Я. Варшавчик досліджував мемуарну літературу в контексті історичного джерелознавства, поділяючи її, залежно від ступеня причетності до відображуваних подій, на історичні залишки ²¹⁷ та історичну традицію. До другої зараховував спогади, щоденники і листування, подорожні нотатки тощо ²¹⁸. Самі мемуари розглядав як джерело, що не лише описує події, а й відображує факт їх написання (у тому числі біографії автора) ²¹⁹. Важливим моментом опублікування мемуарів він вважав суспільний резонанс. Адже авторитет автора мемуарів, його погляд на ті чи інші історичні та політичні процеси можуть як стимулювати позитивні зміни в суспільстві, так і призвести до негативних наслідків і розчарувань.

Загалом в українській історіографії дослідження мемуарів більш рельєфно проявилось у 60–80-х роках ХХ ст. у працях М. І. Марченка, В. І. Стрельського, Г. В. Стрельського, А. В. Санцевича, М. А. Литвиненко, В. М. Довгопола, Р. Д. Ляха, М. Я. Варшавчика, М. П. Ковальського, Ю. А. Мицика. Досліджувалися питання критеріїв еволюції мемуарної творчості, класифікації, особливостей критики мемуарів; наголошувалося на обов'язковому критичному вивченні мемуарів шляхом аналізу змісту спогадів та біографії автора; уперше зверталась увага дослідників на необхідності вивчення мемуарів не лише партійних лідерів, робітників та селян, а й представників інших соціальних верств і так званого антирадянського табору; визнавалося, що мемуари є важливим історичним джерелом для вивчення історії України ХVІІ–ХХ ст.; акцентувалося на суспільному резонансі мемуарів.

²¹⁶ Санцевич А. В. Спогади і виступи про досвід роботи як історичне джерело. *Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945–1970)*. Київ : Наук. думка, 1972. С. 109.

²¹⁷ Історичні залишки (рештки) – це пам'ятки матеріальної і духовної культури, що виникли в процесі розвитку певних подій (законодавчі документи, акти, грамоти, універсали, службові листування, інформаційні матеріали тощо).

²¹⁸ Варшавчик М. Я. Класифікація джерел. *Джерелознавство історії України* : довідник. Київ : [б. в.], 1998. С. 50 ; Його ж. Источниковедение истории КПСС. М. : Высш. шк., 1989. С. 69–70.

²¹⁹ Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС. М. : Высш. шк., 1989. С. 69–70.

Вивчення мемуарів у контекстах сучасності

Сучасний етап наукового вивчення мемуарів, починаючи з кінця 80-х років XX ст. і до сьогодні, пов'язаний зі здобуттям незалежності України та кардинальними змінами в гуманітаристиці. Цей період відзначився появою нових наукових напрямів, які істотно розширили методологічний інструментарій дослідників. Відбулося розширення кола дозволених тем і введення до наукового обігу імен багатьох історичних особистостей, що відкрило нові можливості для дослідження великого масиву мемуарних джерел, які раніше були недоступні з ідеологічних міркувань. Передусім зміни стосувалися матеріалів про такі дражливі для радянської історіографії події, як Українська революція 1917–1921 рр., Голодомор 1932–1933 рр., Розстріляне відродження, шістдесятництво тощо. Поступово змінювалися акценти щодо ролі та значення мемуарів у суспільстві. Свої корективи внесла цифрова гуманітаристика, яка кардинально вплинула на форми створення та поширення наукових знань, покращила умови для імплементації історико-культурних наративів у національний інформаційний простір. Актуалізувалося значення мемуарів щодо загальнонаціональних та локальних викликів як культурно-історичного феномену та ґрунтового комунікативного ресурсу, що має вплив на формування в суспільстві гуманістичних цінностей та ідентичностей.

З огляду на це до мемуарів значно посилюється інтерес учених різних наукових сфер, зокрема істориків, літературознавців, соціологів, культурологів, політологів, психологів. Адже, перебуваючи в просторі міждисциплінарності, вони потребували поглибленого вивчення з урахуванням специфіки, зумовленої передусім притаманною мемуарам жанровою синтетичністю, що передбачає застосування різноманітного методологічного та методичного інструментарію. У сучасному науковому дискурсі близько 80 % досліджень мемуарів – переважно розробки літературознавчого характеру ²²⁰. Про це, зокрема, свідчить кількість та проблематика дисертаційних досліджень, де літературознавчі значно переважають історичні ²²¹ (див. Додаток до розділу 1.3).

²²⁰ Див.: Любовець Н. І. Новітня історіографія вітчизняної мемуаристики: до проблеми термінології та класифікації. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2016. Вип. 13. С. 28. <https://doi.org/10.15407/ub.13.028>

²²¹ Там само. С. 29.

Вивчення мемуарів в історичному дискурсі розвивалось у двох площинах: по-перше, відбулася інституалізація мемуаристики як спеціальної історичної дисципліни; по-друге, значно зріс інтерес науковців до вивчення мемуарів у міждисциплінарних вимірах. Однак ґрунтовні синтетичні дослідження теоретичних і методологічних проблем мемуарів як культурно-історичного феномену та інтелектуального комунікативного явища ще чекають на своїх дослідників. Деякі аспекти цієї проблематики відображено в довідкових, енциклопедичних виданнях, джерелознавчих студіях із загальних проблем історії та таких, що присвячені окремим діячам чи проблемно-тематичним блокам.

Загальнотеоретичні підходи до мемуарів як історичних джерел розроблялись у комплексних працях з джерелознавства²²². Мемуари в просторі історичних, джерелознавчих, археографічних, біографічних студій вивчали Н. І. Миронець²²³, Р. Я. Пиріг²²⁴ та інші.

У контексті історичного джерелознавства Я. С. Калакура зазначає, що серед джерел інтелектуальної історії домінантну роль відіграють писемні,

²²² Джерелознавство історії України : довідник / Боровський Я. Є., Варшавчик М. Я., Войцехівська І. Н., Ганжа О. І., Голобуцький П. В. Київ : [б. в.], 1998. 212 с. ; Макарчук С. Писемні джерела з історії України. Львів : Світ, 1999. 352 с. ; Історичне джерелознавство : підручник / кер. авт. кол. Я. С. Калакура. Київ : Либідь, 2002. 436 с. ; Воронов В. І. Джерелознавство історії України. Дніпропетровськ : Дніпропетр. нац. ун-т, 2003. 336 с. ; Макарчук С. А. Мемуари. *Джерелознавство історії України* : навч. посіб. Львів : Світ, 2008. С. 10–16.

²²³ Миронець Н. Джерела історичної пам'яті. Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2008. 400 с. ; Її ж. Спогади Миколи Зайцева. *Пам'ятки = Monuments*. Київ, 2012. Т. 13. С. 78–89 ; Її ж. Володимир Винниченко та Микола Глущенко: до історії взаємин : (за щоденниками та листами). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Київ, 2015. Чис. 26–27. С. 255–283.

²²⁴ Пиріг Р. Я. Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: матеріали особового походження. *Архіви України*. 2011. № 6 (276). С. 83–102 ; Його ж. Джерельна база історії Української революції 1917–1921 років: архівний сегмент. *Архіви України*. 2011. № 1 (272). С. 108–122 ; Його ж. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* Київ, 2009. Вип. 4. С. 31–58 ; Його ж. Симон Петлюра у сприйнятті Павла Скоропадського : (за спогадами гетьмана). *Симон Петлюра в історії та національній пам'яті* : матеріали Всеукр. наук. конф. (20–22 трав. 2009 р.). Київ : Фоліант, 2009. С. 29–40 ; Його ж. Спогади гетьмана Павла Скоропадського як історичне джерело. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2008. Т. 16. С. 57–60 ; Його ж. Життя у лоні двох епох : спогади. Київ : Фоліант, 2021. 440 с.

до яких він відносить літописи, наукові, літературні та публіцистичні твори, актові книги, документи органів державного управління та громадських об'єднань, автобіографії, щоденники, спогади, епістолярій і творчу спадщину та підкреслює їх великий інформаційний потенціал як джерел особового походження при створенні просопографічних портретів українських інтелектуалів²²⁵.

С. А. Макарчук розглядає мемуари як «твори про дійсні соціально-економічні, політичні, культурні, сімейно-побутові та інші процеси і події, написані учасниками подій і процесів або їх безпосередніми спостерігачами через певний проміжок часу»²²⁶. Автор акцентує увагу на негативних моментах мемуарів як джерела, а саме: події й особи в них «...практично завжди відображені не відповідно до їх реального значення, а крізь призму мемуариста»; пам'ять має тенденцію до ослаблення, що компенсується «елементарним вимислом»; оскільки мемуар створюється з пам'яті, то оцінка подій у ньому подана не з позиції, синхронної подіям власної авторської та громадської думки, а «...з позицій своїх поглядів часу створення мемуару, відповідно він не відображає поглядів зображуваної епохи, а прикрашає чи охаює її переконаннями і поглядами, що запанували в суспільстві через десятиліття»²²⁷. Проте С. А. Макарчук наголошує, що в мемуарах міститься більше, ніж в інших джерелах, інформації про особисті стосунки між окремими історичними постатями, діячами культури і літератури, про сімейний побут, еволюцію релігійних переживань автора та його сучасників. Тому для біографічних і просопографічних досліджень вони є незамінним та необхідним джерелом.

В. І. Воронов убачає цінність мемуарних джерел у тому, що вони відтворюють неповторний колорит своєї епохи, особливості описуваного часу, психологічні й політичні портрети історичних осіб так, як на те не здатне жодне інше джерело²²⁸. Іманентно властивою особливістю він вважає те, що мемуари несуть у собі «...значний шар... ненавмисної (латентної) інформації, оскільки іноді, навіть всупереч власним намірам, автор викладає свою гро-

²²⁵ Калакура Я. С. Класифікація джерел інтелектуальної історії України. *Історичний архів*. Миколаїв, 2012. Вип. 8. С. 108.

²²⁶ Макарчук С. Писемні джерела з історії України. Львів : Світ, 1999. С. 294.

²²⁷ Там само. С. 295.

²²⁸ Воронов В. І. Джерелознавство історії України. Дніпропетровськ : Дніпропетр. нац. ун-т, 2003. С. 245.

мадську позицію, демонструє свої симпатії та антипатії», та наголошує на необхідності здійснення джерелознавчого аналізу мемуарного твору, з'ясування особи автора та часу написання, редакційних принципів видання, критико-аналітичного зіставлення автобіографій і мемуарів автора, визначення авторської установки²²⁹.

Важливим аспектом розширення сфери побутування мемуарів у науковому та суспільному дискурсі стало закріплення за мемуаристикою статусу спеціальної історичної дисципліни²³⁰. Уперше у виданні «Специальные исторические дисциплины» («Спеціальні історичні дисципліни»; Київ, 1992)²³¹ зазначено, що терміни «мемуари», «спогади» та «мемуарна література» вживаються як синоніми однопорядкового значення, та підкреслено два підходи в історико-джерелознавчому дослідженні мемуарів: конкретно-історичний та вивчення з погляду «...їх власної історії як залишків соціально-психологічного середовища, що їх породило, пам'яток ідейних рухів і суспільно-політичної думки епохи свого створення»²³².

Статус мемуаристики як спеціальної історичної дисципліни був закріплений у наступному виданні – «Спеціальні історичні дисципліни» (Київ, 2008)²³³. Різні виміри терміна «мемуаристика», а саме – спеціальна історична дисципліна (галузь) та документальна література і літературний жанр – зазначено в «Енциклопедії історії України» (Т. 6. Київ, 2009), що є свідченням міждисциплінарності²³⁴.

²²⁹ Воронов В. І. Джерелознавство історії України. Дніпропетровськ : Дніпропетр. нац. ун-т, 2003. С. 247.

²³⁰ Термін «спеціальні історичні дисципліни» закріпився в середині 80-х років ХХ ст., прийшовши на зміну «допоміжних історичних дисциплін», що акцентувало їх самостійну роль (виконують спеціальні дослідницькі завдання, мають цільове призначення і спираються на різновиди джерел, що потребує системного підходу до кожної з них) та підвищило їх значення в історичній науці.

²³¹ Специальные исторические дисциплины / авт. кол.: В. А. Замлинский (рук.), М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич, С. И. Белоконь, И. П. Березовский, Е. А. Боряк и др. Киев : НМК ВО, 1992. С. 190–200.

²³² Там же. С. 190.

²³³ Спеціальні історичні дисципліни : довідник / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. Київ : Либідь, 2008. 520 с.

²³⁴ Див.: Ясь О. В. Мемуаристика. *Енциклопедія історії України* : в 10 т. Т. 6. Київ : Наук. думка, 2009. С. 608–611.

Археографічні дослідження мемуарної спадщини діячів української історії та культури висвітлено в численних публікаціях знаних дослідників історії України. Зокрема, Н. І. Миронець віднайшла, підготувала до друку та прокоментувала мемуарну спадщину О. І. Теліги²³⁵, В. І. Сергійчук – С. Ф. Русової²³⁶, М. Р. Федунь – О. Т. Назарука²³⁷, С. І. Білокінь – спогади М. С. Грушевського²³⁸, Р. Я. Пиріг – П. П. Скоропадського, М. С. Грушевського, С. В. Петлюри²³⁹. С. М. Ляшко видала збірку автобіографічних документів членів Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933), позначивши окремі історико-біографічні контексти, у які автор кожного документа вписав образ свого «я»²⁴⁰. Ці видання стали цінним внеском у справу збагачення джерельної бази для історичних та біографічних студій, адже раніше вони залишались осторонь наукового дискурсу.

У контексті біографічного джерелознавства, а саме в царині використання мемуарів при дослідженні життя та діяльності окремих осіб, працював Ю. А. Пінчук, який зібрав і підготував до друку спогади про М. І. Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової, Олександри Куліш та Віри Мордовцевої²⁴¹.

²³⁵ Теліга О. І. Листи. Спогади / упоряд., вступ. ст., прим., комент. Н. Миронець. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. 399 с. (2-е вид., випр. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2004. 400 с.).

²³⁶ Русова С. Мемуари. Щоденник / упоряд. В. Сергійчук ; ред. М. Іщенко. Київ : Поліграфкнига, 2004. 544 с.

²³⁷ Назарук О. Т. Мемуари / [упоряд., авт. передмови М. Федунь]. Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаніка, 2010. 167 с.

²³⁸ Білокінь С. І. На зламах епохи : спогади історика. Біла Церква : Пшонківський, 2005. 336 с.

²³⁹ Пиріг Р. Я. Спогади гетьмана Павла Скоропадського як історичне джерело. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2008. Т. 16. С. 57–60 ; Пиріг Р. Я., Тельвак В. В. Михайло Грушевський : біогр. нарис. Київ : Либідь, 2016. 574, [1] с.; Пиріг Р. Я. Симон Петлюра у сприйнятті Павла Скоропадського : (за спогадами гетьмана). *Симон Петлюра в історії та національній пам'яті* : матеріали Всеукр. наук. конф. (20–22 трав. 2009 р.). Київ : Фоліант, 2009. С. 29–40.

²⁴⁰ Ляшко С. М. Автобіографічні джерела Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933) Всеукраїнської академії наук : до 100-річчя Нац. акад. наук України. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2018. 532 с.

²⁴¹ Пінчук Ю. А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової : історіографічні нариси з додатком спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. Київ : Вища шк., 2005. 142 с.

Н. І. Миронець ввела в науковий обіг спогади громадсько-політичного та військового діяча М. П. Зайцева, які проливають світло як на окремі сторінки його біографії, так і на процес формування збройних сил УНР²⁴². На підставі щоденників і листів дослідниця вивчала стосунки В. К. Винниченка та М. П. Глуценка²⁴³. Основною тенденцією її розвідок є наголошення на значенні мемуарних джерел у дослідженні життя й діяльності видатних українців. Як історико-культурні пам'ятки окремої епохи мемуарні джерела містять інформацію про важливі події в житті певної людини, її враження та рефлексії, що дає змогу визначити вплив різноманітних чинників на формування життєвої позиції особи, її самореалізацію.

Вивченню мемуарів як історичних джерел присвячена низка дисертаційних досліджень і наукових статей²⁴⁴. Завдяки їм у науковий обіг уведено великі масиви мемуарних джерел, раніше недоступних через ідеологічні заборони. Це значно розширило джерельну базу досліджень і не лише доповнило їх фактами, а й дало змогу ознайомитися з «духом епохи» та поглядами різних учасників подій.

Значний масив сучасних праць із вивчення комунікативних властивостей мемуарних наративів, які відіграють у суспільстві специфічну функцію ретрансляції національної пам'яті, сприяє налагодженню діалогу поколінь та формуванню морально-етичних цінностей²⁴⁵.

У просторі міждисциплінарності мемуари досліджували В. І. Попик, І. В. Голубович, В. І. Менжулін. Зокрема, роль мемуарів як важливого складника біографіки в контексті «віртуального діалогу» з минулими покоління-

²⁴² Миронець Н. Спогади Миколи Зайцева. *Пам'ятки = Monuments*. Київ, 2012. Т. 13. С. 78–89.

²⁴³ Миронець Н. І. Володимир Винниченко та Микола Глуценко: до історії взаємин : (за щоденниками та листами). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Київ, 2015. Чис. 26–27. С. 255–283.

²⁴⁴ Див.: Любовець Н. І. Новітня історіографія вітчизняної мемуаристики: до проблеми термінології та класифікації. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2016. Вип. 13. С. 37, 43–45. <https://doi.org/10.15407/ub.13.028>

²⁴⁵ Любовець Н. І. Видавничі серії українських мемуарів у контексті соціальних комунікацій. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2020. Вип. 19. С. 101–120. <https://doi.org/10.15407/ub.19.101>; Ї ж. Сучасні трансформації мемуарного простору: загальний та локальний виміри. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2020. Вип. 20. С. 172–189. <https://doi.org/10.15407/ub.20.172>

ми висвітлює історик і бібліограф В. І. Попик²⁴⁶, проблеми авто(біографії) розглянуті в монографіях філософів І. В. Голубович²⁴⁷ та В. І. Менжуліна²⁴⁸.

Синтетична природа мемуарів передбачає залучення літературознавчого доробку до історичних студій. Літературознавча тематика сучасних досліджень мемуарів досить різноманітна²⁴⁹. За роки незалежності України в літературознавстві сформувалася наукова школа документалістики, яка розробляє питання мемуарної творчості в контексті літератури non-fiction. Методологічне значення мають праці О. А. Галича – автора низки монографічних досліджень і наукових статей із теоретичних проблем документалістики в новітньому літературознавстві та окремих її жанрів, щоденникового зокрема²⁵⁰.

Регіональні особливості мемуаристики представлено в монографії М. Р. Федунь²⁵¹, яка комплексно дослідила цей літературний жанр Галичини кінця XIX – першої половини XX ст., підкреслила її високий художньо-естетичний та інформаційно-документальний рівень, пізнавальне й естетичне значення. В. О. Єршов²⁵² вивчив особливості польської мемуаристичної літератури Правобережної України (дослідник використовує термін «куль-

²⁴⁶ Попик В. І. Біографіка: феномен культури і науки, інформаційний ресурс суспільства : монографія. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2021. 528 с.

²⁴⁷ Голубович И. В. Биография: силуэт на фоне Humanities : (методология анализа в социогуманитарном знании). Одесса : Фридман, 2008. 372 с.

²⁴⁸ Менжулін В. І. Біографічний підхід в історико-філософському пізнанні. Київ : НаУКМА : Аграр Медіа груп, 2010. 455 с.

²⁴⁹ Про це докладніше див.: Любовець Н. І. Новітня історіографія вітчизняної мемуаристики: до проблеми термінології та класифікації. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2016. Вип. 13. С. 28–50. <https://doi.org/10.15407/ub.13.028>

²⁵⁰ Галич О. А. Українська письменницька мемуаристика: природа, еволюція, поетика. Київ : Київ. держ. пед. ін-т, 1991. 217 с. ; Його ж. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи. Луганськ : Знання, 2001. 245 с. ; Його ж. У вимірах non fiction: щоденники українських письменників XX століття. Луганськ : Знання, 2008. 200 с. ; Його ж. Документальна література та глобалізаційні процеси у світі. Луганськ : Резніков В. С., 2013. 264 с. ; Його ж. Fiction і non fiction у літературі: проблеми теорії та історії. Луганськ : Резніков В. С., 2013. 368 с. ; Його ж. Глобалізація і квазидокументальна література : монографія. Рівне : О. Зень, 2015. 200 с.

²⁵¹ Федунь М. Р. Вітчизняна мемуаристика в Західній Україні першої половини XX століття: історичні тенденції, жанрова специфіка, поетика : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2010. 451 с.

²⁵² Єршов В. О. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму : монографія. Житомир : Полісся, 2010. 454 с.

турне пограниччя») кінця XVIII – першої половини XIX ст. як складника вітчизняної літератури. Проблему націєтворення в мемуарному дискурсі українських письменників XIX ст. висвітлено в ґрунтовних монографіях Т. Ю. Черкашиної²⁵³ та В. Ю. Пустовіт²⁵⁴.

Окремі етапи еволюції вітчизняної мемуаристики та її жанри досліджували І. М. Веріго (літературні мемуари 20–30-х років XX ст.), Т. П. Гажа (літературну мемуаристику другої половини XX ст.), О. А. Галич (літературну мемуаристику XX – початку XXI ст.), Н. Г. Колошук (табірну прозу XX ст.), Г. О. Маслюченко (художні мемуари й автобіографічну повість 90-х років XX ст.), В. Ю. Пустовіт (мемуаристику XIX ст.), С. Ф. Сіверська (автобіографічну прозу кінця XX – початку XXI ст.), О. Ю. Скаріна (особистісне й документальне в мемуарній і біографічній прозі кінця XX ст.), А. В. Ільків (жанр щоденника в українській літературі другої половини XX – початку XXI ст.).

Мемуари представників національних меншин вивчали вітчизняні науковці Т. Ю. Томіліна (російську воєнну мемуаристику першої третини XIX ст.), О. В. Клімчук (російську мемуарно-автобіографічну прозу 1990–2000-х років), В. О. Єршов (польську мемуарну літературу кінця XVIII – першої половини XIX ст.).

Окремі жанри мемуарної літератури досліджували А. В. Ільків (щоденник), Г. О. Маслюченко (художні мемуари та автобіографічну повість), К. Я. Танчин (щоденник), Л. П. Дудюк (автобіографічну прозу), А. Г. Цяпа (автобіографію), Є. В. Заварзіна (щоденник), А. В. Кочетов (щоденник), Л. Л. Таймазова (мемуарно-щоденникову прозу). Серед проблем, що потрапили у фокус наукових досліджень І. С. Барбукової, – сучасні жанрові різновиди спогадової літератури (онлайнний щоденник як феномен віртуальної літератури); М. М. Варикаші – гендерний дискурс у літературі non-fiction на матеріалі щоденників письменників першої половини XX ст.; Л. М. Джиґун – літературний тревелог як жанр мандрівної прози; Ю. Г. Полежаєва – тревел-журналістика.

²⁵³ Черкашина Т. Ю. Мемуарно-автобіографічна проза XX століття: українська візія : монографія. Харків : Факт, 2014. 378, [1] с.

²⁵⁴ Пустовіт В. Ю. Проблеми націєтворення в мемуарному дискурсі вітчизняних письменників XIX століття : монографія. Луганськ : Знання, 2008. 284 с.

Окремі літературознавчі студії стосуються системного аналізу мемуарного спадку митців. Зокрема, І. П. Гавриш розглядає спогади М. М. Цуканової, Є. В. Заварзіна – В. К. Винниченка, А. В. Кочетов – О. В. Дружиніна, Н. В. Сопельник – Г. С. Костюка, Л. Л. Таймазова – М. О. Волошина, В. Ю. Родигіна – Д. К. Гуменної, А. Г. Цяпа – У. О. Самчука. Отже, до напрацювань літературознавців можна віднести розробки в площині літератури non-fiction та жанрових різновидів мемуарів; акцентування на проблемі мемуарів як важливого чиннику культурно-історичного процесу та пам'ятці суспільно-політичної думки певної епохи.

Загалом сучасний етап розробки теоретичних і методологічних проблем українських мемуарів з кінця 80-х років XX ст. характеризується посиленням уваги дослідників до культурологічного та міждисциплінарного аспектів. У практичній площині це проявилось у розширенні кола історичних та біографічних джерел мемуарного характеру за рахунок спогадових наративів, які раніше не розглядалися через політичні та ідеологічні заборони.

* * *

Отже, історіографічний огляд свідчить, що вивчення мемуарів відбувалось у кількох контекстах: історико-біографічному (як джерела інформації про минуле та біографічного джерела); літературознавчому (як літературного жанру та літературі non-fiction); культурологічному (як пам'ятки національної культури); інформаційно-комунікативному (як ресурсу комунікації в суспільстві).

Історико-біографічний контекст найбільш рельєфно представлений у дослідженнях другої половини XIX – кінця 80-х років XX ст. та набув нового звучання в сучасних умовах, особливо в біографічному вимірі. Літературознавчий – характерний для всіх етапів історіографічного вивчення мемуарів, а в документалістиці (літературі non-fiction) розробляється найбільш активно на сучасному етапі. Початки культурологічного вивчення мемуарів датовані кінцем XIX ст., ці дослідження з різною інтенсивністю тривали в наступні періоди. Розуміння інформаційно-комунікативного потенціалу мемуарів з'явилося на початку XX ст. та набуло особливого розвитку в сучасних умовах на тлі кардинальних змін у соціогуманітаристиці, що пов'язано з появою нового наукового напрямку – цифрової гуманітаристики.

**ВИТОКИ І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕМУАРНОЇ
ТРАДИЦІЇ ВІД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДО МОДЕРНОСТІ:
ЖАНРОВО-ЗМІСТОВІ
ТА КОНТЕКСТУАЛЬНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ**

Початки вітчизняної мемуарної традиції сягають часів Київської Русі. Своїм зародженням вона зобов'язана принципово новій соціально-культурній атмосфері, пов'язаній з утвердженням на теренах України державності й християнства, а з ними – і формуванням паростків історичної свідомості та індивідуального самоусвідомлення особи. Значну роль у цьому процесі, безперечно, відіграло ознайомлення суспільних еліт з духовними цінностями інших народів, надбаннями давньої і тогочасної літератури, як церковної, так і світської. Поширення в середовищі князів та їхньому оточенні, серед ієрархів церкви літописів, житій святих і патериків, міней і синаксарів, початок вітчизняного літописання й зародження різних жанрів літератури привернули увагу до земного шляху і служіння подвижників віри та світських володарів, а отже – до проблем людської особистості, до пам'яті про попередників, до їхньої спадщини, а також, закономірно, і до рефлексії над своїм життям, здобутками, досвідом сучасників.

Водночас із появою численних біографічних сюжетів у загальнодержавних, а пізніше й регіональних літописах, житіях святих, князівських поминальниках, які загалом стали ранніми формами вітчизняної біографічної літератури, започаткувався і жанр спогадів, автобіографій, мемуарів. Продовжуючи традицію споминів і переказів про людей минулого, автори прагнули до усвідомлення для себе самих та донесення до сучасників і нащадків свого шляху й досвіду, так би мовити, з перших рук, у власному потрактуванні, згідно зі своїми світоглядними переконаннями й інтересами.

Становлення вітчизняної мемуарної традиції, її еволюція від першопочаткових форм автобіографічного та споминального письма до утвердження притаманних літературі Нової доби сучасних жанрів мемуаристики охоплює тривалий період: від XII ст. – часів давнього княжого Києва до кінця XVIII ст. – доби занепаду Гетьманщини і передодня Українського національного відродження. Власне, нижня хронологічна межа визначається створенням на українських теренах у XII ст. першого відомого зразка вітчизняної мемуарної літератури – автобіографії як частини «Поучення»¹ київського князя Володимира Мономаха (1053–1125), а верхня – настанням часу, коли писати й читати мемуари перестало бути прерогативою обмеженого кола людей. Завдяки поширенню в українському суспільстві ідей Просвітництва і Великої французької революції, впливам новочасної європейської науки біографічна творчість, зокрема мемуарна як її важлива складова частина, увійшли до інтелектуальних і духовних інтересів широкого кола освічених українців, сприяючи пошукам та апробації авторами різноманітних жанрів і змістових напрямів мемуаристики.

У цілому поява мемуарних наративів на теренах України, на думку редколегії «Киевской старины», засвідчила те, «...наскільки розповсюджений був у Малоросії того часу звичай писати діаріуші, літописи, щоденники, автобіографії та інших форм записки. Звичай цей бере початок у XVI ст., проходить через усе XVII ст. й у XVIII ст., досягаючи до нижчих майже верств, ясно мовить про певну розумову висоту й розвиток південноруського суспільства тих часів»².

На жаль, на відміну від літописів і хронік, історичних документів та історико-біографічних праць різних жанрів і форматів, пам'яток мемуарної літератури зазначеного періоду збереглося не так багато. До певної міри це пов'язано з більш приватним характером їх, що не сприяло збереженню, виявленню та публікації.

Проте мемуарна спадщина Старої України, яка зусиллями вчених і шанувальників старовини опрацьована й запроваджена в науково-інформацій-

¹ Таку назву має текст у перекладі Л. Є. Махновця, який зроблено за «Лаврентьевской летописью» (Л., 1926), де він поданий як «Поученье Володимира Мономаха». В. В. Яременко називає свій переклад «Повчання [Володимира Мономаха за Лаврентіївським списком]».

² Автобиография южнорусского священника 1-й половины XVIII ст. *Киевская старина*. 1885. Т. 11. № 2. С. 318.

ний обіг, дає змогу відстежити характерні риси й особливості етапів становлення та розвитку традицій вітчизняної мемуаристики, еволюції її світоглядної і тематичної спрямованості, жанрово-стильових форм, а також зміни соціального статусу авторів, що сприяли урізноманітненню проблематики та цільових настанов мемуарної творчості.

Нашою метою є зосередження на доборі й аналізі тих широковідомих і значущих пам'яток вітчизняної мемуаристики, які найбільшою мірою репрезентують її поступальний розвиток, збагачення тематичної та жанрової спрямованості, інтелектуальної і духовної насиченості. Для унаочнення їх розмаїття, а головне – еволюції окремих проблемно-тематичних спрямувань на різних історичних етапах, доцільно згрупувати пам'ятки мемуарної літератури за жанровою ознакою.

Як зазначено вище, хронологічно межі розділу охоплюють період від XII до XVIII ст., що зумовлено появою перших українських мемуарів та апробацією авторами мемуарних творів різноманітного змісту та жанрів³. Незважаючи на ту невелику кількість власне мемуарів, які нам вдалося виявити, можна твердити, що впродовж цього періоду відбувалося становлення традицій української мемуаристики: розвиток жанрово-стильових форм, еволюція соціального статусу авторів, урізноманітнення тематики та цільових настанов.

Отже, найстарішими на українських теренах мемуарними творами, які дійшли до нашого часу, вважаємо такі жанрові різновиди:

– автобіографії: Володимира Мономаха з його «Поучення» (XII ст.), Іллі Турчиновського (XVIII ст.) та «сказку» Стефана Лукомського (XVIII ст.);

– подорожні записки (тревелогі): «Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена» (XII ст.) та «Мандрівні записки» В. Григоровича-Барського (перша половина XVIII ст.);

– так звані криптомемуари: передмови та післямови до окремих стародруків (XVI ст.); історико-мемуарну повість Богдана Балики «Про Москву, про Дмитрія, царика московського ложного» (перша половина XVII ст.);

– діаріуші (щоденники): «Діаріуш, або Список дій правдивих...» Атанасія Филиповича (1646 р.), «Діаріуш, або Денні записки» Данила Туптала

³ Дослідники датують XI–XII ст. початок традиції писання мемуарів, які були складниками тогочасних літописів, адже вони містили переказ історичних подій на основі споминів автора та інших осіб, а також деякі автобіографічні моменти. Найбільш раннім твором з елементами мемуарного жанру вважають спогади монаха Нестора про перенесення мощей засновника Києво-Печерської лаври св. Феодосія Печерського, які є частиною «Повісті временних літ» (за 1091 р.).

(кінець XVII – початок XVIII ст.), «Діаріуш подорожній» Пилипа Орлика (початок XVIII ст.), діаріуші Миколи Ханенка, Якова Марковича та Петра Апостола (XVIII ст.), «Щоденник Генеральної канцелярії за 1722–1723 рр.» Пилипа Борзаківського та Павла Ладинського.

Цінність мемуарних творів як різновиду нарративу полягає не тільки в простому відображенні послідовності подій, реєстрації та збереженні їх, а й у можливості для сучасників і нащадків зрозуміти внутрішній світ автора, який інтерпретує події залежно від масштабу своєї особистості. У такий спосіб відкривається перспектива розуміння світоглядних позицій автора, рис його характеру та долі, зрештою – епохи загалом.

2.1. Середньовічна автобіографія: початки мемуарної традиції на українських землях

Автобіографія Володимира Мономаха

Мемуарна традиція в Україні започатковується автобіографією, яка є частиною «Поучення» Володимира Мономаха («Повчання дітям та “кто прочет...”») і складається з трьох самостійних частин: власне «Поучення», «Літопису» його життя (автобіографії) та листа («грамотки») постійному політичному супернику – князю Олегу Святославичу (див. Додаток до розділу 2.1).

Написана орієнтовно 1117 р., автобіографія князя київського Володимира Мономаха ⁴ як пам'ятка літератури Київської Русі не була типовою для України тих часів. Це – унікальний твір, радше виняток, аніж закономірне явище. Жанр автобіографії на українських землях розвинувся пізніше. Лише авторитет Володимира Мономаха як можновладця, сильної особистості й освіченої людини дав йому змогу створити цей зразок мемуарної літератури у XII ст., не схожий на агіографічні твори (в основі яких лежав образ великого грішника та його каяття) та літописи (у яких у хронологічному порядку перелічувались факти політичного життя), що були основними літературними жанрами того часу.

⁴ Володимир Мономах – Володимир-Василій Всеволодович Мономах (1053–1125) – князь чернігівський, переяславський і київський. Син Всеволода Ярославича і дочки візантійського імператора Константина IX Мономаха Марії.

В автобіографії Володимир Мономах постає перед нами людиною, якій властиві й сумніви, і каяття, але не вони визначають його як особистість. Основне своє завдання він вбачає у вихованні своїх дітей (у широкому розумінні – до них зараховує і всіх князів) на прикладі власних походів проти половців, поляків, князів-заколотників. Із лаконічних фраз вибудовується оригінальний, скріплений літописною манерою художній стиль.

В автобіографічній частині (охоплює 1066–1117 рр.) свої настанови Володимир Мономах обґрунтовує прикладами з життя. Літературний прийом звернення батька до дітей був досить поширений у європейській літературі, зокрема відомі «Батьківські повчання» англійського короля Альфреда Великого (IX ст.), праця візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією» (X ст.), «Повчання» французького короля Людовіка Святого (XIII ст.).

Автобіографічний жанр дає змогу Володимирі Мономаху створити широкомасштабну панораму подій, що розгорталися на теренах тогочасної Київської Русі, Польщі, Чехії. Хронологічно автобіографія охоплює його життя з 13-річного віку («А тепер я вам розповім, діти мої, про труд свій, тому що труждався я, походи діючи і лови, [з] тринадцяти літ»⁵) – досить великий просторовий і часовий відрізок. Вона є, з одного боку, документальним свідченням пережитого автором, його духовним портретом, з другого – історичним нарисом про події тогочасного політичного життя: «А з Чернігова до Києва зо сто разів їздив я до отця, – за день переїжджав я [сю путь], до вечерні. А всіх походів [зробив я] вісімдесят і три великих, а решти не пам'ятаю, менших».

Змальовуючи своє життя, Володимир Мономах не намагається прикрасити або приховати свої вчинки (негативні чи позитивні): «І мирів учинив я з половецькими князями без одного двадцять, і при отці, і без отця, і скоту даючи [ім], багато, і багато одежі своєї. І пустив я князів половецьких ліпших із оков стільки: Шаруканевих двох братів, Багубарсових – трьох, Осіневих братів – чотирьох, а всіх інших ліпших князів – сто. А самих князів Бог живими в руки [мені] дав [таких]: Коктуся з сином, Аклана Бурчевича,

⁵ Усі цитати за: Володимир Мономах. Поучення / перекл. Л. Махновця. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://izbornyk.org.ua/litop/lit27.htm> (дата звернення: 26.06.2023).

таревського князя Азгулуя [та] інших витязів молодих п'ятнадцять, – і цих, живих привівши [і] порубавши, повкидав я в ту річку Сальницю. По черзі перебито в той час зо двісті ліпших [мужів]».

Тягар, що випав на його долю у важкі часи князівських чвар, Володимир Мономах несе гідно, мужньо, не хизуючись ні своїми перемогами, ні жорстокими розправами, що були реаліями того часу: «Та не осудіте мене, діти мої, ні інший хто, прочитавши [се], бо не хвалю я себе, ні одвагу свою, а хвалю бога і прославляю милість його, що мене, грішного і недостойного стільки літ оберігши од того смертного часу, не лінивим мене, недостойного, сотворив був, [а] на всякі діла людські здатного».

З іншого боку, перед нами постає проста людина, яка, попри високе становище в суспільстві, не цуралася і зовсім «земних справ»: «А се я в Чернігові робив: коней диких своїми руками зв'язав у пуцах десять і двадцять, живих коней, а крім того ще, по [ріці] Росі їздячи, ловив я своїми руками тих же коней диких. Два тури на рогах підкидали мене з конем, олень мене один бив [рогами] і два лосі – один ногами топтав, а другий рогами бив. Вепр мені на бедрі меча одірвав, ведмідь мені біля коліна пітник укусив, лютий звір скочив до мене на бедра і коня зо мною кинув [на землю], та бог мене уціллим зберіг. І з коня багато я падав, голову собі розбив двічі, і руки й ноги свої покалічив, у юності своїй покалічив, не бережучи живота свого, ні щадячи голови своєї. <...> На посадників не покладаючись, ні на биричів, сам робив я [все], що було треба. Весь порядок і в домі своїм – се я наводив, і в ловчих ловчий порядок сам держав, і в конюхів, і про соколів, і про яструбів [я сам дбав]. Також і бідного смерда, і вбогу вдовицю не давав я сильним обидити, і за церковним порядком, і службою сам наглядав».

Основне завдання, яке ставив собі автор «Поучення», полягає в словах: «Тож, сю грамотку прочитаючи, постарайтеся на всякі добрі діла, славлячи бога зо святими його». В іншому місці: «Тому, діти мої чи інший хто, слухавши сю грамотку, не посмійтеся, а кому [вона] люба [із] дітей моїх, – нехай прийме він її в серце своє і не лінуватися стане, а так, як і [я], труждатися».

Написаний у поважному віці, твір Володимира Мономаха є підсумком його життя та намаганням поділитися досвідом і як можновладця, і як звичайної людини.

Можна вважати, що автобіографією Володимира Мономаха – далекоглядного політика, надзвичайно харизматичної, розважливої та активної осо-

бистості – закладено нову літературну (світську, на відміну від панівної церковної – проповідей ⁶, літописів ⁷, житійної літератури ⁸) форму, яка дає змогу автору опікуватися вихованням дітей (у широкому розумінні) на підставі аналізу свого власного життєвого досвіду. Уперше приватне життя виноситься на загальне, що свідчить про високий рівень освіченості, самосвідомості мемуариста і є чи не першою спробою в українській традиції персоніфікованої історії.

У наративі «Поучення» Володимира Мономаха переплелись дидактизм, автобіографічні епізоди та глибоко психологічні замальовки. Звертаємо увагу на намагання автора передати свій досвід письмово – «у грамотиці»⁹. Цим він наголошує на важливості, поряд із державними справами та богопочитанням, «учення книжного», ставлячи за приклад своїм дітям батька ¹⁰, який знав п'ять мов. Адже державна мудрість князя була тісно пов'язана із книжною, на що вказують посилання на старозавітні та новозавітні тексти. Доживши до старості та маючи багатий життєвий досвід, князь хоче передати його не лише своїм дітям, а й усім охочим його послухати.

Аналізуючи твір Володимира Мономаха, Є. Ф. Маланюк вбачав у ньому історико-психологічний документ першорядної ваги, що дає змогу відстежити кардинальні зміни в особистості автора, його трансформацію від воїнничого «варязства», чого вимагали політичні обставини, до перетворення на християнського гуманіста, який проголошував: «Винний чи не винний – не вбивайте: не губіть душі людини»¹¹. Зауважимо, що цей радикально-хрис-

⁶ Проповідь (грец. *оуліа*) – жанр давньої української літератури; у вузькому значенні – християнська церковна настанова, завданням якої є розповісти і розтлумачити слухачам вчення Ісуса Христа.

⁷ Літопис – історико-літературний твір Київської Русі та козацької доби, хронологічний опис важливих подій, очевидцем яких був сам літописець або про які він чув від когось із очевидців чи вичитав із писемних джерел – військових повістей, життя святого, монастирських переказів, повчань тощо. Розповідь часто починалася словами «В лѣто...» (звідси назва жанру).

⁸ Житійна, агіографічна література (від житіє; агіографія: грец. *а́γιος* – святий, *γράφω* – пишу) – життєписи відомих єпископів, патріархів, монахів, світських осіб, канонізованих християнською церквою; літературний жанр, що відрізняється від просто біографії релігійною спрямованістю. Агіограф ставить за мету дати взірець подвижництва.

⁹ Білоус П. Літературна медієвістика. Вибрані студії : у 3 т. Т. 2. Житомир : Рута, 2012. С. 44.

¹⁰ Всеволод Ярославич (1030–1093) – князь переяславський, чернігівський і київський. Четвертий син Ярослава Мудрого і шведської принцеси Інгігерди.

¹¹ Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. Нью-Йорк, 1954. С. 36.

тиянський гуманізм проголошувався на наших теренах не церковним діячем чи філософом, а світським правителем – князем, останнім представником варязької династії, який зберігав цілісність Руської землі, що залежало багато в чому від масштабу особистості князя.

Тож можна сказати, що в автобіографії Володимир Мономах намагається зафіксувати суспільно значущі історичні події та передати досвід власного життя, і негайно, у розрахунок на сучасників, а не через певний час або по смерті, і не лише нащадкам свого роду (як це характерно для так званих мемуарів-автобіографій автокомунікативного характеру), що свідчить про посилення коекзистенційних зв'язків мемуариста. Адже коекзистенція є формою залучення особистості до соціальних цінностей через спілкування. І цей вид взаємодії / діалогу (тут – через автобіографію) залежить від власного вибору мемуариста і є проявом самореалізації індивіда в суспільстві¹².

Своє продовження на українських землях жанр автобіографії дістав лише на початку XVIII ст., зокрема в спогадах представників нижчого духовенства та козацької старшини. Серед них звертаємо увагу на твір Іллі Турчиновського «[Автобіографія] : списася мною многогрішним, Ілією Турчиновським, священником і намісником березанським, житіє і страданіє своє в пам'ять дітям своїм, і внукам, і всьому потомству» та автобіографічну «казку» Стефана Лукомського – представника козацької старшини.

**«Списася мною многогрішним, Ілією Турчиновським,
священником і намісником березанським, житіє і страданіє
своє в пам'ять дітям своїм, і внукам, і всьому потомству»**

Автобіографічний твір мандрівного дяка Іллі Турчиновського¹³ відображає передусім духовний досвід людини, яка, за вдалим висловом

¹² Див.: Беслюбняк О. О. Гуманістичні інваріанти екзистенціалізму: Ж.-П. Сартр та Н. Аббаньяно : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2007. 18 с.

¹³ Турчиновський Ілля Михайлович (1695 – не раніше листопада 1746) – священник, письменник. Історія його життя вперше надрукована як «Автобиография южнорусского священника 1-й половины XVIII ст.» в журналі «Киевская старина» (1885. Т. 11. № 2. С. 318–332). Постаць Іллі стала прообразом головного героя історичної повісті «Ілля Турчиновський» В. О. Шевчука з роману-триптиха «Три листки за вікном» (1986), у якому розповідається історія трьох поколінь Турчиновських, що починається в далекому XVII і закінчується в XIX ст. У повісті про Іллю Турчиновського, художньо інтерпретуючи історико-літературну пам'ятку – автобіографію мандрівного дяка, В. О. Шевчук змальовує світ середньовічної людини.

М. Г. Жулинського, вражена та розчарована реальним світом, простує «зі світу Пізнього Середньовіччя в нову епоху – епоху Просвітництва»¹⁴.

Мандрування дяків-студентів було типовим явищем в Україні на початку XVIII ст., адже для пізнання світу і себе в ньому людині часів середньовіччя необхідно було вийти за рамки буденності, а єдина реальна можливість для цього – це стати мандрівником. «Освітні мандрівки» були характерні для студентів Києво-Могилянської академії¹⁵ в XVII–XVIII ст. Зазвичай вони мали світський характер і передбачали набуття знань (в Італії – ознайомлення з творами отців церкви, античних авторів, з ідеями гуманізму, у Німеччині – опанування точних наук, медицини, іноземних мов, осмислення реформаційних ідей). Це сприяло збагаченню вітчизняних традицій новітніми культурними досягненнями, інтеграції до загальноєвропейських культурно-освітніх рухів.

Це явище вітчизняної культури, яке отримало також назву «українські ваганти»¹⁶, завжди викликало справжній інтерес науковців. Зокрема, П. Г. Житецький дивився на українських мандрівних студентів і дяків як на «навчителів перших азів освіти» і наголошував, що «саме у них полягала вся сила освітнього руху, започаткованого за ініціативою народу і невіддільного від народного руху»¹⁷. Утім, вагантами і мандрівними дяками він вважав лише мандрівних школярів «вищих латинських шкіл» і студентів академії, де вивчали латину. Причину цього явища на українських теренах вбачав у нелегких умовах життя студентів, що й призвело до виникнення свого роду пересувної школи бродячих спудеїв, які швидко перетворювалися на мандрівних дяків¹⁸.

¹⁴ Жулинський М. У вічному змаганні за істину. *Шевчук В. Три листки за вікном*. Київ : Рад. письм., 1986. С. 5.

¹⁵ Києво-Могилянська академія – навчальний заклад, що діяв у Києві в XVII – на початку XX ст. У різні роки відома під назвами: Київської братської школи (з 1615 р.), Київського колегіуму (з 1632 р.), Київської академії (від 1701 до 1817 р.), Київської духовної академії (1819–1919 рр.). 1991 р. була відновлена як Національний університет «Києво-Могилянська академія».

¹⁶ Ваганти (від лат. *vagantes* – мандрівний) – мандрівні ченці, школярі, студенти Західної Європи XII–XIV ст., автори й виконавці вільнодумної, почасти баламутної, життєлюбної, далекої від аскетичних ідеалів ортодоксальної церкви, подеколи гостро сатиричної лірики. В Україні за доби Бароко подібну роль виконували мандрівні дяки та мандрівні студенти.

¹⁷ Житецький П. Мысли о народных малорусских думках. Киев : Изд. ред. журн. «Киевская старина», 1893. С. 52–53.

¹⁸ Житецький П. Странствующие школьники в старинной Малороссии. *Киевская старина*. 1892. Т. 36. № 1. С. 195.

М. С. Возняк вбачав у творчості українських мандрівних школярів і дяків двояку подібність із творчістю західних вагантів: ідеться про вплив умов життя / освіти та літературний вплив. Особливу подібність, на його думку, мала латиномовна творчість українських студентів, які мандрували за знаннями до Західної Європи, принаймні з XV ст. Для неї, як і для творчості західних вагантів, характерна мішанина поважних і жартівливих тем, поетичних описів весни, кохання, еротики на лоні природи, овідіанства, бурлескно-травестійних картинок, що походить з літератури Італії, Іспанії, Франції, Польщі¹⁹.

Варто зазначити, що І. Я. Франко досить однобічно характеризував мандрівних дяків: «Се тип, що витворився при Київській академії... Се були невдачники академії, що осилили початкові науки, але не зуміли довести їх до кінця і добитися якоїсь посади і пішли в світ, хапаючись за що можна, за дяківство, за малярство, оправу книжок, часто голодуючи та ніколи не покидаючи свого гумору»²⁰.

Проте мандрували не лише невдахи. Мандрівниками ставали переважно бідні студенти, вони писали й жартівливо-сороміцькі твори як засіб жартування та здобування харчу, і цілком серйозні речі²¹.

Автобіографія²² Іллі Турчиновського є класичним зразком оповіді мандрівного дяка, у якій від першої особи змальовано реалії життя бідного студента. За цими спогадами-автобіографією, які він почав писати вже в зрілому віці, усамітнівшись на пасіці, вдається реконструювати життєвий шлях автора. Як вказує сам Ілля Турчиновський, народився він 20 липня 1695 р. у містечку Березань на Полтавщині «от отця Михаїла, сотника березанського, і мати Анни Садковськовні»²³. Навчався в місцевій школі, але вимушений був перервати

¹⁹ Див.: Возняк М. Історія української літератури. Т. 3. Віки XVI–XVIII, ч. 2. Львів : Накладом т-ва «Просвіта», 1924. С. 27.

²⁰ Франко І. Література XVIII в. *Зібрання творів* : у 50 т. Т. 40. Літературно-критичні праці. [Історія української літератури]. Київ : Наук. думка, 1983. С. 344.

²¹ Див.: Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. Київ : Абрис, 1994. С. 240.

²² Надрукована у виданні: Українська література XVIII ст. : поетичні твори, драматичні твори, прозові твори / уклад., авт. вступ. ст., прим. О. В. Мишанич. Київ : Наук. думка, 1983. С. 572–583.

²³ Усі цитати за: Турчиновський І. Автобіографія : списався мною многогрішним, Ілією Турчиновським, священником і намісником березанським, житіє і страданіє своє в пам'ять дітям своїм, і внукам, і всьому потомству. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: http://litopys.org.ua/old18/old18_35.htm (дата звернення: 26.06.2023).

свою освіту та зайнятися домашніми справами, оскільки його батько вирушив із військом у похід. Однак тяга до всього нового його не полишала: «...стал я сожальть о науці своєї, якую за господарством позабил і, оставля отця і матку, отийшол 1710 года із Березні по школам волочитись». Освітні мандрі Ілля Турчиновського розпочалися з Чернігова: «...тамо при церкві Воздвиження господня малое время поживши, отийшол в сотню в село Синявку, где через год живши, там, при церкві Покровської, обучился книжного чтенія і пінія». Прагнення до подальшої освіти та пізнання світу не давало спокою, і згодом він дістався до Києва. У «богоспасаемом граде Кіеве» йому вдалося влаштуватися канархистром²⁴ лівого кліросу хору Свято-Михайлівського монастиря «...при ігумені Іоаникії Сеніютовичу і при наміснику Варсонуфії і уставнику Гедєоні». Водночас навчався в нижчих класах Києво-Могилянської академії: «...до школ латинських почав був, за ректора Прокоповича, а подпрофесора Загурського, ходить». Однак за сімейними обставинами Ілля Турчиновський змушений був припинити навчання в академії і повернутися додому. Та оскільки принади мандрівного життя не полишали автора, через деякий час він знову вирушив у дорогу: «...для повиданія боліє світа і ученія пойшл з двома молодиками більшими... в Литовське княженіє во королевський град Могилев». Перебував у Чернігові, Синявці, Могильові, Шклові, Гомелі, Лоеві, Репках, знову в Чернігові, Седневі, Переяславі.

Мандрівки автора були сповнені дивовижними пригодами та драматизмом: його обкрадали, калічили, зневажали, збиралися вбити. Описуючи пережите, він, можливо, намагався своїми рефлексіями на ті події зменшити тягар моральних страждань і нереалізованих сподівань, які покладав на свої мандрі. У 1728 р. Ілля Турчиновський повернувся до рідного містечка Березань, де став священником та одружився з дочкою колишнього березанського сотника Михайла Пилипенка – Анастасією. Мав двох синів, про яких згадує у зв'язку зі своєю тяжбою з сотником Дмитрашком. Дослівно: «...яко син мой Алексій, будучи в Петербурзі із Алексієм Малиновським, для свиданья з сином же моім Андреем, кой був в службі во тоє время в Петербурзі у Воронцова-графа, іспросили у членов синодальных архієпископа московського Платона Малиновського да архієпископа псковського Симона Тодорського письма к Никодиму, чтобы мя в обиду сотнику Дмитрашку не попускал».

²⁴ Канархистр – церковний співак.

Однак зовсім мало відомостей про навчання синів та про сім'ю загалом, що свідчить про абсолютну спрямованість спогадів на власні внутрішні переживання. Інші персонажі твору згадуються лише в контексті тих чи інших проблем.

Свої записи Ілля Турчиновський вів майже до кінця життя, можливо, у такий спосіб він намагався переосмислити «життя і страданіє своє», вчинки, знайти причини невдач (спогади рясніють переліком осіб, які були дотичні до його страждань) та залишити по собі слід. Автор так визначив цільову аудиторію свого твору: «...в пам'ять дітям своїм, і внукам, і всьому потомству». Ці слова він виніс у назву. Незавершена автобіографія Іллі Турчиновського (останній запис зроблено 30 листопада 1746 р.) – відображення типової долі колишнього студента Києво-Могилянської академії, мандрівного дяка, священника, який зазнав чимало небезпечних пригод і поневірянь, на собі відчув добро і зло довколишнього світу.

Як автор мемуарів-автобіографії Ілля Турчиновський у викладі фактів життя та цільових настановах обмежений своїм соціальним станом священника. Його спогади мають автокомунікативний характер – спрямовані на себе і на свої внутрішні переживання та, найвірогідніше, розраховані лише на збереження родинної історії, що є свідченням автокомунікації та сімейної комунікації. Водночас вони містять чимало біографічних даних самого автора, відображають життя тодішніх священників і є демонстрацією потягу до освіти не лише заможної частини українського суспільства, прагнення до пізнання світу і себе в цьому світі. На той час освітні мандри були єдиним шляхом вийти за межі буденності й відчутти на собі реальне добро і реальне зло.

Не всім мандрівним школярам вдавалося реалізувати свої надії на кращу долю. Сам автор виявився не готовим до життєвих викликів. Його мандри не стали продуктивними та не сприяли змінам на краще в його житті. Залежало це від самого автора мандрів чи від зовнішніх обставин, сказати важко. На думку М. Г. Жулинського, Ілля Турчиновський виявився безсилим перед злом світу через те, що «...схоластичні догмати про світ тримають його міцно, мов у ланцюгах, на припоні абстрактних уявлень про добро і зло»²⁵. А це веде до висновку, що середньовічний світогляд із

²⁵ Жулинський М. У вічному змаганні за істину. *Шевчук В. Три листки за вікном*. Київ : Рад. письм., 1986. С. 5.

його релігійними забобонами та схоластичною обмеженістю, а не вчинки вирішували його долю. Пасивність, як основна риса його характеру, призвела до того, що Ілля Турчиновський покірно приймав усе зло, яке йому довелося пережити, плывучи за течією, змінюючи постійно місце перебування (при тому, що для середньовіччя сама зміна місця проживання вже може сприйнятися як виклик). Хоча епоха Просвітництва на теренах України, з її еталоном людини-енциклопедії та вірою у всемогутність знань, яка йшла на зміну середньовіччю, лише майоріла на обрії, в автобіографії Іллі Турчиновського вже простежується протистояння середньовічної «маленької» людини та просвітницьких ідеалів.

Рукопис автобіографії Іллі Турчиновського повністю не зберігся, раптово обірвавшись на описові судової тяжби, у якій він фігурував. У передмові до публікації редакція журналу «Киевская старина» повідомляла, що, за даними, одержаними від попереднього власника рукопису, який читав повний текст, Ілля Турчиновський був звільнений від суду, відновлений у священстві та після багатьох пригод помер у похилому віці. Похований у Березані на церковному кладовищі, розташованому в центрі теперішнього міста. Під час зведення нового будинку культури, могили були розриті, а останки вивезені в невідомому напрямку²⁶.

«Автобиографическая “сказка” малороссийского летописателя Стефана Лукомского»

Прилуцький полковий обозний, український історик, письменник і перекладач Степан (Стефан) Васильович Лукомський²⁷ у мемуарному жанрі відзначився написанням оповіді, яку О. І. Левицький підготував до друку й опублікував у журналі «Киевская старина» під назвою «Автобиографическая “сказка” малороссийского летописателя Стефана Лукомского»²⁸. «Сказка» Стефана Лукомського містить ґрунтовну

²⁶ Див.: Українська література XVIII ст. : поетичні твори, драматичні твори, прозові твори / уклад., авт. вступ. ст., прим. О. В. Мишанич. Київ : Наук. думка, 1983. С. 681.

²⁷ Лукомський Степан (Стефан) Васильович (1701 – бл. 1779) – прилуцький полковий обозний, український історик, письменник, та перекладач. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, служив канцеляристом Генеральної військової канцелярії, сотником в козацьких полках Лівобережжя.

²⁸ Див.: Автобиографическая «сказка» малороссийского летописателя Стефана Лукомского / общ. О. И. Левицкий. *Киевская старина*. 1890. Т. 30. № 9. С. 477–485.

розповідь про самого автора та його родину, навчання в київських школах та про невдалу спробу завершити освіту за кордоном (див. Додаток до розділу 2.1).

Починає автор свою «казку»²⁹ з відомостей про народження та родину: «1733 году, августа 29 дня, въ генеральной войсковой канцелярии Стефанъ Лукомскій сказкою показую: нацією я малороссіянинъ, веры христіанской, благочестивого греческаго исповеданія, легъ отъ роду мне тридцать два. Родился я за Днепромъ, въ украинскомъ городе Умани... Дедъ мой Иванъ Лукомскій и прадедъ (имени его не помню), козаки, родились полку лубенского, въ местечку Лукомле, и тамо они имели свои грунта»³⁰. Про матір відомо, що батько «въ Переяславле оженился на Евдокіи Дубсковне»³¹. Найбільше місця в оповіді відведено батькові. Стефан Лукомський, пригадуючи батькові розповіді, перелічує, у яких «войсковыхъ походахъ и воинскихъ акціяхъ» він брав участь, і підкреслює, що його батько був у воєнних діях «настоящимъ атаманомъ и наказнымъ надъ паланскими козаками сотникомъ».

Згадує автор двоюрідного брата по матері Семена Дубського («хоружого сотенного уманского») і рідного брата Дениса, які були задіяні у воєнних операціях, а також інших родичів: «...тетка моя родная, инокиня Феодосія Чайченкова, полку переясловского, подъ Золотоношею, въ Коробовце, въ девичомъ монастыре; двоюродніе сестры: Анастасія Чайченковна, швакгеръ Николай Леенко, да Любка Дубсковна, и многіе, кого они родственники въ Переясловле покажутъ; да братіе двоюродніе Василій и Захарій Дубскіе, полку лубенского въ Лохвице, да сестры двоюродніе-жъ: Евдокія Дубсковна Сверская и швагеръ Иванъ Сверскій въ Нежине, Евдокія Дубсковна-жъ за городомъ Нижнимъ Кіевомъ въ сильце жительствоуетъ; а отца моего братья родные на службе ихъ императорского величества татарми взяти въ неволю, въ какой неволе и по ныне обретаются».

Освіту автор здобував у Києво-Могилянській академії, яку закінчив у 1722 р. Спроба продовжити навчання за кордоном виявилася невдалою: «...ходилъ въ чужестранніе краи, надеясь тамо оное латинское мое совер-

²⁹ Тут і далі цит. за: Автобиографическая «сказка» малороссійского летописателя Стефана Лукомского / сообщила О. И. Левицкій. *Ізборник : Історія України ІХ–ХVІІІ ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/star07.htm> (дата звернення: 23.06.2023).

³⁰ Після смерті Івана Лукомського (діда) вітчимою Василя (батька) став Андрій Гайдук.

³¹ Тобто на дочці Дубського.

шить ученіє, но за приключившеюся мне тогда болезнію, принужденъ остаться въ Польши, где, ради преследованія за благочестіє греческого исповеданія и что я малороссіянинъ, не могль тамо долеє ученія своего иметь и, не соверша оногo, въ 1726 году возвратился паки по прежнему въ Кієвъ, где и совершилъ богословію». Після завершення навчання з 1731 р. служив старшим канцеляристом Генеральної військової канцелярії, сотником у козацьких полках Лівобережжя, піднявся до рангу полкового судді та полкового обозного.

Про подальші роки життя автора «сказки» довідуємося з переднього слова О. І. Левицького, який підготував цей твір до видання: «...въ 1770 г. проживаль въ г. Прилукахъ въ званіи отставнаго полковаго обознаго»³². Звідти ж дізнаємося, як військова старшина характеризувала Стефана Лукомського: «...человекъ добрый, верный и къ ея императорскому величеству не подозрительный и въ службахъ е. и. в-ству быть достоинъ, годенъ и потребенъ»³³. Під таким відгуком підписалися генеральний підскарбій Андрій Маркович і генеральний суддя Михайло Забіла.

Стефан Лукомський знаний і як укладач хроніки з історії України XIV–XVI ст. «Собрание историческое» («Зібрання історичне», 1770), яка мала компілятивний характер³⁴. Він належав до тих освічених людей, які після завершення військової та державної служби (або на дозвіллі) вели щоденні записи про все побачене й почуте; писали й переписували козацькі літописи або збирали та зводили інші історичні матеріали, як правило, перекладаючи праці чужоземних авторів. Стефан Лукомський, зокрема, у 1738 р. переклав українською мовою виданий у Замості в 1638–1639 рр. «Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637» («Щоденник військової операції між військом коронним і військом запорозьким 1637 р.») польського мемуариста Симеона Окольського (пол. Szymon Okolski) про події в Україні 1637–1638 рр. та твір польського дипломата і хроніста Матвія Титловського (Мацей Титлевський; пол. Maciej Tytlewski) «Narratio de praeliis gestis inter polonorum et turcam ab annis 1620–

³² Див.: Автобиографическая «сказка» малороссийского летописателя Стефана Лукомскаго. *Киевская старина*. 1890. Т. 30. № 9. С. 477.

³³ Там само. С. 479.

³⁴ Собрание историческое. *Летопись самовидца по новооткрытым спискам* / под ред. О. И. Левицкого. Киев : Тип. К. Н. Милевского, 1878. С. 323–372.

1621» («Розповідь про битви між поляками і турками 1620–1621 рр.»; Неаполь, 1622)³⁵. У 1743 р. працював у складі кодифікаційної комісії, яка упорядковувала традиційне українське право. Результатом діяльності комісії стало видання визначної юридичної пам'ятки того часу – кодексу законів «Права, по которым судится малороссийский народ» («Права, за якими судиться малоросійський народ», 1743).

Що до автобіографії Стефана Лукомського, то вона не лише містить опис обставин його особистого життя, а й через розповіді про поневіряння його козацького роду є ілюстрацією тяжкого життя населення Правобережної України, яке потерпало від політичної нестабільності та змушене було покидати споконвічні місця проживання в пошуках безпечного прихистку на інших теренах. Зокрема, родина Лукомського із містечка Лукомль (Лубенського полку), де народилися прадід і дід, переїжджала до Умані, Переяслава, Полтави, містечка Вереміївка³⁶, втративши всі свої землі та майно в горнілі постійних військових походів.

Автобіографії Іллі Турчиновського та Стефана Лукомського є наративними творами, сюжети яких різняться з огляду на соціальний стан авторів. У першому наведено опис нужденного життя нижчого українського духовенства, нелегких, сповнених драматизму буднів, у другому – долі представника козацької старшини, яка на той час уже втратила свою провідну політичну роль в українському суспільстві та змушена була працювати на чужу державу, однак зберегла свою гідність і бажала передати славні традиції нащадкам, водночас сподіваючись на відновлення прав своєї сім'ї на колишні статки.

Національна нарація твору Стефана Лукомського виявляється в описі героїчного життя членів його козацького роду (участь у походах проти поляків і турків Якова Лизогуба, Семена Палія). З огляду на соціальний стан автора наратив твору Іллі Турчиновського значно програє в силі морально-психологічного впливу на читача (переважає опис повсякденного життя автора, постійних дрібних сварок і судових позовів) порівняно з «Поученням» Володимира Мономаха. Це є свідченням відмінності в соціальному статусі, освітньому рівні, масштабі особистості. У Володимира Мономаха

³⁵ Переклади вперше опубліковано в додатках до «Літопису» Самуїла Величка (Київ : Изд. Временной Комиссией для разбора древних актов, 1864. Т. 4).

³⁶ Нині село Вереміївка Черкаської області.

бачимо чітко окреслене прагнення до самоствердження та самовираження, у Турчиновського – упокорення життєвим обставинам. Різняться й цільові настанови авторів: у першого – передати свій досвід усім, «кто прочет...», який мав спонукати читачів до добрих справ, і безадресність, замкнення на своїй особі в описі подій – у другого.

Автобіографічна «сказка» Стефана Лукомського має характер більше сімейної хроніки, покликаної зберегти інформацію про свою родину та спрямованої винятково до своїх нащадків, не розрахованої на широке коло читачів. За несприятливих внутрішньополітичних умов XVIII ст. це, на нашу думку, можна вважати латентним інтересом до національної історії та пам'яті, що не мав чітко вираженого позиціонування, а набував швидше рис ностальгії за минулими часами. А втім, мемуарна українська традиція представників козацької старшини в частині збирання відомостей про своїх нащадків і минуле України стали підґрунтям для українського національного відродження в наступному столітті.

Автобіографія Стефана Лукомського позиціонує автора як типового представника епохи, що характеризується внутрішньою амбівалентністю, яка проявляється, з одного боку, потягом до мандрів, прагненням нових вражень та емоцій, з другого – переживанням складних та суперечливих почуттів, сумнівів і страхів на тлі філософських роздумів про сенс буття і власне існування.

* * *

Автобіографічні наративи таких постатей, як Володимир Мономах, Ілля Турчиновський і Стефан Лукомський, стали початком української мемуарної традиції загалом і жанру автобіографії зокрема та чи не першими спробами персоніфікувати історію і винести приватне життя на розсуд читачів. Це свідчить про формування паростків історичної самосвідомості та ідентичностей в різних соціальних групах.

2.2. Подорожні записки, криптомемуари та мемуарна повість як різновиди мемуарного жанру

За часів Київської Русі, у XII ст., поряд з автобіографіями з'явився ще один жанр мемуарної літератури – подорожні записки (ходіння), які в літера-

турознавстві розглядають як паломницьку прозу, тревелог ³⁷ – розповідь про паломництво до Святої землі, яка ведеться від імені автора та містить елементи автобіографічного жанру й опис суб'єктивних вражень від побаченого ³⁸.

Сучасні літературознавці вивчають подорожні записки в рамках документалістики, зокрема такого її складника, як мемуаристика. У їхніх працях, з одного боку, записки розглядаються як література факту, що містить правдиву документальну розповідь із життя автора, з другого – визнається можливість трансформації цього жанру з документального в художньо-документальний, або й цілком художній ³⁹. Важливим також є аспект розгляду паломницької прози в контексті соціальних комунікацій як прообразу тревел-журналістики ⁴⁰.

Для нас найбільший інтерес становлять паломницькі твори, у яких простежується яскраве авторське начало (за І. Я. Франком – сильна індивідуальна закраска ⁴¹), адже подорожні записки є засобом пізнання світу й самого себе, а також знаряддям комунікації (передачі соціального досвіду) автора

³⁷ Термін «тревелог» (англ. travelogue – розповідь про подорож) вживається для визначення текстів, що поєднані темою подорожі та містять опис і враження автора від місць, які він відвідав.

³⁸ Найбільш ґрунтовними дослідженнями української паломницької літератури є праці П. В. Білоуса: «Паломницький жанр в історії української літератури» (Житомир, 1997), «Українська паломницька проза: історія жанру» (Київ, 1998), «Літературна медієвістика : вибрані студії : у 3 т. Т. 2» (Житомир, 2012), «Тяжіння Святої землі. Українська паломницька проза» (Київ, 2013). Згадки про цей жанр знаходимо в працях І. Я. Франка, Д. І. Чижевського, М. С. Возняка, В. О. Шевчука. Серед сучасних досліджень мандрівної літератури XIX–XX ст. маємо видання М. М. Будзар та Є. А. Ковальова «Теренами Європи: особний досвід українського панства» (Київ, 2019), колективну монографію «Стратегії мемуарної та мандрівної літератур західноукраїнських письменників другої половини XIX – першої половини XX століття» (Львів, 2020) та ін.

³⁹ Див.: Галич О. А. У вимірах pop fiction: щоденники українських письменників XX століття. Луганськ : Знання, 2008. 198 с. ; Українські подорожі: західноукраїнська мемуаристика перших десятиріч XX століття. Спогадова праця Осипа Назарука «Венеція. Катедра Святого Марка. Палата Дожів» / [авт.-упоряд.] М. Р. Федунь. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2017. 227 с. ; Черкашина Т. Мемуарно-автобіографічна проза XX століття: українська візія. Харків : Факт, 2014. 380 с. та ін.

⁴⁰ Див.: Полежаєв Ю. Г. Паломницька література (ходіння) як прообраз тревел-журналістики. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. 2013. № 1. С. 89–94.

⁴¹ За словами І. Я. Франка, «індивідуальна закраска» починає виконувати визначальну роль, письменник долає усталені норми, виривається поза межі традиції, «виломлюється із її гнітючих рамок», шукає оригінального слова, відмовляється йти торованим шляхом, стає на путь оновлення літератури силою свого творчого генія, у його творах «з елементарною незрівнянною силою пробивається на кожному кроці могутча індивідуальність» (див.: Франко І. «Тополя» Т. Шевченка. *Зібрання творів* : у 50 т. Т. 28. Літературно-критичні праці (1890–1892). Київ : Наук. думка, 1980. С. 77, 78).

зі своїм читачем. Із цією метою автор ходіннь вносить до твору різноманітний світський матеріал. У ходіннях, як у жодному з інших жанрів, подолання труднощів на шляху до священного міста (Єрусалима) набуло християнського морально-етичного сенсу в суто особистісному ракурсі⁴². Маркером подорожньої літератури є не час, як у більшості класичних мемуарних наративів, тут домінує подорож / простір. Увесь твір паломника передає «враження руху, який видозмінюється, перетікає через простір і час, об'єднуючи їх у видовжену конструкцію, спрямовану вершиною до божественного начала, а в географічному просторі – до святого місця»⁴³.

Розглянемо подорожні записки родоначальника цього жанру на українських землях ігумена Данила з чітко окресленим християнським складником та світські записки В. Григоровича-Барського, між якими проліг відтиск у чотири століття.

«Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена»

Найдавнішою вітчизняною пам'яткою подорожньої прози вважається «Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена»⁴⁴. Відомості про автора досить стислі. Данило (Даніїл) Паломник⁴⁵ (друга половина XI – початок XII ст.) був ігуменом одного з чернігівських монастирів. На початку XII ст. відвідав Палестину й розповів про свою подорож у творі, у якому точний опис топографії Палестини поєднується з легендарно-апокрифічними матеріалами, запозиченими з усних розповідей і писемних джерел. «Ходіння» не збереглося в оригіналі. До нас дійшли списки, датовані 1475 р. До кінця XVI ст. це був єдиний відомий у нас докладний опис Палестини. Повний текст «Житія і ходіння Данила» опубліковано сучасною українською мовою в перекладі Г. П. Бойка⁴⁶. Подорожі у Святу землю були традиційними

⁴² Білоус П. Літературна медієвістика. Вибрані студії : у 3 т. Т. 2. Художній світ давньої української літератури : збірник. Житомир : Рута, 2012. С. 72.

⁴³ Білоус П. Паломницький жанр в історії української літератури. Житомир : Житомир. пед. ін-т ім. І. Я. Франка, 1997. С. 45.

⁴⁴ В оригіналі назва – «Житє и хождение Данила Руськыя земли игумена» (за вид.: «Хождение» игумена Даниила. *Памятники литературы Древней Руси. XII век.* М. : Худож. лит., 1980. С. 25–114).

⁴⁵ Данило (Даніїл) Паломник (р. н. і р. с. невід.) – церковний діяч, ігумен, мандрівник, мемуарист.

⁴⁶ Данило, ігумен. Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена. *Тисяча років української суспільно-політичної думки* : у 9 т. Т. 1. X–XV ст. Київ : Дніпро, 2001. С. 373–392.

для того часу та пояснювались прагненням молодшої церкви Київської Русі зміцнитися шляхом безпосереднього спілкування з християнським Сходом, що підвищувало її авторитет, інтегрувало у сферу християнських відносин. До святих місць паломничали Антоній Печерський, Варлаам Печерський, Варлаам Ліницький. За результатами подорожей і з'явилася як окремий літературний жанр паломницька література, що містила апокрифічні розповіді та власні записи про побачене та пережите.

У своєму творі ігумен Данило прагне поєднати точність викладу з художніми елементами, що робить його розповідь цікавою й емоційно забарвленою, водночас із огляду на читача (текст адресований ченцям, знаті, простим людям) стиль викладу залишається легким і зрозумілим. Під час подорожі Данило, напевне, робив записи про місця, які відвідав, особливі події та людей, з якими спілкувався. Його «Житіє і ходіння» перейняте високим пафосом звеличення святих місць, прагненням автора передати землякам побачене та почуте. Про мемуарний характер цього твору свідчить те, що він побудований на особистих враженнях автора. На жаль, твір містить мало автобіографічної інформації, відомо лише, що Данило був ігуменом одного з чернігівських монастирів. На це вказує те, що він порівнює Йордан із річкою Снов⁴⁷: «Всім подібний Йордан до річки Снов – і за шириною, і за глибиною, і звивисто тече, і швидко дуже – як Снов-ріка. Вглиб він чотири сажні на самій середині, як я виміряв і визначив сам, бо перебрався на інший бік Йордану, багато сховався берегом його. Завширшки ж Йордан – як Снов у гирлі»⁴⁸.

Основа твору становить розповідь про подорож до місць, якими захоплюється весь світ. Про побачене ігумен пише, не лише констатує факт існування певної святині, а й звертаючи увагу на її роль у формуванні християнського світогляду та світовідчуття, розповідає про історію її виникнення. Водночас книжник активно використовує пов'язані зі святинями легенди й апокрифи (про «пуп Землі», місце, де лежить голова Адама, Лобне місце, колодязь, біля якого Богородиця почула слова Благовіщення, тощо) та описує свої враження від їх споглядання. Поширеною є думка, що ця подорож тривала більше ніж два роки та припала на 1104–1107 рр., оскільки, опису-

⁴⁷ Снов – річка на чернігівському Поліссі, права притока Десни.

⁴⁸ Тут і далі цит. за: Данило, ігумен. Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://izbornyk.org.ua/oldukr2/oldukr65.htm> (дата звернення 26.06.2023).

ючи перебування в Палестині, Данило згадував тогочасних руських князів. Усі їхні імена ігумен записав у лаврі Св. Сави для поминання, розташувавши їх за системою старшинства, розробленою як засіб проти міжкнязівських усобиць з ініціативи Володимира Мономаха на князівських з'їздах у кінці XI – на початку XII ст.

Загалом «Ходіння» Данила Паломника можна зарахувати до такого різновиду мемуарної літератури, як подорожні нотатки (записки), в основі яких лежать особисті враження автора під час подорожі. Основна мета подорожнього – поклоніння християнським святиням і відвідини святих місць, що вказує на перевагу духовного змісту записок над світським. У передмові до записок ігумен так пише про спонукальні мотиви свого твору: «...та заради любові до святих місць цих описав усе, що бачив очима своїми, аби не кануло в забуття те, що мені, недостойному, Бог дав побачити. Убоявся я бути рабом лінивим, що приховав добро пана свого і не побільшив його, і написав це віруючих ради». Ще однією можливою причиною звернення до жанру записок (як письмового звіту про свою подорож) може бути офіційне доручення від князя чи якогось вищого церковника описати християнські святині. Свідченням цього є почесний прийом ігумена Данила Єрусалимським королем Балдуїном ⁴⁹.

Записки Данила не лише мали практичне значення як путівник для прочан, вони свідчать про знання й уявлення людей тієї епохи моральні засади тогочасного суспільства, інформують про події та персонажів Священної історії, підтверджують широкий кругозір давньоруських книжників кінця XI – початку XII ст. Д. І. Чижевський вважав «Житіє і ходіння Данила» твором літературним, а не суто «науковим» географічним, написаним з урахуванням київських традицій XI ст. – широкий стиль, мальовничість описів, – що вигідно вирізняло його порівняно з творами північних авторів, наприклад Антонія Новгородського ⁵⁰, яким більше притаманний сухий протокольний стиль радше «каталогів», ніж описів ⁵¹.

⁴⁹ Білоус П. Паломницький жанр в історії української літератури. Житомир : Житомир. пед. ін-т ім. І. Я. Франка, 1997. С. 24.

⁵⁰ Антоній (світське ім'я Добриня Андрейкович (Ядрейкович); ?–1232) – архієпископ Новгородський, письменник. Автор «Книги паломник» з описом святинь Константинополя.

⁵¹ Чижевський Д. І. Історія української літератури : (від початків до доби реалізму). Нью-Йорк : Укр. вільна акад. наук у США, 1956. С. 112.

Загалом паломницька література мала певні консервативні традиції та стереотипи: специфічний предмет оповіді, структура, мовна своєрідність і особливий тип мандрівника-оповідача⁵², — однак вони не заважали подальшому поступу цього жанру. А традиція особистого засвідчення всього баченого з часів Данила Паломника зберігалась і надалі у творах українських мандрівників. Проте варто зауважити, що згодом інтерес мандрівників зосереджується на внутрішньому світі людини.

Мемуарна традиція у формі паломницьких записок мала продовження у XIV–XVI ст. Ідеться про твір невідомого автора «Поклоніння святого града Єрусалима» (1531), твори Данила Корсунського «Книга бесіди про путь Єрусалимський» (кінець XVI ст.) та Арсенія Селунського (Солунського) «Слово про перебування в Єрусалимі» (2-га половина XV ст.). На думку дослідників, на всіх редакціях і списках цих творів позначився вплив (аж до копії) «Життя і ходіння Данила, Руської землі ігумена» і вони не містять чітко вираженого авторського складника. Це свідчить про популярність жанру ходінь задля задоволення духовних потреб церковної та світської еліти.

«Мандри святими місцями Сходу з 1723 по 1747 рік» Василя Григоровича-Барського

Активізація культурного та громадсько-політичного життя в Україні у XVIII ст. сприяла поживленню її міжнародних зв'язків, складовою частиною яких були й подорожі до інших країн⁵³. Традиції паломницької прози з яскраво вираженим авторським наративом продовжив відомий український мандрівник Василь Григорович-Барський⁵⁴ у своїх подорожніх

⁵² Полежаєв Ю. Г. Паломницька література (ходіння) як прообраз тревел-журналістики. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. 2013. № 1. С. 89–94.

⁵³ До зразків паломницької прози відносять твори Мелетія Смотрицького «Апология», Макарія і Сильвестра «Путь нам ієромонахам Макарію і Сильвестру из монастыря Всемилоствого Спаса Новгородка Северского до святого града Іерусалима поклонитися гробу Господню 1704 году», Іполита Вишенського «Путешествіє ієромонаха Іпполита Вишенского в Іерусалим, на Синай и Афон (1707–1709 г.)», Варлаама Ліницького «Перегринация, или Путник...», Сильвестра і Никодима «Описание путешествія ієромонахов Рыхловского Николаевского монастыря Сильвестра и Никодима в Царьград и Іерусалим, в 1722», Серапіона «Путник, или Путешествие во Святую землю Мотронинского монастыря инока Серапиона, 1749 года» та Луки Яценка «Младший Григорович: новооткрытый паломник по святым местам XVIII в.».

⁵⁴ Григорович-Барський Василь Григорович (1701–1747) – мандрівник, учений, письменник.

нотатках «Мандри святими місцями Сходу з 1723 по 1747 рік». У перекладі сучасною українською мовою праця видана в 2000 р.⁵⁵

Освіту Василь Григорович-Барський здобув у Києво-Могилянській академії (1715–1723). 1735 р. прийняв чернецтво. Свою подорож, що тривала майже 24 роки, він розпочав у квітні 1723 р. У ті часи так звані освітні мандрівки були досить популярні в студентському середовищі. Вони сприяли збагаченню вітчизняних традицій новітніми культурними досягненнями, інтеграції України до загальноєвропейських культурно-освітніх рухів. На відміну від паломницьких подорожей попередніх часів освітні мандрівки мали світський характер.

Як і більшість студентів-мандрівників, Василь Григорович-Барський вирушив у подорож власним коштом, заробляючи по дорозі на шматок хліба. Під час мандрів він відвідав Пешт⁵⁶, Відень, Барі, Рим, Венецію, Корфу, гору Афон⁵⁷. У 1726 р. дістався Палестини, згодом побував на Синайській горі, Кіпрі, в Єгипті, Тріполі (Сирія). У 1743 р. за наказом імператриці Єлизавети призначений священником при російському посольстві в Константинополі. Його подорожні записки, крім традиційних описів побачених місць, що було характерним для жанру паломницьких ходінь, містили багато автобіографічної інформації, завдяки якій перед нами постає цікава особистість автора. У записках він називає себе то Панським, то Беляєвим-Плакіальбовим, то Василем Київським.

Свої поневіряння під час подорожі, автобіографічні по суті (у дорозі його не раз грабували та били до напівсмерті, він потерпав від тяжких недуг, спричинених незвичним кліматом і злиднями, тощо), Василь Григорович-Барський змалював у яскравій формі, що зробило його подорожні нотатки (іще задовго до того, як вони були офіційно надруковані), за свідченням Василя Рубана⁵⁸, настільки популярними, що «тридцять лет уже прошло, как сию книгу по кончине сочинителя ее, с превеликой жадностью списыва-

⁵⁵ Григорович-Барський В. Мандри по святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. 768 с.

⁵⁶ Пешт – східна, рівнинна частина Будапешта, відокремлена Дунаєм від іншої частини міста – Буди.

⁵⁷ На горі Афон автор записок побував двічі: з жовтня 1724 по лютий 1726 р. і в травні 1744 р.

⁵⁸ Рубан Василь Григорович (1742–1795) – письменник, історик, видавець, перекладач, державний службовець.

ют все те, до коих о ней хотя малейшее дошло сведение. В Малой России й в окружающих оную губерниях нет ни одного знатного места й дома, где бы не было ее списка...»⁵⁹.

Уперше книга була надрукована Василем Рубаном (за вказівкою і за фінансової підтримки Григорія Потьомкіна) лише 1778 р., з окремими поправками та доповненнями, під назвою «Пешеходца Василия Григоровича-Барского-Плаки-Албова, уроженца киевского, монаха антиохийского, путешествие к святым местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предприятие в 1723, и оконченное в 1747 году, им самим писанное». Найповнішим було сьоме, 1885–1887 рр., видання твору, яке мало назву «Странствовання Василя Григоровича Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 год»⁶⁰. До «Странствований...» додано біографію автора, написану його братом І. Г. Григоровичем-Барським.

Як свідчать записи Василя Григоровича-Барського, подорожуючи без грошей, щоб вижити, він досить уміло пристосовувався до будь-яких ситуацій: якщо не мав навіть харчів, старцював, жив на пожертви; щоб кудись дістатися, благав, аби дозволили примоститися на відкритій палубі корабля; якщо з'являлися проблеми з в'їздом до чужої країни, перетворювався на «убогого турецького подорожнього», видавав себе за дервіша – жебрака-ченця, що йде поклонитися могилі пророка Мухаммеда; у католицькій Польщі вдавав із себе ревного католика, в арабських країнах – правовірного мусульманина; для порятунку життя йому навіть довелося прикинутися юродивим. Подорожуючи, вивчав мову, історію, економіку, освіту, побут і звичаї різних країн і народів, а також пам'ятки мистецтва й архітектури. Перебуваючи на Афоні, відвідував монастирі, вивчав їхні книгозбірні та залишив описи рідкісних документів (грамот, рукописних і друканих книг). Свої спостереження і враження ретельно фіксував у подорожніх записках, до яких додав детальні маршрути і близько 150 ілюстрацій, майстерно зроблених ним з натури.

⁵⁹ Рубан В. Предисловие от издателя. *Пешеходца Василия Григоровича-Барского-Плаки-Албова, уроженца киевского, монаха антиохийского, путешествие к святым местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предприятие в 1723, и оконченное в 1747 году, им самим писанное*. СПб. : Тип. Имп. акад. наук, 1778. С. III.

⁶⁰ Странствовання Василя Григоровича Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 г. : [в 4 ч.] / изд. Православным Палестинским о-вом по подлинной рукописи, под ред. Н. Барсукова. СПб. : Тип. В. Киришбаума, 1885–1887.

Назагал текст записок, із одного боку, малює нам образ знавця мов, історії та культури балканських і близькосхідних народів, допитливого дослідника й уважного спостерігача, з другого – засвідчує прагнення автора передати набуті під час подорожі знання і досвід своїм читачам. Про те, що він розраховував на читача, свідчить поєднання у творі достовірності інформації та доступності викладу.

Отже, подорожні записки з вагомим особистісним складником / «індивідуальною закраскою» як окремий жанр мемуарів в Україні найбільш виразно представлені двома відомими творами ходінь / мандрів. Перший був основоположним для цього жанру, а другий – завершальним. За середньовіччя написано «Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена», у часи раннього модерну – «Мандри святими місцями Сходу з 1723 по 1747 рік» Василя Григоровича-Барського. За соціальним статусом автор першого твору – ігумен, а другого – письменник-мандрівник. Перед нами постають високоосвічені особи, які знали багато мов, історію та культуру народів, із представниками яких зустрічалися під час подорожей. Життєвий шлях авторів мемуарів свідчить, що їхні знання та вміння цінували і на рідній землі, і на інших теренах (ігумена Данила поселили в монастирі Св. Сави поблизу Єрусалима, а Василь Григорович-Барський був священником при російському посольстві в Константинополі; з огляду на його вченість Василеві Григоровичу-Барському пропонували залишитися в кількох монастирях, де він проживав під час подорожі, а після повернення до Києва запрошували на кафедру грецької мови в Києво-Могилянській академії).

Автобіографічний складник творів паломницької літератури дає дослідникам цікавий матеріал для вивчення як внутрішнього світу автора, так і обставин його особистого життя та життя окремих соціальних верств і народів тих країн, якими він подорожував. Загалом і Данило Паломник, і Василь Григорович-Барський, занотовуючи враження під час мандрівок, орієнтувалися на широкого читача як у близькій, так і в далекій перспективі, що свідчить про їхнє бажання передати свій індивідуальний життєвий (опис маршрутів, подорожніх труднощів) та історичний досвід (ознайомлення читача з визначними історичними місцями, переказами з історії різних держав і народів). Що до цільових настанов, то перший переймався ідеєю пропаганди християнства та популяризації його святинь, другий мав на меті ознайомлення (із залученням історії християнства) з історією, традиціями

різних народів задля створення власної універсальної картини світу шляхом документального опису, протиставлення та порівняння Європи, Азії й Африки, які на той час вважалися трьома його складниками. Подорож Василя Григоровича-Барського радше нагадувала освітні мандри студентів, які йшли до Європи по науку. Сучасники розуміли велич та винятковість його твору, тому доклали немало зусиль до видання книги для ознайомлення читача з неповторним поглядом автора на тодішній світ.

Ходіння (паломницька проза) як літературний, у тому числі мемуарний, жанр були популярними та викликали великий читацький інтерес починаючи з XVIII ст., про що свідчить той факт, що «Житіє і ходіння Данила» має понад 100 списків, а «Мандри» Василя Григоровича-Барського престижно було мати в кожному багатому домі.

Незважаючи на деяку наївність і простоту творів паломників, їхні тексти давали ключ до розуміння картини світу, як її бачило тогочасне суспільство. Зокрема, для Данила Паломника найвищий сенс життя полягав у подорожі до Святої землі, Гробу Господнього, інших святих місць та поклонінні їм, молитві про милість Божу для себе та свого народу. Водночас для Василя Григоровича-Барського цей сенс був у набутті нових прикладних знань з географії, історії, мовознавства, архітектури, бібліографії, культури. Для історичної науки та, зокрема, біографістики ці твори слугують невичерпним джерелом пізнання внутрішнього світу людини, біографічних відомостей та інформації про перебіг тогочасних подій. Але, за висловом П. В. Білоуса, «у контексті сучасних уявлень людини про світ, її естетичних, морально-етичних орієнтацій та переконань розповіді паломників навряд чи можуть послужити об'єктом широкого зацікавлення та естетичних переживань»⁶¹. У широкому культурологічному вимірі паломницькі твори є відображенням картини світу тогочасних людей, що допомагає краще розуміти їхню поведінку, культурні та суспільні цінності.

Криптомемуари

Своєрідною формою українських мемуарів у XVI ст. були передмови та післямови до окремих стародруків. Це так звані приховані форми мемуарів – криптомемуари, які в історичній літературі трактують як уривки зі споминів в інших джерелах. Термін «криптомемуари» вживає І. П. Крип'якевич

⁶¹ Білоус П. Тяжіння Святої землі. Українська паломницька проза. Київ : Академвидав, 2013. С. 5.

у статті «Мемуари українців XVI–XVIII ст.»⁶². Цій проблемі присвячені також статті І. І. Кревецького «Спомини Івана Федоровича про початки друкарства на Україні»⁶³, І. І. Огієнка «Спомини кн. К. К. Остріжського про видання Біблії 1581 р. Вага передмов до наших стародруків»⁶⁴. Тривалий час цей термін не використовувався, а з'явився знов на сторінках «Енциклопедії українознавства», де трактувався як «дрібніші спогади чи їх фрагменти, що зустрічаються в ін. джерелах»⁶⁵. Значну увагу проблемам криптомемуарів (передмов та післямов) приділяли І. І. Огієнко⁶⁶ та Я. Д. Ісаєвич⁶⁷.

Важливість передмов і післямов показав Іван Федоров. Друкуючи церковні тексти, майстер мав сміливість в алегоричній і неалегоричній формі розповідати про друкарську справу. У післямовах до Львівського Апостола (1574) і Острозької Біблії (1581) з'являються автобіографічні елементи – що було вперше в слов'янській літературі взагалі і, безумовно, стало цінним для історії. До того ж передмови та післямови містили початки спілкування з читачем. До основного тексту додавалася інформація про те, як працювати з книжкою, як допомогти собі не загубитися в «книжкових нетрях».

У Львівському Апостолі 1574 р.⁶⁸, на відміну від московського видання 1564 р., замість офіційної післямови вміщено написану Іваном Федоровим «Повість откуду начася и како совершися друкарня сія»⁶⁹, яка по суті є першим, одночасно історичним, мемуарним і публіцистичним нарисом почат-

⁶² Крип'якевич І. Мемуари українців XVI–XVIII ст. *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 126–132.

⁶³ Кревецький І. Спомини Ів. Федоровича про початки друкарства на Україні. *Стара Україна*. 1924. № 2–5. С. 35–37.

⁶⁴ Огієнко І. Спомини кн. К. К. Остріжського про видання Біблії 1581 р. Вага передмов до наших стародруків. *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 132–134.

⁶⁵ Енциклопедія українознавства : словникова частина. Т. 4. Львів : НТШ, 1994. С. 1516.

⁶⁶ Див.: Іларіон, митр. [Огієнко І.], Князь Костянтин Острозький та його культурна праця. Вінніпег : The Christian Press, 1958. 216 с. ; Його ж. Історія українського друкарства / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та прим. М. С. Тимошик. Київ : Либідь, 1994. 448 с.

⁶⁷ Див.: Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Вид. 2-е, перероб. і допов. Львів : Вид-во при Львів. держ. ун-ті вид. об-ня «Вища шк.», 1983. 155 с. ; Його ж. Літературна спадщина Івана Федорова. Львів : Вид-во при Львів. держ. ун-ті вид. об-ня «Вища шк.», 1989. 192 с. ; Його ж. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. 520 с.

⁶⁸ Апостол. Львів : Друкарня Івана Федорова, 1574. [16], 264, [2] арк.

⁶⁹ Там само. Арк. 260–264.

кової історії східнослов'янського книгодрукування. Автобіографічні матеріали тут підпорядковані публіцистичній меті: підняти соціальний престиж друкарства, розкрити його значення для суспільства і тим самим створити сприятливий клімат для видавничої діяльності.

Друкар не був незалежним ні в Москві, ні в Заблудові, він лише виконував замовлення власників друкарень. Це сковувало його ініціативу, і він не міг «надто підкреслювати свою роль у підготовці й виконанні друку, щоб не применшувати заслуг замовця, власника друкарні, мецената»⁷⁰. Тому, закінчивши роботу в Заблудові та полишивши гонитву за багатством, Іван Федоров рушив до Львова, де заснував свою друкарню, бо мав «розсівати по світові зерна духовні і всім по черзі роздавати поживу духовну...»⁷¹, та виступав як самостійний підприємець, незалежний від замовця і «покровителя»⁷².

Післямова у Львівському Апостолі 1574 р. – це пристрасний твір української публіцистики XVI ст., що висвітлює початки українського друкарства і водночас відображає перипетії особистого життя самого Івана Федорова, зокрема дає ключ до розуміння його частих переїздів з місця на місце. Іншої такої гостро публіцистичної та глибоко ліричної розповіді друкаря про своє життя, поневіряння та вірність своїй справі, що була б разом із тим гімном книговидавництву, немає. Я. Д. Ісаєвич схарактеризував післямову Івана Федорова як яскраву та схвильовану, що пояснюється більш вільним становищем автора у Львові порівняно з Москвою, де він працював під контролем державної і церковної влади та був обмежений у виявах власної ініціативи: «У Львові, де друкар став сам собі господарем, він зміг вмістити і пишну видавничу марку, і яскраву, схвильовану післямову, яка за літературними якостями набагато перевершує те, що маємо в інших друкованих виданнях того часу. Зі сторінок цього твору постає перед нами образ пристрасної і волювої, відданої своїй справі людини, що розуміє суспільну значимість своєї діяльності»⁷³.

⁷⁰ Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Вид. 2-е, перероб. і допов. Львів : Вид-во при Львів. держ. ун-ті Вид. об-ня «Вища шк.», 1983. С. 59.

⁷¹ Там само. С. 46.

⁷² Там само. С. 59.

⁷³ Там само. С. 60.

В Острозькій Біблії 1581 р.⁷⁴ вміщено передмову від імені князя Василя-Костянтина Острозького⁷⁵, де розтлумачено виникнення тексту, другу передмову — Герасима (Гарасима) Смотрицького («Передмова до віруючого і православного читача всякого стану, віку ж і сану») з віршем-похвалою видавцеві та його гербу, а також післямову Івана Федорова. У 2006 р. було здійснено український переклад Острозької Біблії доктором теології архимандритом Рафаїлом (Торконяком)⁷⁶.

Герасим Смотрицький уподібнює видавця, князя В.-К. К. Острозького, римському імператору Константину Великому (274–337), який почав підтримувати християн, за що християнська церква визнала його святим і рівноапостольним. На важливому значенні видання Біблії Герасим Смотрицький наголошує на початку своєї «Передмови...»: «Шановний чатачу, треба руками ума пильно і сильно держати ці три керма Христова корабля, коли пускаєшся на море недослідимої глибини божественних і всесвітлих писань обох Завітів; і потрібно неземними очима пильно стежити, щоб кожне з них належний йому напрям несхибно держало, коли бажаємо спастися від бушування противних вітрів еретичного хитрування, обмани, гордості з дії антихриста, освободитися від недуги самовпевненості, недбання ж і недбалості з лінивством та прибути до пристані горішнього Єрусалиму, ревно молячись до Того, що панує над морем і над вітрами»⁷⁷.

У першій передмові зазначено труднощі роботи над Біблією, зокрема: «Ми також знайшли і багато інших біблій, різні письма і різними мовами, і ми приказали дослідити їх вміст, чи всі відповідають в усьому божественному писанню. І знайдено багато відмінностей, не лише відмінності, але і зіпсутий текст, через що ми були дуже розстроєні»⁷⁸. Змальовано і нелегкий шлях,

⁷⁴ Цифрову копію видання розміщено на сайті Державного історико-культурного заповідника міста Острога: Острожська Біблія 1581 г. першопечатника Івана Федорова. *Державний історико-культурний заповідник міста Острога*. URL: <https://ostrohcastle.com.ua/ostrozka-bibliya/> (дата звернення: 04.09.2023).

⁷⁵ Варто мати на увазі, що в різних примірниках Острозької Біблії тексти передмов та післямови відрізнялися.

⁷⁶ Острозька Біблія / опрацював та приготував до друку ермнх. архимандрит др. Рафаїл (Роман Торконяк). Київ : Укр. біблійне т-во ; Львів : БФ «Книга», 2006. 1957 с.

⁷⁷ Там само. С. 10.

⁷⁸ Там само. С. 8.

який довелося подолати під час підготовки тексту Біблії: «...я прийшов аж до самого намісника апостолів і голови правління всієї східньої Церкви, пречесного Єремія, архієпископа Константинополя, нового Риму, вселенського патріярха високопрестольної церкви, просячи уклінно та ревню як людей, обізнаних з грецькими та слов'янськими святими писаннями, так і добре справлені списки, які з певністю без помилок»⁷⁹. Знайомство з передмовами та післямовами дає змогу сучасному читачеві зануритись у складний процес тогочасного пошуку методології роботи зі святими текстами слов'янськими мовами, яка вироблялась «“на ходу”, під час роботи»⁸⁰, та організаційних моментів редакційно-видавничої підготовки текстів, що використовували в подальшому інші видавці.

Практика передмов, післямов, посвят була характерна й для пізніших українських стародруків, XVII–XVIII ст.⁸¹, виготовлених у Києві, Львові, Новгород-Сіверському, Чернігові, Стрятині. Проте їх публікація була обумовлена трохи іншими причинами – «...двома прагматичними інтенціями авторів цих текстів: отримати допомогу в подальшій видавничій діяльності та продати вже готову продукцію. Перша з інтенцій найповніше реалізується в текстах присвят, друга – в текстах передмов»⁸². Виходячи із цілей, для них найбільш характерні барокові «розвернуті метафоричні конструк-

⁷⁹ Острозька Біблія / опрацював та приготував до друку єрмнх. архимандрит др. Рафаїл (Роман Торколяк). Київ : Укр. біблійне т-во ; Львів : БФ «Книга», 2006. С. 8–9.

⁸⁰ Павлусів Н. Гарасим Смотрицький і Острозька Біблія: феномен інтелектуального лідерства в українському відродженні. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2022. Т. 14, вип. 2. С. 27. <https://doi.org/10.15421/352218>

⁸¹ Це питання висвітлено в дослідженнях Я. Д. Ісаєвича, Л. І. Сазонової, В. Ковалю, О. Ю. Курганової та ін.: Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. Львів : Вид-во при Львів. держ. ун-ті вид. об-ня «Вища шк.», 1989. 192 с. ; Його ж. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. 520 с. ; Сазонова Л. И. Украинские старопечатные предисловия конца XVI – первой половины XVII в. : (особенности литературной формы). *Тематика и стилистика предисловий и послесловий*. М. : Наука, 1981. С. 153–187 ; Коваль В. Барокові риси передмов до печерських першодруків. *Образ*. Київ, 2002. Вип. 3, ч. 2. С. 66–79 ; Курганова О. Ю. Метафоричний образ богослужбової книги в українській книжковій культурі доби Бароко. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2019. Вип. 23. С. 103–116. <https://doi.org/10.15407/rksu.23.103>

⁸² Курганова О. Ю. Метафоричний образ богослужбової книги в українській книжковій культурі доби Бароко. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2019. Вип. 23. С. 105. <https://doi.org/10.15407/rksu.23.103>

ції» (О. Ю. Курганова), де книга змальовується як «богонатхненний дар», однак вони містять і більш практичну інформацію, що характеризує адресата, назву видання, його зміст, структурні особливості, історію видавничого осередку.

Отже, передмови та післямови (криптомемуари) до українських стародруків є незаперечно цінним історико-біографічним джерелом і мають усі ознаки мемуарної літератури: автор – реальна історична особа, яка розповідає про основні події свого життєвого шляху чи його певного періоду та про конкретно-історичні події, учасником яких була. Водночас ці документи містять суб'єктивне осмислення історичних подій, визначення автором своєї ролі в них, мотивацію його дій і рішень. Оскільки зазначені нами криптомемуари були розраховані на сучасників, це свідчить про посилення коєкзистенційних зв'язків мемуариста, бажання зберегти індивідуальний досвід автора, який усвідомлює себе (окремо від інших) і своє місце в історичному процесі. Це можна вважати виявом в українській традиції зв'язку мемуарів та публіцистики.

Історико-мемуарна повість. Записки Богдана Балики «Про Москву, про Дмитрія, царика московського ложного»

На першу половину XVII ст. припадає поява в Україні нового жанру – історико-мемуарної повісті. Першим твором цього жанру вважають записки Богдана Балики ⁸³ «Про Москву, про Дмитрія, царика московського ложного», названі М. С. Грушевським прикладом нових мемуарів на чисто політичні теми ⁸⁴, а радше – історичні з великим побутовим складником, оскільки містять відомості про історичні події, а також багато детально змальованих побутових труднощів (голод, ціни на продукти харчування, холод), яких зазнав сам автор і його попутники, перебуваючи в походах. Твору притаманна головна властивість повісті – наративна (оповідально-описова) суть. Водночас це розповідь про те, що Богдан Балика безпосередньо сам переживав у реальному житті. Повна назва записок – «О Москве и о Дмитрію,

⁸³ Балика Богдан (Бозько, Боско, Божко) (друга половина XVI ст. – після 1621 р.) – український мемуарист.

⁸⁴ Грушевський М. С. Історія української літератури : у 6 т., 9 кн. Т. 5, кн. 2. Київ : Либідь, 1995. С. 301.

царіку московскомъ ложномъ. Сіє писалъ мещанинъ кievскій именемъ Божко Балыка, который самъ тамъ былъ и самовидецъ тому былъ»⁸⁵.

У записках доволі біографічних відомостей про самого Богдана Балику. Походив він із відомого в XVI–XVII ст. київського міщансько-шляхетського роду Балик. Батько, Яцько Балика, був київським війтом (1593–1613), а дружина – дочкою київського бурмистра Себастьяна Андрійовича. Брав участь (разом із братами Олександром і Созоном) у походах Війська Запорозького (1612–1613) на Московську державу, разом із козаками та польськими військами був учасником облоги московського кремля (1612). Складав козацькі вимоги до уряду Речі Посполитої на перемовинах у Житомирі (1614), про що свідчить його підпис на документі (після підпису гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного). Підписав козацьку Декларацію від 30 жовтня 1617 р. під Вільшаною (разом із гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним). У своїх записках Богдан Балика згадує купців київських⁸⁶, з якими він брав участь у походах: Скоробогатого, Богдана Гребенника, Стефана Хмеля та інших.

Ця історико-літературна пам'ятка особливо цінна передусім своєю появою. Майже протягом трьохсот років (XIII – кінець XVI ст.) відчувався брак власне української літератури (переважала сильніша та більш агресивна польсько-латинська культура), тим паче історичних творів, написаних світською людиною. Як зазначав М. С. Грушевський, «...після таких бідних і скупих на які-небудь історичні записки століть, починаючи з кінця XVI в., ми все частіш стрічаємося з літописними записками, мемуарами про важніші події, що їх свідком або учасником довелось тому чи іншому бути»⁸⁷. У контексті літературного відродження (1580–1610 рр.) М. С. Грушевський відзначав тенденцію до залучення в суспільне життя та літературну працю обивателя. Цей процес був пов'язаний, зокрема, і з появою міщанства як соціальної верстви, яка настільки виросла економічно, зорганізувалась і усві-

⁸⁵ Записки Божка (Богдана) Балики вміщені в збірнику І. Коцаківського й опубліковані В. Б. Антоновичем у журналі «Киевская старина» (1882. Т. 3. № 7. С. 97–105). Повний текст див.: Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 года. (Из летописного сборника Ильи Коцаковского). *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/star02.htm> (дата звернення: 26.08.2023).

⁸⁶ Згадує їх як «купцов, мещан кievских».

⁸⁷ Грушевський М. С. *Історія української літератури* : у 6 т., 9 кн. Т. 5, кн. 2. Київ : Либідь, 1995. С. 301.

домилася, що могла прислужитися для нового літературного руху, а світоглядні зрушення, викликані німецькою реформацією, спонукали й українських письменників до енергійних справ у царині оборони мови, культури, національності. Крім цього, київські купці, представником яких був Богдан Балака, беручи участь у військових походах, очевидно, мали на меті використати їх для своїх торговельних операцій.

Нові соціально-політичні умови сприяли появі бажання у представників ширших (порівняно з попереднім періодом) верств передати свої переживання, враження від важливих історичних подій, свідками або учасниками яких довелося бути, сучасникам і нащадкам. Записки Богдана Балаки виразно це демонструють (див. Додаток до розділу 2.2). Основна тема його твору – опис московського походу 1612 р., у якому автор разом зі своїми братами брав участь. На думку М. С. Грушевського, «записки ці зроблені, очевидно, по гарячій пам'яті пережитого й визначаються живим і безпосереднім викладом, а інтересні як голос східноукраїнського міщанина і київського інтелігента з часів передбратаських, перед приходом сюди галичан»⁸⁸.

На жаль, в українській мемуарній традиції цей жанр не набув значного розвитку. До історико-мемуарної повісті можна ще віднести, з великими застереженнями, хіба що «Записки» Силуяна Мужилівського⁸⁹, які є єдиними спогадами сучасника й активного учасника подій Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. (див. Додаток до розділу 2.2). Вони були віднайдені та надруковані М. С. Грушевським у 1914 р.⁹⁰ і сьогодні є важливим історичним джерелом часів Хмельниччини, оскільки в них автор докладно й авторитетно описує події, у яких брав участь. Силуян Мужилівський був членом посольства Богдана Хмельницького (разом із єрусалимським патріархом Паїсієм) на початку 1649 р. до Москви. Під час аудієнції у царя Олексія Михайловича вручив йому від імені Війська Запорозького меморандум, де були вказані при-

⁸⁸ Грушевський М. С. Історія української літератури : у 6 т., 9 кн. Т. 5, кн. 2. Київ : Либідь, 1995. С. 301.

⁸⁹ Мужилівський (Мужилівський) Силуян Андрійович (поч. XVII ст. – 1655(?)) – військовий діяч, дипломат, один із найближчих радників Б. Хмельницького.

⁹⁰ Грушевський М. Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. *Україна*. 1914. Кн. 2. С. 29–39.

Повний текст див.: Грушевський М. Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/ukr02.htm> (дата звернення: 26.06.2023).

чини війни. Неодноразово очолював дипломатичні місії до Молдови, Литви, Московії, Кримського ханства. «Записки», власне, і є тим самим меморандумом та містять стислий виклад політичних подій, що передували посольству. Тут Силуян Мужилівський виступає навіть не стільки автором спогадів, скільки виразником інтересів Війська Запорозького, тому на першому плані – опис перебігу політичних подій, а не спогади про себе та враження від побаченого.

* * *

Отже, подорожні записки (ходіння) Данила Паломника та Василя Григоровича-Барського, криптомемуари, історико-мемуарні повісті Богдана Балаки, Силуяна Мужилівського свідчать про збагачення жанрового розмаїття мемуарів. Що до авторських інтенцій, то варто відзначити наявність автокомунікації з метою пізнання свого внутрішнього (ходіння Данила) чи зовнішнього (мандри В. Григоровича-Барського) світу, суспільної комунікації, а саме – звернення до сучасників і нащадків для передачі особистого досвіду та з'ясування своєї участі й ролі в історичних процесах (Богдан Балака, Силуян Мужилівський). Водночас розглянуті мемуарні твори є яскравою ілюстрацією мистецько-художньої картини світу українського культурного поля епохи середньовіччя та раннього модерну загалом.

2.3. Історичний наратив та повсякденне життя в діаріюшах (щоденниках) середини XVII – XVIII ст.

У середині XVII – XVIII ст. поширився щоденниковий жанр, який в українській мемуарній традиції, значною мірою під впливом польської, набув вигляду *діаріюшів* (від лат. *diario* – щоденний та пол. *dziariusz* – щоденник, родинна хроніка). Цим терміном позначають різновид нотаток, зроблених певною особою в хронологічній послідовності про факти свого життя та події, учасником чи свідком яких вона була. Фіксація подій у щоденнику супроводжувалась відповідним соціальним і національним контекстом, а тому становить особливий інтерес як своєрідний психологічний портрет автора, свідчення його ментальності, інтелекту та смаку ⁹¹.

⁹¹ Діаріуш. *Літературознавча енциклопедія* : у 2 т. Т. 1 / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : Академія, 2007. С. 289.

Щоденник розглядається в науковій літературі переважно як літературно-побутовий жанр, фіксація побаченої, почутої, внутрішньо пережитої події, яка щойно сталася. У такому розумінні щоденник пишеться для себе й не розрахований на публічне сприймання; у ньому занотовують переважно факти і явища особистого життя, зазвичай у монологічній формі, хоча можливий і внутрішній діалог (полеміка із самим собою, з уявним опонентом тощо)⁹². О. А. Галич визначав п'ять основних особливостей жанру щоденника: відносна регулярність, цілісність (особистість автора, чий життєві спостереження розгортаються послідовно), фрагментарність (уривчастість спостережень за дійсністю), обірваність (незавершеність думки), фактична достовірність⁹³.

Українські діаріуші XVII–XVIII ст. значно ширші за своїм змістом і характером від щоденників у їх усталеному розумінні. Примітною рисою найвідоміших з них є органічне поєднання суспільно значущого, публічного і приватного, суб'єктивного, а також хронологічного викладу подій зі спогадами, роздумами та навіть з тим, що з погляду нашого часу можна сприймати як елементи публіцистики й аналітики. Історично практика ведення діаріушів пов'язана з польськими так званими щоденними сеймовими записами. Однак під впливом реалій суспільно-політичного і культурного життя вони швидко перетворилися на суто український феномен.

В українській історіографії діаріуші класифікують за змістом: щоденники про поточну діяльність гетьманів, які вели канцеляристи з їхнього počту (щось на зразок документальних хронік з оповідями про події, пов'язані з візитами гетьманів); діаріуші (журнали) Генеральної військової канцелярії; приватні, або авторські, діаріуші⁹⁴. За типом текстів розрізняють нелітературні та літературні щоденники. Перші називають «наївними», тобто такими, що написані непрофесійним (пересічним, «наївним»), літературно недосвідченим автором⁹⁵. Проте приватні (авторські) діаріуші, написані непрофесіо-

⁹² Щоденник. *Літературознавчий словник-довідник*. 2-е вид., випр. і допов. Київ : Академія, 1997. С. 731.

⁹³ Галич О. А. Щоденник як мемуарний жанр. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. Запоріжжя, 2013. № 3. С. 31–36.

⁹⁴ Див.: Горобець В. Й. Діаріуші – визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. Київ, 1972. Вип. 7. С. 102–103.

⁹⁵ Михеев М. Ю. Фактографическая проза или пред-текст. Дневники, записные книжки, «обыденная» литература. *Человек*. 2004. № 2. С. 137–142.

налами літературної справи – особами, далекими від літератури і мистецтва, можуть відбивати стиль епохи і бути надзвичайно цікавими щодо авторської рефлексії на описувані події за часів ліквідації Гетьманщини. У щоденниках особистісні рефлексії були надійно сховані в поодиноких ностальгійних споминах про славних попередників та козацьке минуле.

Мемуарна традиція зазначеного періоду, а саме її щоденниковий жанр, тісно пов'язана з поняттями історичного наративу (суб'єктивний досвід автора зорганізовано в єдине ціле у формі щоденних записів на тлі історичної доби), з фіксацією подій життя та праці, вчинків та рефлексій у побутових умовах. Запропоновані до розгляду діаріуші (щоденні записи) є яскравою ілюстрацією суспільно-політичного, культурного та повсякденного життя на теренах України у XVII–XVIII ст. При цьому зміст записів переважно зумовлений соціальним статусом авторів.

Наприклад, записи ігумена Атанасія Филиповича⁹⁶ стосуються проблем церковного життя, а саме – впровадження унії та боротьби проти неї. А в діаріушах представників козацької старшини Миколи Ханенка⁹⁷, Якова Марковича⁹⁸ та Петра Апостола⁹⁹ основна увага зосереджена на політичних і військових подіях того часу та фактах із повсякденного життя. «Щоденник Генеральної канцелярії за 1722–1723 рр.» Павла Ладинського¹⁰⁰ та Пилипа Борзаківського¹⁰¹ містить записи про діяльність канцелярії, докладний опис життя й побуту старшини та характеристики окремих її представників¹⁰².

⁹⁶ Атанасій (Афанасій) Берестейський (світське Филипович; бл. 1595 – 1648) – письменник-полеміст, церковний діяч, ігумен Берестейського Свято-Симеонівського монастиря, святий.

⁹⁷ Ханенко Микола Данилович (1693–1760) – політичний і державний діяч Гетьманщини, дипломат, мемуарист.

⁹⁸ Маркович Яків Андрійович (1696–1770) – військовий і державний діяч, мемуарист і хроніст.

⁹⁹ Апостол Петро Данилович (?–1758) – державний діяч, полковник лубенський (1728–1757). Син гетьмана Данила Апостола.

¹⁰⁰ Борзаківський (Борзаковський) Пилип (до 1695 – 1765) – канцелярист Генеральної військової канцелярії за гетьманів І. Скоропадського та П. Полуботка.

¹⁰¹ Ладинський Павло (?–1737) – канцелярист Генеральної військової канцелярії за гетьмана П. Полуботка, дипломат, мемуарист, поет.

¹⁰² Українською мовою тексти всіх діаріушів вийшли друком у виданні: Малі українські діарії XVII–XVIII століть / упорядкув., пер., вступ. ст., комент. В. Шевчука. Київ : Кліо, 2015. 408 с.

«Діаріуш, або Список дій правдивих, оголошений у справі помноження і пояснення православної віри...» Атанасія Филиповича

Автор одного з найстаріших українських діаріушів – православний полеміст, церковно-братський діяч Атанасій Филипович, записи якого мають автобіографічні ознаки, а за назвою – щоденникові.

Атанасій Филипович відомий виступами проти уніатської церкви та єзуїтів. За це кілька разів потрапляв до в'язниці, згодом був поселений у Києво-Печерському монастирі як божевільний, де й написав свою автобіографічну повість у жанрі діаріуша. 1647 р. знову повернувся як ігумен у Берестейський монастир. У вересні 1648 р. через підозру в співчутті повстанню Богдана Хмельницького страчений поляками. Значну роль у долі Атанасія відіграв Петро Могила, який опікувався ним під час переслідувань з боку польської влади ¹⁰³. Канонізований православною церквою як преподобномученик.

Структурно «Діаріуш, або Список дій правдивих, оголошений у справі помноження і пояснення православної віри...»¹⁰⁴ Атанасія Филиповича, який датується 1646 р. ¹⁰⁵, складається з трьох частин (оповідних блоків), у кожній з яких ідеться про окремі періоди його життя. У першій частині мальовничо описана подорож автора до московського царя Михаїла (1637 р.) з метою збору коштів на побудову православної церкви. Друга – розповідь про те, як Атанасій Филипович став ігуменом Берестейського монастиря. Ця частина містить багато документів (про права і вольності монастиря), до яких автор додає свої коментарі. Найцікавішою з погляду мемуаристики видається третя частина, що має назву «Новина» та містить автобіографію.

¹⁰³ Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля : (укр. монастир.-церк., світ. крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козац. літописання XVIII ст. як іст.-літ. явище). Київ : Смолоскип, 2005. С. 368–369.

¹⁰⁴ Повна назва – «Діаріуш, або Список дій правдивих, оголошений у справі помноження і пояснення православної віри волею Божою і молитвами пречистої Богородиці в недавноминулих часах: вигод у благочестивого царя московського Михаїла, потім у його милості короля польського Владислава Четвертого, наостанок у преосвященного архієпископа всієї Русі, митрополита Петра Могилы і списаний через смиренного ієромонаха Атанасія Филиповича, на цей час ігумена Берестя Литовського, через якого те в монастирі Печеро-Київському і виписується для відомості людям православним, що хочуть про те тепер і в потомні часи знати».

¹⁰⁵ Повний текст див.: Діаріуш Берестейскаго ігумена Афанасія Филипповича, 1646 г. *Памятники полемической литературы в Западной Руси*. Кн. 1. СПб. : Тип. и хромолит. А. Траншеля, 1878. С. 49–156. (Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией ; т. 4).

Варто зауважити, що твір Атанасія Филиповича, хоча і названий «Діаріушем», досить умовно можна віднести до жанру щоденника, оскільки він не містить хронологічних записів. Більшою мірою він належить до автобіографічної повісті або публіцистичного твору, оскільки ведеться від імені авторського «я» і дає виразний психологічний портрет Атанасія, який пожертував життям в ім'я православної віри.

Основний мотив написання твору – внутрішній спротив Атанасія Филиповича уніатству на українських землях та бажання боротися з уніатами. Цільову аудиторію автор зазначив у назві: «...для відомості людям православним, що хочуть про те тепер і в потонні часи знати».

Опис подій вказує на певну екзальтованість автора, який перетворив своє життя на невпинну боротьбу з унією та був упевнений, що чинить так за велінням Творця¹⁰⁶. Ідеться про видіння Атанасія, котрі його скеровують у подорожі, діалоги з внутрішніми голосами, зображення самого себе оголеним і в багні як знак протесту проти утисків тощо. Він сподівався об'єднати довкола себе ревних прихильників православної віри. Отже, твір був адресований підготовленому до боротьби з унією читачеві. Несамовита віра Атанасія Филиповича у свою обраність у цій боротьбі та жертвовність заслуговують на увагу. М. С. Возняк зазначав, що цей твір – «дуже цікава пам'ятка, що зворушує своєю наївністю, щирістю, релігійною екзальтацією й непохитною постійністю навіть в обличчі смерті»¹⁰⁷.

Атанасій Филипович викладає свій погляд на непросту історію утвердження на українських і білоруських землях церковної унії та змальовує відторгнення частиною населення нової віри. Події, описані автором, є свідченням психологічної драми не лише окремого ревного послідовника православної віри. Як видно із записів, у Атанасія Филиповича були прихильники серед православних. Отже, можна припустити, що автор ототожнював себе та своє життя лише з православною вірою, що свідчить про його високу релігійну самосвідомість, яка в умовах перебування українських земель у межах католицької Речі Посполитої набувала рис національної самосвідомості.

¹⁰⁶ Шевчук В. О. Муза Роксоланська : українська література XVI–XVIII ст. : у 2 кн. Кн. 2. Розвинене бароко. Пізнє бароко. Київ : Либідь, 2005. С. 338, 370.

¹⁰⁷ Возняк М. Історія української літератури. Т. 2. Віки XVI–XVIII, ч. 1. Львів : Накладом т-ва «Просвіта», 1921. С. 296.

На тлі відсутності виразної художньої прози та переважання релігійних творів щоденник Атанасія Филиповича видається цікавим також як живий, доступний різним категоріям читачів документ епохи.

В. О. Шевчук називає автора ¹⁰⁸ «лицарем абсурду» та православним ортодоксом, а його життя – «донкіхотством»¹⁰⁹, М. П. Корпанюк підкреслює, що в ньому поєднуються глибокий і суворий аскетизм монаха і романтик-мандрівник ¹¹⁰.

Козацькі діаріуші

Класичними зразками української щоденникової літератури XVIII ст. (так званого українського барокового щоденникарства) стали діарії (діаріуші), які вели представники козацької старшини. Серед них звертають на себе увагу яскраво вираженим приватним характером щоденники Миколи Ханенка, Якова Марковича, Петра Апостола та твори Пилипа Борзаківського і Павла Ладинського, які мали більш офіційний виклад. Деяко остеронь за своїм змістом стоять щоденники Пилипа Орлика та Данила Туптала.

Форма щоденника передбачає фіксацію побаченої, почутої, внутрішньо пережитої події, яка щойно відбулася. За визначенням С. Є. Ігнатєвої, «діаріуш є безпосереднім віддзеркаленням внутрішнього духовного життя діариста, оскільки для його власного “я” не існує кордонів, що існують для іншої чужої свідомості»¹¹¹. Діаріуші зазвичай пишуть для себе, вони не розраховані на публічне сприймання, у них розповідається переважно про події особистого життя, що свідчить про їх автокомунікативний характер. Проте в щоденниках, які вели представники козацької старшини, значна увага приділяється саме тодішнім політичним і суспільним подіям. У них ідеться

¹⁰⁸ Атанасій Филипович став прототипом героя (фігурує як Атанасій Пилипович) повісті Валерія Шевчука «У пащі дракона» (частина роману-трилогії «Три листки за вікном») як типовий образ барокової людини, життя і діяльність якої сповнені протиріч у вчинках, думках та характері.

¹⁰⁹ Шевчук В. О. Муза Роксоланська : українська література XVI–XVIII ст. : у 2 кн. Кн. 2. Розвинене бароко. Пізнє бароко. Київ : Либідь, 2005. С. 367–372.

¹¹⁰ Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля : (укр. монастир.-церк., світ. крайове літописання XVI–XVIII ст., коміпляції козац. літописання XVIII ст. як іст.-літ. явище). Київ : Смолоскип, 2005. С. 3.

¹¹¹ Ігнатєва С. Діаріуш як жанр щоденникового дискурсу. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Poznań, 2018. Т. 6. S. 42. <https://doi.org/10.14746/sup.2018.6.04>

про життя козацької старшини часів занепаду Гетьманщини, роль і значення козацтва, закріпачення посполитих і перетворення козацької старшини на шляхетсько-дворянський стан.

Щоденники Миколи Ханенка і Якова Марковича мають багато спільного. Автори були представниками козацької старшини, навчалися разом у Києво-Могилянській академії, обидва вивчали риторику у Феофана Прокоповича. Були знайомі з польською традицією ведення щоденних записів, про що може свідчити наявність у приватній бібліотеці Миколи Ханенка опису подорожі до святих місць Миколая-Криштофа Радзивілла («Peregrypcja або pielgrzymowanie do Ziemi Świętej»; у перекладі польською А. Варгоцького видано в Кракові 1607 р.)¹¹². Про інтереси мемуаристів, що сформувалися в Києво-Могилянській академії, свідчать книги, які вони купували, збирали та якими обмінювалися з людьми свого кола¹¹³.

Зауважимо, що курс риторики, який викладав Феофан Прокопович, містив настанови і щодо оповідей: ясність, правдоподібність, лаконічність, дотримання часового порядку¹¹⁴. Оповідям Миколи Ханенка більш властиві описи внутрішнього життя Гетьманщини, поїздок до Москви та Санкт-Петербурга. У записках Якова Марковича домінують описи військового устрою, воєнних походів російського війська на Кавказ та Каспійське узбережжя, у яких брало участь і козацьке військо, відряджень до імперських столиць.

За спостереженням О. М. Дзюби, щоденникові записи Миколи Ханенка і Якова Марковича містять інформацію про образ «іншого», «чужого» народу. Зокрема, ідеться про населення Північного Кавказу та Каспійського узбережжя, життя якого вони спостерігали під час завойовницьких походів російської армії 1722 та 1725–1727 рр.¹¹⁵. У щоденниках знаходимо згадки

¹¹² Див.: Дзюба О. М. Образ «іншого» в українській мемуарній прозі XVIII ст. *Український історичний журнал*. 2014. № 1. С. 91.

¹¹³ Про це докладніше див.: Дзюба О. М. Вихованці Києво-Могилянської академії: українські мемуаристи Я. Маркович та М. Ханенко (перша половина XVIII ст.). *Український історичний журнал*. 2016. № 3. С. 64–87.

¹¹⁴ Див.: Прокопович Ф. Про розповідь і виклад справи. *Філософські твори* : у 3 т. Т. 1. Про риторичне мистецтво... Різні сентенції. Київ : Наук. думка, 1979. С. 206.

¹¹⁵ Дзюба О. М. Образ «іншого» в українській мемуарній прозі XVIII ст. *Український історичний журнал*. 2014. № 1. С. 90–105.

про особливості побуту, суспільного устрою, віри жителів Кавказу та Закавказзя. Крім власних спостережень, описуючи «інших», автори користувались інформацією про чужоземні народи та держави, отриманою під час розмов з очевидцями.

Маючи гарну освіту та дотримуючись тогочасної моди серед еліти на ведення щоденників, Микола Ханенко та Яків Маркович приділяли багато свого часу щоденниковим записам. Водночас належність до козацької старшини в часи руйнації козацького устрою та бажання зберегти свої привілеї призвичаїли їх бути відстороненими спостерігачами та простими фіксаторами політичних змін. Проте, маючи хист, знання, ґрунтовну освіту, естетичний смак, широке коло спілкування, вони не могли залишати поза увагою події, що відбувалися довкола, і, прагнучи занотувати їх, докладно описували в своїх діаріушах тогочасне повсякденне життя.

«Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка». Один із перших козацьких діаріушів – «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка» – в історіографії розглядається як єдине ціле, але насправді він складається з кількох частин, які були віднайдені й надруковані свого часу в різних редакціях та під різними назвами Осипом Бодянським, Олександром Лазаревським та Андрієм Титовим.

Першим до цього мемуарного джерела звернувся Осип Бодянський, який видав у 1858 р. «Диариуш, или Журнал...» за 1722 р. (який ще називають «Малим діаріушем») з історичною довідкою про Миколу Даниловича Ханенка (С. I–XXI)¹¹⁶. Наступну частину щоденних записів Миколи Ханенка – за 1727–1753 рр. – підготував до друку та видав Олександр Лазаревський. Ці записи були надруковані в журналі «Киевская старина»¹¹⁷, а також окремим

¹¹⁶ Ханенко Н. Д. Диариуш, или Журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе ясневельможного, его милости, пана Иоанна Скоропадского, войск, всепресветлейшего его императорского величества, запорожских обоих сторон Днепра гетмана, оказаний и церемоний, тако же и в Канцелярии войскового отправуемых дел, наченшийся 1722 году, и оконченный в том же году, по преставлении и погребении помянутого ж гетмана ясневельможного Иоанна Скоропадского, в месяце июле. М. : Унив. тип., 1858. [2], XXII, 74 с.

¹¹⁷ Дневник генерального хорунжого Николая Ханенко, 1727–1753 гг. / [подгот.] А. Лазаревский. *Киевская старина. Приложение*. 1884. № 3–6, 8–11 ; 1885. № 3–4, 6–7, 9–12 ; 1886. № 1, 4, 5, 7–12. [Повний опис див. у Додатку до розділу 3.2].

виданням ¹¹⁸. У 1896 р. Андрій Титов доповнив раніше видані тексти щоденника віднайденими записами за 1719–1723 і 1754 рр. і надрукував їх так само в журналі «Киевская старина», пізніше вийшов окремий відбиток ¹¹⁹. Зібрані разом усі ці частини і є «Щоденником» Миколи Ханенка ¹²⁰.

«Малий діаріуш» за 1722 р. Миколи Ханенка фіксує події останнього півріччя гетьманування Івана Скоропадського та завершується описом смерті й пишного церемоніалу поховання гетьмана. Хронікуючи перебіг останніх днів його життя, автор не висловлює свого ставлення до подій, однак добирає та вибудовує факти, описує їх та робить узагальнення таким чином, що для підготовленого читача зрозуміле його особисте ставлення до них.

Цікава й сама особа генерального хорунжого Миколи Ханенка, який, за словами Олександра Лазаревського, був одним з найосвіченіших людей свого часу. Походив з роду, що пройшов шлях від простого козацтва часів Визвольної війни до генеральної старшини. Микола Ханенко – родич відомого в другій половині XVII ст. правобережного гетьмана Михайла Ханенка, а його батько, Данило Ханенко, був лубенським полковником. Рано втративши батька, Микола Ханенко виховувався у свого діда – генерального обозного, генерального осавула, генерального писаря, прибічника Івана Мазепи Івана Ломиковського ¹²¹. Розпочав освіту в Києво-Могилянській академії, а завершив – у Львівській братській школі (1709 р.). Високий рівень освіченості Миколи Ханенка спонукав його до ведення щоденника, у якому майже щодня протягом 35 років робив записи.

Військову службу розпочав у 1710 р. простим козаком, а в 1717 р. був переведений до генеральної канцелярії і згодом став головним помічником генерального писаря. З часом обіймав посади стародубського полкового судді (з 1727 р.), стародубського полкового обозного (1738 р.), генерального

¹¹⁸ Дневник генерального хорунжого Николая Ханенко. 1727–1753 г. Киев : Ред. «Киев. старины», 1884 (обл. 1887). 554 с.

¹¹⁹ Дневник Николая Ханенко (1719–1723, 1754 гг.) / [подгот.] А. Титов. *Киевская старина*. 1896. Т. 54. № 7–8. С. 151–196 ; Дневник Николая Ханенко (1719–1723 и 1754 г.) / [предисл.: А. Титов]. Киев : Тип. Корчак-Новицкого, 1896. [2], 46 с.

¹²⁰ Усі уривки щоденника див.: Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan.htm> (дата звернення: 27.08.2023).

¹²¹ Ломиковський Іван Васильович (1654–1714) – військовий діяч.

бунчужного (з 1738 р.), члена генерального суду (з 1740 р.), генерального хорунжого (з 1741 р.). Він був довіреною особою гетьманів Івана Скоропадського і Павла Полуботка. За службу обидва гетьмани нагородили Миколу Ханенка маєтками. Але така близькість до гетьманів мала для нього й негативні наслідки: 1723 р. його разом з Павлом Полуботком було ув'язнено до Петропавлівської фортеці на довгі 4 роки.

Щодо службової діяльності Микола Ханенко починає свої записи з листопада 1719 р. На той час йому виповнилося 26 років, і він перейшов на службу до Генеральної військової канцелярії. Усі записи, включно до березня 1723 р., носять радше протокольний характер і фіксують основні події, що відбувалися в Гетьманщині: кадрові призначення, походи, візити у справах до Москви та Санкт-Петербурга. Гарна освіта, родинні зв'язки, комунікабельність допомагали Миколі Ханенку зростати кар'єрно, що й обумовило його зустрічі з царем Петром I, царицями Катериною I, Анною Іоанівною, Єлизаветою Петрівною, іншими державними діячами Російської імперії для виконання доручень гетьманів Івана Скоропадського, Павла Полуботка та Кирила Розумовського.

Із записів Миколи Ханенка дізнаємося і про обставини його потрапляння до Петропавлівської фортеці, службу вчителем у гарнізонній школі після звільнення (1725 р.) та повернення додому в 1726 р. і подальшу службу на різних посадах – від обозного Стародубського полку до члена Генерального суду, генерального хорунжого. Для виконання важливих доручень, організації зустрічей з потрібними для вирішення питань Гетьманщини царськими урядовцями Микола Ханенко виїздив у тривалі відрядження до Москви та Санкт-Петербурга, що знайшло докладне відображення в його щоденних записах, які можуть слугувати історичним джерелом при вивченні політичної історії. Водночас варто зазначити, що записи Миколи Ханенка оповідають про події 1719–1754 рр. з великими пропусками з різних причин. Частина з них мали офіційний характер (записи за 1719–1723 рр.), а ті, що велися після повернення на батьківщину в 1727 р., – більш приватний.

«Денні записки» генерального підскарб'я Якова Марковича. Майже збігається в часі з записами Миколи Ханенка діаріуш ¹²² Якова Андрійовича Марковича (1696–1770), що охоплює 1717–1767 рр. і містить цінні

¹²² Оригінальна авторська назва – «Домашній протокол».

матеріали з політичної, соціально-економічної та культурно-побутової історії Гетьманщини. Перше видання щоденника під назвою «Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича» (Ч. I–II. М., 1859) підготував його онук Олександр Маркович. Його складала записи тестя Якова Марковича – наказного гетьмана України (1722–1724) Павла Полуботка – про головні події 1452–1715 рр. Цю так звану кронічку (короткий літопис) Яків Маркович доповнив деякими фактами, а згодом почав вести свої записи щодня.

Перше видання було скороченим і неповним, що спонукало О. М. Лазаревського до перевидання цього унікального твору. Протягом 1891–1897 рр. за його редакцією в журналі «Киевская старина» було опубліковано матеріали щоденника в трьох частинах (I – 1717–1725 рр.; II – 1726–1729 рр.; III – 1730–1734 рр.) без будь-яких скорочень і змін власне самого щоденника та окремим виданням у трьох томах¹²³. Згодом В. Л. Модзалевський опублікував четвертий том, до якого ввійшли записи за 1735–1740 рр.¹²⁴. А втім, повністю ця пам'ятка досі ще не опублікована. Не виданими залишилися записи за 1741–1767 рр. Рукопис зберігається у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ)¹²⁵.

Яків Маркович перебував на державній службі. Брав участь у походах на персів, проти турків і татар. Пройшов шлях від військового товариша (з 1718 р. при гетьмані І. Скоропадському) до генерального підскарбія, обіймав інші визначні посади. Маючи доступ до державних документів як представник вищої козацької старшини, у своїх записах він фіксував службові справи. Більш детально описував військовий устрій та перебіг військових подій (призначення на посади, військові походи та підготовку до них – мобілізацію козаків, селян, закупівлю провіанту тощо). Намагання царського уряду зменшити привілеї козацької старшини, напевне, змушували Якова Марковича утримуватися від коментарів особистого характеру, оцінок політичних подій і змін у владі та лише констатувати їх.

¹²³ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.): [в 3 ч.] / под ред. Ал. Лазаревского. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893–1897.

¹²⁴ Дневник Якова Марковича. Т. 4. 1735–1740 роки / видав В. Модзалевський. Київ ; Львів : Накладом НТШ, 1913. VIII, 385 с. (Жерела до історії України-Руси / Археогр. коміс. НТШ ; т. 22).

¹²⁵ Из дневных записей малороссийского генерального подскарбия Якова Марковича. *Ин-т рукопису НБУВ*. Ф. XII. Спр. 4. 1932 арк.

Знайшло відображення в щоденнику й коло спілкування Якова Марковича. Неодноразово згадується про Феофана Прокоповича, з яким він товаришував у зрілому віці й листувався, Івана Скоропадського, за гетьманування якого почав свою державну службу, про відносини з гетьманом Данилом Апостолом (був причетний до його виборів) та його сином Петром Апостолом (просив його, щоб він «собой метиговал гнев отца своего на наш дом увесь оберненний невинно, и обещался»¹²⁶), про Олексія та Кирила Розумовських. У службових питаннях доля зводила його з царицями Анною Іоанівною та Єлизаветою Петрівною (був присутній на її коронації в Москві та Санкт-Петербурзі), з генералом Рум'янцевим. Є запис про святкування після обрання гетьманом Данила Апостола: «Понеделок... 2. Сегодня рано собирались все до гетмана з поздравленієм, а я ездилем оттуду до архиерея кievского и посидевши у его довольно, приехали домой и обедали сами. По полудни, у третем часу, зехались все з знатнейших до министра, где вечеряли и гуляли до полночи при пушечной стрелбе»¹²⁷.

Цей твір дає широку картину політичного життя, побуту, економіки, загальнокультурних і літературних інтересів тодішньої козацької старшини.

Великі проміжки часу, які охоплюють щоденні записи Миколи Ханенка та Якова Марковича, насиченість різноманітними подіями (переважно у формі констатації) – усе це робить їх досить складними для сприйняття, тому потребує виокремлення основних сюжетів. На нашу думку, до таких сюжетів можна віднести: службову діяльність автора на тлі історичних подій та коло спілкування; родинні справи; повсякденну історію. Такий підхід дає змогу визначити належність щоденних записів до певної категорії джерел з історії XVIII ст., виокремити основні біографічні віхи авторів, їх уподобання та смаки, обставини приватного життя тощо.

Повсякдення в щоденникових записах Миколи Ханенка і Якова Марковича: паралелі та перехрестя. Щоденникові записи Миколи Ханенка і Якова Марковича рясніють детальними описами повсякденного життя козацької старшини. Тривалий час цей аспект залишався

¹²⁶ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.) : [в 3 ч.]. Ч. 2 / под ред. Ал. Лазаревского. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. С. 210.

¹²⁷ Там же. С. 180–181.

малодослідженим. Лише в останні десятиліття з'явилося кілька наукових розвідок ¹²⁸. Інформація про побут української козацької старшини, помешкання та його оздоблення, ціни на продукти та різного роду вироби, особливості одягу, розваги, естетичні вподобання, побутову обрядовість та культуру споживання алкоголю сприяє подальшим узагальненням, зокрема вивченню історії національної еліти, що включає в себе, крім понять статусу, багатства та влади, відомості про освіту, культуру та стиль життя ¹²⁹. Побут представників козацької старшини, відображаючи їхні духовні запити, естетичні вподобання, водночас мав багато рис, спільних для всього соціуму загалом.

Виразними штрихами опису повсякденного життя козацької старшини є записи, що стосуються облаштування побуту, інтер'єрів, моди, манер поведінки, смаків. Адже належність до певного соціуму обумовлює й побутові риси, які є частиною традиції, що передається з покоління в покоління, та разом з іншими чинниками впливають на формування етнічної самосвідомості. Діаріюші М. Ханенка та Я. Марковича містять багато записів стосовно зведення та облаштування нових будинків. Маєток Я. Марковича у Сваркові був гарно впорядкований: зведений на цегляному фундаменті будинок мав відкриту терасу, розмальовані решітки «от саду блакитною фарбою а верхки білою, да слупцы зеленою да столпы вскрай ворот мармуровою». Для цих справ господар тримав малярів. Одним з них був Комаровський, що «рисовал многих на папирь». Загалом Яків Маркович вирізнявся серед козацької старшини як освіченістю, так і досить вишуканим смаком. Зокрема, натрапляємо на записи про садівника, котрий облаштував у маєтку клумби, для яких із Москви були привезені гвоздики різних кольорів. Яків Маркович також мав інтерес до екзотичних речей, до китайського мистецтва. Є записи

¹²⁸ Див.: Горенко Л. І. Щоденники Я. Марковича та М. Ханенка як джерело вивчення музичного побуту гетьмансько-старшинського середовища першої половини XVIII ст. на Україні. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 1996. Вип. 3. С. 58–67; Дзюба О. Інтер'єр та мода як ознаки стилю козацької старшини XVIII ст. *Соціум : альманах соціальної історії*. Київ, 2015. Вип. 11–12. С. 317–329; Червінська Т. Культура вживання алкоголю козацькою старшиною XVIII століття (на матеріалах щоденників Я. Марковича та М. Ханенка). *Українознавство*. 2013. № 2. С. 117–120; Зінченко О. З. «Домашній протокол» 1717–1767 рр. генерального підскарб'я Якова Марковича в контексті мемуаристики XVIII ст. Київ : Київ. міжнар. ун-т, 2019. 199 с. та ін.

¹²⁹ Когут З.-Є. Коріння ідентичності : студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ : Критика, 2004. 355 с.

про придбання картин, скульптур, побутових предметів самим Яковом Марковичем, а також про те, що під час перебування у військових походах він своїм слугам давав накази, дослівно, «диковинних речей накупить»: хутро, пояси, перли, шафран тощо¹³⁰. У 1728 р. під час перебування в Москві він придбав «из китайських товаров картину за 40 руб, чашку черепаховую за рубль... пару чашек фарфоровых за полтину тоже»¹³¹. Яків Маркович також описує інтер'єри свого будинку, зокрема пише, що внутрішні стіни його житла були оббиті полотняними шпалерами, які він замовив у Дрездені.

Записи Миколи Ханенка містять інформацію про сімейні реліквії, до яких належала зброя. Її дарували з нагоди різних родинних подій. Про дотримання народних традицій в облаштуванні житла довідуємося із записів у «Журнале 1731 году» про те, що господар замовляв виготовляти килими для своєї оселі дружині курковського дяка та найняв погарського маляра, щоб «змалювать коляску для дитини, да в большой избе подмалювать под шпалерами, также коло окон и дверей»¹³². Водночас згадуються і випадки замовлення та купівлі картин, скульптур, одягу, зокрема в Санкт-Петербурзі у вересні 1746 р. «за 16 кунтушовъ малыхъ и 3 большыхъ папыровыхъ дано 1 р. 56 к.»¹³³. Щодо моди на одяг у ті часи інформативними є записи Миколи Ханенка про пошиття та закупи в Санкт-Петербурзі одягу для навчання сина Василя в м. Кіль («чужі землі»). Ішлося про камзол, шовкові панчохи, взуття, нічні сорочки, рукавички, дзеркала, гребінці та щипці для завивання волосся¹³⁴. У контексті наслідування моди на носіння шпаги, що було характерним для європейського придворного, також замовлено ефес для шпаги, адже в європейських університетах студенти мали право їх носити. Такий запис зроблено 31 травня 1746 р.: «Сину Василю до шпаги ефесь куплень за 1 р. 20 к.»¹³⁵.

¹³⁰ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича : [в 2 ч.]. Ч. 1. М. : Тип. В. Готьє, 1859. С. 211–212.

¹³¹ Там же. Ч. 2. С. 27.

¹³² Дневникъ генеральнаго хоружаго Николая Ханенка (1727–1753 г.). *Ізборник : Історія України ІХ–ХVІІІ ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan04.htm> (дата звернення: 27.08.2023).

¹³³ Там само. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan10.htm> (дата звернення: 27.08.2023).

¹³⁴ Усі ці записи зроблено впродовж 1746 р.

¹³⁵ Дневникъ генеральнаго хоружаго Николая Ханенка (1727–1753 г.). *Ізборник : Історія України ІХ–ХVІІІ ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan10.htm> (дата звернення: 27.08.2023).

Записи представників козацької старшини дають змогу скласти уявлення про смаки в їжі та напоях. З напоїв у середовищі козацької еліти віддавали перевагу вину. Микола Ханенко пише про вино «волоское» (запис від 11 лютого 1749 р.), «вино красное и белое» (27 травня 1730 р.), «легонского и... червоное полунковое» (29 лютого 1732 р.), «фронтиніак» (4 квітня 1732 р.), «ренское» (1 жовтня 1732 р.), «судацкое» (10 травня 1748 р.), «венгерское» (16 березня 1749 р.). У записах Якова Марковича натрапляємо на такі назви вин: «мушкатель»¹³⁶, «красное, белое, бранне, фронтилгияк, ренское, лагонское, судацкое»¹³⁷.

Із щоденникових записів довідуємося також про музичні уподобання в середовищі козацької старшини. Зокрема, Яків Маркович мав власний оркестр та проводив музичні вечори, відвідував концерти, опери, вистави. У записах фігурують різноманітні музичні інструменти: лютня, бандура, скрипка, клавесин, клавикорд, валторна, гуслі тощо. Микола Ханенко також відвідував придворні концерти, особливо любив слухати придворних співаків, які переважно були з України. У щоденниках Миколи Ханенка та Якова Марковича згадуються українські півчі Марко Полторацький, Гаврило Головня, Кирило Рубан, Максим Богущ, Петро Лазорович та інші, скрипаль Василь Стефонов, бандурист Григорій Любисток. Музика супроводжувала їх і у військових походах, і під час офіційних поїздок до Москви та Санкт-Петербурга чи офіційних заходів у самій Гетьманщині¹³⁸.

Родинне життя: генеалогія, репрезентація, стосунки. Важливою частиною щоденникових записів Миколи Ханенка та Якова Марковича є ті, що стосуються їхнього найближчого родинного оточення. Записи про сімейне життя мають досить стислий характер, радше констатують ті чи інші події, що зумовлено самим жанром. Із них дізнаємося, що дружиною Миколи Ханенка стала Уляна Корецька (Іуліяна Петровна), донька бунчукового товариша Петра Корецького. Це одруження дало змогу Миколі Ханенку завести

¹³⁶ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича : [в 2 ч.]. Ч. 2. М. : Тип. В. Готьє, 1859. С. 100.

¹³⁷ Червінська Т. Культура вживання алкоголю козацькою старшиною XVIII століття (на матеріалах щоденників Я. Марковича та М. Ханенка). *Українознавство*. 2013. № 2. С. 118.

¹³⁸ Про це докладніше див.: Горенко Л. І. Генеральна військова музика XVII–XVIII ст.: історія, структура та функційне призначення. *Сіверщина в історії України*. Київ, 2014. Вип. 7. С. 107–113.

корисні зв'язки та заприятитися із заможними родинами Миклашевських, Скалецьких, Шираїв та ін. У подружжя Ханенків було троє синів – Петро, Василь, Іван і шестеро дочок – Софія, Анна, Анастасія, Марфа, Євфросинія, Євдокія¹³⁹. Записи про дітей досить лаконічні, зокрема зафіксовано народження сина Петра та його смерть. Запис від 23 листопада 1731 р., крім питань, пов'язаних з господарством, містить інформацію про його народження: «Сего числа въ 3-мъ часу пополудни дароваль мне Богъ сына, которому дано имя Петръ по числу сего месяца 25-му. Священнику за молитву 30 к., паламару 3 к.»¹⁴⁰, а 4 лютого 1733 р. він отримав звістку про його смерть, але ніяк не коментує цю трагічну подію.

Маючи досить великі заощадження та маєтки, Микола Ханенко прагнув дати дітям гарну освіту. Середнього сина Василя він відправив на навчання до м. Кіль (Німеччина), а молодшого Івана – до Санкт-Петербурга.

Під 1754 р. Микола Ханенко стисло переповідає зміст листів, отриманих протягом 1746–1747 рр. від сина Івана про його навчання в Санкт-Петербурзі: «Въ писмахъ отъ сына виражено. Въ 1-мъ, ноября отъ 17 п. s. 1746 году полученномъ: въ С.петербурхе декабря 2 тогожь году началъ онъ науки 1 курсъ философическій, состояцій въ 12 частяхъ, а именно: in logica, politica, phisica, hipothetica, historia philosophiae, metaphisica, ethica, pneumatologia, theologia naturali juris divini naturali scientia, patrologia, ethico-phisica, et juris divini positivi prudentia. Proffessor Gentzke». Про лист 1747 р.: «Въ 7-мъ отъ 1 п. s. декабря, полученномъ декабря 13 v. s. Оконча у проф. Gentzke cursum totius philosophae rationalis, отъ сего п. s. Михайлова дня началъ приватно новой философіи у проф. Генинга слушать логику Готтеда, Валерієвого последователя, да Валерієву политику у одного кандидата jurisprudentiae. Языкъ французскій у академическаго шпрахмейстера, именемъ Гартана, и латину ексерцируетъ. У проф. Козіуса оконча тригонометрію, и астрономію, имель начать географію»¹⁴¹.

¹³⁹ Див.: Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. Т. 5, вип. 3 / упоряд. В. В. Томазов. Київ ; СПб. : Изд-во ВИРД, 2004. С. 47–48.

¹⁴⁰ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко (1727–1753 г.). *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan04.htm> (дата звернення: 28.08.2023).

¹⁴¹ Дневник Николая Ханенко (1719–1723 и 1754 г.) / [предисл. А. Титова]. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan22.htm> (дата звернення: 23.08.2023).

Відомості про дружину так само дуже лаконічні, частіше за все вона згадується в контексті відвідувань або прийому гостей у себе та її подорожей. Зокрема, записи 1742 р. містять чимало згадок про дружину. Запис від 5 червня: «Коло вечерень пріехала жена въ Глуховъ зъ дочерю Настусею. На всенощной была въ церкве святого Василя»¹⁴². 14 червня: «Куплено сукно для жены у Мандзенка за 9 р. 60 к. и заплачено. Надвечери были у насъ судія енералный г. Лисенко зъ своею женою и жена бунчучного Оболонского. Хлопецъ Иванъ перехристь отосланъ, а Данило городискій пришоль къ намъ». 15 червня: «Послеполдня отехала жена къ Товкачовце, которую провожалъ я зъ синомъ Василемъ къ Слепороду; а потомъ заездилъ въ квартиру г. Якубовича, асаула енералного и былъ у асаула енералного-жь г. Валкевича, где и зъ графомъ Мойсеемъ Ивановичемъ Владиславичемъ и зъ Иваномъ Бороздною виделься». 5 липня: «Жена, зъ панею судиною Лисенковою, ездила къ полковници Тютчевой». 9 липня: «Весь день въ доме пробавилъ ради вчорашного шумства и ради отправленя жены въ домъ». 10 липня: «Рано жена отехала въ домъ и я потомъ былъ въ комиссії и обедалъ зъ домашними у себе». 28 липня: «...мамце Куксе, которая кормила дочь Ефросинію, даны 3 р. и другое де-що. Жена ей-же дала за ея службу бывшую коло оной дитины». 13 жовтня: «Дана делатись шапка среброглавая для жены шапочнику Семену». Щодо подорожей дружини є записи від 7 серпня 1733 р.: «Обедали въ Левенце, а по обеде віехали наши п. тестъ и теца и жена къ Киеву. Жене на дорогу даны 8 р. Я возвратилъся въ Стародубъ. Посланы козаки за нашими вследь»¹⁴³. Від 6 листопада 1742 р.: «Жена пріехала въ Глуховъ»¹⁴⁴.

Незважаючи на стислі записи щоденника, можна скласти уявлення про ставлення Миколи Ханенка до членів родини. Перебуваючи поза домівкою, він часто писав листи дружині й дітям, під час відвідання імперських столиць купував їм подарунки, про що робив записи в щоденнику, часто із зазначенням ціни. Це свідчить про увагу та піклування про рідних. Записи про

¹⁴² Тут і далі цитати за: Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко (1727–1753 г.). *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Періоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan07.htm> (дата звернення: 23.08.2023).

¹⁴³ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко (1727–1753 г.). *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Періоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan06.htm> (дата звернення: 28.08.2023).

¹⁴⁴ Там само. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan07.htm> (дата звернення: 23.08.2023).

відвідання дружиною різноманітних заходів та про гостей, яких вони приймали у себе вдома в окремі місяці мало не щоденно, вказують на активну роль дружини в службовому та громадському житті чоловіка. Сам Микола Ханенко у своєму духовному заповіті, складеному 13 грудня 1759 р., згадує всю свою родину. Зокрема, про дружину Уляну Корецьку зазначає, що жила вона з ним «по се время чрезъ тридцать одинъ годъ честно, верно, любительно и постоянно». Що до дітей, то на час написання заповіту, за його словами, «осталось два сына, Василій первородный и менший Иванъ, а дочерей пять, изъ которыхъ две выданы въ замужество за бунчуковыхъ товарищей, Анна за Юсифа Васильева сына Рославца, а Настасія за Петра Федорова сына Савича, а три девици Марфа, Ефросинія и Евдокія». Про інших зазначено: «...протчіи же волею Божією въ младенчестве представились».

Текст заповіту демонструє увагу батька до авторитету матері у вирішенні всіх сімейних справ по його смерті. Зокрема, наголошено на важливості поваги до матері: «...дети мои все должны ей, матери своей, по смерть ей быть послушны и почитателны». Висловив Микола Ханенко і своє бачення взаємовідносин у родині: «...а между собою содержатъ всегда взаимную любовь и нерозрывное согласие, прилежа во всемъ благочестному и со всеми ближними и далекими сродниками, свойственными и друзьями и изъ посторонними любителному обхожденію». Не оминув він і питання віри, висловивши чітку релігійну ідентифікацію з православ'ям: «...веру-же и исповеданіе православной восточной церкви твердо и непоколебимо оныжь по жизнь свою да содержатъ, въ томъ ихъ особенно отеческою властію увещеваю»¹⁴⁵.

Родинне життя Якова Марковича склалося непросто. Перша дружина – Олена Павлівна Полуботок (1716–1745) – була двоюрідною онукою гетьмана Івана Самойловича та донькою наказного гетьмана Павла Леонтіївича Полуботка. Вона часто хворіла й померла досить рано. Що до дітей¹⁴⁶, то найчастіше в щоденних записах згадуються доньки Ганнуся та Пазя (Пелагея), син Андрій

¹⁴⁵ Усі цитати за: Духовное завещание автора «Дневника» Николая Ханенко. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan16.htm> (дата звернення: 23.08.2023).

¹⁴⁶ Інформація про кількість дітей Якова Марковича досить суперечлива. Частіше в літературі згадуються четверо синів від першого шлюбу, які померли в ранньому віці. Ресурс «Geni» подає інформацію про 15 його дітей від двох шлюбів (див.: <https://www.geni.com/people/Яков-Маркович/6000000016216803072>).

(Андрус), онука Маруся. Зокрема про Андрія знаходимо згадування від 1735 та 1738 рр. Зазначено, що народився він 27 листопада 1735 р.¹⁴⁷ Від 14 грудня 1735 р. зроблено запис про святкування хрестин Андрія¹⁴⁸. Запис від 8 квітня 1738 р. містить інформацію про хворобу Андрія: «Снь мой Андрей заболел... и ночь всю страждал и кричалъ»¹⁴⁹. 16 листопада 1739 р. – знову запис про хворобу сина: «Сими днями снь мой Андрус на камен болель»¹⁵⁰. Про дочку Ганнусю знаходимо запис від 14 січня 1736 р.: «Зят мой п. Стефан з Ганнусею отехали в дом свой»¹⁵¹. Про Пазю (Пелагею) записи зроблено 15 січня 1736 р.: «Приехали в Глухов свати новіе наши Славуї Требинский, сотник Ірклеевский, з женою и протчіе за дочер нашу Пелагію свататся»¹⁵²; 23 травня 1737 р.: «Сего дня пораннее откушали и со мною дети, Пековець и Пазя...»¹⁵³; 1 червня 1738 р.: «Сего дня обедал я с Пазею... в Кривой Руде...»¹⁵⁴

Згадки про дружину Олену Павлівну, як і в Миколи Ханенка, досить стислі і стосуються передусім родинних справ, обідів та поїздок. Зокрема від 21 лютого 1736 р. записано: «Рано з Глухова, також жена и дети, ездили до Сваркова и там обедали, а у вечеру назад повернулис знову»¹⁵⁵. За 7 жовтня 1736 р. знаходимо запис про дружину, яка була у Сваркові «с дочерю Ганнусею и унукою Марусею; тут обедалисмо и ночевали»¹⁵⁶. Багато записів про хворобу дружини, зокрема від 4 травня 1738 р. читаємо: «Жена худо себе имела»¹⁵⁷. 14 листопада 1738 р. знову запис: «Жена моя на давнюю свою болезнь занемогла...»¹⁵⁸; 30 травня 1740 р.: «Обедал я у родителей, а жена за болезнїю в дому...»¹⁵⁹ та ін. Через три роки після її смерті Яків Маркович одружився вдруге в травні 1748 р. з Марією Прохорівною Миткевич (Яворською).

¹⁴⁷ Дневник Якова Марковича. Т. 4. 1735–1740 роки / видав В. Модзалевський. Київ ; Львів : На-кладом НТШ, 1913. С. 47. (Жерела до історії України-Руси / Археогр. коміс. НТШ ; т. 22).

¹⁴⁸ Там само. С. 49.

¹⁴⁹ Там само. С. 181.

¹⁵⁰ Там само. С. 303.

¹⁵¹ Там само. С. 54.

¹⁵² Там само.

¹⁵³ Там само. С. 136.

¹⁵⁴ Там само. С. 189.

¹⁵⁵ Там само. С. 58.

¹⁵⁶ Там само. С. 93.

¹⁵⁷ Там само. С. 184.

¹⁵⁸ Там само. С. 221.

¹⁵⁹ Там само. С. 345.

Загалом можна констатувати, що, незважаючи на особливість жанру, який передбачає короткі, стислі письмові повідомлення, які стосуються переважно особистого життя, щоденникові записи Миколи Ханенка та Якова Марковича містять також інформацію про суспільно-політичне життя, особливості тогочасного повсякденного побуту, родинні стосунки, релігійні переконання. Це дає уявлення про інтелектуальний і загальнокультурний кругозір авторів, їхній духовний світ і художні смаки.

«Щоденник (травень 1725 г. – травень 1727 г.)» Петра Даниловича Апостола. Іще одним зразком козацького щоденника є франкомовний щоденний записник сина гетьмана Данила Апостола – Петра Даниловича Апостола. Сам автор «Щоденника» на знак недовіри імперського уряду до батька змушений був жити як заручник у Санкт-Петербурзі та Москві. На чужині він виховувався під наглядом князя Олександра Меншикова, став високоосвіченою людиною, володів латинською, французькою, німецькою, італійською та польською мовами. На батьківщину Петро Апостол був відпущений лише влітку 1730 р., отримав посаду лубенського полковника і служив до 1757 р. З травня 1725 р. до травня 1727 р. Петро Апостол вів «Щоденник» французькою мовою, який переклав російською і надрукував у журналі «Киевская старина» О. М. Лазаревський¹⁶⁰.

Записи Петра Апостола містять цінний історико-джерелознавчий матеріал про поточні політичні події в Російській імперії, на тлі яких автор розповідає про перебування в Росії та опікування ним Олександра Меншикова. Водночас це важливий документ, що дає змогу пролити світло на обставини призначення гетьманом миргородського полковника Данила Апостола.

У щоденнику також наведено подробиці з повсякденного приватного життя козацької старшини, описано маршрут подорожі автора з Глухова до Москви, шлях до Петербурга із зазначенням витрат і цін. Занотовано про світські візити автора в Петербурзі до Г. Ф. Бассевича, Я. К. Сапеги, Я. Ю. Лизогуба та влаштовані в себе прийоми представників козацької старшини («Корецькій, Валькевичь, обозний чернігівський, Лаврентій Ханенко,

¹⁶⁰ Апостол П. Д. Дневник (май 1725 г. – май 1727 г.). *Киевская старина*. 1895. Т. 50. № 7–8. Отд. 2. С. 100–155.

Вишневській, Матвій»). Найчастіше Петро Апостол відвідував дім князя Меншикова, виконував його доручення, переважно робив переклади текстів, готував офіційні документи.

Що до родинного життя, то Петро Апостол часто згадує свого батька (разом робили візити до російської знаті – Апраксіна, Меншикова, Бассевича, Голіцина, Ширяєва; батько запрошував на обід Бібікова, Лівіна, Якимовича, Журавського, Лизогубів та інших). У записі від 1 червня 1725 р. зазначено: «Авдиторъ сделалъ мне визитъ; потомъ я отправился къ прокурору, отъ которого узналъ, что наши обязались строить въ Петербурге дома и что мой отецъ для спокойной жизни купилъ домъ духовника»¹⁶¹. Запис від 27 травня 1726 р.: «...мой отецъ съ помощью Божіей выехалъ на Украину». Знаходимо кілька записів щодо дружини, зокрема від 17 червня 1725 р.: «Навестилъ брата въ Портянке. Моя жена, въ сопровожденіи его жены, по выходе изъ воды при купаньи чуть было не упала въ ровъ»; від 16 червня 1726 р.: «Князь пригласилъ къ обеду всехъ иностранныхъ пословъ. Получилъ письмо отъ Lucas отъ 22-го мая, въ которомъ онъ извещаетъ меня, что моя жена родила дівочку»; від 1 лютого 1727 р.: «Моя жена приехала въ Ямскую, где я провелъ ночь»; від 2 лютого 1727 р.: «Перебрался съ нею въ Петербургъ»; від 3 травня 1727 р.: «Моя жена родила преждевременно».

Для вивчення тогочасного повсякденного життя козацької старшини неабиякий інтерес становлять докладні записи стосовно витрат на одяг, взуття тощо. 15 вересня 1725 р.: «Портному на прикладъ (garniture) къ шинели (manteau) 70 к. Серебряная шпага 11 р. 15. Перевязъ (baudrier) 70 к.»; 17 вересня 1725 р.: «Шляпка (bonnet) для моей жены 4 руб., шелковые чулки 2 р. 70 к., 2 пары шерстяныхъ чулокъ 43 к., du gach 90 к., за 1 четверть бархата 75 к. Туфли 30 к. за платяныя щетки 7 к., за пару куньихъ шкурокъ (martes) для г-жи Ломиковской 2 р. 50 к. Capres de l'argent моего брата 1 р. 95 к., за 2 биліардныхъ шара съ молотками и кіємъ (Pour deux billes avec une masse et une queue) 3 р. 50 к.; 18. Парикъ 3 золотыхъ дуката. За налаживаніе моихъ париковъ 70 к.».

Як і щоденники Миколи Ханенка та Якова Марковича, записи Петра Апостола мають стислий / протокольний характер, фіксуючи перебіг його

¹⁶¹ Тут і далі цит. за: Дневник Петра Даниловича Апостола : (май 1725 г. – май 1727 г.). *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Періоджерела та інтерпретації*. URL: <http://izbornyk.org.ua/rizne/star08.htm> (дата звернення: 28.08.2023).

приватного життя на тлі тогочасних політичних подій на Гетьманщині та в російських столицях. А втім, вони є цінним джерелом для вивчення родинної, політичної історії та історії повсякденного життя суспільства XVIII ст. – як козацької старшини, так і відомих російських заможних родин.

Чому Петро Апостол вів щоденник французькою мовою, сказати зараз важко, – вірогідно, тому, що вміщені відомості, хоча й позбавлені будь-яких політичних оцінок чи характеристик, призначались не для особливого розголосу. Можливо, це було демонстрацією своєї освіченості та знання іноземних мов.

«Щоденник Генеральної канцелярії за 1722–1723 рр.»¹⁶² Павла Ладинського та Пилипа Борзаківського. У діаріушах / журналах Генеральної військової канцелярії, які мали по 400–600 аркушів, записи вели кілька осіб, які зазвичай не вказували своїх імен. Одним з поодиноких випадків стали записи військових канцеляристів Пилипа Борзаківського та Павла Ладинського, які залишили інформацію про себе на сторінках щоденника Генеральної канцелярії за 1722–1723 рр. Пилип Борзаківський вів щоденник з 3 липня 1722 р. до кінця лютого 1723 р. Він так назвав себе в записі від 8 серпня 1722 р.: «Писатель сего діаріуша, Филиппъ Борзаковскій»¹⁶³. З 4 березня 1723 р. продовжив записи інший військовий канцелярист – Павло Ладинський, зазначивши своє авторство в акровірші¹⁶⁴.

«Щоденник Генеральної канцелярії за 1722–1723 рр.» є хронікою подій, пов'язаних із цією інституцією. Він містить записи про розгляд спірних земельних і кримінальних справ, смерть гетьмана Івана Скоропадського, вибори нового гетьмана, змагання наказного гетьмана Павла Полуботка за козацькі права та вольності, листи Павла Полуботка, майнові документи,

¹⁶² Повна назва: «Журналь Си есть, Насущная записка діль, въ войсковой генеральной канцелярій приключаячьихся, отъ дня смерти ясневелможного его милосты пана Иоанна Скоропадского, войскъ его императорского всепресвітлїйшого величества запорожскихъ обоихъ сторонъ Днѣпра гетмана, наченшаяся року 1722, місяця юля 3 дня».

¹⁶³ Усі цитати за: Отрывки изъ дневника Гетманской канцелярії за 1722–23 годы. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan25.htm> (дата звернення: 28.08.2023).

¹⁶⁴ Акрівірш (від грец. ἄκρος – крайній і στίχος – ряд, віршований рядок) – вірш, у якому перші літери кожного рядка утворюють слово або речення, часто – ім'я того, кому він присвячується.

що стосуються опису маєтностей Полуботків, грамоти, наданої Сенатом на управління Україною Полуботкові та генеральній старшині, тощо. Діловий стиль щоденника надійно приховує власні погляди авторів: вони описують свій час не через особисте осмислення, а через факти. Однак і такі записи є досить інформативними для сучасних дослідників. Вони містять цікаві відомості про соціально-економічний розвиток України та її політичне становище в першій чверті XVIII ст. (зокрема, майновий стан козацької старшини, призначення на посади, дати смерті урядовців тощо).

Цей твір надрукував О. М. Лазаревський у виданні «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца»¹⁶⁵.

Стиль Пилипа Борзаківського набагато стриманіший, більш протокольний, аніж Павла Ладинського, який умістив акровірш зі своїм іменем на початку записів. Наприклад, запис Пилипа Борзаківського від 26 лютого 1723 р.: «Промеморія ¹⁶⁶ въ малороссійскую коллегію посланна по прошенію сотника полку Чернеговского, сотне Понурницкой, Тихона Никифоровича, чолобитною отъ него поданною, о козакахъ въ сотне той прикажчиками г. Сави Рагозинского вишинскимъ въ Вишенкахъ 6 человекъ, а г. барона Петра Павловича Шаферова понурницкимъ 70 з лишкомъ, противъ указу императорского величества завладенныхъ, дабы для нынешнихъ государевихъ служебъ, во исполненіе его величества указу, онимъ приказчикамъ козаковъ отказать и для отсылки къ онимъ указъ прислать изволила оная малороссійская коллегія». Натомість записи Павла Ладинського більш емоційні. Від 4 травня 1723 р. читаємо: «Писано до его мил. п. полковника лубенского, предлагаючи, что не годилося бы ему Самойловича, пасинка п. Гамалеиного, подъ бунчукомъ знайдуючогося, въ колодки забивать и за собою въ походъ Терковскій казать провадити; да зверхъ того, по указу его жъ, полковничомъ, сенецкому писару зъ другими козаками, гонячися за нимъ, не подобало бъ, стревши его жъ, Самойловича, на дорозе тещу зъ малою дочерью, безчестити

¹⁶⁵ Отрывки из дневника Гетманской канцелярии за 1722–23 годы / подгот. А. М. Лазаревский. *Чтения в Историческом обществе Нестора*. 1898. Кн. 12. Отд. 3. С. 90–145.

У наш час опублікований у журналі «Київська старовина» (1994. № 3) та збірнику «Універсали Павла Полуботка (1722–1723)» (Київ, 2008). Оригінал діаріуша зберігається в Інституті рукопису НБУВ.

¹⁶⁶ Промеморія – різновид офіційних документів, якими обмінювались інстанції одного рівня (рівні за положенням установи, не підпорядковані одна одній).

и зъ воза оборочати, отчого оную мало къ смерти не приправлено; да къ тому жъ, оного Самойловича шукаючи, тїи жъ продерзники въ дому п. Гамалеи на дверь штурмовали и галасовали. Прето, абы п. полковникъ лубенскїй впредь до помянутого Самойловича жадного не имелъ дела и до полковой его службы не притягаль бы, але знайдовался бы онъ подь протекцією гетманскою, якъ о томъ уневерсаломъ покойного п. гетмана и нынешнихъ правителей листомъ ему ствержене; тихъ зась продерзщиковъ, надъ указъ полковничїй кграсуючихъ, велено для наказаня зискати въ Глуховъ». Для сучасного читача і дослідника є цінною будь-яка інформація про події, що відбувались у Генеральній канцелярії в ті часи. Тим паче, що сюди стікалася інформація зі всієї підзвітної їй території Гетьманщини.

Аналізуючи збережені щоденники середини XVII – XVIII ст., зауважимо, що, можливо, правий був Самійло Величко, дорікаючи за лінощі вітчизняним письменникам, які мало залишили по собі описів славного минулого української землі: «Цього не скажеш про наших сармато-козацьких предків, що так само, як і чужинці, вели війни й славилися лицарською відвагою та богатирськими подвигами. Наші письменники про них нічого не написали і не розтлумачили: я побачив, що славу нашу сховано під плащем їхніх нікчемних лінощів. Бо коли хто з давніх слов'яно-козацьких письменників і відтворив якусь варту пам'яті, сучасну йому подію, то записав це вельми куцим і короткослівним реестриком, не відзначивши, з яких причин те постало, як відбувалося і як закінчилося, не зазначивши й побічних обставин. Отож гідні похвали подвиги наших козако-руських предків описали не наші ледачі історики, а чужоземні: грецькі, латинські, німецькі та польські»¹⁶⁷. Тож будь-які письмові свідчення про епоху, уміщені в козацьких діаріушах, є цікавими та важливими для розуміння духу часу.

Як не прикро, але в більшості щоденникових записів ми не знаходимо ані особистих вражень, ані оцінок занотованих автором подій. Єдиним можливим поясненням цього може бути те, що цей жанр набув свого розвитку за часів, коли Козацька держава вже пережила Руїну, а її землі перебували під владою Речі Посполитої та Російської імперії. Тому будь-яке згадування про українську державність та славу українських родин не викликало схва-

¹⁶⁷ Величко С. В. Літопис. Т. 1 / пер. з книжної укр. мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука. Київ : Дніпро, 1991. С. 8.

лення з боку імперських урядників, а представники козацької старшини (за соціальним складом автори щоденників – козацька старшина) за невдале висловлювання могли позбутися прав і привілеїв.

Незважаючи на те, що автори мемуарів були освіченими та авторитетними особистостями, через несприятливі політичні умови вони змушені були пристосовуватись та працювати на чужу державу й безпристрасно описувати події та констатувати факти, не наважуючись на їх оцінку. Водночас не виключено, що їм була притаманна й обмеженість у самоусвідомленні козацької старшини як еліти українського суспільства та провідника національних інтересів, що позначилося певною мірою на змісті їхніх спогадів (у частині осмислення подій і свого місця в них) і стало причиною відсутності національної нарації.

Значно пізніше, на початку XX ст., про неувагу українців до мемуарів (як вияву національної пам'яті та патріотизму) писав І. І. Кривецький, який також звертав увагу на небажання та «лінощі» українців (як видатних діячів, так і пересічних громадян) щодо написання мемуарів порівняно із сусідами (поляками, росіянами, євреями) ¹⁶⁸. Про цілковиту відсутність українських мемуарів періоду Визвольної війни при одночасній значній кількості польських мемуарних джерел писав Ю. А. Мицик. На його думку, саме це призвело до написання історії цього періоду за джерелами, автори яких вороже ставилися до національно-визвольних змагань українського народу ¹⁶⁹. Д. І. Чижевський також звертав увагу на брак творів українського щоденникового жанру за часів бароко, пов'язуючи це із «занадто помітним духовним забарвленням освічених верств на Україні та зі слабкістю суто літературних світських інтересів» і несприятливими політичними умовами ¹⁷⁰.

¹⁶⁸ Кривецький І. Українська мемуаристика: сучасний стан і значіння ; П. Кривецький І, Назарук О. Як писати мемуари : пояснення і вказівки. Львів : Накладом книгарні НТШ, 1923. С. 9–10.

¹⁶⁹ Мицик Ю. А. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у світлі тогочасної польської історико-мемуарної літератури. *На чолі козацької держави*. Рівне, 1994. Вип. 1. С. 110–170 ; Його ж. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ : Дніпро, 1996. 262 с. ; Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.). Ч. 1. Днепропетровск : Днепропетр. гос. ун-т, 1981. 76 с.

¹⁷⁰ Чижевський Д. Історія української літератури = History of Ukrainian Literature : від початків до доби реалізму = from its the origin to the realistic period. Нью-Йорк : Укр. вільна акад. наук у США, 1956. С. 302.

* * *

На нашу думку, значно менша представленість українського мемуарію, зокрема і його щоденникового жанру середини XVII – XVIII ст., пояснюється перервністю української державної традиції і, як наслідок, насадженням в історіографії сусідніх держав свого погляду на ті чи інші події української історії та водночас деяким збайдужінням національної еліти і суспільства загалом до своєї історії та пам'яті. Однак це не применшує значення цих творів для дослідження приватного життя козацької старшини, розуміння того, що автори відчували потребу в діалозі із собою, звертаючись кожного дня до записів, а збереження їх у сімейних архівах свідчить також і про бажання передати наступним поколінням.

Козацькі діаріуші XVIII ст., незважаючи на затінення авторського «я», не позбавлені його зовсім, адже автори записів залишалися такими, якими вони були в повсякденному житті: духовними особами (Атанасій Филіпович), представниками козацької старшини (Микола Ханенко, Яків Маркович, Петро Апостол) чи військовими канцеляристами (Павло Ладинський та Пилип Борзаківський). Сам жанр щоденника (денні записи) та особисті здібності не завжди давали авторам змогу змалювати в барвах обставини життя козацької спільноти, її побут. Одні описи їм вдавалися краще, інші виходили більш лаконічними. Як правило, записи, що стосувалися офіційних подій, високопосадовців, – скупі й обмежені фіксацією тієї чи іншої події, а щодо домашнього побуту, родини – більш мальовничі. Що до відсутності в козацьких діаріушах оцінки подій, певної ситуації чи характеристик державних діячів, то варто пам'ятати, що автори діаріушів жили в умовах обмеження свободи за часів Руїни Гетьманщини.

2.4. Актуалізація національного чинника в мемуарній прозі Данила Туптала і Пилипа Орлика

В українських писемних пам'ятках кінця XVII – перших десятиліть XVIII ст. усе більшої виразності почала набувати тема патріотичного національного самоусвідомлення, обстоювання інтересів Батьківщини перед наступом Московщини на її права і свободи. Цими рисами позначені гетьманські універсали, козацькі літописи та згадувані вже нами діаріуші.

В українській мемуаристиці доби Гетьманщини ідеї боротьби, роздуми про долю України чи не найбільшою мірою знайшли відображення в щоденниках таких масштабних особистостей, як Данило Туптало¹⁷¹ та гетьман Пилип Орлик¹⁷². У їхніх мемуарних наративах віддзеркалився процес формування патріотичних світоглядних цінностей не лише авторів, а й цілого покоління представників церковної, культурної еліти та козацької старшини на складному, сповненому драматизму етапі вітчизняної історії.

Данило Туптало був свідомим прихильником самостійності української церкви, рішуче налаштованим проти намагань московського царату підпорядкувати її життя власним гегемоністським інтересам. Ще більшою мірою ідеї самостійності України, незалежності козацької нації виявилися в діяльності й писемній спадщині Пилипа Орлика, невтомного борця за свободу, родоначальника української політичної еміграції.

Непересічність особистостей, масштабність їхнього мислення визначили характер і зміст щоденників Данила Туптала і Пилипа Орлика. Порівняно з іншими літературними пам'ятками доби, вони відчутно вирізняються високою інтелектуальною і духовною напруженістю думки, відображеними в них сильними внутрішніми переживаннями, а також відчуттям національної самосвідомості / ідентичності. Зазначені риси, загалом типові для літературної творчості доби раннього модерну, значною мірою проявилися насамперед на емоційному рівні – у закоханості в природу рідного краю, замилюванні мовою, шануванні звичаїв і обрядів, що характеризують життєве середовище автора. На думку Н. М. Яковенко, саме опис у мемуарних текстах XVI–XVIII ст. навколишнього світу, «...розставлені в щоденнику знаки “плюс” чи “мінус”, а також засоби маркування “своєї території” перетворюють... життєпростір на цілісну смисловантажену одиницю, і власне вона “розповідає” про ідентичність автора те, чого він сам не вміє розповісти»¹⁷³.

¹⁷¹ Туптало Данило Савич (церковне ім'я Димитрій, митрополит Ростовський; 1651–1709) – церковний і культурний діяч, агіограф, письменник, богослов і проповідник.

¹⁷² Орлик Пилип Степанович (1672–1742) – гетьман Війська Запорозького та Правобережної України (1710–1714), гетьман України в еміграції (1714–1742).

¹⁷³ Яковенко Н. Життєпростір *versus* ідентичність руського шляхтича XVII століття (на прикладі Яна / Йоакима Єрлича). *Дзеркала ідентичності* : дослідж. з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. Київ : Laugus, 2012. С. 64. (Серія «Золоті ворота» ; вип. 2).

«Діаріуш, або Денні записки» Данила Туптала

Одним із найбільш цікавих зразків щоденникарства, у контексті еволюції української мемуаристики доби кінця XVII – початку XVIII ст., можна вважати «Діаріуш, або Денні записки» Данила Туптала – церковного і культурного діяча, письменника, богослова та проповідника.

Життя Данила Туптала в Україні було насичене знаковими подіями та зустрічами з багатьма історичними особами. Народився Данило Савич Туптало (майбутній митрополит Димитрій Ростовський) 11 грудня 1651 р. у містечку Макарів поблизу Києва. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії (1662–1665). У 1668 р. прийняв чернечий постриг у київському Кирилівському монастирі, 1669 р. висвячений на ієродиякона, 1675 р. – на ієромонаха. Останнє висвячення здійснив чернігівський архієпископ Лазар Баранович у Густинському монастирі поблизу Прилук і залишив його при чернігівській кафедрі як проповідника. Ім'я Данила Туптала пов'язане з діяльністю культурно-просвітницького осередку, створеного Лазарем Барановичем, який прагнув заснувати в Чернігові колегію на зразок київської, для чого перевів з Новгород-Сіверського слов'яно-латинську школу.

Високий світоглядний рівень та ґрунтовна освіта сприяли становленню Данила Туптала як проповідника. Його запрошували до багатьох православних монастирів України, він виголошував проповіді українською мовою. Данила Туптала охоче слухали не лише в Україні. Майже два роки (1677–1678) він читав свої проповіді на запрошення в православних парафіях та монастирях Литви (Вільно) і Білорусі (Слуцьк).

Слава про талановитого проповідника Данила Туптала дійшла й до гетьманської столиці, і на початку 1679 р. на вимогу Івана Самойловича він повернувся в Україну. Був ігуменом максаківського Спасо-Преображенського монастиря (1681–1682), батуринського Свято-Миколаївського Крупицького монастиря (1682–1683 та 1686–1692), глухівського Петропавлівського монастиря (1694–1697), київського Кирилівського монастиря (лютий – червень 1697), чернігівського Єлецького Свято-Успенського монастиря (1697–1699), новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря (1699–1701). У чернігівському Єлецькому Свято-Успенському монастирі його було висвячено на архімандрита.

Учителем і опікуном Данила Туптала був архієпископ Лазар Баранович. Тривалі приятельські стосунки пов'язували його з митрополитом Стефаном Яворським. Різнобарвна географія служіння постійно розширювала коло спілкування Данила Туптала. Він знався та приятелював з багатьма українськими культурними й церковними діячами. У батуринському Свято-Миколаївському Крупицькому монастирі він читав проповіді в присутності гетьманів Івана Самойловича, Івана Мазепи, які прихильно ставилися до нього, мав нагоду спілкуватися з ними. Як гетьманський проповідник і талановитий богослов, супроводжував Івана Мазепу в поїзді до Москви.

Данило Туптало став свідком драматичних подій, що охопили українське суспільство наприкінці XVII – на початку XVIII ст. і були пов'язані з глибокою соціальною кризою періоду Руїни. Як високоосвічена людина, він відчував відповідальність за майбутнє свого народу.

Трагізм долі Данила Туптала передусім пов'язаний з традицією «вимивання національних кадрів» імперією. Адже початок XVIII ст. ознаменувався насильницьким переміщенням багатьох науково-просвітницьких українських діячів з Києва до Москви. Зокрема, так сталося зі Стефаном Яворським, Феофаном Прокоповичем, Іоаном Максимовичем, Симоном Тодорським, Гавриїлом Бужинським та іншими. Кращі українські сили примушені були працювати на культурний розвиток Російської імперії.

Не оминула ця доля й Данила Туптала. Починаючи з 1701 р. відбулися різкі зміни в його житті. Вони були пов'язані з переведенням за наказом Петра I на служіння в російські єпархії (спочатку Тобольську, пізніше – Ростовську). Повернутися до України йому не судилося.

Увесь складний і трагічний шлях Данила Туптала (митрополита Димитрія Ростовського) знайшов відображення в його мемуарних творах. До автобіографічного доробку митрополита належить «Діаріуш», відомий за кількома назвами: «Денні записки», «Літописець келейний», «Келейні записки». Ґрунтовну історико-літературну розвідку життєдіяльності Данила Туптала залишив І. І. Огієнко¹⁷⁴. У сучасній історіографії найбільший доробок у

¹⁷⁴ Див.: Іларіон, митр. [Огієнко І. І.]. Святий Димитрій Туптало. Вінніпег : Віра й культура, 1960. 224 с.

царині дослідження постаті Данила Туптала та його щоденника належить В. О. Соболю¹⁷⁵. Завдяки її пошукам вдалося відтворити історію видання щоденників Туптала та простежити зміни, які відбувалися з його текстами. Підтримуючи позицію Олекси Мишанича, який наголошував на тому, що «...нам не треба пасивно спостерігати, як наш духовний набуток працює на чужу культуру»¹⁷⁶, дослідниця актуалізувала включення спадщини видатного українського мислителя до національної культури та історії української літератури. Вона ж здійснила український переклад щоденника¹⁷⁷. Окремі аспекти життя й діяльності Д. С. Туптала та його праць знаходимо в дослідженнях В. М. Ничик, В. О. Шевчука, отця Тараса Коберинка, С. Л. Йосипенка, В. В. Климова та інших¹⁷⁸.

Непроста доля щоденника Данила Туптала. Лише впродовж XVIII ст. він витримав сім видань. Перша його публікація з'явилась у 1774 р. в збір-

¹⁷⁵ Див.: Соболю В. О. Діаріуш Туптала і проблеми наратології. *Філологічні семінари*. Київ, 2001. Вип. 4 : Сучасна наука про літературу: «больові точки». С. 84–94 ; Її ж. Жанр давньоукраїнського щоденника в контексті традицій. *Tradycja i nowatorstwo w kulturach i literaturach słowiańskich*. Szczecin, 2004. С. 93–99. (Rozprawy i studia ; t. 525) ; Її ж. Пам'ятна книга Дмитра Туптала. Варшава : Katedra filologii ukraińskiej Uniwersytetu Warszawskiego, 2004. 217 с. ; Її ж. Щоденники Дмитра Туптала та Йоасафа Горленка в контексті європейської традиції. *Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство*. Рівне, 2004. Вип. 13. С. 97–105 ; Її ж. Історія постановня «Четьїх-Міней» у щоденнику Дмитра Туптала. *Дмитро Туптало у світі українського бароко* : зб. наук. пр. Львів : Артос : Априорі, 2007. С. 72–86.

¹⁷⁶ Мишанич О. Проблеми вивчення давньої та класичної української літератури. *Слово і час*. 2002. № 2. С. 15.

¹⁷⁷ Див.: Туптало Дмитро. Щоденні записки. *Слово многоцінне* : в 4 кн. Кн. 3. Література високого бароко (1632–1709 рік) / упоряд.: В. Шевчук, В. Яременко. Київ : Аконті, 2006. С. 422–458.

¹⁷⁸ Див.: Ничик В. М. Етичні погляди Д. С. Туптала. *Філософська думка*. 1973. № 2. С. 34–42 ; Климов В. В. Святитель з України Димитрій та його Книга житій святих. *Бібліотечний вісник*. 1995. № 1. С. 14–19 ; Йосипенко С. Л. Етичне вчення Д. С. Туптала (св. Димитрія, митрополита Ростовського) в контексті української духовної традиції : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 1996. 27 с. ; Шевчук В. Літературна праця Дмитра Туптала. *Муза Роксоланська* : укр. л-ра XVI–XVIII ст. : у 2 кн. Кн. 2. Розвинене бароко. Пізнє бароко. Київ : Либідь, 2005. С. 219–234 ; Дмитро Туптало у світі українського бароко : зб. наук. пр. Львів : Артос : Априорі, 2007. 328 с. ; Коберинко Т., о. Морально-етичне вчення Дмитра Туптала в контексті української духовної традиції. *Слово*. 2011. № 3 (47). С. 51–55 ; Олексій, архім. [Мензатюк С. І.]. Святитель Димитрій (Туптало), митрополит Ростовський, як представник Київської школи проповідництва. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2016. 217, [2] с.

нику «Древняя российская вивлиофика»¹⁷⁹. Згодом цей збірник було конфісковано. Друге видання – окремою книжкою на 112 сторінок із рослинним орнаментом на титулі й останній сторінці¹⁸⁰, яке згодом стало основою для численних перевидань, – було здійснене М. І. Новиковим через сім років після першого, під назвою «Дневные записки святого чудотворца Димитрия митрополита Ростовского, изданные с собственноручно писанной им книги, находящейся в Киевопечерской библиотеке». У підзаголовку зазначалося: «Диариуш грешного иеромонаха Димитрия, постриженца Кирилловского Киевского монастыря»¹⁸¹. Однак це видання містило вже не оригінальний текст Данила Туптала з усіма мовними особливостями, а його літературний переклад тогочасною російською мовою, здійснений М. М. Бантишем-Каменським.

На думку дослідників, пильна увага імперської влади до всіх видань митрополита Димитрія Ростовського (під таким іменем він більше відомий як автор релігійних та літературних творів), у тому числі й щоденника, пояснювалася передусім тим, що він у своїх творах використовував церковнослов'янську мову в її українській редакції, вживав українські слова, звероти, наголоси. З цього приводу І. І. Огієнко зазначав, що Данило Туптало писав «...новою українською церковнослов'янською мовою, в якій було багато живих українських ознак. А часом він на полях своїх праць робив українські пояснення»¹⁸². Це, на його думку, і призвело до того, що «...всежиттєвий труд Святителя українця Димитрія став виходити мовою, якою він не писав і не говорив...»¹⁸³. Російська цензура вже починаючи з 1740 р. вимагала ви-

¹⁷⁹ Дневные записки святого Димитрия митрополита Ростовского, с собственноручно писанной им книги, к Киевопечерскому книгохранилищу принадлежащей, списанные. *Древняя российская вивлиофика*. СПб., 1774. Ч. 6, дек. С. 315–408.

Передруковані в 1791 р. в цьому самому виданні (Ч. 18. С. 1–107).

¹⁸⁰ Дневные записки святого чудотворца Димитрия митрополита Ростовского, изданные с собственноручно писанной им книги, находящейся в Киевопечерской библиотеке / [перевел Н. Н. Бантыш-Каменский]. Изд. 2-е. М. : Унив. тип. у Н. Новикова, 1781. 112 с.

¹⁸¹ Оригінал щоденника Дмитра Туптала, за яким надрукував «Диариуш» М. І. Новиков, утрачений ще в 1834 р. (див.: Рус. старина. 1887. Т. 53. С. 662). Сьогодні відомі три списки щоденника, які зберігаються в московських бібліотеках. Один із них, визнавши за найбільш ранній та найближчий до оригіналу, дослідила і переклала українською мовою В. О. Соболев. За її свідченням, у цьому списку чверть тексту подано польською та латинською мовами, решта – українською мовою того часу (див.: Соболев В. Пам'ятна книга Дмитра Туптала. Варшава : Katedra filologii ukraińskiej Uniwersytetu Warszawskiego, 2004. С. 217).

¹⁸² Лларіон, митр. (Огієнко І.). Святий Димитрій Туптало. *Життєписи великих українців* / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису і прим. М. Тимошик. Київ : Либідь, 1999. С. 334.

¹⁸³ Там само. С. 288.

правляти мову й наголоси на російські у його «Четьях мінеях», пізніше це рішення поширилось і на інші видання. Велика кількість рукописів Дмитра Туптала, написаних українською церковнослов'янською мовою, зникли, вціліло лише 8 проповідей¹⁸⁴.

За структурою «Діаріуш» Данила Туптала складається з повідомлень про події різного характеру, листів, віршів, описів див, явищ природи, приміток. Особливістю денних записів є їх ретроспективність, що не зовсім власне жанру щоденника. «Я за нужное разсудиль в сію мою памятную книжку включить то, что давно делалось, для незабвения мне, имеющему память уже слабую» – так пояснив він цю особливість своїх записів¹⁸⁵.

Отже, автор не лише робив щоденні записи, а й часто повертався до певних подій свого життя з метою актуалізувати їх значення для поточного моменту, що свідчить про практичне значення «Денних записок». Звертає на себе увагу їх початок. Сам автор зазначає, що розпочато щоденник 1681 р. «во вторник второй недели по Пасхе»¹⁸⁶. Перший запис – про його народження 1651 р. та про батьків. Такий прийом, швидше за все, можна інтерпретувати як прагнення Данила Туптала акцентувати на своєму родинному корінні, тяглоті роду, своїй причетності до нього і водночас як намагання максимально наблизитися до розуміння себе та своєї людської і духовної природи. Визначальним є і те, що щоденник замислювався і писався рідною українською мовою.

Про батьків Данило Туптало пише: «...родители мои Савва Григорьевич и Мария Михайловна, законным браком сопряженны, христиане благочестивыи, во граде Макарове»¹⁸⁷. У записі від 1689 р. йдеться про смерть матері у віці 70 років: «Марта 29 дня въ святый Великій Пятокъ Спасительныя страсти, мать моя Марья Михайловна, законная супруга отца моего Саввы Григорьевича, преставися въ девятый часъ дне, точно въ тотъ часъ, когда Спаситель наш, на Кресте страждущій, за спасеніе наше духъ свой Богу Отцу

¹⁸⁴ Лларіон, митр. (Огієнко І.). Святий Димитрій Туптало. *Життєписи великих українців* / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису і прим. М. Тимошик. Київ : Либідь, 1999. С. 287–288.

¹⁸⁵ Дневные записки Святого Димитрия митрополита Ростовского, с собственноручно им писанной книги, к Киевопечерской книгохранительнице принадлежащей, списанные : диариуш грешного иеромонаха Димитрия, постриженца Кирилловского Киевского монастыря. *Сочинения святого Димитрия, митрополита Ростовского* : в 5 т. Т. 1. Изд. 6-е. М. : Синодальная тип., 1839. С. 489.

¹⁸⁶ Там же. С. 466.

¹⁸⁷ Там же.

въ руци предалъ. <...> Скончалася съ хорошимъ расположеніемъ, памятью и речью. О дабы и мене таковой блаженной кончини Господь удостоилъ ея молитвами! И подлинно Христіанская ея была кончина...»¹⁸⁸ Докладно описуючи смерть своєї матері, зазначає місце її погребіння: в Кирилівському монастирі в церкві Святої Трійці з лівої сторони 3 квітня (в середу).

Щоденник містить багато автобіографічної інформації, яка дає змогу довідатися, у яких українських монастирях служив Туптало: «1668, іюля 9... в иноческий образ облечен в монастыре Кирилловском, преподобным отцом Мелетіем Дзиком, игуменом Кирилловскаго монастыря»; «...1669 марта 25... диаконом поставлен преосвященнымъ Митрополитом Кіевским Іосифом Тукальским в Каневе»; «1675 года... во священники поставлен Преосвященнымъ Архієпископом Черниговским, Лазарем Барановичем в монастыре Густинском и бы при его Преосвященстве проповедником довольное время»¹⁸⁹. Про призначення ігуменом Кирилівським: «Генваря 17 дня [1697 г.], с Субботы на Воскресеніе... преставися честный старецъ Иннокентій Монастырскій, Игумень Кирилловскій; по нем азъ грешный принял Игуменство»¹⁹⁰.

Жанр щоденника не передбачає докладного опису зафіксованих у ньому подій. Однак за зробленими записами все ж можна зрозуміти причини подорожей та життєві обставини, з якими автор стикався: «Будучи в Вильне [1677 р.], сказывалъ две проповеди, первую в Неделю осмнадцатую по Пятыдесятнице, а вторую в Неделю двадесять третію»; 6 грудня 1677 р. «...в Слуцкомъ братстве началъ иметь жительство»¹⁹¹. У Слуцькому монастирі Данило Туптало також читав проповіді, які так сподобались монахам, що вони не хотіли відпускати його до Батурина на вимогу гетьмана Івана Самойловича. Вони намагались «...удержать меня у себя усильнейшими прозбами и великими обещаниями, послали к отцу игумену Дзику отца Христинича, съ письмами обо мне просительными»¹⁹². Однак це не вплинуло на гетьманське рішення, про що свідчить запис від 16 лютого 1678 р. щодо отримання дру-

¹⁸⁸ Дневные записки Святого Димитрия митрополита Ростовского, с собственноручно им писанной книги, к Киевопечерской книгохранительнице принадлежащей, списанные : диариуш грешного иеромонаха Димитрия, постриженца Кирилловского Киевского монастыря. *Сочинения святого Димитрия, митрополита Ростовского* : в 5 т. Т. 1. Изд. 6-е. М. : Синодальная тип., 1839. С. 488.

¹⁸⁹ Там же. С. 467.

¹⁹⁰ Там же. С. 500.

¹⁹¹ Там же. С. 469.

¹⁹² Там же. С. 470.

гого листа з «объявлением Гетманского желания, дабы я к нему возвратился во свояси»¹⁹³.

Хоча Данила Туптала більше цікавили наука, християнське служіння і він свідомо ухилявся від «тривожної суспільної діяльності, в якій він брав участь тільки з необхідності»¹⁹⁴, у його щоденнику відтворено українські реалії часів Руїни й остаточної втрати козацьких вольностей та привілеїв. І. І. Огієнко зараховує його «Діаріуш» до історичних праць¹⁹⁵, оскільки занотовані в ньому події мають історичне тло (політичне становище України в період Руїни, перший етап русифікації) та власну, авторську точку зору й оцінку цих подій. Наприклад, влітку 1689 р. Данило Туптало брав участь у великій делегації на чолі з гетьманом Іваном Мазепою «из Батурина в Царствующий град Москву». Автор описує зустрічі з Петром I, під час однієї з яких він отримав у подарунок ікону Святої Богородиці в окладі. Іншого разу він був у Троїцькому соборі на страті, у присутності царя, трьох знатних осіб за бунт: «...головы отсечены, а иные кнутом сечены, иным языки резаны, иным уши, и в ссылку разсланы»¹⁹⁶.

Завдяки «Діаріушу» Данила Туптала довідуємося про церковне життя України XVII – початку XVIII ст. Переважно автор занотовує призначення на посади. Записи рясніють згадками про призначення вищих ієрархів та їх смерть: «[1693 г.] Сентября 1 преставися Преосвященный Архиепископ Черниговский Лазарь Барановичь, великий столп церковный»; «[1696 г.] Февраля 5 Преосвященный Архиепископ Черниговский Феодосий Угличский преставися»; «[1697 г.] Февраля 7... преставися всечестный, Архимандрит Печерский, Мелетий Вуяхевич»; «1700 год. Октября 1, в Киеве во Святой

¹⁹³ Дневные записки Святого Димитрия митрополита Ростовского, с собственноручно им писанной книги, к Киевопечерской книгохранительнице принадлежащей, списанные : диариуш грешного иеромонаха Димитрия, постриженца Кирилловского Киевского монастыря. *Сочинения святого Димитрия, митрополита Ростовского* : в 5 т. Т. 1. Изд. 6-е. М. : Синодальная тип., 1839. С. 470.

¹⁹⁴ Пыпин А. Н. Сильвестр Медведев и «латинская часть». Патриарх Иоаким. Св. Димитрий Ростовский. *История русской литературы* : [в 4 т.]. Т. 2. Изд. 2-е, пересмотр. и дополн. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1902. С. 381.

¹⁹⁵ Лларіон, митр. (Огієнко І.). Святий Димитрій Туптало. *Життєписи великих українців* / упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів і прим. М. Тимошик. Київ : Либідь, 1999. С. 330.

¹⁹⁶ Дневные записки Святого Димитрия митрополита Ростовского, с собственноручно им писанной книги, к Киевопечерской книгохранительнице принадлежащей, списанные : диариуш грешного иеромонаха Димитрия, постриженца Кирилловского Киевского монастыря. *Сочинения святого Димитрия, митрополита Ростовского* : в 5 т. Т. 1. Изд. 6-е. М. : Синодальная тип., 1839. С. 491–492.

Софії, на Епископство Переяславское посвящен Игумен Михайловскій Золотоверховскій, Захарій Корниловичъ»¹⁹⁷ та ін.

У частині записів автор висловлює своє ставлення до того чи іншого діяча. Зокрема, зробивши запис про смерть Феофана Прокоповича¹⁹⁸: «...апреля 3-го дня [1689 г.] в монастыре Братском Киевском, преставился блаженный памяти отец Феофан Прокопович, муж важный и знатный... проповедник сладкоглаголивый, мой любезный брат»¹⁹⁹, він згадує те, що відбувалося раніше, – повертається до опису подій 1676 р. («в Неделю Крестопклонную»), зокрема свого сновидіння, пов'язаного з Лазарем Барановичем, над розгадуванням знамення якого він думав довгий час²⁰⁰.

Найбільш трагічні сторінки його життя, які припали на 1701 р., а саме – його призначення митрополитом Тобольським, описані митрополитом Дмитрієм дуже стисло. Лише в одному записі за весь 1701 р. зазначено: «1701 год. В феврале, по Указу Царскому приехал в Москву в неделю о Мыгаре и Фарисее, число февраля бе 9. Поставлен в Архиеерея в Сибирь, в неделю Крестопклонную марта 23 дня»²⁰¹. За 1702 р. знаходимо чотири записи. Зокрема, про те, що 4 січня він був переведений в Ростовську митрополію, а на його місце поставлений Філофей Лещинський²⁰². Далі в «Діаріуші» вміщено стислі повідомлення та листи. За 1707 р. є всього кілька записів, серед яких – тексти двох листів до Стефана Яворського, митрополита Рязанського, з теологічних питань²⁰³ та нотатки про поточні церковно-адміністративні справи грудня. Закінчується «Діаріуш» листом до Стефана Яворського (запис 1708 р.)²⁰⁴.

¹⁹⁷ Дневные записки Святого Дмитрия митрополита Ростовского, с собственноручно им писанной книги, к Киевопечерской книгохранительнице принадлежащей, списанные : диариуш грешного иеромонаха Дмитрия, постриженца Кирилловского Киевского монастыря. *Сочинения святого Дмитрия, митрополита Ростовского* : в 5 т. Т. 1. Изд. 6-е. М. : Синодальная тип., 1839. С. 500, 501.

¹⁹⁸ Яка припала на час захоронення його матері 3 квітня 1689 р.

¹⁹⁹ Дневные записки Святого Дмитрия митрополита Ростовского, с собственноручно им писанной книги, к Киевопечерской книгохранительнице принадлежащей, списанные : диариуш грешного иеромонаха Дмитрия, постриженца Кирилловского Киевского монастыря. *Сочинения святого Дмитрия, митрополита Ростовского* : в 5 т. Т. 1. Изд. 6-е. М. : Синодальная тип., 1839. С. 489.

²⁰⁰ Там же. С. 489–491.

²⁰¹ Там же. С. 502.

²⁰² Там же. С. 503.

²⁰³ Там же. С. 504–510.

²⁰⁴ Там же. С. 513–515.

Скупість опису цього періоду та відсутність коментарів можуть сприйматися як внутрішній опір існуванню на чужині. Хоча його служіння в Ростовській єпархії було пов'язане не лише з церковною діяльністю, а й із громадською.

Щоденник Данила Туптала, написаний у часи бароко, відображає типове для цього періоду особливості світовідчуття та світорозуміння. Автор сприймав явища та події як дивовижні знаки, як відображення дії Божої волі: поява комети 16 грудня 1680 р., землетрус 9 серпня 1681 р., затемнення Місяця 12 грудня 1684 р. та нашествя саранчі в серпні 1690 р. На подібних записах лежить відбиток сильних переживань та емоцій автора, що характерно для барокової культури.

Незвичним для жанру щоденника є включення епістолярію. Листи переважно стосуються останніх семи років його життя, і йдеться в них про проповідницьку, навчально-виховну і творчу працю в Ростовській єпархії. Зокрема це листи до Стефана Яворського, який був його близьким другом. Характер перебування Данила Туптала в Слуцьку та обставини повернення до Батурина висвітлені в листі отця Мелетія Дзика, ігумена Свято-Михайлівського Київського монастиря, до монахів Слуцького братства²⁰⁵. Цей лист містить характеристику достоїнств отця Димитрія (Туптала). Є лист від полковника чернігівського про необхідність якнайшвидшого повернення отця Димитрія за наказом гетьмана²⁰⁶ тощо. Усі листи є яскравою демонстрацією церковного і світського становища автора щоденника та проливають світло на сторінки його біографії і стосунки з багатьма церковними особами того часу.

У тексті «Діаріуша» й листах, які ввійшли до нього, відображено не лише діяльність митрополита Ростовського Димитрія в Україні та частково в Росії, а і його складний внутрішній світ, у формуванні якого драматизм перехідної доби української історії поєднався з трагізмом власної долі. Саме тому щоденник видається особливо цінним.

Опинившись згодом у Росії, Данило Туптало значно менше уваги приділяє суспільній та проповідницькій діяльності, яку активно провадив в Україні.

²⁰⁵ У щоденнику в перекладі наведено лист, написаний польською мовою (1678 р.), у якому йшлося про призначення настановленого в монастир отця Димитрія «для посеяння слова Божія в серця ваши».

²⁰⁶ Йдеться про гетьмана Івана Самойловича, у якого він був духовником. Отець Димитрій отримав два листи: перший – 28 грудня 1677 р., другий – 16 грудня 1678 р.

Він мріє лише про роботу над «Житіями святих», для написання яких потрібна була цілковита самотність і відхід від церковно-адміністративного життя.

Щоденник Данила Туптала є найбільш вичерпним джерелом написання «Житій святих», що відображає як сприятливі чинники, так і перешкоди на цьому шляху. Наприклад, у «Денних записках» знаходимо: «1692 годъ. Февраля 14, в первую неделю Святаго Великаго Поста, пред обеднею, оставил я и здал Игуменство мое в Батурином монастыре для спокойнейшаго моего пребывания, и писанія Житій Святых; а на мое место просят братия отца Пахомія Ходоровича»²⁰⁷. На жаль, доля не дала йому змоги присвятити свій талант і знання для здійснення цієї мрії. Інший запис характеризує джерельну базу, яку автор використовував при укладанні твору: «1693 годъ. В Великий Пост привезены ко мне из Гданска книги Болланда о Житіях Святых»; «Того ж года... выбираюся из пустыни в Киев в Типографію, Боже помози! Маія 1 дня»; «Юля 10... начал печатать Декемврій месяц»²⁰⁸.

Зрештою, щоденникові записи відображають трагізм життя непересічної особистості, вимушеної займатися справами, які їй не цікаві (праця на чужу державу, у чужій стороні). Біографія святителя Туптала – це типова історія українського духовного подвижника, який присвятив своє життя служінню Українській Церкві та народу. Незважаючи на це, у свої останні роки (1700–1709), коли він мав найбільший досвід та мудрість, йому довелося зіткнутися з жорстокістю царської влади та провести останок життя поза межами рідного краю. Його історію можна порівняти з долею безлічі великих українців до нього та після нього, яких, за обставин або за наказом царя, примусили виїхати на північ, до чужої Росії. Там вони присвячували свої найкращі роки та величезні зусилля на освіту й розвиток іншого народу, опинившись у чужому оточенні.

Щоденник Данила Туптала є історичною наративною збіркою, написаною українською, латинською та польською мовами. Він проливає світло не лише на життя автора, а й на подальшу долю його творчого спадку, на якому позначилася брутальна імперська позиція вимивання кращих кадрів з України та примус працювати на чужу державу. Водночас щоденник не

²⁰⁷ Дневные записки Святого Димитрия митрополита Ростовского, с собственноручно им писанной книги, к Киевопечерской книгохранительнице принадлежащей, списанные : диариуш грешного иеромонаха Димитрия, постриженца Кирилловского Киевского монастыря. *Сочинения святого Димитрия, митрополита Ростовского* : в 5 т. Т. 1. Изд. 6-е. М. : Синодальная тип., 1839. С. 499.

²⁰⁸ Там же. С. 500.

обмежений суто реалістичними нотатками про історичні події національного й особистого характеру. Створений у традиції барокової літератури, він розкриває віру автора в доленосність явищ природи, у провидіння та знамення, а також авторефлексії щодо себе та свого твору. Відповідно до вимог жанру опис див у щоденнику супроводжується описом суб'єктивних вражень, особистих переживань, роздумів над дивом і тим, який зв'язок може мати це диво безпосередньо зі свідомістю та діяльністю його творця. Щоденник Данила Туптала став також свідченням ствердження автором своєї самототожності та національної свідомості, що виявилось як у вживанні української мови, так і в історичних екскурсах, пов'язаних з його минулим в Україні.

«Діаріуш подорожній» Пилипа Орлика

Мемуарний твір Пилипа Орлика, як і щоденник Данила Туптала, є наративною історичною збіркою, просякнутою особистими переживаннями, враженнями та оцінками тогочасного політичного становища в Європі та в Україні з вагомим автобіографічним компонентом. П'ятитомний щоденник Пилипа Орлика за 1720–1733 рр. містить поміж інших відомостей детальну автобіографію. Записи за 1724 р. розпочинаються «Pro memoria» (короткою автобіографією), написаною на чотирьох сторінках ²⁰⁹.

Повне видання копії рукопису подорожнього діаріуша Пилипа Орлика побачило світ у 1988 р., завдячуючи Гарвардській бібліотеці давнього українського письменства ²¹⁰. У 1993 р. вперше видано виконаний В. О. Шевчуком переклад українською мовою уривку з діаріуша за 1720–1723 рр. ²¹¹, виданого свого часу Я. Токаржевським-Карашевичем (Jan Tokarzewski) ²¹². 2013 р.

²⁰⁹ Детальний аналіз щоденника П. Орлика за 1724 р. зроблений у статті В. О. Соболя, де названо досить довільним переклад записів гетьмана польськими дослідниками. Див.: Соболя В. Помножені часом світи : (факсиміле Діаріуша Пилипа Орлика за 1724 рік та копія анонімних польських палеографів: порівняльний аналіз). *Схід*. 2009. № 8. С. 3–11 ; Її ж. Томографія діаріуша Пилипа Орлика. *Філологічні семінари*. Київ, 2013. Вип. 16. С. 161–173 ; Її ж. Пилип Орлик сам про себе. *Studia polsko-ukraińskie*. Warszawa, 2021. Nr. 8. S. 85–99. <https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.8> ; Sobol W. Filip Orlik (1672–1742) i jego “Diariusz”. Warszawa : Wydawn. Uniw. Warszawskiego, 2021. 532 s.

²¹⁰ Diariusz podróży of Pylyp Orlyk, 1720-1726 / with an introduction by O. Subtelny. Cambridge : Harvard Ukrainian Research Institute, 1988. XLIII, 794 p. (Harvard Library of early Ukrainian literature. Texts ; vol. 5) ; The Diariusz podróży of Pylyp Orlyk, 1727-1731 / with an introduction by O. Pritsak. Cambridge : Harvard Ukrainian Research Institute of Harvard University, 1988. XXVII, 867 p. (Harvard Library of early Ukrainian literature. Texts ; vol. 6).

²¹¹ Шевчук В. Гетьман-вигнанець. *Хроніка 2000*. Київ, 1993. № 3–4 : Наш край. С. 61–72.

²¹² Токаржевський-Карашевич Я. Діарій Гетьмана Пилипа Орлика. Варшава ; Львів : Друк. НТШ, 1936. 184 с. (Праці Українського наукового інституту ; т. 17 : серія історична ; кн. 3).

в Україні було здійснене факсимільне видання повного тексту щоденника Пилипа Орлика 1720–1733 рр.: «Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го»²¹³.

Досліджуючи щоденник Пилипа Орлика, французький історик Д. Бовуа (Daniel Beauvois) зазначав, що автор творить міф про наявність чогось, що існує лише в його уяві, – «козацької батьківщини» («moje wojsko»)»²¹⁴. При цьому Д. Бовуа визнавав козацький міф основою українського державотворення та однією з яскравих рис української національної ментальності. Оцінюючи подібні заяви та висновки французького колеги, Я. Р. Дашкевич називав його іронічно-скептичним «неовольтеріанцем», який досліджував польську копію щоденника Пилипа Орлика²¹⁵. На думку українських дослідників, ця копія, як і багато інших, була зроблена досить недбало: «...анонімні переписувачі керувались насамперед власним розумінням важливості зафіксованого в діаріуші, а відтак, багатьох записів не скопіювали, вилучили чимало промовистих для життєпису гетьмана подій чи обставин, деякі довільно проминали або коротко переказували, причому не обходилося й без переінакшення, особливо за контамінацій...», що давало викривлену картину²¹⁶. Сьогодні окремі аспекти діяльності Пилипа Орлика знайшли відображення в українській історіографії²¹⁷. Діяльність гетьмана у вигнанні висвіт-

²¹³ Орлик П. Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го : у 5 т. / упоряд. О. Ковалевська. Київ : Темпора, 2013.

²¹⁴ Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнання до українського міфу. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2004. Вип. 8/9. С. 326.

²¹⁵ Дашкевич Я. Р. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин. *Постаті : нариси про діячів історії, політики, культури*. 2-е, випр. і допов. вид. Львів : Піраміда, 2007. С. 687.

²¹⁶ Соболев В. О. Штрихи до постаті Пилипа Орлика : (на підставі його діаріуша). *Пилип Орлик: життя, політика, тексти* : матеріали Міжнар. наук. конф. "Ad fontes" до 300-річчя Бендерської Конституції 1710 р. (Київ, НаУКМА, 14–16 жовт. 2010 р.) / [ред.-упоряд. Н. Яковенко]. Київ : Пульсари, 2011. С. 63.

²¹⁷ Зокрема, проведено дві конференції до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. (див.: Пилип Орлик: життя, політика, тексти : матеріали Міжнар. наук. конф. "Ad fontes" до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. (Київ, НаУКМА, 14–16 жовт. 2010 р.) / [ред.-упоряд. Н. Яковенко]. Київ : Пульсари, 2011. 295 с. ; Пилип Орлик і його Конституція в епоху становлення європейського громадянського суспільства : [зб. ст. Всеукр. наук. конф., 27 вересня 2010 р.] / упоряд.: А. О. Карасевич [та ін.]. Умань, 2010. 176 с.). Проаналізовано його перебування в Румунії та Молдові (див.: Рендюк Т. Г. Пилип Орлик: молдовські та румунські шляхи = *Pylup Orlyk: căle moldo-române* : [іст.-докум. нарис]. Чернівці : Букрек, 2013. 238 с. ; Соболев В. О. Помножені часом світи : (факсиміле Діаріуша Пилипа Орлика за 1724 рік та копія анонімних польських палеографів: порівняльний аналіз). *Схід*. 2009. № 8. С. 3–11).

люється в руслі історії конституційної традиції української державності, яка почалася саме з Конституції Пилипа Орлика «Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького». Тлом, на якому створювався цей історичний документ, була тяжка доля вигнанця, перед яким постійно поставали драматичні екзистенційні виклики.

Зосередимо увагу на автобіографічних елементах, історичному та національному наративах, комунікативному складнику його записів. Порівняльний аналіз польських перекладів і українського щоденника здійснила В. О. Соболь²¹⁸. Обставини щоденного життя й політичну діяльність представників гетьманської родини в контексті міжнародних відносин першої чверті XVIII ст. вивчала О. О. Ковалевська²¹⁹. Завдяки її зусиллям було упорядковано п'ять томів факсимільного видання повного тексту щоденника Пилипа Орлика 1720–1733 рр. під назвою: «Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го» (Київ, 2013).

У «Pro memoria»²²⁰ вміщено стислі біографічні дані та відомості про родину. Зазначено, що народився Пилип Орлик 11 жовтня 1672 р. в селі Косути на Ошмянщині²²¹. 1698 р. одружився в Полтаві з Анною Герцик – донькою полтавського полковника, генерального осавула Павла Герцика, який був прибічником гетьмана Івана Мазепи. Пилип Орлик згадує своїх дітей: дочку Анастасію Теодору («донька первородна», народилася у Полтаві 1699 р.), сина Григорія Петра (народився в Батурині 1702 р.), сина Михайла (народився в Батурині 1704 р.), дочку Варвару (народилася в Батурині 1707 р.), сина Якуба (народився в Бендерах²²² 1711 р., помер у Вроцлаві 1721 р.), дочку Мару (народилася в Бендерах 1713 р.), дочку Марину Анну (народилася в місцевості Гугіци поблизу села Альтефер, Німеччина, 1715 р.), дочку Катерину (народилася в місті Христіанштадті, Шведське

²¹⁸ Соболь В. О. Помножені часом світи : (факсиміле Діаріуша Пилипа Орлика за 1724 рік та копія анонімних польських палеографів: порівняльний аналіз). *Схід*. 2009. № 8. С. 3–11.

²¹⁹ Ковалевська О. Повсякденне життя та політична діяльність родини Орликів у контексті міжнародних відносин першої чверті XVIII ст. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 2022. Вип. 31. С. 77–94.

²²⁰ Орлик П. Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го : у 5 т. / упоряд. О. Ковалевська. Київ : Темпора, 2013. Т. 2. С. 365–370.

²²¹ На той час Ошмянщина входила до складу Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої, нині – Білорусь.

²²² Місто Бендери на той час входило до складу Османської імперії, нині – Молдова.

королівство, 1718 р., померла 1719 р.). Відомості про народження дітей він супроводжує даними про хрестини та хрещених, серед яких – Іван Мазепа, король шведський Карл XII, польський король Станіслав, Юзеф Потоцький, Корибут Вишневецький, генерал і губернатор Сканіци Ѓорд, генерал-лейтенант Атбідел та інші. Ці люди належали до найвищих європейських владних кіл, що свідчить про широкі зв'язки Пилипа Орлика.

Крім біографічних відомостей, «Діаріуш подорожній» Пилипа Орлика містить інформацію про тогочасні політичні події у Європі, свідком і учасником яких він був. Зокрема, ідеться про події 1720–1726 рр., коли гетьман у вигнанні, подорожуючи Німеччиною, Австрією, Богемією, Польщею, вимушений був у 1722 р. остаточно зупинитися в Салоніках²²³. Описано драматичні події 1727–1731 рр., коли Пилип Орлик зі свого «почесного» ув'язнення в османських Салоніках намагався від свого імені впливати на європейські держави, представники яких зібралися на Суассонському конгресі²²⁴. З цією метою йому вдалося скористатися послугами знаних діячів Франції, Англії, Нідерландів і, особливо, Швеції та Гольштейну, які були його посередниками у відносинах з Росією. Особливий інтерес становлять записи за 1729–1730 рр. Саме в цей час син Пилипа Орлика Григорій залишив військову службу в саксонсько-польського короля Августа II і став важливим гравцем у відносинах Франції зі Сходом. Батько і син зустрілися в Салоніках у 1730 р. й відтоді співпрацювали у своїх політичних починаннях.

Щоденник Пилипа Орлика містить велику кількість комунікативних складників, виконуючи роль засобу самовираження та саморефлексії автора, інструменту спілкування з читачами. Від перших сторінок твору автор звертається до своїх читачів на «Ви», вступаючи з ними в діалог. Це свідчить про те, що записи призначені для широкої аудиторії. Пилип Орлик ділиться не лише сухими описами подій, а й особистими переживаннями та роздумами, що допомагає читачеві краще зрозуміти його вчинки та ставлення до описаного, а також відчутти атмосферу того часу. Отже, щоденник є джерелом важливої інформації, яка може бути корисною для інших людей, особливо для істориків та дослідників.

²²³ Салоніки (Фессалоніки) – місто сучасної Греції. З 1430 р. було під протекторатом Османської імперії. Після Балканських війн 1912–1913 рр. увійшло до складу Греції.

²²⁴ Суассонський конгрес – дипломатична конференція, яка відбулася між червнем 1728 р. і липнем 1729 р. у французькому місті Суассон за участю низки європейських держав.

Твір Пилипа Орлика є унікальним як щоденник першого українського політичного емігранта, що, незважаючи на примарність свого повернення на Батьківщину, плекав надію на відродження незалежності України та шукав союзників у своїй справі. До написання щоденника він ставився серйозно, про що свідчить дисципліноване ведення записів упродовж чотирнадцяти років. Це також, напевне, значною мірою вберегло його від духовної асиміляції. Щоденник написаний українською, французькою, латинською та польською мовами²²⁵. Така лінгвістична різноманітність відображає культурний плюралізм тогочасної української еліти, представником якої був Пилип Орлик, і вказує на високий освітній рівень автора. Пилип Орлик постає перед читачем українським патріотом і водночас європейцем, відкритим світові. Як зауважує В. О. Шевчук, «гонор свій та своєї країни умів зберігати»²²⁶.

Аналіз тексту щоденника свідчить, що Пилип Орлик був у Салоніках знаною особистістю. З його думкою рахувалися відомі та впливові європейські дипломати (він запрошував французьких та англійських консулів на обіди до себе і був запрошуваний на обіди до посольств) і вище духовенство (як католики, так і православні). Він жив сподіваннями налагодити контакти з Військом Запорозьким, уважно прислухався до тих відомостей, які приносили з України ченці (зокрема, мав зустріч у 1724 р. із ченцем Почаївського монастиря Борецьким) та купці. Мав надію дістати дозвіл на виїзд до Стамбула, щоб розширити свої контакти з представниками європейської дипломатії, за допомогою яких сподівався боротися за українську справу. Сподівання посилювались у 1730 р., коли до нього приїхав син Григорій і вони почали працювати разом. На жаль, сподіванням не судилося здійснитись.

Щоденникові записи Пилипа Орлика наскрізь пронизані трагізмом, у них відображене страждання життя українського патріота, видатної особистості, чий заслуги визнавалися та визнаються донині в Європі, але його талант і життєві сили були змарновані на чужині.

Через тяжіння до імперської ідеології в українській історіографії XVIII–XX ст. творчий доробок Пилипа Орлика став доступний на Батьківщині лише в кінці XX ст.

²²⁵ Переважає польська мова.

²²⁶ Шевчук В. Гетьман-вигнанець. *Хроніка 2000*. Київ, 1993. № 3–4 : Наш край. С. 71.

* * *

Щоденникові записи Данила Туптала та Пилипа Орлика є найбільш довершеними зразками української мемуарної літератури кінця XVII ст. – початку XVIII ст. у її щоденниковому жанрі. Це історичні нарративні збірки, написані книжною українською, латинською та польською мовами («Діаріуш подорожній» Пилипа Орлика містить записи ще й французькою). Щоденник Данила Туптала відображає трагічну долю українського таланту (праця на користь сусідній культурі), а у випадку Пилипа Орлика йдеться про тяжку працю та поневіряння у вигнанні. На часі повнотекстове видання цих творів без викривлень, максимально наближене до оригіналу, що дасть науковцям змогу ознайомитися з внутрішнім світом видатних історичних особистостей, які своєю працею прислужилися Україні.

Зі сторінок своїх щоденникових записів Данило Туптало й Пилип Орлик постають особистостями, яким притаманна висока самосвідомість, совість і честь, які, працюючи на чужині, зберегли національну гідність. У їхніх творах уперше в українській мемуарній традиції вирізняється особиста рецепція, що дає змогу говорити про сприйняття як про тісне переплетення процесів самоототожнення, пізнання й оцінювання, міцно вкорінених у певний історичний та загальний соціокультурний контекст.

У мемуарних творах Данила Туптала й Пилипа Орлика бачимо спробу авторів досягнути власне місце серед описуваних подій та дати їм оцінку. Їхні щоденники є діалогом не лише із самим собою, а й з попередньою добою, сучасною власне їм і майбутньою епохою, що підкреслює їх спрямованість на суспільну комунікацію.

МЕМУАРНА ТРАДИЦІЯ ДОБИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Період від Великої французької революції до початку Першої світової війни, визначений Еріком Гобсбаумом як «довге ХІХ століття» європейської і світової історії, – це час динамічних соціальних і політичних перетворень, піднесення національної свідомості народів і консолідації європейських націй, світоглядних та культурних трансформацій. Для більшості бездержавних слов'янських народів він став часом розгортання боротьби за національні інтереси. В історію України «довге ХІХ століття» ввійшло як доба Українського національного відродження.

Ця доба сформувала паростки нового суспільства, не віддаленого від нас завісою давнини, а духовно близького та зрозумілого сучасникам. У соціальному, культурному, гуманітарному плані її зміст найбільше проявився становленням і розвитком феномену особистості нової доби з широкими інтелектуальними й духовними інтересами, громадянськими переконаннями, високим рівнем індивідуального самоусвідомлення, рефлексії на події, що відбуваються в суспільстві.

Духовне оновлення, привнесене в українське суспільство відгомоном Великої французької революції, наполеонівських війн і боротьби європейських народів за національне визволення, становлення на гребені процесів соціального розвитку нової, провідної в інтелектуальному і духовному сенсі верстви українського суспільства – інтелігенції, спочатку дворянської, згодом усе більше всестанової («різночинної»), обумовили підвищення інтересу до особистості, людського досвіду, індивідуального, суб'єктивного сприйняття великих і малих подій тогочасного життя.

На цьому ґрунті поряд зі збиранням і публікацією документальної спадщини минулого, зокрема записок і щоденників представників попередніх поколінь, поступово серед освічених верств населення набуло розвитку писання власних спогадів про відомих людей і визначні події, ведення щоденників, подорожніх записок. Залишаючись переважно родинним, камерним за своїм характером, це явище стало підґрунтям для загального підвищення інтересу до мемуарного жанру. Ближче до середини XIX ст., і особливо в другій його половині, в Україні та поза її межами почалося активне друкування творів старої і новітньої мемуарної спадщини, насамперед тієї її частини, яка становила загальний інтерес із погляду історичної цінності та суспільної значущості.

Характерною особливістю розвитку мемуарної традиції того часу стала підпорядкованість цього процесу завданням піднесення національного самоусвідомлення українців, розбудови національної ідеї, патріотичного згуртування суспільства. Унаслідок трагічної розірваності теренів України – Сходу і Заходу – кордонами іноземних держав цей рух мав чимало специфічних регіональних рис, розвивався за принципово різних суспільних обставин: деспотизм і загарбництво в Російській імперії та відносна політична свобода на землях, що перебували під владою Австро-Угорської монархії. Однак, як і всі інші прояви українського національного інтелектуального і культурного піднесення, процес цей упродовж усього «довгого українського XIX століття» характеризувався єднанням культурницької і політичної праці інтелектуалів Сходу і Заходу України.

3.1. Українські мемуари першої половини – середини XIX ст.

Початковий етап становлення української мемуарної традиції XIX ст. у її європейських формах, зумовлених процесами піднесення науки і культури після Великої французької революції і наполеонівських воєн, впливами доби Романтизму та національного відродження слов'янських народів, пов'язаний насамперед зі східними землями України. Цьому сприяло і збереження, особливо на Лівобережжі та Слобожанщині, громадянських, культурних і просвітницьких традицій козаччини, Гетьманщини, української автономії, що були важливими підвалинами формування модерної української національ-

ної свідомості. Значну роль відіграла наявність доволі чисельної освіченої верстви населення – нащадків козацької старшини, а також успішний розвиток нових центрів науки та культури – Харківського, а згодом і Київського університетів, Ніжинського та Рішельєвського (в Одесі) ліцеїв. Крім того, певний вплив на розвиток вітчизняної мемуарної традиції справляла діяльність потужних на той час осередків української науки і видавничої справи поза межами України – у Москві й Петербурзі, які діяли завдяки зусиллям патріотично налаштованої української громадськості. Водночас від середини XIX ст. все більшого значення набував чинник піднесення національного руху в Західній Україні, зародженого в його європейських формах під впливом «Весни народів», яка пробудила українців до свідомого політичного життя. Соціально-економічні й культурні трансформації кінця XVIII – першої половини XIX ст. сприяли значному розширенню, порівняно з попереднім століттям, самого кола мемуаристів, зміні їхнього соціального статусу. На тлі руйнації традиційної станової ієрархії до мемуарної творчості все більше долучалися представники нових суспільних прошарків – інтелігенція, науковці, освітяни, службовці. Усе разом це вплинуло на розвиток нових жанрових форм, а також зазнало змін змістове навантаження мемуарного наративу.

Індивідуальна спогадова творчість українців першої половини – середини XIX ст., як і зростаюча зацікавленість у читанні й поширенні мемуарної літератури, рукописної і друкованої, яскраво відображали збагачення світоглядної культури, соціального досвіду, а разом з тим – розвиток власного погляду на суспільно-політичні, економічні, духовно-культурні проблеми життя як окремої особи, так і українського народу загалом. В умовах бездержавності України в приватному мемуарії та епістолярії виразно відбилися опозиційні настрої суспільства стосовно російського самодержавства.

Вивчення етапів еволюції вітчизняної мемуарної традиції доби Українського національного відродження як важливого чинника духовного самовиявлення нації дає змогу глибше простежити розвиток громадської думки, її рефлексії на політичні події, зміни в суспільному та повсякденному житті, пізнати внутрішній світ людей.

Загалом аналіз мемуарного документального пласту допомагає пролити світло на чимало важливих фактів і обставин тодішнього суспільного розвитку, пояснити позиції, настрої і вчинки як окремих осіб, так і цілої спільноти.

Вітчизняна мемуарна спадщина першої половини – середини XIX ст., хоча й позначена в цілому помітним впливом «загальноімперського» світовідчуття, досить поширеного серед нащадків колишньої козацької старшини з часів занепаду Гетьманщини, все більшою мірою відображала явище, схарактеризоване знаним українським істориком Я. Й. Грицаком як «прискорене вичленування української ідентичності з загальноруського потоку»¹, зростання національної свідомості українців.

Притаманне початковому етапу Українського національного відродження – «добі харківських романтиків» – зацікавлення українською старовиною, вивчення традицій і звичаїв, вірувань і способу життя українського народу знайшло вияв і в мемуарних творах – спогадах та подорожніх і етнографічних нотатках того часу.

У цьому контексті варті уваги опубліковані 1816 р. в Харкові «Письма из Малороссии, писанные Алексеем Левшиным» («Листи з Малоросії, писані Олексієм Левшиним»), які містять складені істориком, географом, етнографом та публіцистом описи Полтави, Лубен, Києва, Чернігова, Городні та інших українських міст, авторські замальовки реальних спостережень за життям, звичаями, обрядами, характером українців². До цього ж сегмента мемуарів належать і нотатки І. С. Андрієвського (1835) з описом його подорожі материковою частиною тодішньої Таврійської губернії³, а також «Письма из Екатеринослава» («Листи з Катеринослава») викладача місцевої духовної семінарії Г. Я. Титова (1849)⁴.

Вирішальний поворот у суспільній думці й духовній аурі українського суспільства, який багато в чому визначив у подальшому ідейну спрямованість вітчизняної мемуарної творчості, а також розвиток справи збирання та публікування пам'яток минулого, пов'язаний з новим поколінням українських

¹ Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ : Генеза, 1996. С. 30.

² Левшин А. И. Письма из Малороссии, писанные Алексеем Левшиным. Харьков : Унив. тип., 1816. [6], 206 с.

³ И. А. [Андриевский И. С.]. Путевые заметки при объезде Днепровского и Мелитопольского уездов Таврической губернии в 1835 году. Одесса : Гор. тип., 1839. [2], 106, [1] с. Отт. из: Листки О-ва сел. хоз-ва Юж. России. 1838. № 3–5 ; 1839. № 2–3, 5/6. [В конце текста: И. А.].

⁴ Титов Г. Письма из Екатеринослава. Одесса : Тип. Брауна и К°, 1849. 165 с.

інтелектуалів, яке вийшло на суспільну арену на межі 1830–1840-х рр.⁵ До цієї нової генерації належали Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко. Її ідейне становлення знайшло яскравий вияв у діяльності таємного Кирило-Мефодіївського братства, значення якої було не стільки в площині конкретних справ, скільки, за висловом Я. Й. Грицака, в інтелектуальному внеску у формування нової української ідентичності, адже до того часу всі українські інтелектуальні явища були хоч і своєрідним, але все ж таки відображенням російського інтелектуального життя⁶.

Тематично авторів мемуарів XIX ст. цікавили насамперед найважливіші тогочасні політичні події: війна з наполеонівською Францією, повстання декабристів, події, пов'язані з польським національним рухом та його впливом на українське суспільство, Кримська війна 1853–1856 рр., скасування кріпацтва та реформи 60-х років, розгортання національного руху в Україні, зокрема – громадівський рух. Чимале місце в українському мемуарії належало спогадам про відомих вітчизняних діячів, події культурно-громадського життя, що відбувалися на теренах України. Географія видання спогадів: Київ, Харків, Одеса, Чернігів, інші міста.

Унікальною пам'яткою «усної історії» є опубліковані в Одесі в 1842 р. спогади одного з останніх січовиків-запорожців – козака Микити Леонтійовича Коржа (1731–1835)⁷. Зібрали й записали їх архієпископ Херсонський і Таврійський Гавриїл (світ. ім'я Василь Розанов) та єпископ Саратовський і Царицинський Яків (світ. ім'я Йосип Вечерков). Антрополог, етнограф, археолог Ф. К. Вовк (літ. псевд. Кондратович Ф.) під час своїх наукових експедицій записав та видав спогади й розповіді козаків про Задунайську Січ⁸. «Опис Запорозької Січі» (1766) залишив секретар Колегії закордонних

⁵ Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ : Генеза, 1996. С. 30.

⁶ Там само. С. 33.

⁷ Корж Н. Л. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа / [записали Гавриил, архиеп. Херсонский и Таврический, и Иаков, еп. Саратовский и Царицынский]. Одесса : Гор. тип., 1842. [6], 94 с.

⁸ Кондратович Ф. Задунайская Сечь : (по местным воспоминаниям и рассказам) : с прил. портр. живущего доселе запорожца А. И. Коломийца, плана и карты Сечи, а также вида Дунавца. Киев : Изд. редакции журн. «Киев. старина» : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. 116 с.

справ Російської імперії В. Чернявський⁹. Мемуарні матеріали про Івана Котляревського опублікував педагог, громадський діяч, біограф письменника С. П. Стеблін-Камінський¹⁰. Про досвід розвитку археології за кордоном ідеться у записках доктора класичної філології, історика античності, фахівця з римської та грецької історії і словесності, професора Новоросійського університету (Одеса) Ф. А. Струве. Він описує своє відрядження для встановлення наукових контактів із зарубіжними археологами з метою вивчення давньогрецької цивілізації на Північному узбережжі Чорного моря та придбання предметів старовини для університетського музею старожитностей і витончених мистецтв¹¹. Письменник, етнограф, громадський діяч Б. С. Познанський опублікував спогади про Польське повстання 1863 р.¹². Про питання розвитку шкільної освіти йдеться у спогадах В. Кулешова¹³, П. М. Солонини¹⁴, П. К. Борзаковського¹⁵, П. І. Клебановського¹⁶. Про події селянського повстання середини XIX ст. згадував протоієрей Василь Сікорський¹⁷.

⁹ Записки Василя Чернявського під назвою «Описание Запорожской сечи, состоящее въ четырехъ разделеніяхъ, показующихъ положеніе сечи, всехъ оной земель съ выгодами и лесными дачами, также соединеніе татаръ и происходящее отъ онаго запорожцамъ раззореніе» були видані як додаток до праці С. І. Мишецького «История о козакахъ запорожскихъ, какъ оныя издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в какомъ состояннии ныне находятся» (Одесса, 1852).

¹⁰ Стеблін-Каминский С. П. Воспоминания объ И. П. Котляревскомъ : (изъ записокъ старожила). Полтава : Тип. И. А. Дохмана, 1883. 44 с.

¹¹ Струве Ф. А. Путевые заметки : отчетъ ординар. проф. Ф. Струве о командировке его в Афины, Рим, Париж и Германию с 1 июня – 1 окт. 1868 г. Одесса : Тип. П. Францова, 1869. 54 с. Отт. изъ: Зап. Имп. Новорос. ун-та. 1868. Т. 3. Вып. 2–6.

¹² Познанский Б. С. Воспоминания о польскомъ восстаніи в Украине 1863 года. [Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1885]. 70 с. Отт. изъ: Киев. старина. 1885. Т. 13. № 11.

¹³ Кулешов В. Заметки и мысли : изъ дневника учителя Болград. жен. гимназии. Болград : Тип. Я. А. Иванченко, 1894. [4], 61 с.

¹⁴ Солонина П. Н. Воздвиженская сельскохозяйственная школа : (изъ личн. впечатлений). Чернигов : Зем. тип., 1893. 16 с. Відб. изъ: Зем. сб. Черниг. губ. 1893. № 8–9.

¹⁵ Борзаковский П. К. Передъ реформойъ бурсы : (изъ моихъ воспоминаний). Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, Н. Т. Корчак-Новицкого, 1898. 25 с. Отт. изъ: Киев. старина. Т. 46. № 9.

¹⁶ Клебановский П. И. Богуславское духовное училище : (по шк. воспоминаниямъ). Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1894. [2], 40 с.

¹⁷ Сикорский В., прот. Изъ воспоминаний потерпевшего во время крестьянскихъ волнений 1855 г. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. 21 с. Отт. изъ: Киев. старина. 1882. Т. 2. № 4.

У «Харківському збірнику» за 1891 р. (згодом виданий окремим відбитком) надруковано щоденник німецького вченого-природознавця Й. А. Гільденштедта¹⁸, який 1774 р. побував в експедиції в Україні. У передмові до щоденника Д. І. Багалій наголосив, що попри уривчастий характер записів вони мають непересічне історичне значення, оскільки містять цінний матеріал для характеристики побуту Слобідської України кінця XVIII ст.¹⁹

Вартий уваги досвід видання мемуарних наративів Харківським університетом²⁰ і заснованим 1877 р. при ньому Харківським історико-філологічним товариством, які мали свої друковані органи²¹. Також була започаткована традиція друкування спогадів про викладачів окремими книгами, меморіальними збірками та публікаціями на шпальтах переважно місцевих часописів на знак пошани («некрологічні спогади», спогади-некрологи)²². Такі публікації зазвичай мали назву «Пам'яті...». Вони сприяли персоналізації історії окремих галузей науки, української історії загалом та стали свідченням налагодження професійної комунікації в середовищі наукової та громадської спільноти.

Важливий сегмент тогочасного мемуарного наративу, який репрезентував наукове середовище Харківського університету, становлять невеликі за обсягом спогади-нарис про професорів університету – економістів К. К. Гаттенбергера (1844–1893)²³, І. М. Миклашевського (Міклашевсько-

¹⁸ Гильденштедт И. Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии : дневник, авг. – сент., 1774 г. / пер. и предисл. М. Н. Салтыковой ; примеч. Д. И. Багалая. Харьков : Тип. Губ. правления, 1892. [2], 89 с. Отт. из: Харьк. сб. 1891. Вып. 5.

¹⁹ Там само. С. 14.

²⁰ Див.: Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців : у 2 т. / уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв [та ін.]. Харків : Сага, 2008–2010.

²¹ «Сборник Харьковского историко-филологического общества» (1886–1914); «Вестник Харьковского историко-филологического общества» (1911–1914); «Записки Харьковского университета» (1874–1917, з перервою 1884–1893).

²² Термін «некрологічні спогади» про померлих професорів використано в дисертаційному дослідженні О. І. Красько «Джерела мемуарного характеру другої половини XX ст. – початку XXI ст. з історії Харківського університету» (Харків, 2017), термін «спогади-некрологи» – у статті О. Беззубець «Спогади-некрологи як різновид “тематичної” мемуаристики українського громадського руху другої половини XIX ст.» (*Український історичний збірник*, Київ, 2004. № 6. С. 344–354).

²³ Горнфельд А. К. К. Гаттенбергер : (из воспоминаний бывшего слушателя). *Харьковские губернские ведомости*. 1893. 26 июня (№ 163). С. 2–3 ; Алексеенко М. М. Воспоминания о профессоре Харьковского университета К. К. Гаттенбергере. Харьков : Тип. и литогр. М. Зильберберг и с-въ, 1904. 16 с.

го) (1858–1901)²⁴ та І. П. Сокальського (1830–1896)²⁵, історика-візантолога В. Г. Васильєвського (1838–1899)²⁶, математика В. Г. Імшенецького (1832–1892)²⁷, історика літератури О. І. Кирпичникова (1845–1903)²⁸, правознавців Л. М. Загурського (1847–1912)²⁹ та Д. І. Каченовського (1827–1872)³⁰, історика В. К. Надлера (1840–1894)³¹, мовознавця, фольклориста, філософа О. О. Потєбню (1835–1891)³², історика-мистецтвознавця Є. К. Редіна (1863–1908) та інших.

Зазначимо, що частина цих спогадів спочатку була опублікована в періодичних виданнях, а потім вони виходили окремими збірками. Наприклад, у «Записках Харківського університета» надруковано меморіальні матеріа-

²⁴ П-в Г. [Попов Г.]. Памяти профессора Ивана Николаевича Миклашевского. *Южный край*. 1901. 5 дек. С. 4.

²⁵ Сумцов Н. Ф. Памяти Ивана Петровича Сокальского. Харьков : [б. и.], [1896]. 10 с. Отг. из: Харьк. губ. вед. 1896. № 114.

²⁶ Бузескул В. П. Памяти В. Г. Васильевского. Харьков, 1899. 8 с. Отг. из: Харьк. губ. вед. 1899. № 132.

²⁷ А. Е. Лекции В. Г. Имшенецкого : (из воспоминаний слушателей). *Харьковские губернные ведомости*. 1892. 3 июня (№ 139). С. 2.

²⁸ Редин Е. К. Памяти профессора Александра Ивановича Кирпичникова. Харьков : Тип. Губ. правления, 1903. 10 с. ; Воронцова Л., Щепкин В., Долгов С. Памяти профессора Александра Ивановича Кирпичникова. Харьков : Печ. дело, 1904. 14 с. ; Сумцов Н. Ф. Памяти профессора Александра Ивановича Кирпичникова. Харьков : Печ. дело, 1904. 17 с. ; Тимофеев М. Памяти профессора Александра Ивановича Кирпичникова. Харьков : Печ. дело, 1905. 14 с.

²⁹ Верховский Н. Памяти профессора [Л. Н. Загурского]. *Утро*. 1912. 14 марта (№ 1597). С. 5.

³⁰ Де-Пуле М. Ф. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45, № 1. С. 75–115 ; № 2. С. 565–588 ; Лейбин П. Памяти Д. И. Каченовского. *Санкт-Петербургские ведомости*. 1873. 15 янв. С. 2 ; Стоянов А. Воспоминания о Д. И. Каченовском : биограф. очерк : публ. лекция, читанная 2-го февраля 1873 г. Харьков : Унив. тип., 1874. 36 с.

³¹ Вязигин А. Воспоминания о В. К. Надлере (1886–1890 гг.). *Харьковские губернные ведомости*. 1894. 2 апр. (№ 86). С. 2.

³² Горнфельд А. Лекции А. А. Потєбни : (из воспоминаний слушателя). *Харьковские губернные ведомости*. 1891. 29 дек. (№ 335). С. 2–3 ; Александр Афанасьевич Потєбня : † 29 ноября 1891 года в 4 часа пополудни : [некролог, с приложением его автобиографии и списка сочинений] / [собщ. В.]. Харьков : [б. и.], 1891. 47 с. ; Памяти Александра Афанасьевича Потєбни, 29 ноября 1891 г. Харьков : Тип. Счасни, 1892. 90 с.

ли про Д. І. Каченовського³³, К. К. Гаттенбергера³⁴, П. Г. Редкіна (Редькіна) (1808–1891)³⁵, П. Ф. Лесгафта (1837–1909)³⁶, які згодом стали частиною збірок або вийшли окремими відбитками³⁷. Специфіка цих мемуарних матеріалів у тому, що вони містять спогади про творчий доробок та педагогічну діяльність учених.

Окремими збірками вийшли спогади про історика літератури, культуролога О. І. Кирпичникова³⁸, правознавця Д. І. Каченовського³⁹, економіста, статистика І. М. Миклашевського⁴⁰, історика, архівіста Д. П. Міллера (1862–1913)⁴¹, археолога, історика, археографа В. Н. Юргевича (1818–1898)⁴² та інших. Вони містять некрологи, промови на вшанування пам'яті, спогади викладачів та співробітників університету, у яких відображено сюжети з особистого життя, професійної та громадської діяльності відомих учених, взаємини зі студентською аудиторією.

³³ Стоянов А. Н. Воспоминание о Д. И. Каченовском. *Записки Харьковского университета*. 1894. № 1. С. 1–26 ; Его же. Некролог Д. И. Каченовского. *Там же*. С. 33–37 ; Сокальский И. П., Стоянов А. Н. Речи, произнесенные у гроба Д. И. Каченовского, 23 декабря 1892 года. *Там же*. С. 27–33.

³⁴ Алексеенко М. М. Воспоминания о К. К. Гаттенбергере. *Записки Харьковского университета*. 1906. № 1. С. 11–21.

³⁵ Ярош К. Н. П. Г. Редкин как ученый : (речь, произнесенная на торжественном акте Имп. Харьк. ун-та 17 янв. 1899 г.). *Там же*. 1899. № 2. С. 1–12.

³⁶ Троцкий И. В. Памяти Петра Францевича Лесгафта. *Там же*. 1912. № 1. С. 1–11.

³⁷ Стоянов А. Н. Воспоминания о Д. И. Каченовском. Харьков : Тип. А. Дарре, [1894]. 40 с., 1 л. портр. Отт. из: Зап. Харьк. ун-та. 1894. Вып. 1.

³⁸ Памяти проф. Александра Ивановича Кирпичникова : сб. ст., некрологов, воспоминаний. Харьков : Печ. дело, [б. г.]. 174 с.

³⁹ Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г. : характеристики и воспоминания / В. А. Ястржембский, М. М. Ковалевский, А. Н. Фатеев, Н. Ф. Сумцов, Л. Л. Гиршман, А. П. Шимков. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1905. XIV, 93 с.

⁴⁰ Памяти профессора Ивана Николаевича Миклашевского : сб. речей, некрологов, воспоминаний, изданный Ист.-филол. о-вом при Имп. Харьк. ун-те / [В. Левитский, Д. И. Багалей, Н. А. Гредескул, Н. А. Максимейко, Л. Шепелевич, Н. Ф. Сумцов, М. Д. Линда, В. П. Бузескул, Г. П-в, А. Миклашевский, М. Дьяконов]. Харьков : Печ. дело, 1905. 34 с. : портр.

⁴¹ Памяти Дмитрия Петровича Миллера : [сб. ст.] / [Дм. Багалей, М. Слабченко, В. А. Барвинский]. Харьков : Печ. дело, [1914]. 23 с.

⁴² Маркевич А. И. Памяти вице-президента императорского Одесского общества истории и древностей Владислава Норбертовича Юргевича († 23 ноября 1898 г.). Одесса, 1899. 22 с. Отт. из: Зап. Одес. о-ва ист. и древн. 1900. Т. 22.

Практика видання спогадів про викладачів у контексті формування наукової комунікації та традиції була притаманна навчальним закладам України, зокрема Новоросійському університету в Одесі ⁴³, Київській духовній академії ⁴⁴, Імператорському університету Святого Володимира в Києві ⁴⁵, науковим товариствам ⁴⁶. Той факт, що дуже часто вміщені в наукових часописах та газетах спогади виходили окремими відбитками (або як додатки) чи видавалися окремими збірками, можна пояснити взаємопов'язаними процесами – удоступненням нових технологій книгодрукування та зростанням потреб читацької аудиторії в мемуарних наративах, прагненням більше знати про життя відомих персонажів, їхні взаємини, емоції та думки.

Варто зазначити, що власне самі професори університетів виявляли цікавість до жанру мемуарів ⁴⁷. Деякі з них залишили свої спогади про викладацьку та наукову роботу, наукові відрядження та стажування (В. І. Григорович ⁴⁸, О. О. Коротнєв ⁴⁹, І. П. Лазаревич ⁵⁰, Х. П. Роммель ⁵¹, І. П. Сквор-

⁴³ Див.: Новороссийский университет в воспоминаниях современников : сб. воспоминаний / авт.-сост. Ф. А. Самойлов. Одесса : Астропринт, 1999. 296 с.

⁴⁴ Див.: Памяти покойного профессора Ивана Игнатьевича Мальшевского. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1897. [2], 60 с. Отт. из: Тр. Киев. дух. акад. 1897. № 2 ; Титов Ф. И. Памяти Ивана Игнатьевича Мальшевского : (речь в торжеств. собр. членов Киев. славян. благотворит. о-ва 11 мая 1897 г.). Киев : Киев. славян. благотворит. о-во, 1898. 15 с. ; Певницкий В. Ф. Протоиерей Александр Михайлович Воскресенский [1828–1883], экстраординарный профессор Киевской духовной академии. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. [2], 39 с. Отт. из: Тр. Киев. дух. акад. 1884. Т. 1. Кн. 2.

⁴⁵ Новицкий О. М. Автобиографическая записка О. М. Новицкого. Киев : [б. и.], 1884. 40 с. Отт. из кн.: Биографический словарь профессоров и преподавателей Имп. Университета св. Владимира : (1834–1884) / сост. и изд. под ред. орд. проф. В. С. Иконникова. Киев : Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1884. [4], XXXVI, 816, II с.

⁴⁶ Афанасьев Г. Е. Воспоминания о Викторе Ивановиче Григоровиче. Одесса : Тип. Г. Ульриха, 1880. 13 с.

⁴⁷ Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX ст. : бібліогр. покажч. / уклад, вступ. ст. В. Ю. Івашенко ; наук. ред. С. І. Посохов. Харків : [б. в.], 2003. 60 с.

⁴⁸ Григорович В. Записка антиквара о поездке его на Калку и Калмиус, в Корсунскую землю и на южные побережья Днепра и Днестра. Одесса : Тип. П. Францова, 1874. 48, VI с., 1 л. карт.

⁴⁹ Коротнєв А. А. Экскурсия в Крым [весной 1893 г.] : (пещеры Качи-Калена и Черкес-Кермена). Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира В. И. Завадского, 1895. [2], 12 с. : черт.

⁵⁰ Лазаревич И. [П.]. Заметки о заграничном путешествии И. Лазаревича : [прибавление к протоколу О-ва харьк. врачей 1865 г. 20 февр.]. Харьков : [б. и.], 1865. [2], 29 с., 3 л. ил. ; Богомолов А. [И.]. Отчет о путешествии за границу, от 15-го мая по 1-е сентября 1869 года, Александра Богомолова. Харьков : Унив. тип., 1870. [2], 23 с., 2 л. ил.

⁵¹ Роммель Х. Ф. Пять лет из истории Харьковского университета : воспоминания проф. Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьк. ун-те (1785–1815) / пер. с нем. и предисл. Я. Балясного. Харьков : Унив. тип., 1868. [6], XIV, 111 с.

цов⁵², В. А. Удінцев⁵³), а також про подорожі за кордон (К. П. Паулович⁵⁴, О. І. Кирпичников⁵⁵) тощо.

На окрему увагу заслуговують спогади відомої педагогині, діячки народної освіти, письменниці та публіцистки Х. Д. Алчевської (1841–1920), життя якої є прикладом самовідданої праці на ниві народної освіти. Завдяки її зусиллям у Харкові було створено Товариство грамотності (1869) та громадську бібліотеку (1886; нині – Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка), відкрито першу жіночу недільну школу для дорослих (1892). У насиченому подіями житті Х. Д. Алчевської було безліч цікавих зустрічей з видатними та пересічними особистостями, які залишили слід у її пам'яті. Найважливіше вона занотувала в щоденнику, який вела ще зі шкільних років. Згодом вона видавала свої нотатки окремими книжечками⁵⁶ та друкувала в періодичних виданнях і збірниках⁵⁷.

Найціннішим виданням спогадів Х. Д. Алчевської є збірка «Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания» («Передумане і пережите. Щоденники, листи, спогади»)⁵⁸, яку було видано до 50-річчя її педагогічної та освітньої діяльності. Оскільки матеріал, яким оперували укладачі, був завеликий, до збірки вирішили залучити лише частину, але таким чином, щоб він характеризував як різні роки життя, так і різні сторони діяльності, «щоб у підсумку намалювався образ цієї жінки сильного духу й гарячого серця, яка віддала 50 років невпинної енергії та наполегливої праці на служіння

⁵² Шенталинский [Скворцов И. П.]. Из Букурьяни на Тбисхурское озеро. Харьков : Тип. газ. «Юж. край», 1895. [2], 61 с. Отт. из: Юж. край. 1895.

⁵³ Удинцев В. А. Специальные курсы в Парижском Юридическом факультете : [отчет о заграничной командировке]. Киев : Тип. Имп. ун-та св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1898. [2], 30 с. Отт. из: Унив. изв. 1898. № 11, ч. неофиц.

⁵⁴ Паулович К. Замечания об Италии и об островах Сицилии и Мальте, преимущественно же о Неаполе и окрестностях его. Из путешествия по Европе, части Азии и Африки. Отрывок III. Ч. 2-я Италии. Харьков : Унив. тип., 1861. 824 с.

⁵⁵ Кирпичников А. Из колыбели европейской цивилизации : [путешествие в Афины]. Одесса : Тип. «Одес. вестн.», 1890. 15 с. Отт. из: Одес. вестн. 1890. № 180.

⁵⁶ Алчевская Х. Д. История открытия школы в деревне Алексеевке Михайловской волости. Харьков : Тип. М. Зильберберга, 1881. 48 с. ; Ее же. Полгода из жизни воскресной школы : из записной тетради учительницы воскресной школы. СПб. : Тип. Скороходова, 1895. [2], 126 с.

⁵⁷ Алчевская Х. Д. Три дня в Полтаве. Южный край. 1903. 8 сент. ; Ее же. Украинский праздник. Просвещение. 1907. 28 янв. ; Ее же. Деревенские очерки. В пользу воскресных школ : сборник. М. : Изд. журн. «Рус. мысль», 1894. С. 160–183.

⁵⁸ Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания. М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1912. 466, [1] с., 3 л. портр.

справі народної освіти»⁵⁹. Також укладачі звертали увагу на те, що більша частина пропонованого матеріалу на час його створення не призначалася для друку: «...усі ці щоденники, нотатки, враження написані або для себе, або для тісного кола друзів і товаришів по справі»⁶⁰, але завдяки саме їм перед нами постає неординарна, обдарована, амбітна особистість, метою життя якої стало поширення освіти серед простого народу.

У результаті до збірки ввійшли уривки зі шкільного щоденника за різні роки, записи про догляд за пораненими під час Російсько-турецької війни 1877–1878 рр., спогади про зустрічі з письменниками, роздуми про життя в селі, уривки з опису поїздок до Полтави, Петербурга та Москви, розповідь про перебування на всесвітній Паризькій виставці 1889 р., нотатки, присвячені пам'яті відомих діячів народної освіти, описи відкриття окремих шкіл, шкільних свят, листи. Хронологічно спогади охоплюють період від 22 серпня 1871 р. до 31 січня 1912 р., завершуючись своєрідною автобіографією, викладеною в листі Х. Д. Алчевської до невідомого («Глибокошановний NN!»). Відповідаючи на запитання адресата, вона розповідає про свою любов до України, рідної української мови, народної пісні та про те, що «зробила в житті для своєї батьківщини, для свого народу»⁶¹. Крім повідомлення суто біографічних фактів, Х. Д. Алчевська пише про свою мрію навчити грамоти якомога більше українських жінок та про намір твердо йти наміченим шляхом, незважаючи на думки «вузьких патріотів», про ідеї та учасників харківської Громади, до якої енергійно долучилась у молоді роки, висловлює захоплення визначними діячами українського руху того періоду – Пантелеймоном Кулішем, Олексою Стороженком, Тадеєм Рильським, Борисом Грінченком, Василем Мовою⁶², Іваном Пулюєм, кожному з яких дає стислу характеристику⁶³.

⁵⁹ Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания. М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1912. 466, [1] с., 3 л. портр. С. 1.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Там же. С. 459.

⁶² Василь Мова присвятив Христині Данилівні, єдиній жінці в харківській Громаді, вірш, який вона подає у своїх спогадах (С. 453–454).

⁶³ Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания. М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1912. С. 452–453.

Перед нами постає образ людини, відданої справі просвітництва, громадської діячки, яка не поступалася своїми переконаннями, формування яких розпочалося в дитинстві й тривало в зрілому віці в умовах занурення в українську справу на тлі національного відродження 60-х років XIX ст. Спогади Христини Алчевської порівняно зі спогадами чоловіків характеризуються більшою емоційністю, гостротою сприйняття та художністю відображення, що робить їх неоціненним історичним джерелом і водночас ілюстрацією до процесу становлення її національної ідентичності, формування поглядів та переконань завдяки оточенню, у якому вона перебувала.

Знаменним явищем часу, що суттєво змінило місце мемуарію в інтелектуальному, духовному та інформаційному просторі України, стало широке розгортання публікації мемуарних пам'яток минулих часів та сучасних спогадів на сторінках преси, передусім у провідних літературно-наукових та громадсько-політичних часописах. Саме з середини XIX ст. надбанням широкої громадськості стали більшість тих мемуарних творів давньої України, про які вже йшлося у попередніх розділах.

Своєрідними «місцями пам'яті» були часописи: у Санкт-Петербурзі – «Основа: южно-русский литературно-ученый вестник» (1861–1862); у Києві – «Киевская старина» (1882–1906), «Архив Юго-Западной России» (1844–1914), «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца» (1879–1914), «Университетские известия» (1861–1919); в Одесі – «Записки Одесского общества истории и древностей» (1844–1919), «Записки Новороссийского университета» (1867–1913), «Известия Одесского библиографического общества» (1911–1916); у Сімферополі – «Известия Таврической ученой архивной комиссии» (1887–1920)⁶⁴; у Чернігові – «Земский сборник Черниговской губернии» (1869–1915; 1870–1912 – як щомісячник, 1913–1915 – окремими випусками); у Катеринославі – «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии» (1904–1915). Чимало спогадів про релігійних і церковних діячів та їхні власні мемуари друкувалися на шпальтах волинських, київських, одеських, подільських,

⁶⁴ Наступник – «Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии» (1927–1929).

полтавських, таврійських єпархіальних релігійних газет⁶⁵. Також губернська преса містила значний масив спогадів, які згодом виходили окремими виданнями⁶⁶.

Особливістю цього періоду у вітчизняній мемуарній традиції було поєднання кількох складників: по-перше, археографічне опрацювання мемуарного спадку та його оприлюднення на сторінках часописів; по-друге, істотне розширення кола мемуаристів; по-третє, поширення нових та подальший розвиток усталених жанрових форм (їх еволюціонування); по-четверте, за-

⁶⁵ Чижевский И. Л. Записка протоиерея Иоанна Чижевского о состоянии Харьковского училища девиц духовного звания за 12-летие его существования с 6 июля 1854 по 6 июля 1866 г. Харьков : Унив. тип., 1866. [2], 21 с. Отт. из: Дух. вестн. 1866. № 7 ; Хойнацкий А. Ф. Из воспоминаний и заметок бывшего послушника Почаевской Лавры при Базилианах : (материалы для истории унии 20-х г. текущего столетия). Почаев : Тип. Почаев. лавры, 1879. 28 с. Отт. из: Волын. епарх. вед. 1879. № 17, ч. неофиц. ; Павел (Алеппский), архидиак. Киев и его святыня в половине XVII века : (из путешествия антиохийского патриарха Макария, описанного его сыном, архидиаконом Павлом. [Киев] : Тип., аренд. С. Кульженко и В. Давиденко, [1873]. 78 с. Отт. из: Киев. епарх. вед. 1872. № 14–16, 18, 21, 23, 24 ; 1873. № 1 ; 1874. № 15 ; Кулжинский И. Г. Воспоминания старинного Черниговского семинариста. Чернигов : Губ. тип., 1877. 20 с. Отт. из: Прибавление к Черниг. епарх. изв. 1877. № 7, 8 ; Хойнацкий А. Ф. О смерти и погребении нежинского протоиерея и настоятеля Успенской церкви Феодора Евфимиевича Бордоноса, 13 февраля 1877 г. [Нежин : б. и., 1877]. 14 с. Отт. из: Черниг. епарх. изв. 1877. № 6–7 ; Рафальский Л. М. Путешествие по Кременецкому уезду Волынской губернии 1865 года. [Кременец] : Тип. Почаев. лавры, [1876]. 188 с. Отт. из: Волын. епарх. вед. 1876. № 5–7, 9–10, 14–19, 21–22 ; Палаузов Н. Х. Памяти М. А. Борисова, брата Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического. Одесса : «Славянская» тип. Н. Хрисогелос, [1889]. 12 с. Отт. из: Херсон. епарх. вед. 1889. № 21 ; Тихвинский П. П. Воспоминания о почившем святителе Михаиле, епископе Таврическом и Симферопольском. [Симферополь : б. и., 1899]. 9 с. Отт. из: Таврич. епарх. вед. 1899. № 4 ; Ковальницкий А. С. Стена плача иудеев в Иерусалиме и взгляд на евреев нашего времени : из путешествия в Святую землю протоиерея А. Ковальницкого. Почаев : Тип. Почаево-Успен. лавры, 1889. 54 с. Отт. из: Волын. епарх. вед. 1888. № 26–28, 30–32 ; [Чудновский С.]. Пятидесятилетний юбилей священника о. Стефана Митькевича. Чернигов : Губ. тип., 1884. [2], 6 с. Отт. из: Черниг. епарх. изв. 1884. № 19 ; Воспоминания о преосвященном Иннокентии [Борисове], как ректоре Киевской духовной академии : (реф., чит. 20 марта 1895 г. в собр. Церк.-археол. т-ва при Киев. дух. акад.). Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. [2], 22 с. Отт. из: Тр. Киев. дух. акад., 1895. № 4.

⁶⁶ П. К. [Александрович М. М.]. Из Канева в Чигирин и обратно : путевые записки. Чернигов : Губ. тип., 1860. 56 с. Отт. из: Черниг. губ. вед. 1860. № 30–34 ; Осовский Г. О. Из путевых записок по Житомирскому и Овручскому уездам в 1867 г. Ч. 1. Заметки геологические. Житомир : [Типо-литогр. А. Шадова], 1868. 68 с. Отт. из: Волын. губ. вед. 1868. № 21–24 ; Клобуцкий М. Мои отдельные мысли. Харьков : [б. и.], 1865. 14 с. Отт. из: Харьк. губ. вед. 1865. № 50, 55, 61, 68.

цікавленість наукового середовища мемуарним нарративом як історичним джерелом, що сприяло популяризації жанру та поступовій інтеграції в науковий дискурс.

Журнал «Основа: южно-русский литературно-ученый вестник»: перші спроби репрезентації українського мемуарного контенту в періодичних виданнях

Хронологічно практика систематичного публікування мемуарних матеріалів була започаткована першим українським суспільно-політичним і літературно-мистецьким часописом в Російській імперії «Основа», який виходив у Петербурзі від січня 1861 р. до жовтня 1862 р. і був центром української літератури та журналістики. На той час у Петербурзі згуртувалися українці, які переїхали до імперської столиці з різних причин: через неможливість провадити на батьківщині широку національно-культурну роботу; внаслідок службових переміщень; з метою досягнення певного кар'єрного рівня; щоб навчатися в найкращих в імперії навчальних закладах.

Однак перебування на чужині, у чужому оточенні змушувало українців по-новому дивитися на Україну, на рідний край і на самих себе. Їм бракувало свого світу, рідного дому. Відчуття одчуження від рідного краю стало каталізатором пробудження й загострення національної пам'яті та «...імпульсом до національної самоідентифікації»⁶⁷. Закономірним результатом цього в час демократичного піднесення і швидкоплинної ліберальної «відлиги» початку 60-х років постала ідея створення свого, українського, часопису – «товстого журналу», що свідчило про початок нового етапу розвитку національного письменства. Завданням такого часопису було актуалізувати й легітимізувати в період загальноросійського суспільного піднесення українську проблематику, заохотивши до літературно-публіцистичної праці та українознавчих студій кращих представників української інтелігенції.

Ідея створення свого часопису широко опанувала українську громаду в Петербурзі, об'єднавши навколо себе літераторів і науковців, що робило його не лише засобом національного самопізнання, а й інструментом комуні-

⁶⁷ Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...»: Гоголь і Шевченко: порівняльно-типологічні студії. Харків: Акта, 2001. С. 39. (Харк. шк.).

кації з Україною. Частина матеріалів друкувалася російською мовою, частина – українською ⁶⁸.

Часопис «Основа» об'єднав навколо себе національно свідому українську інтелігенцію, яка раніше згуртувалася на основі ідей Кирило-Мефодіївського товариства та обстоювала право української нації на вільний і всебічний розвиток. Видавці журналу: В. М. Білозерський (редактор), О. Ф. Кістяківський (Кістяковський) (секретар), М. Г. Щербак (випусковий редактор), Д. С. Каменецький (технічний редактор). Чільними авторами журналу стали П. О. Куліш, М. І. Костомаров. До кола активних дописувачів часопису ввійшли В. Б. Антонович, Ганна Барвінок ⁶⁹, П. Г. Житецький, П. С. Єфименко, М. О. Максимович, С. В. Руданський, О. П. Стороженко, П. П. Чубинський та інші. У першому (січневому 1861 р.) випуску було визначено мету видання, а саме зазначалось, що журнал буде відкритий для кожного, хто захоче чесно висловлювати свої думки щодо самостійності української мови та історії ⁷⁰.

У часопису друкували праці з історії, мовознавства, твори художньої літератури, бібліографію, історичні джерела, спогади, літературну критику і публіцистику, рецензії, епістолярій, вісті з регіонів, подорожні нотатки тощо. Усталених розділів часопис не мав, але мемуарні твори друкувались у рубриках «З народніх уст», «Людська пам'ять про старовину», «Оповідання з народніх уст», «Мысли Южнорусса».

Мемуарні матеріали стали важливим складником контенту часопису, їм відводилося місце майже в кожному випуску. Варто зазначити, що на його сторінках уперше був надрукований за автографом, із багатьма вимушеними купюрами й переробками тексту з огляду на цензуру, «Дневник Шевченко с 12 июня 1857 до 13 июля 1858 года» («Щоденник Шевченка з 12 червня 1857 до 13 липня 1858 року») ⁷¹, який багато в чому на ціле століття окрес-

⁶⁸ У часопису українською мовою друкували не лише художні твори, а й листи читачів, хроніку, природничі статті, однак наукові дослідження подавались російською. Усього було видано 22 номери: 1861 р. – 12 випусків, 1862 р. – 10.

⁶⁹ Справжні ім'я та прізвище – Олександра Михайлівна Білозерська-Куліш.

⁷⁰ Див.: Объявление о выходе «Основы». *Основа*. 1861. № 1. С. 2.

⁷¹ Дневник Шевченко с 12 июня 1857 до 13 июля 1858 года. *Основа*. 1861. № 5–12 ; 1862. № 1–8. З огляду на цензурні обмеження щоденник Шевченка містив численні купюри, багато прізвищ було зашифровано. Нині автограф щоденника зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, на сайті якого можна прочитати частину тексту, подану шрифтом, що є копією з почерку Шевченка (https://taras-shevchenko.com.ua/ua/diary_list/schodennik-shevchenka.htm).

лив провідне спрямування розвитку української національної патріотичної мемуарної традиції⁷².

Т. Г. Шевченко почав щоденник 12 червня 1857 р., після отримання звістки про можливе звільнення із заслання. Проте очікувати на визволення довелося близько року. Лише в березні 1858 р. він прибув до Петербурга, а в травні припинив робити щоденникові записи. Рукопис було подаровано М. М. Лазаревському.

«Щоденник» Т. Г. Шевченка (автор найчастіше називає його «журнал», а ще – «дневник», «памятная книга», «хроника», «верная хроника», «правдивые сказания», «записная тетрадь») став свідченням трансформації цієї жанрової форми мемуарної літератури. Серед інтенцій звернення митця до жанру записок можна назвати потребу занотовувати свої думки, вірші, інформацію про різні події, відвідані місця та про людей для запам'ятовування, а також задля автокомунікації, яка мала допомогти йому гармонізувати свій внутрішній світ.

Жанр щоденника Т. Г. Шевченка, на думку літературознавців, відрізняється від традиційного, «класичного» щоденникового жанру. Зокрема, Богдан Рубчак зазначає, що він «...стає ще більш захитаним: цей бо текст трохи щоденник, трохи подорожній нотатник, трохи “альбом”, а трохи якась антологія»⁷³. Отже, можемо констатувати зміну та розширення функцій щоденникових записів у цьому творі Т. Г. Шевченка – вони постали як засіб реалізації морально-інтелектуальних запитів особистості у відповідь на історико-культурні чинники та соціальні виклики. Щоденник втрачає інтимність та автокомунікативність як основні риси. Із записів «для себе» переорієнтовується на оприлюднення, що свідчить про його коекзистенційну спрямованість, адже від самого початку він розрахований на читача. Цим визначається і манера викладу матеріалу, і зміст щоденника. Відобразивши в записах

⁷² А. В. Ільків вважає, що друга половина XIX ст. стала початком повноцінного функціонування трьох модифікацій щоденника – фактографічного, белетризованого і белетристичного. Ця тенденція знайшла свій подальший розвиток. Див.: Ільків А. В. Жанр щоденника в українській літературі II половини XX – початку XXI століть : дис. ... канд. філол. наук. Івано-Франківськ, 2008. С. 12.

⁷³ Рубчак Б. Живописаний Шевченко : («Журнал» як текст). *Світи Тараса Шевченка* : зб. ст. до 175-річчя з дня народження поета. Нью-Йорк : Наук. т-во ім. Шевченка : Пролог (Сучасність), 1991. С. 67. (Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. Філол. секція ; т. 214) (Б-ка Прологу і Сучасности ; ч. 191.4).

картину свого духовного й морального життя з 12 червня 1857 р. до 13 липня 1858 р.⁷⁴ та реалізувавши психологічну потребу до самовираження, автор поєднав хроніку поточних подій із природним для поета художнім викладом та елементами белетристики⁷⁵.

Значення «Щоденника Шевченка» з точки зору еволюції мемуарного нарративу лежить передусім у площині визнання того, що він став важливим явищем суспільно-політичної думки та інтелектуальної історії XIX ст. Протягом усього часу триває комунікація автора з потенційними читачами, кожен з яких шукає і знаходить у записах чи митця, чи петербурзького франта, чи солдата царської армії, чи невдалого нареченого, чи простого дядька-оповідача. Геніальність поета дозволяє йому «...набудувати усі свої маски, може іронічно, майже безтурботно гратися ними, вдаючи навіть, що серед них він сам загубився»⁷⁶. Однією з причин гри в різне «я» дослідники називають те, що Шевченкові як емігранту через загрозу втратити ідентичність «...був потрібен такий іспит, таке самовипробування, така вправа – на порозі загроз і спокус, що на нього чекали. І тільки *писання як гра* могло дати йому нагоду для подібних експериментів»⁷⁷.

⁷⁴ З 21 травня до 12 липня 1858 р. в журналі нічого не записано. 12 липня 1858 р. Шевченко подарував його М. М. Лазаревському, а 13 липня вписав туди вірш «Сон».

⁷⁵ На сьогодні опубліковано значну кількість наукових літературознавчих розвідок щодо історії появи, мотивів написання та змісту щоденникових записів Тараса Шевченка: Момот Н. М. Психологія творчості Шевченка за матеріалами його Щоденника. *Тарас Шевченко і народна культура* : зб. пр. Міжнар. наук. Шевченків. конф. (20–22 квіт. 2004 р.). Черкаси : Брама-Україна, 2004. Кн. 2. С. 304–310 ; Її ж. Щоденник Т. Шевченка як творчо-психологічний та жанровий феномен : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Кіровоград, 2006. 20 с. ; Дудко В. Журнал «Основа» як проект петербурзької української громади. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. Київ, 2006. Вип. 13. С. 3–17 ; Його ж. Хто підготував першу публікацію щоденника Тараса Шевченка? *Сіверянський літопис*. 2010. № 2/3. С. 174–184 ; Його ж. Хронологія видання журналу «Основа». *Український археографічний щорічник*. Київ, 2013. Вип. 18. С. 272–295; Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : монографія. Дрогобич : Коло, 2012. 371 с.

⁷⁶ Рубчак Б. Живописаний Шевченко : («Журнал» як текст). *Світи Тараса Шевченка* : зб. ст. до 175-річчя з дня народження поета. Нью-Йорк : Наук. т-во ім. Шевченка : Пролог (Сучасність), 1991. С. 87. (Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. Філол. секція ; т. 214) (Б-ка Прологу і Сучасності ; ч. 191.4).

⁷⁷ Там само.

У сучасному соціокультурному просторі «Щоденник» Т. Г. Шевченка не втратив своєї пронизливої гостроти, оскільки це – не суха фіксація фактів і подій, а захоплива «експериментальна, “постмодерністська” повість»⁷⁸, що заворює можливістю перепрочитати застиглий образ великого Кобзаря та допомагає віднайти неординарну особистість. Мемуарний спадок митця, що не має часових / просторових обмежень, заслуговує на сучасні інтерпретації та є унікальним ресурсом для суспільної комунікації й налагодження міжпоколіннєвого діалогу.

Розуміючи значущість Шевченкового «Щоденника» для українського народу, його передрукували в 1893–1894 рр. у львівському часопису «Правда» під назвою «Записки, або Журнал Тараса Григоровича Грушівського-Шевченка» в українському перекладі⁷⁹. Зміну назви записок редколегія пояснює, посилаючись на самого автора: «З першого слова він свої щоденні замітки назвав – Записками, – хоча інде іменує і журналом»⁸⁰.

Передрук аргументується тим, що записки поета викликали громадський резонанс і були дуже популярні серед читачів, але стали бібліографічним раритетом (особливо в Галичині). Зазначалося також, що після смерті поета з'явилося багато видань про нього, які містили невивірену інформацію. А записи самого Шевченка проливали світло на деякі аспекти його життя.

Серед інших мемуарних публікацій часопису «Основа» вирізняється новими підходами до мемуарного жанру «Воспоминание о двух малярах» («Спогад про двох малярів») М. І. Костомарова⁸¹. Автор наводить паралелі між творчими долями двох митців – кріпака Грицька, чий талант не проявився на повну силу, і колишнього кріпака – художника й поета Тараса Шевченка. З обома він був знайомий. За словами М. І. Костомарова, постійні злидні маляра Грицька з часом приглушили його творчу натуру, мало що в житті тішило його, перестала цікавити краса природи. «Високі» думки покинули

⁷⁸ Рубчак Б. Живописаний Шевченко : («Журнал» як текст). *Світи Тараса Шевченка* : зб. ст. до 175-річчя з дня народження поета. Нью-Йорк : Наук. т-во ім. Шевченка : Пролог (Сучасність), 1991. С. 87. (Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. Філол. секція ; т. 214) (Б-ка Прологу і Сучасности ; ч. 191.4.

⁷⁹ Записки, або Журнал Тараса Григоровича Грушівського-Шевченка. *Правда*. 1893. Т. 18–19. Вип. 54–58 ; 1894. Т. 20–23. Вип. 59–68.

⁸⁰ Там само. 1893. Т. 18. Вип. 54. С. 441.

⁸¹ Костомаров Н. И. Воспоминание о двух малярах. *Основа*. 1861. № 4. С. 44–56.

його, краса більше не зачаровувала. Він став жити за принципом «що неможливо – про те й гадати не варто»⁸². Свою увагу він зосередив на описі селянського життя та добре знайомому йому українському селянському побуті.

Зовсім протилежною видалася доля Тараса Шевченка, який завдяки щасливому випадку спромігся скинути ланцюги кріпацтва і був відкритий «для високих дум, тяжких страждань і безсмертя»⁸³.

М. І. Костомаров також досліджує ідейно-естетичну тяглість давньої української поетичної традиції в творчості Т. Г. Шевченка⁸⁴, намагається з'ясувати сутність поняття «народність», проводить аналіз-порівняння творчості Т. Г. Шевченка та О. В. Кольцова.

Спогади М. І. Костомарова вирізняються широкою ретроспективою, включають значні просторово-часові межі, містять авторську концепцію української історії, мови та систему аргументації, що робить їх цікавими з погляду його відносин з обома згаданими митцями та вивчення інтелектуальної біографії самого автора.

Отже, можемо говорити про поєднання в праці історика, археографа, письменника, публіциста М. І. Костомарова спогадів та наукової рецепції української історії, що було новою тенденцією в еволюції мемуарного жанру.

Серед інших мемуарних наративів, надрукованих в «Основі», натрапляємо на спогади художника Л. М. Жемчужникова про Т. Г. Шевченка⁸⁵, громадсько-політичного діяча М. Я. Макарова про історика, етнографа М. А. Маркевича⁸⁶, журналіста, театрального критика М. Д. Мізку про катеринославського актора К. Т. Соленика⁸⁷, на автобіографію етнографа, фольклориста, педагога М. Т. Симонова⁸⁸ та ін.

⁸² Костомаров Н. И. Воспоминание о двух малярах. *Основа*. 1861. № 4. С. 47.

⁸³ Там же. С. 48.

⁸⁴ Там же. С. 52.

⁸⁵ Жемчужников Л. М. Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение. *Основа*. 1861. № 3. С. 1–21.

⁸⁶ Макаров Н. Я. Воспоминание о Н. А. Маркевиче. *Основа*. 1861. № 1. С. 293–297.

⁸⁷ Мизко Н. Д. Воспоминание о Соленике. *Основа*. 1861. № 2. С. 176–184.

⁸⁸ Симонов Матвій Терентійович (псевд. Номис; 1811–1851) – актор-комік, майстер імпровізації, один із засновників українського реалістичного театру. Своє дитинство описує в автобіографії під ім'ям Василя Петровича Білокопитенка. Див.: Номис М. Отрывки из автобиографии Василя Петровича Белокопытенко. *Основа*. 1861. № 3. С. 50–77 ; № 5. С. 25–45 ; № 6. С. 1–8 ; № 7. С. 34–43.

* * *

Соціально-політичні трансформації початку – середини XIX ст. спричинили розширення кола мемуаристів, зміну їхнього соціального статусу. На тлі руйнування традиційної станової ієрархії до мемуарної творчості все більше долучалися науковці, освітяни, церковні та релігійні діячі, які відчували потребу в самопізнанні через діалог – автокомунікацію. Саме жанр мемуарів найбільше сприяв цьому процесу. Одночасно зі зростанням інтересу авторів до мемуарного жанру спостерігалася підвищена зацікавленість читачів у них, оскільки вони були основою для суспільного діалогу та формування ідентичностей.

Інтерес редколегії часопису «Основи» до мемуарів був зумовлений бажанням ознайомити широку аудиторію з найкращими представниками української історії, культури та історичними подіями шляхом налагодження діалогу «автор мемуарів – читач». Адже виклад власного життєвого шляху або життєпису історичної постаті, з якою автор був знайомий (інколи із залученням документів / листів), визначення свого місця і ролі в окремих історичних подіях або опис події, учасником чи очевидцем якої був, оприлюднення досвіду та співвідношення його з внутрішнім світом героїв спогадів дають читачеві змогу зрозуміти природу вчинків, мотивацію дій та рішень автора і його оточення. Написані зазвичай у цікавій, публіцистичній формі, мемуари ставали найбільш затребуваними текстами часопису.

Спогади виходили також окремими книжками, збірками пам'яті (на пошану), друкувалися в періодичних виданнях університетів, товариств, губернських (світських та релігійних) газетах. Досить поширеною стала практика публікації меморіальних матеріалів про науковців, викладачів, релігійних діячів.

3.2. Українська мемуарна спадщина другої половини XIX – початку XX ст.

У часи найвищого піднесення Українського національного відродження, у другій половині XIX – на початку XX ст., вітчизняні мемуари перетворилися на важливий чинник формування історичної пам'яті, інтелектуального і культурного зростання, а також комунікації в середовищі патріотично налаштованої, національно свідомої частини суспільства.

Як і вся гуманітарна сфера – освіта, історичні дослідження, видавнича діяльність, мемуаристика – в Україні, особливо в її частині, підвладній на той час Російській імперії, розвивалася в умовах утисків проти національної культури, примусового насадження в свідомості людей ідей безроздільного панування російської мови, культури, ідеологічних нарративів самодержавства, важливим складником яких був постулат належності українців до «триєдиного» російського народу, відсутності в українців права на самостійний національний розвиток.

Криза самодержавно-кріпосницької системи, ліберальні реформи початку 60-х років XIX ст. і нетривале демократичне піднесення лише на короткий час послабили національний гніт в Україні. Ще під час Польського повстання 1863–1864 рр., яке виникло на хвилі європейських революційних і національних рухів у відповідь на придушення польської ліберальної опозиції і запровадження цензури та репресивно-поліційних порядків, царат, побоюючись піднесення українського руху, розгорнув систематичний наступ проти нього. Першим кроком у цьому напрямі стало запровадження так званого Валуєвського циркуляром (1863 р.) жорстких цензурних обмежень проти українського друку, а тотального характеру антиукраїнська кампанія набула після Емського указу (1876 р.), яким заборонялось видавати книжки на «малоросійському наріччі» та ввозити їх з-за кордону. Це були часи, коли, за висловом С. О. Єфремова, «запанувала темна, гнітюча реакція, з'явилися занепадницькі теорії “безполітичної культури”, “малих справ” у галузі українства та їм подібні прояви суспільної апатії і відчаю»⁸⁹. Тоді ж зазнав розгрому найбільш активний осередок українознавчих студій – Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві, який проіснував усього три роки.

Тиск зазначених обставин надзвичайно гнітив українське суспільство, консервував серед його освічених верств «малоросійську» свідомість з пригаманним їй усвідомленням України, її історії і культури, а отже й майбутнього, як частини «загальноросійського» часопростору. За метафоричним ви-

⁸⁹ Єфремов С. [Рец. на:] Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882–1906). Издание Полтавской ученой архивной комиссии. Составлен членами комиссии: И. Ф. Павловским, В. А. Щепотьевым, А. А. Явойским и Б. Д. Чигринцевым. Стр. 219. Полтава, 1911. *Українська життя*. 1912. № 2. С. 105–106.

словом Я. Й. Грицака, це були «мертві роки»⁹⁰, коли українське суспільство було позбавлене можливості виявляти свої політичні та культурні права.

Проте ці обставини не змогли завадити подвижницьким зусиллям невеликої ще на той час когорти патріотично налаштованих українських інтелектуалів, які гуртувались навколо університетів, Київської археографічної комісії, наукових товариств. Серед них переважали історики й літератори. Попри численні перешкоди вони саме в цей час чимало зробили для дослідження й пропаганди української героїчної історії, життя яскравих постатей минулого, пробудження впродовж останніх десятиліть XIX ст. національної свідомості та розуміння інтелектуальної і культурної самодостатності України.

Водночас для розвитку індивідуальної самосвідомості серед більш широкого загалу, яка знаходить вияв переважно в приватній мемуарній і епістолярній творчості, гнітюча політична атмосфера XIX ст. в Російській імперії багато в чому виявилася непереборною. Саме в цьому полягають причини кволоті громадської думки, що виявилася, зокрема, в обмеженості вітчизняного мемуарію – кількісно та ідейно, значному переважанні в ньому імперського дискурсу, причому не лише його консервативного, промонархічного спрямування, а й так званого загальноросійського ліберального, навіть радикального народницького і соціалістичного. У журнальних і книжкових публікаціях авторів з України, які виходили друком і в Україні, і за її межами, такі тенденції переважали. Чимало друкувалося в періодичній пресі та окремими виданнями спогадів консервативно налаштованих церковних діячів про померлих ієрархів, дорожніх нотаток з описом закордонних мандрів, спогадів-звітів про різні урочистості. Зрідка виходили друком і спогади про події політичного життя, витримані переважно в офіційному дусі. Решта мали чекати свого часу в рукописах. Для сучасних дослідників ці публікації відображають реалії тогочасного суспільного і культурного життя, ідейну атмосферу в тій частині України, яка перебувала під владою Російської імперії.

На Наддніпрянській Україні дієвим стимулом для збирання і видання української мемуарної спадщини, а головне – її широкого використання в дослідницькій роботі, у другій половині XIX ст. стала діяльність Київської

⁹⁰ Грицак Я. Нарис історії України : формування української модерної нації XIX–XX ст. 2-е вид. Київ : Генеза, 2000. С. 56.

археографічної комісії, у якій взяли участь провідні історики й археографи М. О. Максимович, В. Б. Антонович, М. І. Костомаров, О. М. Лазаревський, В. І. Щербина, М. Д. Іванишев, М. П. Василенко. Елементи так званих криптомемуарів – оригінальних спогадових вкраплень, записів вражень, суб'єктивних оцінних суджень, записаних зі слів учасників і свідків різного роду й масштабу подій минулого – рясніють у багатьох історичних документах козацької доби – заявах, духовних заповітах, свідченнях очевидців, скаргах, дописах, поясненнях тощо, систематизованих і опублікованих у численних виданнях Київської археографічної комісії, насамперед у багатотомному «Архиві Південно-Західної Росії»⁹¹, що виходив друком упродовж кількох десятиліть.

Та все ж найбільш репрезентативними у справі збирання, публікації і поширення спогадових наративів стали різноманітні періодичні видання, навколо яких об'єднувалися провідні інтелектуальні сили українського суспільства.

Журнал «Киевская старина»

Найбільші досягнення у справі збирання, осмислення та оприлюднення вітчизняної мемуарної спадщини пов'язані з заснованим у 1882 р. журналом «Киевская старина» (далі – КС). Він мав непересічне значення для еволюції української мемуарної традиції.

Інтелектуальне співтовариство Східної України на чолі з київською Громадою давно відчувало потребу в незалежному від впливу університету як державної установи, підтримуваному лише приватними пожертвами та передплатниками історичному журналі – науковому за змістом і національному за духом. Тим більше, що український рух уже мав досвід створення досить успішного видання свого часопису в Петербурзі.

Навколо ідеї заснування такого журналу на українських теренах об'єдналися провідні науковці та громадські діячі. Тому її можна вважати колективним викликом з боку української інтелігенції, яка розуміла важливість популяризації вітчизняної історії у справі збереження національної пам'яті та формування національної і громадянської самосвідомості.

КС стала першим в Україні журналом науково-просвітницького характеру, який виходив у Києві в 1882–1906 рр. Часопис був заснований з ініці-

⁹¹ «Архив Юго-Западной России» (Київ, 1859–1914) – 35-томна збірка історичних документів і літературних пам'яток Правобережної і Західної України XIV–XVIII ст.

ативи київської Старої громади для висвітлення здобутків історичної науки, ознайомлення читацького загалу з історико-культурною спадщиною українського народу, частину якої становили мемуари. Відмовившись від будь-якої політичної діяльності, члени громади зосередили свої зусилля на формуванні в суспільстві національної свідомості за допомогою культурно-освітньої та наукової роботи, що робило КС першим за часом появи науковим щомісячником з українознавства. Через абсолютну заборону української преси часопис видавався російською мовою. Лише з 1907 р., уже під назвою «Україна», він виходив українською⁹². КС мала широкий тематичний і хронологічний діапазон, який охоплював цілий комплекс гуманітарних дисциплін (історію, культурологію, літературознавство, фольклористику, етнографію, мовознавство тощо); видавалася за рахунок передплати та на кошти від пожертв громадівців і меценатів, що давало змогу, на відміну від університетських видань, займати більш патріотичну позицію.

Доробок КС у царині української історіографії високо оцінювали сучасники⁹³. Незаперечним є факт визнання українськими дослідниками часопису, з одного боку, як феномену етнокультурного життя, осередку культурно-національного руху України кінця XIX – початку XX ст. та прояву українського патріотизму, з другого – як фундаментальної джерелознавчої бази з історії України, літературознавства, археології, етнографії, фольклористики⁹⁴. Звичайно, треба враховувати те, що опубліковані на сторінках

⁹² У 1972 р. була спроба реанімувати журнал, але вийшло тільки 2 номери. 1992 р. видання журналу під назвою «Київська старовина» поновлено.

⁹³ Грушевський М. С. Споми́ни. *Київ*. 1988. № 12. С. 116–139 ; Данилов В. В. Литературные поминки. *Исторический вестник*. 1907. Т. 109. С. 205–212 ; Житецький Іг. «Киевская старина» сорок років тому : історичні нариси та споми́ни. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 125–146 ; Житецький Іг. «Київська старина» за часи Ф. Лебединцева (1882–1887). *Україна*. 1925. Кн. 6. С. 113–120 ; Житецький Іг. Перші роки «Київської старини» та М. І. Костомаров. *Україна*. 1926. Кн. 4. С. 97–120 ; Стороженко М. З мого життя / упоряд. тексту та іл., авт. вступ. ст. В. Ульяновський. Київ : Либідь, 2005. 432 с. та ін.

⁹⁴ Замлинський В. О., Палієнко М. Г. Журнал «Киевская старина» під царською цензурою. *Український історичний журнал*. 1993. № 10. С. 62–76 ; Палієнко М. Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). Київ : Темпора, 2005. 384 с. ; Палієнко М. Г. «Киевская старина» (1882–1906) : сист. покажч. змісту журн. Київ : Темпора, 2005. 606 с. ; Палієнко М. Г. «Киевская старина» (1882–1906) : хронол. покажч. змісту журн. Київ : Темпора, 2005. 480 с. ; Курбацька Т. В. Публікації мемуарів у журналі «Киевская старина» (1882–1906 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2011. 15 с.

журналу статті мають різний ступінь науковості й глибини дослідження та не позбавлені впливу царської цензури.

Значний внесок часопису й у науковому вимірі, адже він протягом понад 25 років був чи не єдиним друкованим органом української гуманітаристики на Правобережній Україні. Науковий рівень журналу забезпечували провідні українські вчені, зокрема М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, О. М. Лазаревський, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський, М. І. Петров, П. Г. Житецький, О. Ф. Кістяківський, О. І. Левицький, П. Г. Лебединцев, Ф. Г. Лебединцев, С. Т. Голубєв, П. О. Терновський, І. Г. Малишевський та інші.

На сторінках КС друкували наукові й документальні матеріали / джерела – історичні, археологічні, етнографічні, філологічні, літературні, джерелознавчі, бібліографічні, критичні. Майже всі відомі українські вчені, літератори співпрацювали з цим виданням, яке за глибиною матеріалів і тематикою публікацій було науковим осередком і свого роду «місцем пам'яті». Співпраця з часописом мала вплив на всіх, хто був із ним пов'язаний, про що свідчать наукова комунікація між ученими, особиста дружба та численні спогади.

Непересічне значення КС вже після припинення її виходу С. О. Єфремов убачав у тому, що вона була єдиним українським науковим виданням, єдиною трибуною, з якої могли лунаєти голоси українських учених, «...єдиним притулком гваної української літератури та не існуючих досі критики і публіцистики (останні – за необхідністю – російською мовою)»⁹⁵. Факт виходу журналу, на його думку, слугуватиме постійним нагадуванням про необхідність справжньої, не половинчастої української преси. Завдяки зусиллям редколегії часопису було створено цілу бібліотеку з українознавства, обійти яку не могла «жодна особа, яка серйозно цікавиться долями української науки та рідного слова, а тим більше працює в якійсь галузі українознавства»⁹⁶. І коли, як зауважував С. О. Єфремов, виникла українська преса, поважний журнал зі спокійною совістю міг сказати: «Нині відпускаєш»⁹⁷.

⁹⁵ Єфремов С. [Рец. на:] Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882–1906). Издание Полтавской ученой архивной комиссии. Составлен членами комиссии: И. Ф. Павловским, В. А. Щепотьевым, А. А. Явойским и Б. Д. Чигринцевым. Стр. 219. Полтава, 1911. *Українська життя*. 1912. № 2. С. 106.

⁹⁶ Там же. С. 105.

⁹⁷ Там же. С. 106.

Об'єднавши навколо себе провідні сили української інтелігенції, часопис перетворився на один із потужних консолідуючих чинників у житті української нації останньої чверті XIX ст. та заклав основи наукового опрацювання українознавчих проблем (української історіографії, етнографії, літератури, мовознавства тощо), сприяв формуванню історичних поглядів та національної самосвідомості цілого покоління українських діячів з метою протистояння уніфікаційній політиці самодержавства.

Видання мемуарів стало одним із програмних напрямів роботи часопису. Зокрема, у затвердженій міністром внутрішніх справ М. І. Ігнат'євим 17 жовтня 1881 р. програмі історичного журналу КС зазначалося, що на його сторінках знайдуть місце як «...самостійні дослідження з історії південної Росії, так і зібрані матеріали для неї – у вигляді особливо цінних історичних документів, мемуарів, хронік, щоденників, записок, спогадів, повістей, біографій, некрологів...»⁹⁸. Тож у випусках КС можна знайти всю палітру жанрових різновидів мемуарів: спогади про окремі історичні події, заклади освіти, релігійне життя, а також автобіографічні й біографічні мемуари, історико-мемуарні повісті, щоденники та записки. Загалом протягом 1882–1906 рр. надруковано понад 280 мемуарних джерел, що різняться як за тематикою, обсягом, жанрами, повнотою, так і за наявністю чи відсутністю в них науково-довідкового апарату⁹⁹.

Дослідники виокремлюють три періоди в діяльності КС, які пов'язані зі зміною редакторів часопису: 1882–1887 рр. – Ф. Г. Лебединцев; 1888–1892 рр. – О. С. Лашкевич, згодом Є. О. Кивлицький (Ківлицький); 1893–1906 рр. – В. П. Науменко¹⁰⁰.

Хоча мемуарам у журналі відводилося значне місце, проте кожний період мав свої особливості щодо публікації спогадів. Тематичне спрямування мемуарних публікацій на сторінках часопису багато в чому залежало від суспільно-політичних умов, особистих уподобань та громадської позиції редакторів. За поміркованого редакторства Ф. Г. Лебединцева мемуарній

⁹⁸ Див.: Палієнко М. Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). Київ : Темпора, 2005. С. 157–158.

⁹⁹ Для підрахунків тут і далі використано випуски журналу КС та довідкові видання: Палієнко М. Г. «Киевская старина» (1882–1906) : сист. покажч. змісту журн. Київ : Темпора, 2005. 606 с.; Палієнко М. Г. «Киевская старина» (1882–1906) : хронол. покажч. змісту журн. Київ : Темпора, 2005. 480 с.

¹⁰⁰ Палієнко М. Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). Київ : Темпора, 2005. С. 6.

літературі приділялося найбільше уваги, оскільки в умовах жорсткого цензурного тиску було неможливо публікувати україномовні та українофільські документи чи дослідження. А мемуарні тексти не мали громадсько-політичної спрямованості та друкувалися російською мовою. Такий підхід до наповнення журнального контенту був тоді, мабуть, єдино можливим та свідчив про адекватну редакційну політику. У той період було надруковано понад 100 мемуарів різних жанрів і тематики, що стало рекордом для часопису.

За часів О. С. Лашкевича та Є. О. Кивлицького простежується тенденція до зменшення кількості опублікованих мемуарних матеріалів. Це можна пояснити тим, що основну частину мемуарів з родинних архівів було надруковано в попередній період. Водночас набула поширення практика публікування мемуарів одного автора протягом цілого року (записки М. С. Чайковського, А. Я. Солтановського, щоденник Я. А. Марковича тощо).

За редакторства В. П. Науменка посилилась українофільська та громадсько-політична спрямованість журналу. Редактор прагнув до видання якомога більшої кількості українських літературних творів, користуючись зменшенням цензурного тиску. Водночас на тлі збільшення частки художніх творів (майже вдвічі) залишалась тенденція до зменшення кількості мемуарних публікацій.

Розглянемо надруковані на сторінках КС матеріали мемуарного характеру за окремими жанрами з огляду на соціальний статус авторів, тематику та рівень археографічного опрацювання текстів.

За нашими підрахунками, у 1882–1906 рр. у часопису надруковано 9 *автобіографій*. Цей жанр, як уже зазначалося, був мало поширеним в Україні аж до кінця XIX ст., тому поява такої значної кількості автобіографій на сторінках часопису засвідчила певний інтерес громадськості та усвідомлення редакційною колегією їх значення у справі актуалізації в суспільстві автопрезентації особистості.

Публікація автобіографій ¹⁰¹ в КС має значення для дослідження життєвого досвіду авторів та є важливим джерелом вивчення внутрішнього світу й переживань представників різних прошарків українського суспільства XVIII–XIX ст. У часопису знаходимо автобіографії історика, літературознавця М. О. Максимовича, правознавця О. Ф. Кістяківського, історика, археогра-

¹⁰¹ Див.: Додаток до розділу 3.2 «Автобіографії».

фа О. М. Лазаревського, священника І. М. Турчиновського, історика, письменника С. В. Лукомського, письменників С. Л. Геєвського ¹⁰² та Я. І. Щоголіва ¹⁰³, краєзнавця Волині А. Д. Сендульського ¹⁰⁴, полтавського чиновника І. І. Сердюкова ¹⁰⁵.

Автобіографії містять цінну інформацію про життєвий досвід, кар'єрні віхи, фахові досягнення особистостей. У них яскраво відображено творчу лабораторію авторів, їхні мотиви, устремління, інтелектуальну атмосферу та культурне середовище доби. Чим неординарнішою була постать, тим більш захопливий опис її життя, де вона постає не як пасивний реєстратор подій, а як активний діяч, «людина свого часу». Звичайно, треба враховувати, що автобіографії притаманний суб'єктивізм, який накладає відбиток на інтерпретацію подій. Та попри будь-які застереження автобіографія є цікавою як відображення процесу становлення особистості, еволюції моральних пошуків автора, на яких позначились головні тенденції розвитку духовної культури українського суспільства ХІХ – початку ХХ ст.

Не менш інформаційно насиченими були надруковані в часопису *щоденники* ¹⁰⁶ – лубенського полковника П. Д. Апостола, діячів Гетьманщини Я. А. Марковича та М. Д. Ханенка, білоруського мемуариста Ф. М. Євлашевського ¹⁰⁷, любителя української старовини В. Я. Ломиковського ¹⁰⁸,

¹⁰² Геєвський Степан Лукич (1813–1862) – письменник. Навчався на юридичному ф-ті Харківського ун-ту. Автор кількох повістей, віршів (які не принесли йому визнання) та «Описания Зеньковского уезда Полтавской губернии».

¹⁰³ Щоголів (Щоголев) Яків Іванович (1824–1898) – письменник, представник Харківської школи романтиків. Автор збірок поезій «Ворскла» (1883) та «Слобожанщина» (1898).

¹⁰⁴ Сендульський Аполлон (Аполлоній) Дорофійович (1830–1882) – громадсько-культурний і освітній діяч, краєзнавець Волині, священник. Автор перших статей з історії, археології та етнографії Волині.

¹⁰⁵ Сердюков Іван Іванович (1803–1886) – письменник. Навчався в Харківському ун-ті. Автор статей із сільського господарства, які були надруковані в «Земледельческой газете» за 1844–1849 рр. та в «Трудах Вольно-экономического общества» за 1850 р., кількох комедій і повістей, автобіографії.

¹⁰⁶ Див.: Додаток до розділу 3.2 «Щоденники».

¹⁰⁷ Євлашевський (Євлашовський) Федір Михайлович (1546–1604) – білоруський мемуарист, письменник, помічник судді, кальвініст (з 1566 р.). У його щоденнику вміщено інформацію про культурно-релігійне середовище й політичне життя того часу.

¹⁰⁸ Ломиковський Василь Якович (1777 – бл. 1848) – агроном, історик-аматор, етнограф, перекладач, збирач українських старожитностей. З роду Ломиковських і гетьмана Данила Апостола. Збирав і опрацьовував історико-етнографічні матеріали, записував слова українських дум, розповіді про місцеві пам'ятки, звичаї та події з минулого життя краю.

польського мемуариста С. Освенціма¹⁰⁹, статс-секретаря Катерини II А. М. Грибовського¹¹⁰. Усі щоденникові публікації готували до друку й археографічно опрацьовували (переклад, дані про історію написання, примітки) відомі історики. О. М. Лазаревський, зокрема, віднайшов та підготував до друку щоденники представників козацької старшини XVIII ст. П. Д. Апостола, Я. А. Марковича, М. Д. Ханенка (за 1727–1753 рр.), збирача українських старожитностей В. Я. Ломиковського; В. Б. Антонович – щоденники Ф. М. Євлашевського та С. Освенціма; Ф. Д. Николайчик зробив переклад з польської щоденника невідомого автора про події 1625 р. в Україні.

Систематичне видання щоденників пов'язане з інтересом до наукових історичних студій на тлі нових суспільно-політичних умов XIX ст. та необхідністю розширення джерельної бази, у тому числі й за рахунок опублікування матеріалів польських (Станіслав Освенцім), білоруських (Федір Євлашевський), російських (Адріан Грибовський) авторів, які описували свої враження від перебування на українських землях.

Одним із різновидів мемуарної літератури, представлених у журналі КС, були *подорожні нотатки*. Цей жанр, відомий в Україні з XII ст., набув поширення лише в XIX ст., переважно завдяки появі періодичних видань. Упродовж 1882–1906 рр. на сторінках КС опубліковано тридцять шість текстів, які можна віднести до жанру подорожніх записок¹¹¹. Серед авторів зустрічаємо політичного, церковного й освітнього діяча Петра Могилу, судового урядника козацької старшини І. О. Острозького-Лохвицького¹¹², військового та політичного діяча, письменника М. С. Чайковського (Мехмета Садик-пашу)¹¹³,

¹⁰⁹ Щоденник Станіслава Освенціма (про автора див. прим. 129 на с. 56) містить опис Охматівської кампанії проти кримців (1644), козацьких воєн 1650–1651 рр. (у т. ч. опис Берестецької битви 1651 р.).

¹¹⁰ Грибовський Адріан Мойсейович (1766–1833) – державний діяч, статс-секретар Катерини II. Походив із старовинного українського роду Сулим. Автор «Записок о Екатерине Великой кавалера А. М. Грибовского» (М., 1847).

¹¹¹ Див.: Додаток до розділу 3.2 «Записки».

¹¹² Острозький-Лохвицький Іван Осипович (1749–1825) – дворянин, судовий урядник козацької старшини. У 1790-х роках кілька разів обирався асесором Новооскольського земельного суду (нині – Белгородська обл., РФ).

¹¹³ Чайковський Михайло (Міхал) Станіславович (Michał Czajkowski; Мехмет Садик-паша, Mehmet Sadık Paşa; 1804–1886) – польський політичний і військовий діяч, письменник, мемуарист.

історика М. І. Костомарова, педагога А. Я. Солтановського ¹¹⁴, правознавця М. Д. Іванишева ¹¹⁵.

У цей самий час публікуються записки іноземців, які подорожували Україною. У них репрезентовано, так би мовити, «погляд зі сторони» – сприйняття характерних рис українського народу, його культури та побутових звичок іноземцями. Це записки венеціанця Альберто Віміні ¹¹⁶; поляків Якова Собеського ¹¹⁷, Станіслава-Яна Яблоновського ¹¹⁸, Карла Хоєцького, Едуарда Хлопицького ¹¹⁹, чеського етнографа Франтішека Ржегоржа ¹²⁰; французького барона Франсуа де Тотта ¹²¹, російських дослідників І. Я. Акинфієва ¹²², Є. Л. Маркова ¹²³.

¹¹⁴ Солтановський Автоном Якимович (1826–1886) – педагог і мемуарист, родом зі східного Поділля. Автор «Записок», що охоплюють 1846–1867 рр.

¹¹⁵ Іванишев Микола Дмитрович (1811–1874) – правознавець, доктор російського законодавства (1840), ординарний професор (1840).

¹¹⁶ Альберто Віміна да Ченедда (Alberto Vimina da Ceneda, справжнє ім'я Мікеле Б'янкї (Michele Bianchi); 1603–1667) – венеціанський священник, поет і дипломат. Як посол Венеціанської республіки 1650 р. був з дипломатичною місією у Богдана Хмельницького. Автор записок, виданих під назвою «Донесення венеціанця Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком (1656 г.)» (КС. 1900. Т. 68. № 1). До друку підготовлені Н. В. Молчановським.

¹¹⁷ Собеський Яків (Якуб) (Jakub Sobieski; 1590–1646) – державний і військовий діяч Речі Посполитої, дипломат, мемуарист.

¹¹⁸ Яблоновський Станіслав-Ян (Stanisław Jan Jabłonowski; 1634–1702) – державний і військовий діяч Речі Посполитої, руський воєвода, великий гетьман коронний, краківський каштелян. Автор твору, виданого під назвою «Записки руського воєводи Яна-Станіслава Яблоновського 1698–1700 рр.» (КС. 1882. Т. 1. № 1).

¹¹⁹ Хлопицький Едуард (Edward Chłopicki; 1826 або 1830 – 1894) – польський літератор, етнограф, мандрівник. Автор твору, надрукованого під назвою «От Случи до Буга. Путевые заметки Эд. Хлопицкого» (КС. 1890. Т. 29. № 5). Перекладено з польської та підготовлено до друку Н. В. Молчановським.

¹²⁰ Ржегорж Франтішек (František Řehoř; 1857–1899) – чеський етнограф, поборник національного відродження українців, вивчав фольклор українців Галичини (бойків, гуцулів, лемків). Автор записок «Из Львова в Коломью» (КС. 1896. Т. 52. № 1) та «Из Коломьи в Косов». Друга частина була надрукована А. І. Степовичем з підзаголовком «Из нотаток під час подорожі Галичиною чеського етнографа Фр. Ржегоржа» (КС. 1896. Т. 54. № 9).

¹²¹ Тотт Франсуа де (François de Tott; 1733–1793) – французький дипломат, генерал, мандрівник, барон угорського походження. Автор твору «Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию» (КС. 1883. Т. 7. № 9–10). Підготувала до друку С. М. Єгунова-Щербина.

¹²² Акинфієв Іван Якович (1851–1919) – ботанік, дослідник Катеринославської губ., педагог, громадський діяч.

¹²³ Марков Євген Львович (1835–1903) – письменник-мандрівник, літературний критик, етнограф, кримознавець.

У подорожніх записках ідеться про різноманітні факти з історії та побуту українців (Ф. Ржегорж, А. Я. Солтановський, Е. Хлопицький, М. Д. Іванишев, М. І. Петров); про порядки в державних установах, звичаї різних верств населення (І. О. Острозький-Лохвицький, В. Г. Полетика та інші); про окремі історичні події та місце авторів записок у них (А. Віміна, Я. Собеський, Б. Балака, С.-Я. Яблоновський, Ф. де Тотт, К. Хоєцький, І. М. Сбітнев, Л. В. Падалка, М. С. Чайковський та інші); про окремі товариства, гуртки на українських теренах у XIX ст. (М. І. Костомаров, В. І. Ярославський) та окремих осіб (П. Д. Селецький, А. П. Рудиковський, М. В. Стороженко).

Масив подорожніх записок відображає розмаїття сюжетів та презентує широке коло авторів, різних за соціальним статусом, професіями та національністю. Аналітика цих творів дає змогу вивчати авторські рефлексії на перебіг історичних подій в Україні, уявляючи при цьому й творчу лабораторію кожного з авторів записок.

Найчисельнішу групу мемуарних джерел, представлених у часопису КС, становлять *спогади*¹²⁴. Тут доречно зауважити, що спогади (мемуарна оповідь) належать до творів зі структурою, складнішою за щоденникову, оскільки вирізняються широкою ретроспективою, значними просторово-часовими межами, селективними принципами добору фактографії, складною композицією, інколи спираються на певні аксіологічні (ціннісні) приписи, своєрідну систему аргументації, певне коло джерел та авторську концепцію. Категорія мемуаристів, яким властиві такі мемуарні практики, виділялася з-поміж широкого загалу сучасників підвищеним усвідомленням власного «я» та загостреною рецепцією дійсності.

Зазначену групу джерел можна поділити на історичні мемуари, які стосуються окремих подій історії України, її освіти, релігії, війська, інших сфер життя, та біографічні мемуари, які містять спогади про окремих діячів. Останні є особливо цікавими для нас, адже в них ідеться про людей, чие життя та творчість стали прикладом служіння ідеї боротьби за українську національну ідентичність та соціальну рівність.

Значний масив спогадів, надрукованих у КС, присвячено Т. Г. Шевченку. Це спогади його сучасників: українських істориків, письменників, худож-

¹²⁴ Див.: Додаток до розділу 3.2 «Спогади». (Через обмеженість місця в додатку подано лише спогади окремих видатних осіб про своє життя та спогади про історичних діячів.)

ників, видавців, які були особисто знайомі з поетом (Г. М. Честахівський¹²⁵, Ф. М. Лазаревський¹²⁶, М. К. Чалий¹²⁷, В. Л. Беренштам¹²⁸ та інші); тих, хто лише епізодично стикався з ним (Б. Г. Суханов-Подколзін¹²⁸, К. М. Оберучев¹³⁰, О. Груновський¹³¹, Є. М. Косарев¹³² та інші); його особистих знайомих (В. Я. Карташевська¹³³, З. Ф. Недоборовський¹³⁴, Н. І. Ускова¹³⁵);

¹²⁵ Честахівський Григорій Миколайович (1820–1893) – український художник. Познайомився з Т. Г. Шевченком 1858 р. в Петербурзі, часто бачився з ним. Друкуючи записи Честахівського, редакція журналу «Киевская старина» у примітці характеризувала його як одного з представників «невеликого гуртка приятелів Т. Г. Шевченка в останні два роки його життя». Навесні 1861 р. Честахівський супроводжував (разом з О. М. Лазаревським) труну з тілом поета з Петербурга до Києва та з Києва до Канева і був одним з організаторів поховання його на Чернечій горі. Притягався до відповідальності за «підбурливі розмови» серед селян.

¹²⁶ Лазаревський Федір Матвійович (1820–1890) – один із братів Лазаревських, з якими приятелював Т. Г. Шевченко. Познайомився з поетом 1847 р. в Оренбурзі (де з 1845 до 1854 р. був чиновником Прикордонної комісії), багато допомагав йому під час заслання, згодом зустрічався з ним у Петербурзі й Україні.

¹²⁷ Чалий Микола Корнійович (1816–1907) – педагог, культурно-освітній діяч, директор Ліцею князя Безбородька (Ніжин), бібліограф Т. Г. Шевченка. Автор спогадів про Т. Г. Шевченка, з яким познайомився 1859 р. в Києві. Одним із перших почав збирати мемуарні, епістолярні та інші матеріали до життєпису Шевченка, видав книжку «Жизнь и произведения Тараса Шевченко. (Свод материалов для его биографии)» (Київ, 1882) – одну з перших біографій поета.

¹²⁸ Беренштам Вільям Людвігович (1839–1904) – археолог, педагог, громадський діяч. Редактор петербурзьких видань «Кобзаря» 1883 і 1884 рр.

¹²⁹ Суханов-Подколзін Борис Гаврилович (1847–1904) – полковник. Хлопчиком у 1858–1860 рр. брав у Т. Г. Шевченка уроки малювання.

¹³⁰ Оберучев Костянтин Михайлович (1865–1929) – військовий і політичний діяч, командувач Київського військового округу.

¹³¹ Груновський Олексій – відставний солдат, який служив разом з Т. Г. Шевченком у Новопетровському укріпленні.

¹³² Косарев Єгор Михайлович (1818–1891) – штаб-капітан, командир роти І Оренбурзького лінійного батальйону Новопетровського укріплення, у якому служив Т. Г. Шевченко. Його спогади надрукував К. М. Оберучев. Дослідники вважають, що в цих мемуарах, написаних через багато років після смерті поета, автор перебільшує свою роль у його долі.

¹³³ Карташевська Варвара Яківна (1832–1902) – петербурзька знайома Т. Г. Шевченка. Родом з Чернігівщини. Сестра журналіста, громадського діяча М. Я. Макарова. Шевченко познайомився з нею 14 квітня 1858 р., бував у неї на літературних вечорах, намалював портрет її дочки Надії (не зберігся).

¹³⁴ Недоборовський Зосим Федорович – чиновник митниці Петербурзької комісаріатської комісії. Познайомився з Т. Г. Шевченком у Петербурзі наприкінці його життя завдяки С. С. Гулаку-Артемівському. Брав участь в описі поетового майна.

¹³⁵ Ускова Наталія Іракліївна (1853–1918) – старша дочка коменданта Новопетровського укріплення І. О. Ускова. Т. Г. Шевченко малював її портрети. Оскільки її спогади записав і надрукував її чоловік М. С. Заряно, то авторство належить йому.

тих, хто знав про нього з розповідей своїх близьких (Н. М. Кибальчич ¹³⁶, К. Ф. Юнге ¹³⁷).

Немало мемуарних матеріалів опубліковано й про знаного громадсько-го діяча, історика і мислителя, одного з засновників Кирило-Мефодіївського братства М. І. Костомарова, який одним із перших визначив пріоритетність у вивченні й висвітленні минулого — не як опису окремих подій і осіб, а як дослідження історії народу в його соціокультурній цілісності та єдності найрізноманітніших сфер життя. Свої спогади про різні періоди його біографії залишили дружина А. Л. Костомарова (дівоче Крагельська), приятель Г. С. Вашкевич ¹³⁸, а також В. Л. Беренштам, К. Ф. Юнге. Г. С. Вашкевич згадує про спільну роботу з М. І. Костомаровим над перевиданням «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. Д. К. Мороз ¹³⁹ залишив спогади про спілкування з М. І. Костомаровим щодо випуску шкільних підручників українською мовою.

М. В. Шугуров підготував до друку знайдені ним мемуари Є. Ф. Тимківського ¹⁴⁰, спогади М. О. Максимовича про Тимківських та видав власні спогади про О. В. Марковича.

Знаходимо також окремі публікації, присвячені редактору журналу КС О. С. Лашкевичу (автор В. Л. Беренштам), професору київського Університету Св. Володимира М. Д. Іванишеву (автор Феофан Лобода – псевдонім Ф. Г. Лебединцева).

Редакція часопису доклала чимало зусиль для того, щоб на його сторінках публікувалися мемуари сучасників та спогади про відомих діячів українсь-

¹³⁶ Кибальчич Надія Матвіївна (дівоче Симонова, псевд. Наталка Полтавка; 1857–1918) – письменниця, перекладачка. Спогади про Т. Г. Шевченка написані нею за розповідями її матері Забіли Надії Михайлівни (дівоче Білозерська; 1826–1913), яка знала поета з 1847 р., зустрічалася з ним у Петербурзі.

¹³⁷ Юнге Катерина Федорівна (дівоче Толстая; 1843–1913) – художниця, дочка віце-президента Академії мистецтв Федора Толстого. Спогади написано 1883 р. в Києві, де мемуаристка жила (після одруження) до 1887 р. і керувала створеною нею 1882 р. жіночою рисувальною школою. Познайомилася з Т. Г. Шевченком у Петербурзі, де навчалась у нього малювання.

¹³⁸ Вашкевич Григорій Станіславович (1837–1923) – філолог.

¹³⁹ Мороз Данило Костянтинович (літ. псевд.: Д. Костянтинович, Д. Недоля; 1841–1894) – письменник. Видав підручник «Арифметика» (1862).

¹⁴⁰ Тимківський Єгор (Юрій, Георгій) Федорович (1790–1875) – письменник, дипломат, мандрівник.

кої історії та культури, чия творчість впливала на широкий загал. Журнал фінансувався за рахунок пожертв, тому його читала не лише наукова спільнота. Спогадові тексти мали підвищений попит серед різних верств українського суспільства, цьому сприяли публіцистичний виклад та відображення суб'єктивного досвіду «іншого», яким можна було скористатись у власному житті.

Авторами та редакторами часопису були знані українські дослідники, що забезпечувало високий рівень археографічного опрацювання мемуарів. Зазвичай публікації супроводжували передмовами (археографічна характеристика документа) та підрядковими анотаціями-коментарями, у яких подавались: характеристика автора, інформація про місце зберігання, реальні обсяги, повноту і збереженість оригінальних документів та їх пізнавальну цінність. Це мало велике значення, оскільки через обмежені можливості журналу та вимоги цензури мемуари великих обсягів зазвичай друкували у скороченому вигляді.

Надрукована на сторінках часопису мемуарна література переважно була спрямована на висвітлення й тлумачення знакових історичних подій, що мало започаткувати власний погляд на історію України, насамперед на противагу домінантним концепціям у російській та польській історіографії. Особливо це стосувалось козацьких і селянських повстань XVII–XIX ст. та діяльності їхніх ватажків. Зокрема, у часопису були надруковані: спогади без зазначення автора «К характеристике эпохи уничтожения казачества» («До характеристики епохи знищення козацтва») ¹⁴¹ та «Отрывок из записок анонима (1768 г.). (Казнь Гонты и усмирение “Колиивщины”)» («Уривок із записок аноніма (1768 р.). (Страта Гонти й упокорення “Коліївщини”)») ¹⁴²; нотатки історика Є. О. Кивлицького «Свидетельство современника о Наливайко» («Свідчення сучасника про Наливайка») ¹⁴³; спогади етнографа, економіста Т. Р. Рильського «Рассказ современника о приключениях с ним во время “Колиивщины”» («Розповідь сучасника про пригоди з ним під час “Коліївщини”)») ¹⁴⁴ та інші твори, які стосувалися героїчної історії козацтва.

¹⁴¹ КС. 1882. Т. 4. № 11. С. 382–389.

(Автор пише, що це спогади його дідуся Василя Павловича Григоровича.)

¹⁴² Там само. С. 349–353.

¹⁴³ КС. 1895. Т. 48. № 2. Отд. 2. С. 54–55.

¹⁴⁴ КС. 1881. Т. 17. № 1. С. 51–64.

Саме вони посідали чільне місце у формуванні національної свідомості й гідності українців.

Публікування мемуарів часописом КС було підтвердженням цінності цих наративів як частини культурно-історичної спадщини, необхідності їх актуалізації в суспільстві. Це також стало новим етапом еволюції української мемуарної традиції. По-перше, започатковано практику ознайомлення широкого кола читачів зі спогадовою літературою, яка раніше зберігалась переважно в родинних архівах або приватних колекціях, доступ до яких був обмежений. По-друге, значно розширився авторський склад мемуарів: крім дослідників-професіоналів, авторами все частіше ставали представники інтелігенції, міщан, військових. Усе це підтверджує зростання уваги освічених верств українського суспільства до мемуарної літератури, розуміння її ролі в процесі формування історичної свідомості через пізнання національної історії та підвищення інтересу до самоідентифікації на тлі нових суспільно-політичних умов.

Збірник «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца»

Справа пошуку та публікації вітчизняного мемуарію була підтримана й заснованим на рубежі 1872–1873 рр. Історичним товариством Нестора-літописця при київському Імператорському університеті Св. Володимира, у якому співпрацювали В. Б. Антонович, О. М. Лазаревський, М. Ф. Володимирський-Буданов, В. С. Іконников, В. І. Щербина, М. П. Дашкевич, а згодом Д. І. Багалій, В. Л. Модзалевський. У виданнях товариства, насамперед у збірнику ЧИОНЛ ¹⁴⁵ (1879–1914 рр.), опубліковано чимало меморіальних статей, серед яких значна частина некрологів про відомих діячів науки і культури. Особливістю цього різновиду мемуарного наративу є поєднання аналізу творчої спадщини з індивідуальними спогадами авторів некрологів.

Часопис практикував публікацію промов мемуарного характеру (невеликі за обсягом «некрологічні» спогади), у яких ішлося про нещодавно померлих колег-істориків, не лише українських, а й закордонних. Зазвичай вміщували їх у розділах «Сведения о заседаниях», «Летопись деятельности Исторического Общества Нестора Л.» або в окремих розділах чи додатках.

¹⁴⁵ «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца» (ЧИОНЛ) – неперіодичні збірники. Вийшло 24 томи (у 44 книгах).

Під загальною рубрикою «На пошану» в ЧИОНЛ, зокрема, надруковано матеріали: «Поминка по Александре Александровиче Котляревском»¹⁴⁶, «Памяти почетного члена Исторического Общества Нестора Летописца, заслуженного ординарного профессора и академика Николая Павловича Дашкевича († 20 января 1908 г.)»¹⁴⁷, «Памяти члена-учредителя Исторического Общества Нестора Летописца, заслуженного ординарного профессора Владимира Бонифатьевича Антоновича († 8 марта 1908 г.)»¹⁴⁸, «Памяти почетного члена Исторического Общества Нестора Летописца Ф. Я. Фортинского»¹⁴⁹, які містили поминальні виступи колег та друзів.

Знаходимо також публікації окремих авторів з приводу смерті колег. Зокрема, надруковано спогади М. Ф. Володимирського-Буданова про редактора КС історика та літературознавця О. С. Лашкевича (1889. Кн. 4); А. І. Степовича – про сербського славіста Л. К. Лазаревича (1892. Кн. 6), чеського письменника Яна Неруду (1893. Кн. 7), сербського історика Никифора Дучича (1900. Кн. 14); М. П. Дашкевича – про історика права І. І. Дитятіна (1894. Кн. 8); А. М. Лободи – про історика літератури Л. Н. Майкова (1900. Кн. 14); В. С. Іконникова – про істориків М. І. Семевського (1893. Кн. 7), О. Г. Брікнера та К. М. Бестужева-Рюміна (1897. Кн. 12); О. О. Дмитрієвського – про історика, археолога М. Ф. Красносельцева та історика права О. С. Павлова (1899. Кн. 13); М. П. Василенка – про історика, археографа і громадського діяча О. М. Лазаревського (1903. Кн. 17).

Ці публікації, зазвичай досить стислі за обсягом, містять короткі біографічні відомості, інформацію про особисті стосунки викладачів та вчених,

¹⁴⁶ ЧИОНЛ. 1889. Кн. 3. Прил. С. 1–96.

¹⁴⁷ Речь Ю. А. Кулаковского. *ЧИОНЛ*. 1907. Кн. 20. Отд. 2. С. 42–45; Речь Т. Д. Флоринского. *Там же*. С. 45–55; Речь А. М. Лободы. *Там же*. С. 56–68; Речь И. В. Шаровольского. *Там же*. С. 69–76; Речь И. М. Каманина. *Там же*. С. 77–82.

¹⁴⁸ Речь Ю. А. Кулаковского. *ЧИОНЛ*. 1909. Кн. 21. Отд. 1. С. 18–22; Речь М. В. Довнара-Запольского. *Там же*. С. 22–37; Речь В. З. Завитневича. *Там же*. С. 38–43; Речь И. М. Каманина. *Там же*. С. 44–52; Речь В. И. Щербины. *Там же*. С. 52–57; Речь В. Е. Данилевича. *Там же*. С. 57–71.

¹⁴⁹ Флоринский Т. Д. Ф. Я. Фортинский : (некролог). *ЧИОНЛ*. 1903. Кн. 17. Отд. 1. С. 7–26; Ясинский А. Н. Ф. Я. Фортинский, как ученый и профессор. *Там же*. С. 27–63; Иконникова А. Л. Воспоминания о деятельности Ф. Я. Фортинского на Высших женских курсах в Киеве. *Там же*. С. 67–75; Ляскоронский В. И. Памяти Ф. Я. Фортинского. *Там же*. С. 76–81.

роздуми авторів про тих, хто пішов з життя, аналіз їхнього наукового спадку, участі в громадському житті, стосунків зі студентством.

У розділі «Матеріали» знаходимо археографічні публікації мемуарів, що значно розширювали коло історичних джерел. Зокрема, у четвертій книзі видання надруковано опис подорожі Причорномор'ям монаха-домініканця Еміддіо Дортеллі д'Асколі ¹⁵⁰ в 1634 р. Д'Асколі прожив у Криму понад 10 років, знав місцеві мови, що дало йому змогу зібрати цікавий історичний матеріал про кримських татар, черкесів, козаків, їхніх сусідів та відносини між ними. Рукопис подорожі віднайшов у Празькій королівській бібліотеці і підготував до друку М. П. Дашкевич ¹⁵¹, увівши таким чином у науковий обіг цей раніше невідомий історичний документ. Заснований на особистих спогадах і враженнях автора, він посів достойне місце серед більш відомих описів цієї місцевості, які залишили Мартин Броневський ¹⁵² і Гійом де Боплан. Принагідно зазначимо, що видані в Одесі 1867 р. записки Мартина Броневського «Описание Татари» («Опис Татарії») ¹⁵³ були написані на пів століття раніше за опис подорожі д'Асколі. Однак перший пробув у Криму зовсім недовго, і тому його твір містить значно менший обсяг матеріалу. Гійом де Боплан писав майже одночасно з д'Асколі, але в Криму зовсім не

¹⁵⁰ Еміддіо Дортеллі д'Асколі (Emiddio Dortelli d'Ascoli) – італієць, чернець домініканського ордену, керівник домініканської місії в Кафі (нині Феодосія, Крим) в 1624–1634 рр. Автор твору «Опис Чорного моря і Татарії» (1634).

¹⁵¹ Дашкевич Н. П. Описание Черноморья, составленное Эмидием д'Асколи в 1634 г. *ЧИОНЛ*. 1891. Кн. 5. Отд. 2. С. 172–182; *Descrittione del Mar negro et della Tartaria per il. d. Emiddio Dortelli d'Ascoli, Lett. Dom. : Prefetto del Caffa, Tartaria, etc. 1634 / сообщ. Н. П. Дашкевич. Там же*. Отд. 3. С. 1–46.

¹⁵² Броневський (Броньовський) Мартин (Marcin Broniewski (Broniowski); ? – не раніше 1593) – польський дипломат, мандрівник, історик, картограф, хроніст, письменник і видавець, секретар Стефана Баторія. Автор «Опису Татарії».

¹⁵³ Broniovii M. Tartariae Descriptio, Ante Hac In Lvcem Nvmqvam edita, cum tabula geographica eiusdem Chersonesus Tauricae. Item, Transsylvaniae, Ac Moldaviae, Aliarvmqve Vicinarvm Regionvm succincta descriptio Georgii A Reichersdorff, Transsylvuani, cum tabulis geographicis tam Moldauiae, quam Transsylvuanae. Praeterea, Georgii Werneri De Admirandis Hungariae aquis hypomnematum, addita tabella lacus mirabilis ad Cirknitz. Coloniae Agrippinae : In officina Birckmannica, sumptibus Arnoldi Mylij, 1595. 8, 75 p.

Надруковано у виданні: Броневский М. Описание Татари (Tatarice descriptio). *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1867. Т. 6. С. 333–367.

бував ¹⁵⁴. Тож зібраний д'Асколі історичний матеріал має більш ґрунтовний характер. Окремим виданням «Описание Черного моря и Татарии» («Опис Чорного моря і Татарії») д'Асколі надруковано в Одесі в 1902 р. ¹⁵⁵.

Ще одну археографічну публікацію мемуарів до ЧИОНЛ подав О. М. Лазаревський. Ідеться про видання частини щоденника Генеральної військової канцелярії, який вели П. Борзаківський і П. Ладинський упродовж другої половини 1722 – 1723 рр. ¹⁵⁶ (див. розділ 2.3 цієї монографії).

ЧИОНЛ містили кілька мемуарних публікацій різного тематичного спрямування. Зокрема, М. В. Стороженко надрукував спогади про М. І. Костомарова ¹⁵⁶ та Київське народне училище ¹⁵⁷. Спогади А. Л. Іконникової (дружини В. С. Іконникова) висвітлюють діяльність ученого-медієвіста, ректора Університету Св. Володимира Ф. Я. Фортинського на Вищих жіночих курсах у Києві ¹⁵⁸. Статті-спогади «з перших рук» описують творчу діяльність провідних представників вітчизняної науки, їхні людські риси, сприйняття їх сучасниками, засвідчують розуміння академічною спільнотою необхідності формування фахової традиції як умови тяглості та розвитку наукових знань.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. тривала практика перевидання спогадів, які раніше були опубліковані в періодичних виданнях. З огляду на важливість та значення деякі з них передруковували у форматі так званих відбитків. Окремими відбитками вийшли спогади сучасників про Т. Г. Шевченка ¹⁵⁹, спомини М. П. Драгоманова про своїх викладачів

¹⁵⁴ Beauplan de, le sieur. Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Conteneues depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre. Rouen : Chez Jacques Caillou, 1660. 112 р. В Україні вийшов у 1990 р.: Боплан Г. Л. де. Опис України / пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. Київ : Наук. думка ; Кембридж (Мас.) : Укр. наук. ін-т. 1990. 256 с. : іл.

¹⁵⁵ Описание Черного моря и Татарии составил доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч., 1634 г. Одесса : «Экономическая» тип. и лит., 1902. [4], IV, 86 с.

¹⁵⁶ Отрывки из дневника Гетманской канцелярии за 1722–23 годы / [подгот.] А. М. Лазаревский. ЧИОНЛ. 1898. Кн. 12. Отд. 3. С. 90–145.

¹⁵⁷ Стороженко Н. В. Н. И. Костомаров в Киевской I гимназии. ЧИОНЛ. 1911. Кн. 22. Вып. 1–2. Отд. 5. С. 1–8.

¹⁵⁸ Его же. Киевское главное народное училище (1 мая 1789 – 5 ноября 1809 г.). ЧИОНЛ. 1912. Кн. 22. Вып. 3. Отд. 1. С. 92–95.

¹⁵⁹ Иконникова А. Л. Воспоминания о деятельности Ф. Я. Фортинского на Высших женских курсах в Киеве. ЧИОНЛ. 1903. Кн. 17. Отд. 1. С. 67–75.

¹⁵⁹ Беренштам В. Т. Г. Шевченко и простолюдины, его знакомцы : (из встреч и воспоминаний). Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1900. 15 с.

у полтавській Першій чоловічій гімназії в 1853–1859 рр. К. Й. Полевича та О. І. Строніна¹⁶⁰, нотатки В. А. Чаговця про історичне джерело «Свидетельство стародавних людей» та родинний архів Гоголя¹⁶¹, спогади Олени Пчілки про М. П. Старицького¹⁶², Софії Свиридової (псевд. С. Свириденко) – про фольклориста, етнографа, письменника, літературного критика, старшого брата і співавтора Панаса Мирного І. Я. Рудченка¹⁶³ (псевд. Іван Білик), дослідника і популяризатора польської та української історії М. І. Яворовського – про археографа, письменника, доктора медицини Й. Й. Ролле¹⁶⁴ та ін. Виходили друком і мемуари, у яких ішлося про окремі історичні події та їх учасників. Зокрема, М. В. Довнар-Запольський надрукував спогади декабристів¹⁶⁵, П. Г. Лебединцев – записки про «козацькі» повстання 1855 р.¹⁶⁶ Виходили брошури і збірки з матеріалами, присвяченими пам'яті окремих постатей¹⁶⁷, подорожні нотатки¹⁶⁸ тощо.

¹⁶⁰ Драгоманов М. П. Два учителя : спомини [про К. Й. Полевича та О. І. Строніна]. Львів : Укр.-рус. вид. спілка : Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка : під зарядом К. Беднарського, 1902. 80 с. (Літ.-наук. б-ка ; ч. 27). Відб. із: Народ. 1894. Чис. 11–15.

¹⁶¹ Чаговец В. А. Свидетельство стародавних людей. [Київ : б. и., 1902]. 18 с. Отт. із: ЧИОНЛ. 1902. Кн. 16 ; Его же. Семейная хроника Гоголей : [по бумагам семейного арх. : исслед. и материалы]. Киев : Тип. М. М. Фиха, 1902. 73 с., 6 л. ил. Отт. із: ЧИОНЛ. 1902. Кн. 16.

¹⁶² Пчилка О. Михаил Петрович Старицкий : (памяти товарища). Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира Акц. общ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1904. [1], 50 с. Відб. із: КС. 1904. Т. 85. № 5.

¹⁶³ Свириденко С. [Свиридова С. О.]. Памяти И. Я. Рудченка : очерк. Киев : Типо-литогр. Н. А. Гирич, 1906. [2], 9 с. Отт. із: КС. 1906. Т. 92. Кн. 3–4.

¹⁶⁴ Яворовский Н. И. Воспоминания об Иосифе Иосифовиче Ролле : (к исполняющемуся 10-летию его смерти). Каменец-Подольск : Тип. С. П. Киржацкого, 1904. 12 с. Отт. із: Тр. Подол. церков. ист.-археол. о-ва. 1904. Вып. 10.

¹⁶⁵ Довнар-Запольский М. В. Мемуары декабристов : (записки, письма, показания, проекты конституций, извлеченные из следственного дела, с вводной статьей). Киев : С. И. Иванов и К°, [1906]. Вып. 1. XLIV, 346, [2] с.

¹⁶⁶ Записки протоиерея Петра Гавриловича Лебединцева о «козацине» 1855 года / предисл. И. Гордиевского. Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1900. 50 с. Отт. із: КС. 1900. Т. 70. № 7–8.

¹⁶⁷ Верзилов А. В. Памяти Александра Матвеевича Лазаревского. Чернигов : Тип. Губ. правл., 1903. 10 с. ; Тритшель К. Г. Памяти Н. И. Пирогова : речь, произнесенная 26 ноября в заседании соединенных мед. о-в в г. Киеве. Киев : Тип. т-ва «Просвещение», 1908. 10 с. ; Молодые победы : сб. лит. опытов и воспоминаний учеников Киев. первой гимназии : посвящ. памяти учителя-друга Николая Трофимовича Черкунова. Вып. 1–2. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1906–1911 ; Профессор Михаил Иванович Коновалов (1858–1906) : чествование памяти в первую годовщину его смерти. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1908. 72 с.

* * *

Період другої половини XIX – початку XX ст. став початком нового етапу в еволюції української мемуарної традиції. Це було пов'язано зі збільшенням кількості окремо виданих мемуарів, масовою появою спогадів на сторінках часописів, розширенням кола авторів, тематики та читацької аудиторії. Інтерес провідних діячів науки, культури до мемуарів як способу самореалізації особистості в нових умовах національного відродження актуалізував їх значення для утвердження ідентичностей та історичної самосвідомості в суспільстві.

3.3. Мемуари вітчизняних діячів науки і культури на сторінках видань Галичини

Прагнення інтелектуальної і духовної еліти Сходу й Заходу України до консолідації зусиль у справі розбудови вітчизняної науки, освіти, культури, піднесення національної свідомості українців і якнайширшого використання для цієї мети відносно сприятливих умов – відсутності прямих утисків і заборон щодо українського руху, свободи громадських організацій та друку – обумовили перенесення в останніх десятиліттях XIX ст. головного осередку української наукової, освітянської та культурницької роботи, видавничої справи на Галичину.

Важливим кроком у цьому напрямі стало заснування 1873 р. у Львові за ініціативою українців Наддніпрянщини – письменника О. Я. Кониського, громадського і культурного діяча Д. П. Пильчикова – та меценатської підтримки з боку графині Є. І. Милорадович (зі Скоропадських) Товариства імені Шевченка. Згодом, 1892 р., завдяки активному сприянню наукової громадськості Сходу і Заходу України та енергійним зусиллям М. С. Грушевського, І. Я. Франка, В. М. Гнатюка реорганізоване в Наукове товариство

¹⁶⁸ Новицкий Я. П. С берегов Днепра : (очерки Запорожья) : путевые записки и исслед. Екатеринослав : [б. и.], 1905. [2], 226 с. Отт. из: Сб. Екатеринослав. науч. о-ва. Екатеринослав, 1905. Вып. 1 ; Тихий Н. И. Кручик теперь : (описание поездки в бывшее родовое имение В. Н. Каразина в 1903 г.). Харьков : Тип. А. Дарре, 1907. 9 с. ; Круть Софрон [Василевський Ф.]. Записки українця з побуту між полудневими слов'янами / [передм. І. Я. Франка]. Львів : [Укр.-рус. вид. спілка] : Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка : під зарядом К. Беднарського, 1905. IV, 199, [4] с. (Літ.-наук. б-ка ; ч. 106–107).

імені Шевченка (НТШ) – першу українську загальнонаціональну наукову інституцію патріотичного спрямування.

Серед багатьох напрямів дослідницької і видавничої роботи НТШ знайшли своє місце й збирання і публікація спогадів та епістолярію відомих діячів України, як минулого, так і того часу.

Розвиток дослідницької і видавничої справи на високому академічному рівні, безперечно, справляв значний вплив на всю інтелектуальну й культурну атмосферу західноукраїнських земель та визначав високий рівень вимог і до публікації спогадової літератури. Варто зауважити, що галицькі українці, громадянські інтереси і культурно-освітні й інформаційні запити яких були на той час уже доволі розвинутими завдяки багаторічним традиціям згуртування в обстоюванні своїх соціальних і культурних, національних інтересів, участі у виборчих кампаніях, наполегливій праці патріотично налаштованої демократичної інтелігенції, мали значний інтерес до українського друкованого слова. До того ж біографії українських діячів, спогади і документи про них, а також розповіді учасників і свідків про важливі події минулого систематично друкувалися в газетній періодиці, брошурах та журналах, які виходили на теренах Галичини, Закарпаття, Буковини. Мемуари в Західній Україні друкували переважно періодичні видання. Саме вони мали змогу оперативно реагувати на запити суспільства, формуючи його світоглядні орієнтири та пререференції. У другій половині XIX ст. 70 % усієї української преси друкувалось у Галичині. Значна її частка була розрахована на широкий читацький загал.

«Зоря Галицька»¹⁶⁹ – перший часопис, який видавався в Галичині українською мовою. З ним пов'язані імена таких відомих політичних і культурних діячів, як І. Ф. та Я. Ф. Головацькі, І. М. Гушалеви́ч, Б. А. Дідицький, С. Т. Качала, К. Г. Климкович, А. Л. Могильницький, І. Г. Наумович, А. С. Петрушевич, М. Л. Устиянович та інші. У 1848 р. у Львові виходив «Дневник Рускій»¹⁷⁰ за редакцією І. М. Вагилевича, у 1849–1850 рр. – часопис «Галичо-руський вісник»¹⁷¹ за редакцією М. Л. Устияновича, з яким співпрацю-

¹⁶⁹ «Зоря Галицька» видавалася з 1848 р. як друкований орган Головної руської ради, з 1850 р. – як орган Ставропігійського ін-ту у Львові. Припинила існування в 1857 р.

¹⁷⁰ «Дневник Рускій» («Dnewnyk Ruskij») – тижневик політичного товариства «Собор Руський», друкувався кирилицею й латиницею.

¹⁷¹ «Галичо-руський вісник» – урядова газета Австрійської імперії.

вали І. Ф. Головацький, Б. А. Дідицький та інші. І. М. Гушалевич видавав літературно-науковий тижневик «Пчола»¹⁷², у якому об'єднались галичани Я. Ф. Головацький, А. Л. Могильницький, І. Г. Наумович, А. С. Петрушевич та інші, а також друкувалися твори надніпрянських авторів, зокрема І. П. Котляревського.

Що стосується публікації українського мемуарію на теренах Західної України, то варто згадати львівські літературно-наукові, політичні та громадські часописи «Правда»¹⁷³, «Зоря»¹⁷⁴ і видання високого академічного рівня – «Літературно-науковий вістник»¹⁷⁵ та «Записки Наукового товариства імені Шевченка»¹⁷⁶. Внесок мемуарного складника зазначених видань у справу самопізнання українців, піднесення рівня їхньої суспільної комунікації, національної самоідентифікації, а також в утвердження й подальший розвиток провідних спрямувань української мемуарної традиції у ХХ ст. важко переоцінити.

Недарма цій проблематиці приділили увагу в своїх працях чимало вчених-істориків, бібліографів і літературознавців. Із сучасних досліджень проблеми мемуарного спадку видань Галичини означеного періоду загалом варто назвати монографію М. Р. Федунь¹⁷⁷. Опубліковано також окремі досліджен-

¹⁷² «Пчола» – тижневик, виходив з 7 травня до 3 листопада 1849 р. (19 чисел).

¹⁷³ «Правда» – український народний літературно-науковий журнал. З перервами виходив з 1 квітня 1867 р. до 19 червня 1898 р.

¹⁷⁴ «Зоря» – всеукраїнський літературно-науковий і громадсько-культурний часопис, виходив протягом 1880–1897 рр. у Львові «для рускихъ родинъ» (українців). У ньому друкувалися художні твори, статті з історії, археології та етнографії, студії з питань освіти, науки, культури, бібліотечної справи, музейництва, економічні та соціальні розвідки, матеріали з питань техніки, промисловості та сільського господарства, огляди періодики, бібліографія, ілюстрації.

¹⁷⁵ «Літературно-науковий вістник» – щомісячний журнал. Видавався у Львові з січня 1898 до грудня 1906 р. та з травня 1922 до липня 1932 р.; у Києві – з січня 1907 до серпня 1914 р. та з липня 1917 до вересня 1919 р. У Німеччині протягом 1948–1949 рр. видано два номери відновленого журналу (надруковані в Регенсбурзі та Мюнхені).

¹⁷⁶ «Записки Наукового товариства імені Шевченка» – періодичне, згодом – неперіодичне видання. Виходило у Львові впродовж 1892–1937 рр. (т. 1–155), від 1948 р. (з 156-го т.) – на еміграції. Поновлено в Україні 1990 р. (з 221-го т.).

¹⁷⁷ Федунь М. Р. Вітчизняна мемуаристика в Західній Україні першої половини ХХ століття: історичні тенденції, жанрова специфіка, поетика : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2010. 451 с.

ня різних аспектів діяльності «Літературно-наукового вістника»¹⁷⁸ – головної, найбільш поважної трибуни поширення спогадової літератури. Значним внеском у вивчення спадщини часопису стало видання бібліографічних покажчиків його змісту¹⁷⁹. Водночас потребують аналізу комунікативний потенціал спогадів, інтенції авторів, жанрова палітра й тематична спрямованість мемуарних творів, розміщених на сторінках «Літературно-наукового вістника».

Першим за часом заснування (1892 р.) виданням високого академічного рівня на Галичині стали «Записки Наукового товариства імені Шевченка» (далі – ЗНТШ). Відповідно до загальної ідейної спрямованості й самого профілю пріоритетним для ЗНТШ стало оприлюднення дослідницьких праць відомих українських учених та опрацьованих ними документальних матеріалів з актуальних проблем вітчизняної історії. Тому в ЗНТШ істотно переважали, особливо протягом перших десятиліть, археографічні публікації документів, зокрема й епістолярію, у яких відображено історичні події, суспільну атмосферу тієї чи іншої доби. Спогади, у їх класичній формі, представлені мало. Серед нечисленних творів цього жанру, опублікованих наприкінці

¹⁷⁸ Шаповал Ю. Г. «Літературно-науковий вісник» київського періоду (1907–1920 рр.): тематичний напрям «Із австрійської України». *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. п'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф., 27–28 листоп. 1998 р. Львів : Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, 1999. С. 59–72 ; Його ж. «Літературно-науковий вісник» (1898–1932 рр.): творення державницької ідеології українства. Львів : [б. в.], 2000. 352 с. ; Корбич Г. Журнал «Літературно-науковий вісник» львівського періоду (1898–1906). Київ : Обереги, 1999. 144 с. ; Кузіна Н. В. Роль «Літературно-наукового вісника» в національному відродженні України (київський період 1907–1919 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003. 18 с. ; Панькова С. «Літературно-науковий вісник» – рупор громадсько-політичної праці Михайла Грушевського (1907–1914 рр.). *Київ і кияни* : матеріали щоріч. наук.-практ. конф. Київ, 2005. Вип. 4. С. 139–157 ; Ткаченко І. В. Редакційний комітет «Літературно-наукового вістника» у листуванні М. Грушевського (1912–1914). *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2012. Вип. 16. С. 153–163 ; Домбровська Л., Гулак В. Журнал «Літературно-науковий вісник» (1898–1932) – правдиве свідчення доби. *Вісник Книжкової палати*. 2013. № 11. С. 29–31 ; Супрун Л. В. Мовноментальні особливості комунікативної системи «Літературно-Наукового Вістника». Вінниця : Вінниц. обл. друк., 2012. 505, [1] с. ; Її ж. Часопис «Літературно-Науковий Вісник» («Вістник»): періодизація й наукова рецепція. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки : Філологічні науки. Літературознавство*. 2014. № 19. С. 134–141.

¹⁷⁹ Покажчик змісту Літературно-наукового вістника томів I–XX (1898–1902) / зладив В. Доманицький ; з передм. І. Франка. Львів : [б. в.], 1903. XXXVII, 121 с. ; Ясінський Б. Літературно-науковий вісник : покажчик змісту : том 1–109 (1898–1932). Київ ; Нью-Йорк : Смолоскип, 2000. 544 с. (ЗНТШ. Філологічна секція ; т. 213).

XIX ст., — зокрема, сповнені драматизму записки про селянські заворушення 1846 р. очевидця подій о. Юрія Гладилевича з передмовою І. Я. Франка¹⁸⁰. Значно більше місця практично в усіх томах ЗНТШ відведено некрологам про діячів української науки і культури й так званим некрологічним замітками, які містять чимало спогадових, просопографічних матеріалів, що й нині становлять інтерес для розуміння особистостей.

«Літературно-науковий вістник»

Особливе місце в контексті еволюції мемуарів посідає започаткований 1898 р. «Літературно-науковий вістник» (далі — ЛНВ), поява якого уможливила широку публікацію текстів старого й сучасного українського мемуарію. ЛНВ — часопис літератури, науки й громадського життя всеукраїнського масштабу. Видавався у Львові, Києві та Німеччині. Відповідно до років та місць друкування дослідники поділяють історію журналу на 4 періоди: перший львівський, київський, другий львівський, німецький. Перший номер випущено у Львові в січні 1898 р. з ініціативи М. С. Грушевського замість літературного журналу «Зоря», який перестав задовольняти зростаючі потреби українського культурно-національного поступу. Часопис об'єднав навколо себе більшість представників тогочасної наукової і літературної еліти — істориків, публіцистів, поетів, письменників, критиків з Галичини, Буковини та Наддніпрянщини. До редакційного комітету ЛНВ першого львівського періоду входили діячі з великим редакторським досвідом — О. М. Борковський, М. С. Грушевський, О. С. Маковей, І. Я. Франко.

ЛНВ був своєрідним майданчиком ідей, які єднали українців, незалежно від території проживання й соціального статусу, формували українську ідентичність і спрямовували зусилля найбільш освіченої та активної частини української інтелігенції на просування справи національного відродження. Тут друкували літературні й поетичні твори українських авторів, мемуарно-історичні тексти, статті на вшанування українських діячів, критичні огляди українських видань.

Після переведення в 1907 р. ЛНВ зі Львова до Києва основне завдання часопису бачилося в тому, щоб «свідомо... змагати до концентрації, злучення

¹⁸⁰ Спомини руського священника про різню 1846 року : (записка о. Юрія Гладилевича, з переднім словом д-ра І. Франка). *ЗНТШ*. Львів, 1896. Т. 12. Кн. 4. [Miscellanea]. С. 1–20.

і організування на різних полях українських культурних сил і до тіснішого зближення різних частин великої нашої землі... не зважаючи на відмінні культурні й економічні обставини, на відмінну історичну традицію чи політичну організацію»¹⁸¹, щоб «ширилася й зростала свідомість своєї національної єдності, всеукраїнське почуте в різних частях нашої землі»¹⁸².

Значуща роль у розвитку часопису належить М. С. Грушевському. За словами дослідника історії української преси А. П. Животка, він зміг перетворити ЛНВ на орган, що «зайняв найповажніше місце в історії розвитку українського літературно-наукового життя національно-суспільної думки»¹⁸³. М. С. Грушевському вдалося згуртувати навколо видання найкращих представників вітчизняної літературно-наукової сфери та зробити ЛНВ одним із провідних органів української журналістики, який привернув до себе увагу широкого культурного світу та знайшов свого читача на всіх теренах України.

ЛНВ видавався за зразком європейських «товстих журналів». Як зазначав І. Я. Франко, він «був закроєний... на значно ширший розмір, по типу європейських гевце як привіт століттю українського національного відродження, що зближалося саме»¹⁸⁴. Редакція ЛНВ цілеспрямовано та наполегливо формувала світоглядну концепцію самобутності й окремішності української нації, її культури та історії. З цією метою, крім художніх творів українських письменників, праць літературознавців, журнал друкував численні статті з вітчизняної історії, мистецтвознавства й інших галузей знань, огляди літератури, науки й суспільно-політичного життя, критику й бібліографію. Дописувачами часопису були автори з усієї України, що означало практичний крок на шляху до ідеї об'єднання всіх українських земель та слугувало свідченням співпраці у справі піднесення національної самосвідомості суспільства на теренах Наддніпрянської та Галицької України.

Якщо на початку видання в редколегії мали сумніви щодо наповнення портфеля, то згодом ЛНВ набув неабиякої популярності й «...не хорував»¹⁸⁵

¹⁸¹ Грушевський М. До наших читачів в Росії. *ЛНВ*. 1907. Т. 37. Кн. 1. С. 4–5.

¹⁸² Там само. С. 5.

¹⁸³ Животко А. П. Історія української преси. Київ : Наша культура і наука, 1999. С. 149. (Літературні пам'ятки України).

¹⁸⁴ Показчик змісту Літературно-наукового вістника томів I–XX (1898–1902) / зладив В. Доманицький ; з передм. І. Франка. Львів : [б. в.], 1903. С. III.

¹⁸⁵ Хорувати – діал. хворіти.

на брак матеріалів, а навпаки, бували часи, що його редакційна тека була переповнена, так що многі письменники мусіли й мусять іноді роками дождити своєї черги»¹⁸⁶.

На сторінках часопису знайшли відображення й мемуарні публікації. Вони стали яскравим штрихом до історії України в її суб'єктивному викладі. Завдяки опублікованій мемуарній спадщині ми маємо змогу простежити, як серед різних прошарків українського суспільства в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. визрівало національне самоусвідомлення та розпочиналась активна діяльність у цій царині. А також переконались у тому, що супроводжуване процесом самопізнання формування національної самоідентифікації було тісно пов'язане з мемуарною діяльністю як проявом міжособистісної та автотокунікації.

Водночас інтерес до спогадів на тлі соціально-економічних і політичних змін став ілюстрацією прагнення людини до розвитку творчого потенціалу, до самореалізації, адже жанр вимагає від автора переосмислення індивідуального досвіду в контексті певних історичних подій, відображення його світоглядних позицій, власного шляху до національної ідентифікації та історичної самосвідомості.

На сторінках ЛНВ представлено широкий спектр жанрів мемуарної літератури¹⁸⁷. Варто зауважити, що автори надрукованих у часопису мемуарних творів доволі часто використовували апробовані їхніми попередниками жанри, однак змінювався зміст, з'являлися нові акценти, а отже, поряд з традиційною (спогади, щоденники, записки, автобіографії, подорожні записки) впроваджувалась і нова жанрова термінологія. Зокрема, паралельно зі «спогадами» автори мемуарів використовували терміни «спомин», «споминки» як рівноцінні. Мемуари друкувалися й під назвами «літературні портрети», «вражіння», «записки з прогульки», «листи» тощо.

Тематичне спрямування надрукованих на сторінках ЛНВ спогадів та їх жанрові різновиди обумовленні історичним контекстом і, значною мірою, соціальним статусом авторів, серед яких були представники наукової

¹⁸⁶ Показчик змісту Літературно-наукового вістника томів І–ХХ (1898–1902) / зладив В. Доманицький ; з передм. І. Франка. Львів : [б. в.], 1903. С. VI.

¹⁸⁷ Для аналізу використано сам часопис, видання В. Доманицького «Показчик змісту Літературно-наукового вістника томів І–ХХ (1898–1902)» (Львів, 1903) та Б. Ясінського «Літературно-науковий вістник : показчик змісту : том 1–109 (1898–1932)» (Київ ; Нью-Йорк, 2000).

та творчої інтелігенції, греко-католицькі священники, громадсько-політичні діячі, військові, медики. Зрозуміло, поділ досить умовний, адже зазвичай автори були фахівцями певної галузі знань і водночас активними суспільними діячами та дуже часто походили зі священницької або селянської родини.

Автори. У контексті мемуарної традиції на особливу увагу заслуговують автори надрукованих у ЛНВ спогадів – зокрема, їхній соціальний статус, національна ідентифікація, мотивація і тематика матеріалів, що дасть змогу простежити зміни, яких зазнала українська мемуарна традиція на новому етапі свого розвитку.

У період до початку Першої світової війни на сторінках ЛНВ оприлюднено мемуарні твори різних авторів. Передусім це знаний історик, археограф, етнограф і громадсько-політичний діяч В. Б. Антонович, чий автобіографічний записки¹⁸⁸ були надруковані в ЛНВ уже після його смерті; перший редактор ЛНВ, видатний український історик і літературознавець, організатор науки, громадсько-культурний діяч М. С. Грушевський – автор подорожніх нотаток «По світу»¹⁸⁹; етнограф, історик та архівіст М. І. Зубрицький – автор спогадів «Ліси і пасовиська»¹⁹⁰; учений-правознавець, історик, дипломат С. П. Шелухін, який надав редакції спомини про свого першого вчителя Івана Федоровича Бойка – племінника Т. Г. Шевченка¹⁹¹; історик українського мистецтва К. В. Широцький (Шероцький) – автор подорожніх записок «На руїнах Бакоти»¹⁹², який також опублікував спогади Л. І. Полусмакової про Т. Г. Шевченка¹⁹³. Сам факт звернення до мемуаристики провідних діячів був своєрідним заклик до суспільства наслідувати їхній приклад і розвивати цей жанр.

¹⁸⁸ Антонович В. Автобіографічні записки Володимира Антоновича. *ЛНВ*. 1908. Т. 43. Кн. 7. С. 3–17; Кн. 8. С. 193–204; Кн. 9. С. 387–407.

¹⁸⁹ Грушевський М. По світу. *ЛНВ*. 1908. Т. 44. Кн. 10. С. 11–31; Кн. 11. С. 302–319; Кн. 12. С. 480–491; 1909. Т. 45. Кн. 1. С. 16–32, Кн. 2. С. 403–419; Кн. 3. С. 515–532; Т. 46. Кн. 4. С. 48–56; Кн. 5. С. 234–244.

¹⁹⁰ Зубрицький М. Ліси і пасовиська : (спомини). *ЛНВ*. 1910. Т. 52. Кн. 12. С. 503–513.

¹⁹¹ Шелухин С. Іван Бойко, племінник Т. Шевченка : (спомини). *ЛНВ*. 1901. Т. 14. Кн. 5. С. 113–116.

¹⁹² Широцький К. На руїнах Бакоти : з подорожніх вражіннь. *ЛНВ*. 1912. Т. 57. Кн. 1. С. 71–79.

¹⁹³ Його ж. Шевченкова наречена : [спомини Ликери Полусмаківни-Яковлевої про Шевченка]. *ЛНВ*. 1911. Т. 53. Кн. 2. С. 275–289.

Найбільшу групу авторів мемуарів становлять представники творчої інтелігенції – письменники, поети, композитори, театральні діячі: поет, перекладач, публіцист і літературний критик П. А. Грабовський є автором «Автобіографії»¹⁹⁴; письменник, літературознавець, педагог Р. Г. Заклинський опублікував «За слідами Федьковича : (записки з прогульки по Буковині)»¹⁹⁵; поетеса, письменниця, культурна діячка М. С. Вольвач залишила «Спомини української селянки»¹⁹⁶; письменник, мистецтвознавець, музикант, композитор, актор, сценарист, театральний діяч Г. М. Хоткевич опублікував твір «Сердечна опіка»¹⁹⁷; поет, прозаїк, публіцист П. Й. Капельгородський – автор «Спогадів семінариста»¹⁹⁸.

Також знаходимо публікації авторів, чиї імена маловідомі читачеві й сьогодні, зокрема: «Спомини М. М. Лазаревського»¹⁹⁹, які залишив один з братів Лазаревських, близький друг Т. Г. Шевченка; «Події з людського життя : (записки селянина)»²⁰⁰ натураліста, доктора медицини, професора І. Й. Калениченка; твір «Микола Васильович Ковалевський : (спомини)»²⁰¹ лікаря-хірурга Мартирія Галіна; «Записки вчителя»²⁰² письменника Ю. Я. Будяка; «Малюнки з натури : (з нотатки слідчого судді)»²⁰³ письмен-

¹⁹⁴ Грабовський П. Автобіографія Павла Грабовського : [написана для Б. Грінченка і передана до редакції С. Єфремовим]. *ЛНВ*. 1903. Т. 22. Кн. 4. С. 50–52.

¹⁹⁵ Заклинський Р. За слідами Федьковича : (записки з прогульки по Буковині). *ЛНВ*. 1905. Т. 31. Кн. 9. С. 205–234 ; Т. 32. Кн. 12. С. 179–190.

¹⁹⁶ Вольвачівна М. Спомини української селянки. *ЛНВ*. 1905. Т. 29. Кн. 1. С. 31–41 ; 1907. Т. 37. Кн. 2. С. 208–212 ; Кн. 3. С. 392–407 ; Т. 38. Кн. 4. С. 12–21.

¹⁹⁷ [Хоткевич Г.]. Сердечна опіка : згадки Пені. *ЛНВ*. 1903. Т. 23. Кн. 7. С. 28–46.

¹⁹⁸ Капельгородський П. Спогади семінариста. *ЛНВ*. 1910. Т. 50. Кн. 6. С. 445–456 ; Т. 51. Кн. 7. С. 40–44 ; Кн. 8. С. 229–240.

¹⁹⁹ Нові матеріали до біографії Шевченка : І. Спомини М. М. Лазаревського. *ЛНВ*. 1899. Т. 7. Кн. 7. С. 23–27.

²⁰⁰ Калениченко І. Події з людського життя : (записки селянина [з Харківщини, Сумського пов.]). *ЛНВ*. 1909. Т. 46. Кн. 5. С. 312–330.

²⁰¹ Маг-ін [Галін М.]. Микола Васильович Ковалевський : (спомини). *ЛНВ*. 1909. Т. 45. Кн. 2. С. 371–379 ; Кн. 3. С. 537–547.

²⁰² Будяк Ю. Записки вчителя. *ЛНВ*. 1910. Т. 52. Кн. 10. С. 72–83 ; Кн. 11. С. 265–283 ; Кн. 12. С. 450–466 ; 1911. Т. 53. Кн. 1. С. 104–122.

²⁰³ Мова (Лиманський) В. Малюнки з натури : (з нотатки слідчого судді). *ЛНВ*. 1905. Т. 31. Кн. 8. С. 130–141.

ника В. Мови (Лиманського); «Несподівана пригода : (уривок з споминів минулого)»²⁰⁴ громадського діяча, учасника українського національного руху, публіциста Л. М. Жебуньова. Зауважимо, що часто автори спогадів займалися також пошуком мемуарів, проводили їхнє археографічне опрацювання для друкування в ЛНВ. Цікавою є практика фіксації в назві спогадів соціальної належності, професії автора, періоду життя.

Отже, значне розширення кола авторів мемуарів відбувалося за рахунок долучення вчених, митців, громадсько-культурних діячів, військових, лікарів, частина з яких були вихідцями з родин священників, селян, інших верств населення. Це дало змогу наповнити український духовний простір кінця XIX – початку XX ст. індивідуальними враженнями та досвідом у всіх сферах суспільно-політичного, наукового та творчого життя суспільства. Крім того, кожен мемуарний твір є ілюстрацією до біографії автора з огляду на світоглядні цінності загальноєвропейського, загальноукраїнського та локального виміру.

Спогади / спомини / автобіографічні записки. Окрему групу надрукованих у ЛНВ мемуарів становлять спогади / спомини / автобіографічні записки, вивчення яких дає змогу відтворити біографії авторів, з'ясувати, які події з їхнього життя справили на них особливе враження, стали поворотними та вплинули на подальший життєвий вибір, а також визначити коло «героїв» споминів. Не менш важливим є зображення в спогадах окремих подій суспільного життя, які закарбувалися найяскравіше, були знаковими для авторів.

Зосередимо увагу на тих спогадах, які ілюструють нові підходи до створення мемуарів, передусім як засобу автокомунікації / внутрішнього діалогу автора, що робить їх знаковими для вивчення еволюції спогадової літератури кінця XIX – початку XX ст. Такий підхід дає змогу виявити трансформації, що відбувались у традиційних жанрах мемуарів, мотивах та цільових настановах авторів.

До спогадів, головний інтерес у яких спрямовується на постать автора, належать автобіографічні записки / спомини В. Б. Антоновича²⁰⁵, які він по-

²⁰⁴ Жебуньов Л. Несподівана пригода : (уривок з споминів минулого). *ЛНВ*. 1908. Т. 44. Кн. 11. С. 284–299.

²⁰⁵ Антонович В. Автобіографічні записки Володимира Антоновича. *ЛНВ*. 1908. Т. 43. Кн. 7. С. 3–17 ; Кн. 8. С. 193–204 ; Кн. 9. С. 387–407.

чав писати 1897 р. – на 63-му році життя. У цей час написано першу частину автобіографічних спогадів під назвою «Антропологія». До мемуарів В. Б. Антонович повертається знову лише в 1900 р.²⁰⁶ та пише «Дитячі спомини (1834–1840)» і «Дальші дитячі спомини : наука домашня (1840–1844)». Заключна ж частина записок була надиктована Д. І. Дорошенку й надрукована вже після смерті автора 1908 р. До її складу увійшли розділи «Польське суспільство України», «Подорожі по Україні», «Суд», «Початок української громади»²⁰⁷. Ця частина спогадів цікава з погляду розкриття історії розвитку українського національно-визвольного руху середини ХІХ – початку ХХ ст. та окремих сторінок біографії автора.

Найбільш показовими в контексті розвитку української мемуарної традиції є автентичні, написані Володимиром Антоновичем власноруч спомини, що дають нам змогу відновити світ людини непересічної, яку небезпідставно вважали «мозковим центром» українського руху другої половини ХІХ ст., дізнатися про ті обставини, які вплинули на формування його особистості, та з'ясувати мотиви написання твору.

Володимир Антонович звертається до спогадів у досить поважному віці та, озираючись назад, намагається для самого себе проаналізувати значущі події зі свого дитинства і тодішнє оточення, що вплинули на його подальше життя. Тим самим під час написання автобіографічних записок автор включається в процес співвіднесення себе із самим собою – здійснює особистісну та соціальну самоідентифікацію та ідентифікацію²⁰⁸ і з позицій свого індивідуального досвіду намагається зрозуміти чинники, які вплинули на його подальшу активну українофільську діяльність. Процес написання спогадів стає проявом автокомунікації / спілкування з самим собою, коли автор пише собі повідомлення, водночас розуміючи, що читачем може бути й «інший».

²⁰⁶ Про історію написання записок див.: Багалій Д. [Вступ]. *Матеріали для біографії В. Б. Антоновича* : (з приводу двадцятої річниці з дня його смерті) / зібрав і зредагував акад. Дмитро Багалій. Київ : Друк. Всеукр. акад. наук, 1929. С. 5–14. (Всеукр. АН : зб. іст.-філол. відділу ; № 92).

²⁰⁷ Авторську назву мав лише розділ «Початок української громади», іншим надано назву в редакції.

²⁰⁸ Самоідентифікація – процес співвіднесення себе із самим собою, на відміну від ідентифікації – співвіднесення, порівняння себе з іншими. У результаті цих процесів набувається ідентичність (тотожність самому собі), у тому числі національна, професійна, та відбувається формування власного образу «я».

Як зазначає автор, не можна «починати мемуарів, не подавши, скільки змога, фактів про свою генеалогію», не для того, щоб прославити свій рід, а для того, щоб констатувати, «скільки кожний чоловік отримав морального наслідку від своїх предків й як скористався з цього наслідку; чи причинився до його збільшення, чи до його поменшання»²⁰⁹. Описуючи генеалогію свого роду, В. Б. Антонович висуває власну «антропологічну теорію атавізму», виводячи три складники «моральної діяльності» людини: «...атавізма, себто дідизни отриманої від предків (в найкращому разі не більше 75 %); виховання, себто формулювання принципів минулого часу (5–10 %) і власної ініціативи (в найкращому разі до 15 %)»²¹⁰, надаючи перевагу першому, тобто походженню. Упевнений у тому, що спадковість має вирішальне значення для формування особистості, її моральних устоїв, автор намагається якомога глибше зануритись у свою генеалогію, проте зазначає: «...все те, що я знаю, стосується тільки до 3, рідко до 4 поколіній». Тож використовує при цій реконструкції те, що «зісталось з дитячих споминок у пам'яті, та зісталось від розмов старших, котрі удалось мені вислухати і котрі, як вони думали, повинні були зістатись для мене незрозумілими й таємними»²¹¹. Його генеалогічна розвідка починається з батьківської лінії – з угорського революціонера Матяша Джидає, діда, та Джидає Яноша (Івана), батька. По лінії матері згадує бабу – Кароліну Зубовську та діда – шляхтича Гиполіта Гурського, який, за родинними спогадами, був «...чоловік тяжкий та трудний в житті: сангвінік, деспот, дріб'язково капризний, як всі шляхтичі того часу, був він тираном жінки і дітей; дітей у його було троє: сини Каетан і Юзеф, та дочка Моніка (моя мати)»²¹².

Знаходимо в спогадах інформацію про матір, роль якої в житті майбутнього вченого неоднозначна. Його мати, Моніка Гурська, попри знатне родинне коріння була змушена служити гувернанткою в аристократичних шляхетських маєтках Правобережної України, де і «зложився цілком її світогляд на все життя – поважання панського побуту, погорда до нижчих станів суспільства: селян, жидів і т. і., бажання як можна найкращої обстанови

²⁰⁹ Антонович В. Автобіографічні записки Володимира Антоновича. *ЛНВ*. 1908. Т. 43. Кн. 7. С. 3.

²¹⁰ Там само. С. 3–4.

²¹¹ Там само. С. 4.

²¹² Там само. С. 7.

і життя і т. і.». Вона «відрізнялась огроомною енергією, великим розвитком волі з деспотичним дуже напрямком»²¹³, від чого в дитинстві страждав Володимир. А втім, він вдячний матері за те, «що придбала... ідейного й розвиненого батька»²¹⁴ для нього. Ідеться про Боніфатія Антоновича – легітимного чоловіка Моніки, який усиновив майбутнього видатного вченого, передавши йому своє прізвище. Він «родом литвин з Виленської губернії, скінчив науки в Кременецькому ліцею і гувернерствував у панів»²¹⁵. За характером він був людина «зовсім пасивна, індіферентна, без усякої ініціативи і тільки з напрямком до абсолютного спокою, і до життя без праці, хоч-би скромного»²¹⁶.

Отже, основні маркери з дитинства В. Б. Антоновича, які формували його характер і на які автор сам звертає увагу: характер матері – «...тон рішучий, деспотичний настрій, гувернантська звичка виправляти манери і суворе переслідування всяких помилок... так мене лякали, що я старався ховатись, або утікати з хати, як тільки вона туди приходила»²¹⁷; баба Кароліна Гурська, «дуже старенька (літ 60–70)», з якою «тихо й любо сходив час» і яка «часто співала мені тримтячим старечим голосом різних пісень; головний репертуар її складала народні пісні, але було й кілька пісень політичних польських XVIII віку»²¹⁸; «містечкова суспільність» рідної Махнівки²¹⁹, яка «...мала норози, погляди й привички шляхетські, дуже дбала про свої привилеї, стереглась, щоб не скомпромітуватись знайомістю або стосунками з людьми нешляхетського роду; з другого боку, середня ця верства не була принята в домах обивателів (дідичів), котрі згорда до неї відносились, обертались з потрібними ділами, але в особисті стосунки не вступали і загалом всю середню клясу безземельних, робочих дворян на-

²¹³ Антонович В. Автобіографічні записки Володимира Антоновича. *ЛНВ*. 1908. Т. 43. Кн. 7. С. 8.

²¹⁴ Там само. С. 10.

²¹⁵ Там само. С. 8–9.

²¹⁶ Там само. С. 9.

²¹⁷ Там само. С. 2.

²¹⁸ Там само. С. 10–12.

²¹⁹ У ті часи Махнівка була волосним містечком Махнівського повіту Київської губернії, нині – село в Козятинському районі Вінницької області.

зивали “шуя” (szuja – сволоч)»²²⁰. У реальному житті малий Володимир не зустрічався з дідичами, які «не вели стосунків з середньою клясою». Що стосується людей, які оточували його в дитинстві та вплинули на формування «морального наслідку», можна зробити висновок, що найбільшу вдячність він відчував до баби, Кароліни Гурської, яка винесла з життя «багато досвіду й ідеальну доброту, лагідність і любов до людей»²²¹. З усіх членів сім'ї саме до неї він відчував найбільше симпатій, з нею вони були нерозлучні: «Якось дуже старе і дуже мале припадали собі до уподоби і страшенно любили одно одного... багато розказувала мені своїх споминок, співала пісень, научила читать і передавала свій світогляд, опертий на любові й доброті»²²².

Про своє ж шляхетське походження говорив з іронією та зізнавався, що «бажання вирізнитись меж іншими людьми, показати себе як можна кращим, порисуватись і виявити себе чимось особливим» – риса характеру, яку він узяв із шляхетського побуту (називав її «несчасна суєтність шляхетська»), завдавала йому чимало клопоту і «спадала поволі»²²³. Про цей моральний «багаж» автор пише як про не дуже цікавий досвід з дитячого виховання.

Наступним етапом своїх спогадів В. Б. Антонович обрав навчання, до якого на перших порах долучилася мати. Вона тоді працювала гувернанткою в домі Цибульських і навчала його протягом трьох років разом зі своїми ученицями. Моніка, яка була гарячою польською патріоткою, навчала за принципом: «хвалити все своє, мовчати про всі хиби і ганити все чуже»²²⁴. Ще один рік перед вступом до гімназії В. Б. Антонович навчався у Кароля Цибульського та пів року в Боніфатія Антоновича вивчав катехізис. Кожен із вчителів навчав на свій манер, але набуті знання доповнювали одне одного. У Кароля Цибульського молодий Антонович почав вивчати російську й латинську гра-

²²⁰ Антонович В. Автобіографічні записки Володимира Антоновича. *ЛНВ*. 1908. Т. 43. Кн. 7. С. 16.

²²¹ Там само. С. 10.

²²² Там само. С. 10, 12.

²²³ Там само. Кн. 8. С. 202.

²²⁴ Там само. С. 201.

матику, арифметику та «щось, ніби теорія історії» (за Шлецером ²²⁵). Саме від Цибульського вперше почув про польського письменника-мемуариста М. С. Чайковського (Садик-пашу) і прочитав його повісті про козаччину ²²⁶, які дуже сподобались: «Ці образи Чайковського засіли мені глибоко в душу і ніколи не стерлись, положивши першу підвалину українофільства»²²⁷. У цей час на перше місце В. Б. Антонович виносить питання національної ідентичності й відтоді сприймає себе прихильником української справи.

Тематика заключної частини автобіографічних спогадів, надиктованих автором Д. І. Дорошенку, сконцентрована переважно на суспільно-політичному становищі в Україні, аналізі «шляхетської суспільності», її внутрішніх конфліктів та взаємовідносин з українським населенням («Польське суспільство України»). Водночас розділ «Подорожі по Україні» містить цікаву інформацію про чинники, що формували В. Б. Антоновича як людину та науковця. Зокрема, описуючи своє навчання в гімназії, він зазначає, що на нього мав особливий вплив педагог-іноземець Дідель – «чоловік з глибоким демократичним пересвідченням»²²⁸. За його рекомендацією В. Б. Антонович «перечитав твори Монтеск'є, Вольтера, Русо і інших енциклопедистів»²²⁹, під впливом котрих склався його світогляд. Роздуми про демократію привели до відкриття українства, про яке він до того часу нічого не знав. «Притуляючи слабкі знання про українство до загальної демократної французької теорії, я одкрив сам собі українство, і чим більше читав і знайомився з історією, тим більше переконувався у тому, що відкриття моє була не зайва вигадка»²³⁰. Пропустивши, так би мовити, через себе набуті знання, В. Б. Антонович активно поширює їх у своєму оточенні. У результаті цієї діяльності склався рух хлопоманів, які сприймали народний світогляд «не в шляхетському освіт-

²²⁵ Шлецер Август-Людвіг фон (Шльоцер; August Ludwig von Schlözer; 1735–1809) – німецький історик, публіцист і статистик. Започаткував критичне вивчення історії Русі та Росії. Один з авторів «норманської теорії».

²²⁶ Czajkowski M. Powieści kozackie. Paryż : Wydanie A. Jełowickiego i Spółki : Księgarnia i Drukarnia Polska, 1837. 327 s.

²²⁷ Антонович В. Автобіографічні записки Володимира Антоновича. *ЛНВ*. 1908. Т. 43. Кн. 8. С. 204.

²²⁸ Там само. Кн. 9. С. 395.

²²⁹ Там само.

²³⁰ Там само.

ленню, а таким, яким він єсть»²³¹. У розділах «Суд» та «Початок української громади» йдеться про громадську діяльність В. Б. Антоновича.

Записки В. Б. Антоновича закінчуються подіями 1850 р., і про найбільш насичений відтинок життя вченого ми знаємо вже не за його спогадами. А втім, залишені автобіографічні матеріали дають змогу краще зрозуміти внутрішні переживання, простежити зростання самоусвідомлення, становлення світогляду, що є неоціненним матеріалом для розуміння його життєвих та духовних пошуків. Адже, незважаючи на те, що про Володимира Боніфатійовича Антоновича написано багато, як слушно зауважив В. Ульяновський, «й посьогодні він залишається незбагненим і неосяжним, головним чином, через свою неоднозначність, замкнутість, через обмаль достеменних фактів його життя. <...> Ті люди, що несли в собі пам'ять про вченого, не зафіксувавши всього, відійшли, і тепер про вченого ми знаємо менше. Залишається тільки ствердити, що сам Антонович найкраще світиться, звучить, промовляє до нас у своїх творах. Тож читаймо їх уважніше, сприймаючи не лише видиму простоту змісту»²³².

У спогадах В. Б. Антоновича простежуємо зміну акцентів у мотивах звернення до автобіографічних записів. Можемо говорити, що на перше місце виходить не питання передавання особистого досвіду своїм нащадкам, а пізнання себе, автокомунікація. В автобіографічних спогадах автор виступає як творцем, так і отримувачем повідомлення. Звичайно, що момент передачі індивідуального досвіду наступним поколінням також наявний, але він не виступає основним мотивом, а є, так би мовити, природою самих мемуарів, їхньою функцією (передачі історичної пам'яті). Основний мотив тут – автокомунікація, самоідентифікація, яка відбувається в процесі написання спогадів, де автор сам пише, редагує та передає до друку свій текст.

В умовах соціально-політичного й економічного розвитку українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. відбулися значні зміни в автобіографічному жанрі. Традиційна автобіографія, що зазвичай містить інформацію про обставини особистого життя автора (про місце і дату народження, батьків, навчання, основні місця роботи) та пишеться на вимогу / прохання (дру-

²³¹ Антонович В. Автобіографічні записки Володимира Антоновича. *ЛНВ*. 1908. Т. 43. Кн. 8. С. 396.

²³² Ульяновський В. Син України : (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина). *Антонович В. Б. Моя сповідь* : вибр. іст. та публіцист. твори / упоряд.: О. Тодійчук, В. Ульяновський ; вступна ст. і комент. В. Ульяновського ; бібліогр. О. Тодійчук. Київ : Либідь, 1995. С. 76. (Пам'ятки історичної думки України).

зів, офіційних установ тощо), збагатилася художнім і аналітичним викладом матеріалу, коли паралельно реальним фактам із життя автора триває процес його самопізнання, відбувається самоідентифікація та самооцінка. Сталася зміна акцентів у викладенні біографічного матеріалу.

На сторінках ЛНВ знаходимо серед інших²³³ «Автобіографію»²³⁴ поета, публіциста, громадсько-політичного діяча Павла Арсеновича Грабовського (1864–1902), який потягом усього свого короткого життя боровся за національну свободу українців, зміцнення й поширення української мови і культури. До публікації додано примітку, у якій зазначено, що текст написаний автором на прохання близького друга – Бориса Грінченка. До редакції переданий Сергієм Єфремовим та надрукований уже після смерті автора.

Доля П. А. Грабовського, судячи з автобіографії, була сповнена випробувань та поневірянь. Про основні віхи свого життя він повідомляє дуже стисло: «Родився я 1864 року в Охтирському повіті, Харківської губернії. Батько мій був паламарем у слободі, занедужав на сухоти і помер у молодому віці, лишивши п'ятеро дітей; так жили вбого, а тепер стало іще гірше»²³⁵.

З рідних згадує лише про матір та бабусю. Пише, що завдяки матері знав багато пісень, «що завжди їх співала»²³⁶. Від бабусі почув казки, яких пізніше навіть в етнографічних збірках не зміг знайти. Більш розлогих відомостей про родинне життя та своїх братів чи сестер автор не подає. Усю увагу сконцентровує на важливих для нього речах – на своїй освіті та громадській і політичній роботі, які цілком були пов'язані з інтересами України, відновленням справедливого ставлення до її мови та культури.

Про освіту П. А. Грабовський повідомляє, що у вісім років мати віддала його до школи, де «вчив дяк і вчив погано». Потім упродовж п'яти років навчався в Охтирській гімназії. Але і це навчання не приносило задоволення, бо «вчитель-піп відбивав всяку охоту вчитись»²³⁷. У 1879 р. почав навчання в Харківській семінарії. Тут великий вплив на становлення майбутнього літератора справив професор словесності, який спонукав до читання й на-

²³³ У другий львівський період було надруковано автобіографії: Кобилянська О. Автобіографія. *ЛНВ*. 1927. Т. 94. Кн. 11. С. 212–216; Маковей О. Автобіографія О. Маковея / публ. Д. Лукіяновича. *ЛНВ*. 1925. Т. 88. Кн. 11. С. 230–240.

²³⁴ Грабовський П. Автобіографія Павла Грабовського : [написана для Б. Грінченка і передана до редакції С. Єфремовим]. *ЛНВ*. 1903. Т. 22. Кн. 4. С. 50–52.

²³⁵ Там само. С. 50.

²³⁶ Там само. С. 51.

²³⁷ Там само. С. 50.

писання критичних «осудів», що, за визнанням самого П. А. Грабовського, найбільше сприяло його розвитку. Водночас, як людина творча, він змолоду (а на той час йому було 18 років) був трохи «химерної вдачі, смиренної, хоч і запальної, легко переймався жалем та товариським почуттям... тягнуло його до всього надзвичайного та романтичного», і йому навіть хотілося «прийняти муки за Христа»²³⁸.

Згодом цей християнський романтизм під тиском соціально-політичних умов та активної участі в громадському житті змінився на бажання боротися за права народу: «...мені хотілося вже піти на муки не за Христа, а “за народ”, і те бажання цілком опанувало мною. Се була якась [нерозбірливо] потреба серця, котру, як ви знаєте, почувала уся російська молодь того часу»²³⁹. І він з головою поринає, ще за часів навчання в семінарії, у діяльність громадських організацій, які зацікавили його своєю «таємністю, а люди – героїзмом»²⁴⁰.

У 1882 р. за поширення забороненої літератури та зв'язки з харківським гуртком народницької організації «Чорний переділ» П. А. Грабовський був заарештований і виключений із семінарії. У в'язницях та на засланні він провів 20 зі своїх 38 років життя. Свої поневіряння автор лише згадує та перераховує ті місця, де він перебував (Ташкент, Оренбург, Тобольськ, Іркутськ, Віллой, Барнаул тощо), не описуючи ні умов свого життя, ні людей, з якими там зустрічався. Проте зазначає, що не втрачав інтересу до української справи, постійно підтримував зв'язок з Україною, листувався з І. Я. Франком, Б. Д. Грінченком та залишався активним дописувачем галицьких часописів «Зоря», «Правда», «Народ», «Життя і Слово», «Дзвінок», ЛНВ та інших видань. Під псевдонімами Панько, Харко Воля, Харко Вець, Павло Журба та іншими публікував нариси, статті, вірші, спогади, у яких торкався різноманітних проблем тогочасного громадського і культурного життя в Україні, на Сибіру та Галичині.

П. А. Грабовський, на той час уже тяжко хворий (на думку лікаря, у нього була вада серця та легенів), зазначав у автобіографії, що пише мало, «...бо нестає часу за службою і хворанням»²⁴¹.

²³⁸ Грабовський П. Автобіографія Павла Грабовського : [написана для Б. Грінченка і передана до редакції С. Єфремовим]. *ЛНВ*. 1903. Т. 22. Кн. 4. С. 51.

²³⁹ Там само.

²⁴⁰ Там само.

²⁴¹ Там само. С. 52.

Попри випробування хворобою та злиднями він не поступився своїми переконаннями, змагаючись за справу українського народу, і жалкував лише про те, що його життя виявилось замало: «Замірів багато, та крила обтяго. Одного-б ще бажав – перед смертю побачити Україну та Українців. <...> Се б було нагородою за довгі літа неволі»²⁴².

Помер П. А. Грабовський на засланні 29 листопада (12 грудня) 1902 р. в Тобольську (Росія) від туберкульозу. Похований на Завальному цвинтарі поруч із декабристами. Його автобіографія стала своєрідною сповіддю, що розкриває мотиви вчинків, мрії і прагнення та водночас підсумовує з позицій автора його життєвий шлях.

Не знайшли відображення в автобіографії, яка за жанром все ж таки має більш офіційний характер, ніж суто художній, обставини його особистого життя, зокрема стосунки з близькою людиною – Надією Сигидою²⁴³, з якою познайомився дорогою на заслання. Згодом Надію Сигиду відправили до жіночої в'язниці на Кару, а самого поета – на поселення в Балаганський округ Іркутської губернії. Доля відвела їм усього чотири місяці спілкування, а потім вони лише зрідка листувалися, однак цього вистачило для того, щоб Надія стала романтичним образом для Грабовського на все життя. Смерть Надії Сигиди (загинула восени 1889 р.) була великим ударом для Павла Грабовського. Він присвятив їй низку віршів-спогадів і статтю-спогад «Надія Костева Сигида. Сумна споминка», які можна віднести до документальної (автобіографічної) лірики²⁴⁴.

Автобіографічна лірика, яку друкував ЛНВ, також мала свого поціновувача. Зокрема, у різні часи були опубліковані вірші-спогади Н. К. Кибальчич (за чоловіком Козловська)²⁴⁵, Уляни Кравченко (справж. Ю. Ю. Шнай-

²⁴² Грабовський П. Автобіографія Павла Грабовського : [написана для Б. Грінченка і передана до редакції С. Єфремовим]. *ЛНВ*. 1903. Т. 22. Кн. 4. С. 52.

²⁴³ Сигида Надія Костянтинівна (дівоче Малаксіано; 1863–1889) – учителька, член революційних народницьких гуртків.

²⁴⁴ Про традицію автобіографічної лірики див.: Арендаренко І. В. По дорозі й назустріч : (англ. та укр. романт. поезії: порівняльна типологія і поетика). Київ : Фоліант, 2004. 226 с. ; Терещук О. Автобіографізм інтимної лірики Дж. Г. Байрона. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки : Філологічні науки. Літературознавство*. 2015. № 9. С. 156–161.

²⁴⁵ Кибальчич Н. Скотилася зірка над полем розлогим... *ЛНВ*. 1901. Т. 13. Кн. 1. С. 6–7 ; Її ж. Спогад : («Тоді як в примарі чудна ніч лягала...»). *ЛНВ*. 1902. Т. 19. Кн. 7. С. 89.

дер)²⁴⁶, Л. В. Красовського (псевд. – Улагай Ігор)²⁴⁷, Б. Р. Ярошевського²⁴⁸, які привертають увагу до внутрішнього світу особистості тонким відчуттям природи, роздумами про швидкоплинність / мінливість почуттів.

Що до автобіографічної лірики Павла Грабовського, то героїнями його віршів-спогадів були Надія Сигида та Анастасія Лук'янова. Поет з любов'ю і ніжністю змальовує образ Надії Сигиди – коханої жінки, подруги і соратника, називаючи її «ясною зорею», «своєю музою». Саме їй присвячені проникливі слова у вірші «До Н. К. С.»:

Такої певної, святої,
Такої рідної, як ти,
Такої щирої, простої, –
Вже більше, мабуть, не знайти.
Таку не часто скинеш оком,
Такою тільки що марить...
А раз зустрінеш ненароком –
Навіки долю озарить!²⁴⁹

Прикметно, що в автобіографії Павло Грабовський не згадував про одруження в 1900 р. з Анастасією Миколаївною Лук'яною²⁵⁰ та народження сина Бориса (народився в травні 1901 р. в Тобольську), названого так на честь друга Б. Д. Грінченка. Швидше за все, автобіографія була написана раніше цих змін у його житті. Згодом він присвятив Анастасії інтимний вірш «Я кохаю тебе...» – жінці, яка вміла співчувати і співпереживати та була йому надійною підтримкою під час невиліковної хвороби:

²⁴⁶ Кравченко У. Спогад : («Далеко ся весна ясна за мною...»). *ЛНВ*. 1903. Т. 22. Кн. 5. С. 96 ; Її ж. Спогад : («Земля вбиралась в новий стрій весною...»). *Там само*. С. 97.

²⁴⁷ Красовський Л. Спогад : («Всю ніч вили хуги патлаті...»). *ЛНВ*. 1905. Т. 30. Кн. 5. С. 97–98.

²⁴⁸ Цикл «Закопанські настрої»: вірші – «Memento» («Коли пора знов в бій іти...»), «Під час спогадів» («Дні щасливі, що втонули...»), «Розвага» («Все одмінили негоди безмірні...») (*ЛНВ*. 1911. Т. 56. С. 290).

²⁴⁹ Грабовський П. Пролісок. Львів : Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1894. С. 8.

²⁵⁰ Лук'янова Анастасія Миколаївна (за другим чоловіком Гутовська; 1874–1954) – громадська діячка, брала участь у революційних гуртках. Навчалася в Ішимській прогімназії (початкові класи гімназії), але не закінчила – рано померли батьки. У 1893 р. переїхала до Москви, вступила на акушерські курси. За два роки її заарештували за революційну діяльність і вислали до Тобольська. Там вона зустрілася з П. А. Грабовським.

Я кохаю тебе, і я знаю – за що:
 Ти мене підвела на важкому шляху;
 Так ходім же і дальш: двом не страшно ніщо,
 Хоч доводиться йти нам у північ глуху ²⁵¹.

Ліричні вірші-спогади насичені подробицями особистого життя. У них ідеться про реальні події та реальних осіб, які мали великий вплив на життя поета. Його спогади-вірші – це шлях до самого себе, до пізнання глибин власної душі через оголення найінтимніших сторін свого життя.

Автобіографія П. А. Грабовського містить маркери, які дають нам уявлення про основні події його життя (дитинство, навчання, громадсько-політичну діяльність, перебування на засланні) та унікальну інформацію про його внутрішній стан, переживання, мотиви його вчинків, устремлінь та намагання дати самооцінку з висоти прожитих років.

Зміна акцентів у автобіографічних наративах В. Б. Антоновича (автобіографічні спогади) та П. А. Грабовського (автобіографія) зумовлена значними зрушеннями, які відбувались у суспільстві, у свідомості інтелігенції. У них яскраво проявилось, по-перше, прагнення авторів до самопізнання / автокомунікації через особливу увагу до формування ідентичностей та визначення чинників / учасників цього процесу; по-друге, поглиблення соціального звучання, що знаходить відображення в намаганнях здійснити психологічний аналіз / самооцінку свого життя.

Новою тенденцією в оприлюдненні спогадів про діячів української історії та культури стало цілеспрямоване їх збирання. Зокрема, варто згадати спроби письменника і літературознавця Р. Г. Заклинського ²⁵². Маючи професійний інтерес до особистості письменника і культурно-освітнього діяча Буковини Ю. А. Федьковича (1834–1888), Р. Г. Заклинський поставив собі за мету і, доклавши до цього чималих зусиль, зібрав спогади сучасників про митця та надрукував їх у ЛНВ. Із пропозицією взяти участь у висвітленні окремих сторінок маловідомої широкому загалу біографії Ю. А. Федьковича він «удавався усно і листово до многих мужів, що бували в особистих зносинах з Юрієм». І хоч мало хто з них відгукнувся, Р. Г. Заклинському вдалося зібрати кілька спогадів про письменника, зокрема про візит до Юрія

²⁵¹ Грабовський П. Поезії / упоряд. текстів, вступна ст. і прим. А. А. Каспарук. Київ : Рад. письм., 1962. С. 584.

²⁵² Заклинський Роман Гнатович (псевд. і крипт.: Іван Гінза, Р. З., Роз., Ром. З., Ром. Закл.; 1852–1931) – письменник, літературознавець, педагог, мемуарист, культурно-просвітницький діяч.

Федьковича священника Олексі Слюсарчука²⁵³ в 1866 р. і про поїздки²⁵⁴ до нього М. О. Бучинського²⁵⁵. Р. Г. Заклинському також вдалося віднайти матеріали з історії створення «Букваря і співанника» Ю. А. Федьковича, згадку про його фотографію та спомини Юрія Семанюка²⁵⁶.

Завдяки зусиллям Р. Г. Заклинського дізнаємося про риси характеру Юрія Федьковича, його побут та звичаї, описані о. Олексієм Слюсарчуком, який відвідав його у Сторонцях²⁵⁷. У споминах М. О. Бучинського йдеться про непорозуміння Ю. А. Федьковича з львівськими видавцями, зокрема з редакцією часопису «Правда», та про його зустріч з Ю. А. Федьковичем 1872 р. у Львові. Згадки Юрія Семанюка, який був дяком у Путилі, мають більш побутовий характер. Автор акцентує увагу на любові Ю. А. Федьковича до гуцульського одягу, у якому той ходив до церкви, дорогою вітаючись з усіма, та на його повсякчасному бажанні допомогти бідним: «Гроші нікому не жалував. Як лише мав, то кожному позичав чи давав даром»²⁵⁸.

Р. Г. Заклинський робить спробу в примітках до зібраних споминів подати узагальнений портрет письменника. За його словами, у цих споминах «виявляють ся самі суперечности характеру Федьковичевого», адже дізнаємося з них, що він був людиною демократичною, шанував народні звичаї, був гостинним господарем, «...а до того всього ще й матеріяліст»²⁵⁹. Які суперечли-

²⁵³ Слюсарчук Олексій (1838–1912) – католицький священник, галицький церковний і громадський діяч. Організатор української громади у м. Станіславові (нині Івано-Франківськ).

²⁵⁴ Перша відбулася 1867 р.

²⁵⁵ Бучинський Мелітон Осипович (псевд.: Аристарх, Кассян, Підгірський чоловік; 1847–1903) – адвокат, громадський діяч, фольклорист і етнограф. Член Товариства ім. Шевченка (з 1874 р.). Разом з Йосипом Чайківським, Теофілом Окуневським, Євгеном Желехівським, Леонідом і Романом Заклинськими заснував Товариство «Бесіда».

²⁵⁶ Заклинський Р. Спомини про Федьковича : візита о. Олексі Слюсарчука у Федьковича р. 1866 ; візита д. Бучинського р. 1867. *ЛНВ*. 1901. Т. 13. Кн. 1. С. 10–20 ; Його ж. Спомини про Федьковича : історія Букваря і співанника. *Там само*. Кн. 2. С. 88–96 ; Його ж. Спомини про Федьковича : спомини Семанюка. *Там само*. С. 96–98 ; Його ж. Спомини про Федьковича : примітки до сих споминів. *Там само*. С. 98–104.

Видані окремою книжкою: Спомини про Федьковича / зібрав Р. Заклинський ; передрук. з «Літ.-наук. вістника». Львів : [б. в.], 1901. 31 с.

²⁵⁷ Містечко Сторонці-Путилові на буковинській Гуцульщині (нині с-ще Путила Чернівецької обл.).

²⁵⁸ Заклинський Р. Спомини про Федьковича. *ЛНВ*. 1901. Т. 13. Кн. 2. С. 97.

²⁵⁹ Тобто небайдужий до грошей. Тут автор має на увазі суперечки Ю. Федьковича з редакцією львівського часопису «Правда».

ві риси!»²⁶⁰. До заслуг Р. Г. Заклинського як укладача споминів варто віднести критичне ставлення до наведеної в них інформації про Юрія Федьковича та намагання внести ясність у його відносини з редакцією як автора матеріалів, поданих до друку, та щодо особливостей його характеру. Він бо «...ділами показував себе чоловіком великодушним, милосердним, і то тим більш офірливим²⁶¹, що запомагав не лише того, хто витягав руку до него, але вишукував потрібних, щоб їх ратувати, а се вже висший ступінь жертв»²⁶².

Загалом, перечитуючи спомини про Ю. А. Федьковича, бачимо людину непростой вдачі, талановиту, сповнену творчих задумів та досить вразливу до критики, відкритую для спілкування та щирю. Цей образ далекий від академічного, він більш людський та дає змогу ознайомитися з обставинами особистого життя (побут, звичаї), спілкування / листування з видавцями, яке не завжди було позитивним та вдалим для нього, що проливає світло на мотиви його вчинків. На жаль, жоден з авторів нічого не писав про його родинне / сімейне життя, лише М. О. Бучинський згадував, що Ю. А. Федькович ніколи про це не говорив, а запитувати він не наважився.

Інтерес до особи Ю. А. Федьковича та значні прогалини в уже надрукованих спогадах спонукали Р. Г. Заклинського до нових пошуків біографічної інформації про нього. Заради цього він разом з Іваном Герасимовичем і його синами організував у серпні 1902 р. подорож Буковиною з метою збирання свідчень про письменника, що можна вважати практикою збору (авторська назва – «прогулька») усноїсторичних спогадів, які вийшли в ЛНВ під назвою «За слідами Федьковича : (записки з прогульки по Буковині)»²⁶³. Завдяки цій експедиції з проведенням опитування багатьох сучасників (селян, священників, сусідів, товаришів по військовій службі, родичів), які знали митця в різні періоди його життя, та долученню до збору біографічних матеріалів багатьох небайдужих людей було розшукано чимало архівних матеріалів про сім'ю Федьковичів (виписки з метрик про шлюб батьків, народження братів тощо), обставини сімейного життя та багато іншої інформації. Ця публікація значно розширює спогади про Юрія Федьковича та заповнює прогалини в його біографії.

²⁶⁰ Заклинський Р. Спомини про Федьковича. *ЛНВ*. 1901. Т. 13. Кн. 2. С. 98.

²⁶¹ Офірливий – жертовний, відданий справі, самовідданий, безкорисливий.

²⁶² Заклинський Р. Спомини про Федьковича. *ЛНВ*. 1901. Т. 13. Кн. 2. С. 100.

²⁶³ Заклинський Р. За слідами Федьковича : (записки з прогульки по Буковині). *ЛНВ*. 1905. Т. 31. Кн. 9. С. 205–234 ; Т. 32. Кн. 12. С. 179–190.

Комплексний підхід Р. Г. Заклинського до збирання спогадів про Ю. А. Федьковича свідчить про розуміння науковцем важливості цього джерела для написання біографії та має сприяти подальшому розвитку таких дослідницьких практик і популяризації жанру спогадів. Особливо цінними він вважав спогади сучасників, які, незважаючи на суб'єктивізм, вимальовують індивідуальність з притаманними їй протиріччями й особливостями. І на сьогодні можемо констатувати, що зібрані Романом Заклинським мемуарні матеріали про Юрія Федьковича є невід'ємною складовою частиною реконструкції його творчості.

Серед мемуарів, надрукованих у ЛНВ, вирізняються спогади Василя Яковича Яновського (?–1910), ім'я якого пов'язують з більш зною дружиною, письменницею і громадсько-політичною діячкою Л. О. Яновською²⁶⁴, та їхньою дочкою, вченою-біохіміком В. В. Радзимовською²⁶⁵. Про самого В. Я. Яновського інформації небагато. Дворянин, володів хутором Тарнавщина та невеликим маєтком у родинному селі Яновщина на Полтавщині. Лояльно ставився до прогресивних починань української ліберальної інтелігенції, був членом київської Громади і Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в Києві (1875). Мав сімейний зв'язок з родиною Білозерських, де шанувалися народні традиції.

Активна громадянська позиція спонукала його добровольцем узяти участь у Герцеговинсько-боснійському національно-визвольному повстанні 1875–1876 рр.²⁶⁶, де він командував інтернаціональним батальйоном. На думку українських громадсько-політичних діячів, участь молоді в таких подіях мала сприяти набуттю революційного досвіду, який міг знадобитися в боротьбі з самодержавством, та формуванню політичного світогляду українців. Темою мемуарів В. Я. Яновського «Спогади Українця-волонтера про повстання в Герцеговині 1875–76 рр.»²⁶⁷ стали події, що передували від'їзду добровольців на

²⁶⁴ Яновська Любов Олександрівна (псевд.: Ф. Екуртжа, Омелько Реп'ях; дівоче Щербачова; 1861–1933) – письменниця, громадська і політична діячка, членкиня УЦР. Дружина Василя Яновського і мати Валентини Радзимовської, внучата небога письменниці Ганни Барвінок (з Білозерських).

²⁶⁵ Радзимовська Валентина Василівна (дівоче Яновська; 1886–1953) – фізіолог, біохімік, громадська діячка. Доктор медичних і фізіологічних наук (1924), професор (1924). Дійсний член НТШ та УВАН.

²⁶⁶ Повстання слов'янських народів проти Османської імперії, яке почалося 1875 р. в місті Невесине й незабаром поширилось по всій Боснії і Герцеговині.

²⁶⁷ Яновський В. Спогади українця-волонтера про повстання в Герцеговині 1875–76 рр. *ЛНВ*. 1911. Т. 55. Кн. 7–8. С. 92–110 ; Кн. 9. С. 300–311 ; Т. 56. Кн. 10. С. 95–109 ; Кн. 12. С. 438–451 ; 1912. Т. 58. Кн. 6. С. 509–519 ; Т. 59. Кн. 7–8. С. 171–200.

Балкани. Автор описує участь представників українських національно-культурних осередків, а саме – членів київської Громади, в організації збирання коштів та формуванні загону добровольців²⁶⁸.

У спогадах обмаль автобіографічної інформації, зазначено лише, що автор закінчив університет у 1870 р. та служив «по дворянським виборам» на Засуллі під Лубнами²⁶⁹. Схоже, мав гуманітарну освіту, про що свідчать великі історико-етнографічні екскурси в історію Боснії та Герцеговини. Дізнаємося також, що, як член київської Громади, особисто спілкувався з М. П. Драгомановим, О. І. Лоначевським²⁷⁰, В. К. Дебогорієм-Мокрієвичем²⁷¹ та іншими діячами. Свою участь у повстанні на чолі добровольчого батальйону автор спогадів називає «епопеєю» на «користь чужої-своїї справи». Про членів операції відсутні відомості, якщо і згадуються якісь учасники, то під псевдонімами та криптонімами: Киянин, М. Д. тощо. Цього вимагала ситуація таємності та неофіційності походу.

Спогади В. Я. Яновського мають характер історико-біографічного нарративу. Написані через великий проміжок часу після подій, мемуари рясніють географічними назвами, історичними подіями та екскурсами, іменами політиків, які брали участь у вирішенні цього конфлікту, містять аналіз причин повстання, характеристику європейських політичних процесів тощо. Вірогідно, при написанні спогадів автор залучав додаткові історичні матеріали, що дали змогу створити панорамну історичну картину, яка, проте, позбавлена офіційності й революційної бравади. Написані під кутом індивідуального досвіду автора та з його інтерпретаціями подій, спогадові мемуари В. Я. Яновського й сьогодні залишаються цікавим історико-біографічним джерелом і проливають світло на різні сторони життя (релігію, культуру, побут) герцеговинців. Зокрема, у них описано тяжкі умови існування населення територій, задіяних у військових операціях, звертається увага на неготовність повстанців до активних бойових дій, відсутність загальної координації та низку інших перепон організаційного і фінансового харак-

²⁶⁸ Див.: Щур С. Українофіли та революційні народники Наддніпрянської України & повстання у Боснії та Герцеговині. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. 4. С. 154–159.

²⁶⁹ Яновський В. Спогади українця-волонтера про повстання в Герцеговині 1875–76 рр. *ЛНВ*. 1911. Т. 55. Кн. 7–8. С. 92.

²⁷⁰ Лоначевський Олександр Іванович (псевд.: Комаха, Ломака, Петруняка А. та ін.; 1841–?) – громадський діяч, фольклорист, публіцист. Член київської Громади.

²⁷¹ Дебогорій-Мокрієвич (Мокрієвич) Володимир Карпович (1848–1926) – політичний діяч, революціонер, публіцист, мемуарист.

теру. За свідченням В. Я. Яновського, волонтери виявилися неготовими до партизанської боротьби в гірській місцевості Герцеговини. Як наслідок, ті з них, які були знесилені хворобами та недоїданням, повернулися додому, решта продовжували боротьбу в Сербсько-турецькій війні.

Спогади В. Я. Яновського, активного учасника Герцеговинсько-боснійського повстання, стали свідченням долучення українців до загальноєвропейських подій і розуміння необхідності спільної боротьби слов'янських народів з імперськими режимами та зразком історико-мемуарного наративу, витоки якого в українській мемуарній традиції сягають першої половини XVII ст. (історико-мемуарна повість Богдана Балики «Про Москву, про Дмитрія, царика московського ложного» – див. розділ 2.2).

Мемуарний наратив В. Я. Яновського створений в оповідально-описовій манері, однак пропущений через його особисте сприйняття та внутрішні переживання. Що до самого автора, то звернення до мемуарного жанру стало для нього моментом фіксації індивідуального досвіду, свідченням того, що життя прожите не даремно. Мемуарна праця В. Я. Яновського є єдиною відомою згадкою про його життя, актом самоствердження та усвідомлення себе в історії, хоча мотивів апелювання до жанру мемуарів сам автор у творі не зафіксував.

Звернення до мемуарів було адекватною реакцією соціально активної людини, детермінованою загальним піднесенням уваги до історичної свідомості в часи культурно-національного відродження України. Швидше за все, автор прагнув зафіксувати для наступників обставини інтернаціональної діяльності прогресивно налаштованої української громади на тлі розуміння загальних проблем слов'ян у боротьбі з імперіями.

Подорожні записки. XIX століття стало «золотим» періодом у розвитку мемуарного жанру подорожніх записок²⁷² на тлі кардинальних соціально-економічних та політичних змін. Описи подорожей, військових, науково-

²⁷² Нині триває дискусія щодо однозначного вживання термінів «подорожня література», «мандрівні (дорожні, подорожні) записки», «мандрівна література», «подорожня проза», «мандрівна проза», «проза мандрів», «травелог» («травелог»), «ходіння», «записки подорожнього», «мандрівні (дорожні, подорожні) нариси», «нариси в дорозі», що пов'язано з постійною еволюцією, модифікацією цього метажанру, який напряду залежить від історичних умов. Подорожні записки зараховують до трьох різновидів літератури – fiction (характеризуються відсутністю документальної основи, а сама подорож є прийомом, формою розповіді), non-fiction (тексти з документальною основою, написані публіцистичним стилем, іноді з вкрапленнями наукового), belles non-fiction (поєднання вигадки і фактів).

дослідних, культурологічних експедицій цікавили широке коло читачів, тому в часописах їх часто друкували. Кожен із цих творів мав свою мету, що й визначило часопросторові виміри тексту.

Звернення до жанру подорожніх записок найчастіше пов'язане з прагненням до самоусвідомлення. Цей задум реалізується через розміщення себе в певному просторі та системі ціннісних координат. А сам текст записок відкриває широкі горизонти для творчого втілення поставлених завдань – філософських, соціальних, виховних, психологічних тощо. Переміщення реальної особи в просторі й часі обумовлює хронотоп дороги (часопростір), шляху, маршруту, стежки до пізнання світу й себе, що стає важливим елементом у процесі формування власної ідентичності.

Своїм масштабом і змістовим наповненням на особливу увагу заслуговує надрукована в ЛНВ впродовж 1908–1909 рр.²⁷³ серія публікацій М. С. Грушевського, об'єднаних загальною назвою «По світу». Вони мають усі ознаки подорожніх записок, оскільки створені на основі певних подій, пов'язані з реальними людьми, написані публіцистичним стилем із залученням наукових коментарів. Ці записки підсумовували враження М. С. Грушевського від подорожей Італією в 1904 та 1908 рр.²⁷⁴ Для себе він так визначив основну мету мандрівки: подорожувати «для спочинку, освіжуючи втомлений мозок і зболілі нерви змінливими вражіннями широкого світу», а свою місію перед читачем вбачав у тому, щоб «...хоч на мить... вирвати його із суворої, гнітючої обстанови тих незмінних тяжких вражіннь, що намучили і поранили його нерви і чуття, та повести в далекий світ, осяяний полудневим сонцем і невмирущим світлом культурної традиції». Щодо того, про що він буде писати на виконання цієї мети, зазначає: «...трошки природи, трошки людського життя, трошки артизму²⁷⁵, трохи історичної традиції, трохи вільних “партикулярних гадок”, що ворухатяться в голові на сім дозвіллю». І якщо завдяки такому поєднанню географічних,

²⁷³ Грушевський М. По світу. *ЛНВ*. 1908. Т. 44. Кн. 10. С. 11–31; Кн. 11. С. 302–319; Кн. 12. С. 480–491; 1909. Т. 45. Кн. 1. С. 16–32; Кн. 2. С. 403–419; Кн. 3. С. 515–532; Т. 46. Кн. 4. С. 48–56; Кн. 5. С. 234–244.

²⁷⁴ Про подорож із сім'єю Італією в 1911 р. М. С. Грушевський також залишив свої спогади. Цього разу до них приєднався приятель родини, художник та архітектор В. Г. Кричевський, щоб зробити серію ілюстрацій для окремого видання збірки «По світу». Однак за життя М. С. Грушевського ця збірка не була надрукована.

²⁷⁵ Артизм – висока майстерність, віртуозність, артистичність.

культурно-історичних екскурсів з філософськими відступами та авторськими інтерпретаціями вдасться вирвати «...хоч на хвилю читача з нашої тяжкої, понурої буденщини і тяжкі рефлексії нашого життя будуть уступати і в нім, як уступають у сих моїх записках під напором вражіннь широкого світу», він вважатиме «своє завдання сповненим»²⁷⁶.

Морально-філософським роздумам присвячена частина спогадів М. С. Грушевського під назвою «Партикулярні ²⁷⁷ гадки»²⁷⁸ про його першу подорож до Італії в квітні 1904 р. Втомлений від постійної наукової, науково-організаційної та редакторської роботи, Михайло Грушевський дивився на свої подорожі як на абсолютний відпочинок: «...передо мною сим разом не короткий переїзд, а довгий спочинок, так давно вимріяний, вичеканий під час сих безконечно довгих, безконечно тяжких останніх літ, коли люди кидалися, як наполохані птахи, напружуючи всі сили своєї мислі, всю свою енергію, щоб “не осоромитись”, “не упустити”, “поспіти” за часом, за тим, що, здавалося, давав він для здійснення давніх мрій»²⁷⁹. І насолоджуватися цим починає вже у вагоні потягу: «Весняна ніч скоро біліє. Бліде, сіре світло заглядає до мене серед завіс спального вагона. Не спиться, і не силує себе до сну: адже я не працюватиму, а відпочиватиму. Так мило летіти в світ, віддаючися свободним, “порожнім гадкам”, які звичайно мусиш гнати від себе, аби не перебивали роботи, аби не перешкождали видусити ²⁸⁰ з стомленої голови решту того, що вона ще може дати. Ах, в сих “партикулярних”, неофіціальних гадках половина утіхи від спочинку й дороги!»²⁸¹

У цій подорожі автора супроводжував Іван Франко, якого він загітував поринути «із галицького пралісу прямо в Рим»²⁸². Спогади рясніють описами Венеції, Флоренції, Риму, Помпеїв та мистецьких витворів і скарбів Італії. Вміщено також інформацію про Австрію та Словенію, що були на шляху мандрівників.

²⁷⁶ Грушевський М. По світу. *ЛНВ*. 1908. Т. 44. Кн. 10. С. 11.

²⁷⁷ Там само. С. 18–22.

²⁷⁸ Партикулярний – приватний, неофіційний.

²⁷⁹ Грушевський М. По світу. *ЛНВ*. 1908. Т. 44. Кн. 10. С. 12.

²⁸⁰ Видусити – видавити.

²⁸¹ Грушевський М. По світу. *ЛНВ*. 1908. Т. 44. Кн. 10. С. 18.

²⁸² Див.: Франко І. Римські враження. *Зібрання творів* : у 50 т. Т. 50. Листи (1895– 1916). Київ : Наук. думка, 1986. С. 550.

Автобіографічний складник має менш виражений характер. Скоріше за все, можна говорити про перемогу «науковця» над «особою» при написанні «подорожніх вражінь». Це проявилось в глибокому аналізі історичних подій, пов'язаних з Італією, характеристиках окремих діячів, описах мистецьких досягнень, ідей. Водночас автор постає не байдужим стороннім спостерігачем, а емоційним прихильником італійської культури. Свої записи він сприймає як момент відпочинку, культурної саморефлексії та можливості подальшого внутрішнього розвитку. З одного боку, він насолоджується та захоплюється італійськими архітектурними й мистецькими витворами, з другого – занурюється в серйозне вивчення історії італійського мистецтва та ділиться своїми міркуваннями з цього приводу з читачами.

Основним концептом роздумів М. С. Грушевського є поняття добра і зла, зміни сутності людини в процесі історичного розвитку. За його словами, сучасна людина прагне «...гармонії, добра і краси, жадібно впиває красу природи і відвертаєть ся від їх бездушної суворості та ставить метою свого життя і діяльності щасте не тільки особисте своє, а по можности щасте всього того, що окружає...»²⁸³. Однак протиріччя між «фізичною стороною своєї природи» та етичною культурою людини спричинюють «безкінечний ланцюг суперечностей», які не приводять нас «...до розпуки тільки завдяки інстинкту само заховання, що потішає нас оправданням неминучості і надією, що розум і успіхи його колись виведуть людину з сих аномалій»²⁸⁴.

М. С. Грушевський у своїх записках торкається проблем широкого плану, замислюється над тим, «що буде із звірятами», переймається «безжалісним нищенням світу рослинного». Водночас наголошує, що в сучасних умовах «наш перший обов'язок – пред нашим ближнім, і треба дбати насамперед про те, щоб певні принципи красоти й гармонії, чи гуманности й моральности були глибоко заложені в відносини чоловіка до чоловіка»²⁸⁵. Він також вірить у те, що в «...будучности культура наша перестане бути культурою ножа, і людина, розвиваючи у собі інстинкти гармонії, краси, щастя, не буде змушена бути для того світу, що її окружає, немилосердним руїнником, убійником, нищителем. Колись знята буде з чоловіка ся роль, вложена на нього натуральними потребами. Адже вся людська культура кінець-кінцем зістається одною неустанною боротьбою з “натуральним” звірем, який сидить

²⁸³ Грушевський М. По світу. *ЛНВ*. 1908. Т. 44. Кн. 10. С. 20.

²⁸⁴ Там само.

²⁸⁵ Там само. С. 21.

у чоловіку»²⁸⁶. Зважаючи на подібні роздуми автора на тлі його подорожніх нотаток, можна говорити про нові тенденції в розвитку цього жанру, зокрема про появу елементів філософсько-етичних есе.

Свої спогади про подорож М. С. Грушевський закінчує сповненими жалю словами: «Кінчаться скупо виміряні дні. Назад, до гамарні, де серед гуркоту й гамору, серед злоби і ненависті кується тяжке діло життя, суворе і грізне. Чорні лелики (кажани), стривожені й розполохані моїми партикулярними гадками, можуть заспокоїтися і, засівши в темних кутах своїх, мріяти знову про ніч, морок, пільму й інші темні річі. До нової відпустки з тої гамарні, до нової оказії!»²⁸⁷ Реальне життя, у яке він повертався після подорожі, було сповнене нових випробувань та викликів.

Твір М. С. Грушевського «По світу» став демонстрацією розвитку жанру подорожніх записок, що, як досить пластичний жанр, всотують у себе епоху, її ідеї та ідеали, розкривають внутрішні переживання, притаманні людині середини XIX – початку XX ст. Особливого звучання подорожнім запискам «По світу» надає той факт, що вони належать українському інтелектуалу, який чудово розумів виховне значення своїх творів. Його текст містить не лише розлогі нариси про пам'ятки історії та культури Італії, а й філософські роздуми про сутність людини, долю України та діяльність української громадськості в цій царині: «Ті мрії, що мріялися як далекі, півфантастичні можливості, тепер – уявлялося, стали можливими до здійснення, і – так безмірно страшно здавалося упустити сей момент, зостатися поза тріумфальним походом свободи й поступу, до якого ладилося все»²⁸⁸.

Протягом тривалого часу цей твір М. С. Грушевського був відомий лише з публікацій у ЛНВ, а рукопис та друкарський примірник тексту з авторськими правками зберігались у ЦДІАК України²⁸⁹. Як свідчать архівні матеріали, автор мав намір видати «подорожні вражіння» окремою книгою, він доповнював початковий текст²⁹⁰ новою інформацією, зокрема враженнями від подорожі Італією, здійсненої в 1911 р. Однак лише 2008 р. цей задум був реалізований, і читач отримав нагоду ознайомитися з двома варіантами

²⁸⁶ Грушевський М. По світу. *ЛНВ*. 1908. Т. 44. Кн. 10. С. 22.

²⁸⁷ Там само. 1909. Т. 46. Кн. 5. С. 244.

²⁸⁸ Там само. 1908. Т. 44. Кн. 10. С. 12.

²⁸⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 264.

²⁹⁰ Надрукований у ЛНВ в 1908–1909 рр.

цього твору. У 50-томному зібранні творів М. С. Грушевського друга (повна й остаточна редакція тексту) подана в 11-му томі окремим розділом²⁹¹, а перша редакція вміщена в додатках²⁹².

У коментарях укладачі визначають «По світу» як «культурологічне есе з вкрапленнями майстерного репортажу, ліричних відступів і влучних філософських узагальнень»²⁹³, що цілком відповідає дійсності, але передусім воно належить до жанру подорожніх записок, як і замислював його автор. Розширення рамок до філософсько-культурологічного есе свідчить про трансформацію жанру в нових історичних умовах та обумовлене масштабом особи автора, який був знаним науковцем, інтелектуалом та авторитетом нації ще за життя.

Про популярність ЛНВ і його важливу роль у літературно-науковому житті ще в 1899 р. І. Я. Франко писав так: «Отже, можемо сказати, що на наш “Вістник” звернули увагу і поляки, і німці, і москалі, подаючи про нього звістки, перекладаючи мішені в нім праці; його багатою хронікою користувалися інші періодичні видання, цитуючи або й не цитуючи джерело...»²⁹⁴

Загалом мемуарна традиція Галичини в середині ХІХ – на початку ХХ ст. розвивалась у площині становлення теоретико-методологічних засад та практики публікації споминів на сторінках провідних наукових часописів, зокрема «Літературно-наукового вістника». Ця практика сприяла залученню широкого кола авторів до оприлюднення таких матеріалів та розповсюдженню їх серед населення. Що стосується методологічних засад, то західноукраїнські вчені розглядали мемуари Галичини не відокремлено від мемуарів Наддніпрянської України, а як єдине культурно-історичне явище з давніх часів на всіх етнічних українських землях. На практиці це знайшло відображення у формуванні авторського портфеля часопису, тісній співпраці представників обох частин України в редколегії, тематичній спрямованості спогадової літератури, публікуванні мемуарів про відомих українських діячів та їхніх спогадових творів (Т. Г. Шевченко, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський та інші).

Представленими були всі традиційні різновиди мемуарного жанру – автобіографія, спогади / спомини, подорожні записки, які, однак, набули

²⁹¹ Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Т. 11 / редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2008. С. 333–466.

²⁹² Там само. С. 486–580.

²⁹³ Там само. С. 663.

²⁹⁴ Франко І. Українсько-руська література і наука в 1899 році. *Мозаїка* : із творів, що не ввійшли до Зібр. творів у 50 т. / упоряд.: З. Т. Франко, М. Г. Василенко. Львів : Каменяр, 2001. С. 157.

нового звучання на тлі процесів Українського національного відродження. Водночас відбувався процес зміщення традиційних кордонів жанрів мемуарних наративів: подорожні записки зливаються з культурологічними есе, в автобіографії спостерігається наголос на роздумах про пережите, класичні спогади переплітаються з філософськими роздумами про людину та про долю України.

* * *

Вивчення мемуарного складника часописів Західної України дає розуміння процесу та умов формування української інтелігенції Галичини, оскільки ця соціальна група відіграла чи не найважливішу роль в економічному, політичному та духовному житті суспільства, а також у процесі формування модерної української нації. Вона була носієм національної ідеї, пропагувала її серед широких верств населення, а на початку XX ст. стала політичним провідником народу в боротьбі за побудову національної держави. Крім того, саме мемуарні твори висвітлюють усі проблеми і труднощі цього процесу, оскільки автори спогадів належали до найбільш національно орієнтованої та конструктивної частини українського суспільства, яка пережила особистісну трагедію і згодом або була знищена новим режимом, або змушена була продовжувати українську справу на чужині.

Мемуарна спадщина галицьких видань дає змогу відстежити нелегкі долі окремих осіб, соціальних груп і держави в цілому, а також їх вплив на загальноісторичний, культурологічний та психологічний контексти епохи.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА (1914–1918 рр.) ТА УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1917–1921 рр.) У ПРОСТОРИ МЕМУАРНОГО НАРАТИВУ

4.1. Перша світова війна 1914–1918 рр.: мемуарна репрезентація трагічного національного досвіду

Перша світова війна 1914–1918 рр. призвела до великих людських втрат, кардинальних зрушень у політиці й економіці, появи нових ідеологічних та світоглядних систем і політичних режимів, які на багато десятиліть визначили драматичний перебіг історії. На початку ХХ ст. українські землі були місцем воєнних подій світової війни та революційних змагань 1917–1921 рр. Трагізм ситуації на вітчизняних теренах полягав у тому, що українці змушені були воювати один проти одного за чужі їм інтереси Російської імперії та Австро-Угорської монархії. За досить приблизними підрахунками на боці Російської імперії воювало від 3,5 до 4,5 млн етнічних українців, а в армії Австро-Угорщини – не менше 300 тис.¹ Незважаючи на це, сучасні дослідники констатують, що в результаті воєнних випробувань «український народ... не втратив, викристалізував національну ідею, навіть більше того – розпочав її реалізацію»².

¹ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : у 2 кн. Кн. 1. Історичні нариси / упоряд. О. П. Реєнт. Київ : Кліо, 2014. С. 11.

² Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн : іст. нариси / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2021. С. 9.

Відбувалися зміни у світогляді українців, поставали нові ідеї та політичні партії, зростала громадська ініціатива, активізувався кооперативний рух. Водночас мільйони українців переживали глибокі морально-психологічні травми через втрати, яких зазнали внаслідок війни, через критичне падіння вартості людського життя, тотальний характер руйнувань житла та господарства.

Усе це знайшло відображення в мемуарних творах, які стали помітним культурним явищем тогочасного соціального простору. Багато з тих, хто був причетний до історичних подій або виявився їх очевидцем, долучилися до написання спогадів.

Тривалий час перебіг воєнних дій на українських землях був відомий суспільству переважно за документами та спогадами російських політичних і військових діячів, що публікувалися за часів радянської влади і відображали офіційний, в основі своїй імперський погляд на них. Натомість Україна, яка повною мірою зазнала випробувань війни, має власний ґрунтовний мемуарний спадок про ті події. Однак правда про них у всій багатомірності, як і українська спогадова література, стали для нас доступними лише після здобуття країною незалежності у 1991 р. У спогадах знаходимо відображення погляду українців на воєнні операції, настроїв і становища цивільного населення, рефлексії селянства на тяготи війни, портрети провідних українських військових і політичних діячів тощо.

Авторами спогадів про війну були не лише відомі українські діячі, а й пересічні громадяни, втягнуті у вир подій. Ознайомлення з мемуарними текстами дає змогу сучасному читачеві навіть через багато років відчувати жахіття війни, подивитися на все, так би мовити, зсередини, стати учасником діалогу з автором і включитися в процес ретрансляції та актуалізації історичної пам'яті. Адже автор спогадів завжди вступає не лише в автокомунікацію (що полягає у висвітленні його позиції щодо описуваних подій та демонструє залученість його самого в культурно-історичний процес), а й у спілкування зі своїм потенційним читачем для передачі свого індивідуального досвіду через внутрішній діалог з ним. Поєднання документалізму (non-fiction) і художнього викладу робить спогади особливо популярними серед читацького загалу незалежно від віку, освіти, соціального стану та водночас сприяє тяглоті національної історії, збереженню традицій та пам'яті.

В українській історіографії представлено чимало спогадів про події Першої світової війни³. Інститутом історії України НАН України видано колективну монографію «Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн», у якій у рамках дискурсу соціальної антропології досліджено життєві стратегії різних категорій та груп українського суспільства, моделі їхньої поведінки і способи виживання у складних умовах війни. Окремо розглянуто питання висвітлення подій Першої світової війни в спогадах пересічних учасників і свідків⁴. Науковою спільнотою також видано ґрунтовні збірники матеріалів про події війни 1914–1918 рр., які вміщують свідчення учасників та очевидців. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують спогади представників селянства (а воно було основою рядового складу українського війська), зібрані зусиллями членів Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького⁵ під час археографічно-етнографічних експедицій селами Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської та Донецької областей у 1999–2004 рр. і видані в серії «Джерела з історії Південної України» (упорядники А. В. Бойко, С. М. Плохій).

С. М. Плохій наводить причини появи селянських наративів: виникнення і розширення мережі церковнопарафіяльних шкіл у другій половині ХІХ ст., що сприяло набуттю основ грамотності селянами; посилення комунікації офіцерів, інтелігенції та селян, чиї долі поєднали воєнні події; набутий під час війни та революції драматичний життєвий досвід, який, на думку авторів, був вартий закарбування на папері⁶.

³ Див.: Зеркаль М. М. Перша світова війна і Україна: історіографія проблеми. *Історичний архів*. 2015. Вип. 14. С. 158–166; Гуцало Л. В. Перша світова війна і Україна у сучасній українській історіографії. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2017. № 4. С. 119–131.

⁴ Шевченко В. В. Велика війна у спогадах пересічних учасників і очевидців. *Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн*: іст. нариси / відп. ред. О. П. Ренгт. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2021. С. 135–147; Шевченко В., Коцур А. Велика війна 1914–1918 рр. у спогадах рядових учасників та очевидців: український контекст. *Український історичний журнал*. 2021. Число 6. С. 135–149.

⁵ Мемуари та щоденники. Ч. 1, [кн. 1] / упоряд.: А. Бойко, С. Плохій. Запоріжжя: Тандем-У, 2005. 484 с. (Джерела з історії Південної України; т. 5, кн. 1).

⁶ Плохій С. Селянська Клію: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні. *Мемуари та щоденники*. Ч. 1, [кн. 1] / упоряд.: А. Бойко, С. Плохій. Запоріжжя: Тандем-У, 2005. С. 12–32. (Джерела з історії Південної України; т. 5, кн. 1).

Ґрунтовний аналіз цього масиву спогадів здійснила В. В. Шевченко. Зокрема, дослідниця визначила такі тематичні лінії спогадових селянських наративів: сприйняття війни; специфіка підготовки новобранців; широкий діапазон емоційних відносин між рядовими вояками та офіцерами; особливості матеріального забезпечення солдатів та умови фронтового життя; мародерство; ставлення до представників різних етносів, взаємодія між земляками; гострі психологічні прояви (самопоранення, дезертирство тощо); ставлення до противника, братання; сприйняття смерті як факту війни ⁷.

До цієї групи належать спогади Михайла Зварича (1903–1992), уродженця с. Тетильківці, згодом – мешканця містечка Підкамінь (Львівщина), які розкривають особистий досвід виживання в умовах війни та доповнені інформацією, почутою від його діда Івана Демида (1844–1941), який також пережив ці події ⁸. Спогади цікаві передусім з погляду родинної історії, зображення загальної ситуації на селі та ситуації на австро-російському кордоні як ілюстрація тогочасного історичного тла на рівні невеличкого села.

Проблему мародерства, грабежів і розбою, які чинила російська окупаційна влада в роки Першої світової війни в тимчасово окупованих українських регіонах – Східній Галичині та Північній Буковині, докладно досліджено в статті С. В. Орлик ⁹. Питання біженців розглянуто в монографічному дослідженні Л. М. Жванко ¹⁰.

⁷ Шевченко В. В. Велика війна у спогадах пересічних учасників і очевидців. *Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн* : іст. нариси / відп. ред. О. П. Рент. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2021. С. 135–147.

⁸ Зварич М. Родинні спогади / упоряд.: Т. М. Зварич, А. М. Корчак. Броди : [б. в.], 2011. 64 с. ; Зварич Т., Корчак А. Перша світова війна на Брідщині у спогадах очевидця Михайла Зварича. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі* : матеріали 58 Міжнар. наук. конф., присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт Маневичі, 5–6 лип. 2016 р. / упоряд.: Г. Бондаренко, А. Силюк, П. Хомич. Луцьк : [б. в.], 2016. Вип. 58. С. 14–17.

⁹ Орлик С. Мародерство, грабежі, розбій російських окупаційних військ на Східній Галичині й Північній Буковині в роки Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2022. № 2. С. 4–16. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.004>

¹⁰ Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) : монографія. Харків : Віровець А. П. : Апостроф, 2012. 568 с.

До сторіччя початку Першої світової війни було підготовлено ґрунтовне двотомне видання Інституту історії України НАН України «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» (Київ, 2014–2015). У другому томі український контекст війни відображено крізь призму офіційних документів, статистичних даних, спогадів і приватного листування офіцерів, рядових солдатів, мирних жителів прифронтової зони й тилу¹¹. Ознайомлення зі спогадовими наративами допомагає осягнути глибину збройних конфліктів, які зруйнували звичний спосіб життя пересічного громадянина, спричинили деструктивні процеси в економіці та прирекли на голодування й поневір'яння мільйони людей, що призвело до кардинальних змін у психології окремої особи та й у свідомості народу загалом.

Згадані видання дають антропологічний вимір історичних катастроф / воєн та забезпечують дослідникам необхідну джерельну основу для поглиблення знань про Першу світову війну. Окремі аспекти спогадів як історичного джерела про події війни та революції висвітлено в статтях Р. Я. Пирого, який вивчав мемуари представників української військово-політичної еліти¹².

Авторка цього дослідження в контексті становлення мемуарної традиції на Галичині та Буковині наприкінці ХІХ ст. – у 30-х роках ХХ ст. та на основі спогадів про Українську революцію 1917–1921 рр. виокремила воєнні мемуари й проаналізувала склад авторів, тематичну спрямованість та жанрову палітру¹³. О. О. Алексєєв дослідив просопографічний портрет авторів

¹¹ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : у 2 кн. Кн. 2. Мовою документів і свідчень / ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Кліо, 2015. 800 с.

¹² Пиріг Р. Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Київ, 2009. Вип. 4. С. 31–58 ; Його ж. Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: матеріали особового походження. *Архіви України*. 2011. № 6 (276). С. 83–102.

¹³ Любовець Н. І. Мемуарій Української революції (1917–1921 рр.): автори та жанри. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2017. Вип. 15. С. 260–286. <https://doi.org/10.15407/ub.15.260> ; Її ж. Основні тенденції розвитку мемуаристики Буковини (кінець ХІХ ст. – 30-ті роки ХХ ст.). *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2012. Вип. 9. С. 65–89 ; Її ж. Особливості розвитку мемуаристики Галичини в кінці ХІХ – першій третині ХХ ст. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2012. Вип. 34. С. 501–516.

селянських спогадів Південної України початку XX ст. і запропонував їх видову класифікацію¹⁴.

Окремим виданням під назвою «Бажаємо до України!» випущено спогади вихідців з Буковини про Першу світову війну, встановлення та діяльність української влади, румунську окупацію краю¹⁵. У книжці «Від Сараєва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914–1921»¹⁶ вміщено матеріали, у тому числі й мемуари, що відображають процес формування модерної української нації на Буковині очима його учасників і сучасників, які належали до різних національних і політичних таборів.

У цьому контексті цікавими видаються також записи І. М. Бажанського¹⁷ про події 1914–1922 рр.¹⁸ та о. Костя Балицького¹⁹ «Чернівецька хроніка 1914 року»²⁰. 440 щоденних записів І. М. Бажанського містять цінну інформацію про життя буковинців перших десятиліть XX ст., перебіг подій Першої світової війни на Буковині та європейських фронтах, російську окупацію Буковини в 1914–1915 та 1916–1922 рр., повернення австрійської влади. У записах отця Костя Балицького (червень – вересень 1914 р.) відображено поча-

¹⁴ Алексеев О. О. Видова класифікація селянських мемуарних джерел Південної України XX століття. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2021. Вип. 163 (№ 6–7). Історичні науки. С. 7–13 ; Його ж. Селянська мемуаристика Південної України XX ст.: просопографічний підхід. *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології*. 2021. Т. 4 (29), вип. 1. С. 147–155 ; Його ж. Селянська мемуаристика Південної України XX ст. як джерело до історичних досліджень на макро-рівні. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2022. Т. 6, № 58. С. 313–323. <https://doi.org/10.26661/zhv-2022-6-58-31>

¹⁵ Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України! : змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. 1168 с.

¹⁶ Старик В. П. Від Сараєва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914–1921. Чернівці : Прут, 2009. 164 + 184 с.

¹⁷ Бажанський Іван Миколайович (1863–1933) – педагог, просвітител, письменник, культурний діяч.

¹⁸ Бажанський І. М. Війна: щоденник-хроніка буковинського педагога та письменника (Вашківці, 31.8.1914–29.11.1917/1922) / упоряд. О. Огуї. Чернівці : Зелена Буковина, 2006. 236 с.

¹⁹ Балицький Кость (псевд. Кость Мірків; ? – 1936) – греко-католицький священник, літератор, громадський діяч.

²⁰ Балицький К. Чернівецька хроніка 1914 року. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 555–591.

ток Першої світової війни на Буковині, а також політичні, культурні, церковні події. Оскільки ці записи зроблені з нагоди 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка, вони буквально пронизані ідеєю необхідності вшанування поета на всіх українських землях, але до того ж містять багато фактичного матеріалу про поточні справи («Московські порядки у Чернівцях», «Випуск чернівецьких міських грошей» тощо), перебіг церковного життя у Чернівцях («Візит губернатора Євреїмова до греко-католицької церкви», «Тиск губернатора Євреїмова на митрополита Репту», «Представлення греко-католицького духовенства у губернатора Євреїмова»), утиски щодо українського населення («Заборона української мови та українських товариств»).

У «Щоденнику»²¹ Марка Черемшини²² описано події особистого життя від листопада 1914 р. до січня 1915 р., побут письменника і його сучасників під час Першої світової війни, вміщено розповіді про селян, які часто зверталися до нього як до адвоката. Марко Черемшина зафіксував усе побачене та почуте від односельців стосовно репресій австро-угорських цісарських військ у західноукраїнських селах.

І. М. Боберський²³ у «Щоденнику»²⁴ докладно описав події з 12 жовтня 1918 р. до 22 травня 1919 р. (записи вів у Львові, Тернополі, Станіславі²⁵), зафіксувавши проголошення Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР), атмосферу кінця Першої світової війни, краху Австро-Угорщини та творення на її уламках нових незалежних держав. Ці записи вміщують інформацію про політичних і військових діячів, духовних осіб і представників культури, зокрема про художника О. Й. Сорохтея²⁶. Про перебування в по-

²¹ Черемшина М. Щоденник (листопад 1914 – січень 1915). *Твори*. Т. 3 / за ред. Є. Пеленського. Львів : Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1937. С. 125–142.

²² Черемшина Марко (справжнє ім'я Семанюк Іван Юрійович; 1874–1927) – правник, письменник, громадський діяч.

²³ Боберський Іван Миколайович (1873–1947) – громадський діяч, педагог, один з організаторів Легіону УСС (1914) і його скарбник (1914–1918), голова Відділу військової преси ЗУНР. 1920 р. був призначений повноважним представником ЗУНР у Канаді та США.

²⁴ Боберський І. Щоденник. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 759–771.

²⁵ Нині Івано-Франківськ.

²⁶ Сорохтей Осип Йосафатович (1890–1941) – художник, графік, карикатурист.

лоні йдеться в спогадах діяча московфільського руху на Буковині, священника Дениса Кисіль-Кисилівського²⁷, громадсько-політичного діяча, правника Василя Маковського²⁸, громадсько-політичного діяча, педагога Миколи Спишула²⁹, мовознавця, педагога Василя Сімовича³⁰, січового стрільця Гуцульської сотні УСС Євгена Драгінди³¹.

Події Першої світової війни знайшли відображення у спогадах священників Буковини. Зокрема, релігійний діяч, греко-католицький священник Келестин Костецький³², свідок і активний учасник усіх важливих громадських і церковних подій на Буковині, пережив три роки російської окупації, перебуваючи в той період у своїй парафії, і залишив про це мемуари³³. Спогади отця Анатолія Базилевича³⁴, записані з його слів, увійшли в щоденникові записи І. М. Боберського³⁵. Церковний діяч, мовознавець Є. О. Козак залишив «Спомини про церковний конгрес буковинської православної церкви»³⁶ («Benennung der ort. or. Bukowinaer Erzdiözese im Kirchenkonguesse»³⁷).

²⁷ Кисіль-Кисилівський Д. [Талергофські спомини]. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!*: змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 621–627.

Уперше надруковано в збірнику «Талергофський альманах» (Львів, 1925. Вип. 2).

²⁸ Маковський В. Талергоф : (спогади і документи). Львів : Друк. «Діла», 1934. 260 с.

²⁹ Спишула М. У російській неволі. *Буковинський православний календар на звичайний рік 1915*. Відень : [б. в.], 1915. С. 76–91 ; Його ж. Табор збігців в Оберголябруні. *Буковинський православний календар на звичайний рік 1918*. Відень : [б. в.], 1918. С. 111–121.

³⁰ Сімович В. Великдень у таборі полонених (двадцять літ тому). *Праці* : в 2 т. Т. 2. Чернівці : Книги-XXI, 2005. С. 767–774.

³¹ Драгінда Є. Спомини буковинця усусуса. Дітройт : [б. в.], 1979. 73 с.

³² Костецький Келестин (Целестин) (1843–1919) – буковинський церковний і громадський діяч, декан і парох чернівецький греко-католицької церкви, апостольський протонотар, митрат. Очолював перше на Буковині жіноче товариство «Мироносиці» в Чернівцях.

³³ Костецький К. Хроніка парахії греко-католицької церкви в Чернівцях від її основана аж до року біжучого (1914–1918). *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!*: змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 58–132.

³⁴ Базилевич Анатоль (1887–1940) – священник греко-католицької церкви, капелан (духівник) УСС із 1914 р.

³⁵ Спогади отця Анатолія Базилевича, духовика Українських Січових Стрільців. *Боберський І. Щоденник 1918–1919 рр.* Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2003. С. 107–115.

³⁶ Козак Є. Спомини про церковний конгрес буковинської православної церкви. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!*: змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 1098–1101. [Оригінал написано німецькою мовою].

³⁷ Kozak E. Benennung der ort. or. Bukowinaer Erzdiözese im Kirchenkonguesse. Chernivci : [o. v.], 1921. 16 с.

Відомі спогади про Першу світову війну на Буковині, які належать представникам інших національностей. Зокрема, інформацію про перебування в 1918 р. на Буковині корпусу УСС містять «Мемуари»³⁸ австрійського ерцгерцога, українського військового діяча, радника з військових питань головного отамана С. В. Петлюри Вільгельма Габсбурга³⁹ (був командиром корпусу в зазначений період). Розпочинаються вони з автобіографії⁴⁰, написаної у вересні – листопаді 1919 р., коли автор перебував у Кам'янці-Подільському, де на той час дислокувалася Директорія УНР. Загалом його мемуари складені як життєпис, що охоплює основні події життя від дитячих років до визволення з румунського полону та повернення в Україну на початку вересня 1919 р.

Австрійський крайовий президент Буковини Йозеф Ецдорф⁴¹ написав спогади «Останні дні австрійського панування в Буковині»⁴² про події жовтня – листопада 1918 р. із залученням офіційних документів і своїх щоденників. У стислих записах Георге Сербу⁴³ «Спогади часів Унірії»⁴⁴ ідеться про передачу влади графом Ецдорфом УНР внаслідок блокади Палацу Крайового уряду та показано, зокрема, роль у цьому процесі громадсько-політичного діяча, освітянина, мовознавця, письменника О. О. Поповича. Капітан румунської королівської армії К. Арделяну – автор твору «Спогади з часів окупації Буковини. Українська республіка Кіцмань»⁴⁵ – згадує про створення і подає

³⁸ Габсбург В. Мемуари. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 1023–1039.

³⁹ Габсбург-Льотрінген (Лотаринзький) Вільгельм фон (Wilhelm Franz Joseph Karl von Habsburg-Lothringen; псевд. Василь Вишиваний; 1895–1948) – австрійський ерцгерцог, український військовий діяч, полковник Легіону УСС, поет.

⁴⁰ Габсбург В. (Василь Вишиваний). Автобіографія / передм. А. Малика. Львів : [б. в.], 1996. 38 с.

⁴¹ Ецдорф Йозеф фон (Josef von Etdorf (Etdorff); 1879–1950) – граф, останній австрійський крайовий президент Буковини (1917–1918).

⁴² Написані як офіційний звіт до Міністерства внутрішніх справ у Лінці в грудні 1918 р.

⁴³ Сербу Георге (1869–?) – румунський політичний діяч, депутат буковинського крайового сейму.

⁴⁴ Сербу Г. Спогади часів Унірії. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 929–930. [Оригінал написано в жовтні 1933 р. румунською мовою].

⁴⁵ Арделяну К. Спогади з часів окупації Буковини. Українська республіка Кіцмань. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 947–949. [Оригінал написано румунською мовою і видано в Чернівцях 1938 р.].

коротку історію існування республіки Кіцмань у листопаді 1918 р. Доктор Герман Штернберг залишив спогади про долю чернівецьких євреїв після розпаду Австро-Угорської монархії⁴⁶. Кіцманський староста Леон Гоян написав наприкінці листопада 1918 р. «Звіти про перебрання влади українською Радою в Кіцмані»⁴⁷. У книзі спогадів колишнього очільника австрійської жандармерії Буковини Едуарда Фішера висвітлено історію боротьби кількох батальйонів жандармів під його командуванням проти Російської армії⁴⁸. Постать останнього досить неоднозначно оцінювалася сучасниками подій та залишається предметом суперечок і сьогодні. Зокрема, І. І. Карбулицький⁴⁹ ще в 1928 р. здійснив розслідування щодо діяльності жандармерії Буковини в період Першої світової війни й опублікував серію статей у газеті “Allgemeine Zeitung” (Чернівці), а згодом видав окрему працю “Die Henkereien in der Bukowina” («Повішання на Буковині»), де звинувачував генерала у стратах буковинців⁵⁰.

Варто зазначити, що Перша світова війна торкнулася життя майже всіх регіонів України, і це відображено в спогадових наративах. Значний масив мемуарів про перебіг воєнних дій на теренах Наддніпрянської України було введено в науковий обіг з нагоди сотих роковин війни, зокрема в рамках науково-практичних конференцій⁵¹. Події, що розвивалися на Поділлі, відображено в спогадах педагога, громадсько-політичного діяча

⁴⁶ Штернберг Г. Спогади про долю чернівецьких євреїв після розпаду Австро-Угорської монархії. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 1087–1091. [Оригінал написано німецькою мовою] ; Штернберг Г. Історія чернівецьких євреїв / пер. з нім. М. Кулика. Чернівці : Книги-XXI, 2019. 136 с.

⁴⁷ Гоян Л. Звіти про перебрання влади українською Радою в Кіцмані. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 930–934. [Оригінал написано німецькою мовою].

⁴⁸ Fischer E. Krieg ohne Heer : meine Verteidigung der Bukowina gegen die Russen. Wien : F. Schubert : J. Lenobel, 1935. XXVI, 214 s.

⁴⁹ Карбулицький Іларій Іванович (1880–1961) – педагогічний та громадський діяч, публіцист, письменник, член Української Національної Ради ЗУНР.

⁵⁰ Див.: Карбулицький І. Мої спомини (уринок про жандармський терор в 1914–1918 рр.). *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 634–650.

⁵¹ Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : зб. наук. пр. / відп. ред.: І. В. Мороз, Ж. З. Денисюк, І. Р. Пилявець, В. І. Горелов. Київ : [б. в.], 2012. 811 с. ; Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр. : матеріали Всеукр. наук. конф. (3–4 квіт. 2015 р.). Вінниця : Нілан-ЛТД, 2015. 350 с. ; Волинь

І. Д. Юрченка⁵², громадсько-політичного й державного діяча, правника В. К. Приходька⁵³. Війною були охоплені й інші частини України, про що описано в спогадах селян та солдат М. Є. Алексеєва⁵⁴, І. І. Ярошенка⁵⁵, О. О. Замрія⁵⁶, В. Д. Рубеля⁵⁷, Г. Є. Климчука⁵⁸, М. В. Молодика⁵⁹. Усі ці спогади представлені різними жанрами: автобіографія (І. Д. Юрченко), щоденник (І. І. Ярошенко, Г. Є. Климчук), записки (М. Є. Алексеєв), спогади (В. К. Приходько).

З огляду на великі масиви мемуарних документів представників різних соціальних спільнот (вищого військового керівництва, рядових воїнів, свідків) про події Першої світової війни на українських теренах та їх достатню наукову рецепцію, зосередимо увагу на авторському складі, тематиці та громадських ініціативах зі збирання та публікації спогадових текстів, а також на формах їх репрезентації в суспільстві.

Для розуміння авторського складу й тематики воєнних спогадів назвемо деякі з них, зокрема ті, що належали учасникам українських збройних формувань Українських січових стрільців (УСС) і Української Галицької армії (УГА), з яких починалася професійна національна армія. До таких можна

напередодні Першої світової війни : матеріали наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 23 жовт. 2013 р.). Луцьк : ЛПК, 2013. 116 с. ; Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події) : матеріали Міжнар. наук. форуму (м. Львів, 26–28 черв. 2014 р.). Львів : АСВ, 2014. 539 с. ; Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі : матеріали 58 Міжнар. наук. конф., присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт Маневичі, 5–6 лип. 2016 р. Луцьк, 2016. Вип. 58. 260 с.

⁵² Мельничук О. А. Події Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. на Поділлі (за спогадами І. Д. Юрченка). *Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.* : матеріали Всеукр. наук. конф. (3–4 квіт. 2015 р.). Вінниця : Нілан-ЛТД, 2015. С. 226–235.

⁵³ Приходько В. Під сонцем Поділля : спогади : у 2 ч. Ч. 2. Вінниця : Консоль, 2011. 416 с. Перша частина присвячена подіям 1895–1907 рр., друга – 1907–1920 рр.

⁵⁴ Записки Михайла Єгоровича Алексеєва за 1914–1917 рр. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна* : у 2 кн. Кн. 2. Мовою документів і свідчень. Київ : Кліо, 2015. С. 553–587.

⁵⁵ Щоденник Івана Ярошенка за 1915–1917 рр. *Там само*. С. 651–658.

⁵⁶ «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія. *Там само*. С. 626–630.

⁵⁷ «Історія...» Василя Рубеля. *Там само*. С. 526–546.

⁵⁸ Скакальська І. Перша світова війна: історична пам'ять (із спогадів генерала, солдата, священника). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі* : матеріали 58 Міжнар. наук. конф., присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт Маневичі, 5–6 лип. 2016 р. / упоряд.: Г. Бондаренко, А. Силюк, П. Хомич. Луцьк, 2016. Вип. 58. С. 44–47.

⁵⁹ Молодик М. В. Спомини. *Мемуари та щоденники*. Ч. 1, [кн. 1] / упоряд.: А. Бойко, С. Плохій. Запоріжжя : Тандем-У, 2005. С. 321–376. (Джерела з історії Південної України ; т. 5, кн. 1).

зарахувати спогади представників вищого військового командування⁶⁰: команданта Легіону УСС, командувача УГА, генерал-чотаря М. О. Тарнавського⁶¹, генерал-полковника М. В. Омеляновича-Павленка⁶², генерал-хорунжого В. Й. Курмановича⁶³, генерал-чотаря УГА, командира 3-го корпусу Антіна Кравса⁶⁴, отамана УСС, отамана УГА С. Є. Шухевича⁶⁵. Серед військових середньої ланки та рядових спогади про події Першої світової війни залишили: рядовий, згодом – командир чоти, сотні УСС, полку УГА Роман Купчинський⁶⁶, підхорунжий УСС Дмитро Паліїв⁶⁷, командир чоти, згодом – сотні УСС Осип Левицький⁶⁸ та інші⁶⁹.

Спогадові наративи військових діячів різних управлінських ланок відтворюють картину подій у Галичині напередодні, під час та після Першої

⁶⁰ Тарнавський М. Спогади. Львів, 1992. 126, [2] с. (Вечірня година ; ч. 4). [Перевид.: Львів : Червона калина, 2008. 168 с. ; Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2018. 159 с. (Серія спогадів «Зв'язці» ; № 3)]; Омелянович-Павленко М. На Україні 1917–18 : спомини. Прага : Накладом Т-ва «Stilus», 1935. 120 с. [Уперше надруковано в ЛНВ у 1930–1931 рр.]; Його ж. Спогади командарма (1917–1920) / упоряд. М. Ковальчук. Київ : Темпора, 2007. 608 с. : іл. ; Курманович В. Відворот УГА за Збруч. *Літопис Червоної Калини*. 1934. № 5. С. 3–5 ; Кравс А. Зав'язок моєї групи : (уривок зі споминів). *Український скиталець*. 1922. Ч. 16. С. 4–7 ; Ч. 7, С. 4–6 ; Шухевич С. Спомини з Української-Галицької армії (1918–1920). Ч. I–V. Львів : Червона калина, 1929 ; Його ж. Видиш, брате мій : (8 місяців серед УСС-ів). Львів : Червона калина, 1930. 231 с. ; Його ж. Моє життя : спогади. Лондон : Укр. вид. спілка, 1991. 619 с.

⁶¹ Тарнавський Мирон Омелянович (1869–1938) – командант Легіону УСС, перший генерал-чотар та головнокомандувач УГА.

⁶² Омелянович-Павленко Михайло Володимирович (1878–1952) – генерал-полковник Армії УНР, головнокомандувач УГА та Армії УНР.

⁶³ Курманович Віктор Йосипович (1876–1945) – генерал-чотар УГА, військовий міністр ЗУНР, командир об'єднаної групи військ Армії УНР та УГА.

⁶⁴ Кравс Антін (Anton Kraus; 1871–1945) – командир бойової групи «Хирів» УГА, 8-ї Самбірської бригади, 3-го Галицького корпусу.

⁶⁵ Шухевич Степан Євгенович (1877–1945) – військовий і громадський діяч. Отаман УСС (1914–1915), отаман УГА (1918–1919).

⁶⁶ Купчинський Роман Григорович (псевд. і крипт.: Мусій Гак, Чіпка Галант, Галактіон Чіпка, Тойсам, М.Д.Т.С. та ін.; 1894–1976) – поет, прозаїк, критик, композитор, бард січового стрілецтва, учасник національно-визвольних змагань, старшина Легіону УСС та УГА.

⁶⁷ Паліїв Дмитро Іванович (1896–1944) – військовий і політичний діяч, редактор. Хорунжий УСС, чотар УГА.

⁶⁸ Левицький Осип (1886–1973) – громадсько-культурний і військовий діяч, педагог.

⁶⁹ Купчинський Р. За рідну землю : (зі споминів про Визвольну війну). *Календар УНС на рік 1929*. Джерсі-Сіті, 1929. С. 48–53 ; Його ж. З вересня 1914 : спомин. *Свобода*. 1952. 6 верес. ; Паліїв Д.

світової війни: формування Легіону УСС, підготовка новобранців УСС, проголошення ЗУНР, військові операції та бойовий шлях УГА 1919–1920 рр. Водночас простежується опікування національною справою та українською армією, розуміння авторами того, що їхні спогади є основою для подальшої історії українських збройних сил, формування яких розпочалося в період Першої світової війни. Зокрема, Степан Шухевич у своїх спогадах «Видиш, брате мій : (8 місяців серед УСС-ів)» (Львів, 1930) пише про те, що на час їх написання «...про УСС-ів появилися досі тільки короткі оповідання і кілька-десять маленьких споминів. Більших спогадів про цю нашу першу українську військову формацію досі нема»⁷⁰. Тому свої інтенції звернення до цього жанру автор визначає так: «Метою моїх спогадів є спонукати других, що ліпше діло знають, що довше були серед УСС-ів, написати докладніше і краще про ці часи»⁷¹. Отже, активні учасники цього процесу і складали його літописи, і розуміли значення тогочасних подій для формування національної свідомості та гідності. Тематика текстів спогадів, манера викладу різняться залежно від рівня освіченості авторів, соціального походження, світогляду тощо, однак вони містять унікальний контент, запитаний суспільством незалежно від часопростору.

Спогади військових діячів різних рангів досить багатозарові, адже автори були звичайними людьми, яким притаманні всі емоції – страх, радість, гнів, сором, обурення, приязнь. Кожен описував власні переживання та сприймання конкретних подій чи ситуацій: психологічний стан, умови, у яких перебувало українське військо, медична допомога пораненим, смерть побратимів та ворогів, випадки мародерства по відношенню до цивільного населення тощо. Людський вимір війни відображено в спогадах команданта Вишколу Легіону УСС у Розвадові на Львівщині (1916 р.), командира

 Листопадова революція : з моїх споминів. Львів : Друк. Ставропільського ін-ту у Львові, 1929. 25 с. (Б-ка «Нового часу» ; ч. 31) ; Його ж. Жмут споминів: за генералами. *Історичний календар-альманах Червоної калини на 1935 рік*. Львів, 1934. С. 40–44 ; Його ж. На чисту воду : з моїх споминів. *Літопис Червоної Калини*. 1930. № 6. С. 15–17 ; № 7–8. С. 12–13 ; Його ж. Генерал Мирон Тарнавський : (спроба характеристики). *Літопис Червоної Калини*. 1938. № 9. С. 2–4 ; Левицький О. Галицька армія на Великій Україні : (спомини з часу від липня до грудня 1919). Відень : Друк. Г. Енгель і Син, 1921. (Українські мемуари).

⁷⁰ Шухевич С. Видиш, брате мій : (8 місяців серед УСС-ів). Львів : Червона калина, 1930. С. 5.

⁷¹ Там само.

Легіону УСС⁷², згодом – генерал-чотаря УГА (1919 р.) М. О. Тарнавського, який так описує свій стан під час гарматного обстрілу їхніх позицій російськими військами⁷³: «В цих умовах годі говорити про страх, паніку чи взагалі людські почування. У того, кого ще не роздерло в кусні або не поторощило якоїсь частини тіла, було повне збайдужіння для довколишнього. Не було тут місця на співчування, жаль, ляк. Навіть не чулося тих пекольних ревів залізних потвор. З повною апатією виконували ми або накази, або вивчені порухи для самобезпеки. Кожний рух, слово чи думка скидалися на механічну функцію, зовсім не залежну від хотіння, волі. Тимто годі описати психічний стан людини в таких умовах. Щоби його пізнати, треба самому бути посеред оркестри, що грає симфонію гураганного вогню»⁷⁴.

Про випадки мародерства та вбивства серед цивільного населення мемуарист пише: «Прихід мадярських частин позначили чисельні насильства, грабунки, доконувані на місцевому українському населенні. Всі звірства, що їх допускалися схудобілі, півдикі люди (в зоологічній жорстокості цій варварській нації дорівнює хіба лише червоний московський імперіялізм), мали за претекст уявне москвофільство нашого Богу духа винного селянства. В дійсності це була нагода безкарно розгнуздати притаманні мадярам первісні, дикі інстинкти. Ніколи не можу, без найбільшого обурення та погорди для цієї жорстокої нації, згадувати, напр., факту спалення живцем п'яти десятків наших селян»⁷⁵.

Спогади М. О. Тарнавського є яскравою ілюстрацією тягот війни, коли страждання товаришів по зброї витісняються страхом перед наступом ворога, приглушують співчуття і змушують іти вперед: «В кількадесяти метрах

⁷² У липні 1917 р. австро-угорське командування призначило майора М. О. Тарнавського командиром Легіону УСС, але на початку 1918 р. відкликало його до австрійського війська, у складі якого він брав участь у поході на Наддніпрянщину, коли згідно з Брестськими угодами Центральна Рада запросила військової допомоги для звільнення України від більшовицького війська.

⁷³ Ідеться про бій під Ярославичами біля Олієва (Тернопільщина), у якому австрійські війська зупинили російські частини і перейшли у контрнаступ. У цьому бою вперше були використані кінні з'єднання, що вважається зразком військового мистецтва австрійської армії на початковому етапі війни.

⁷⁴ Тарнавський М., генерал. Спогади / упоряд. Є. Федорів. Львів : Червона калина, 2008. С. 34.

⁷⁵ Там само. С. 38.

ворог – і той примус самозберігального інстинкту всуміш із нез'ясованим почуттям обов'язку і відповідальності заставляли, незважаючи на ніщо, гнати, гнати наперед себе!.. Хто то збагне, які сили руководять людьми тоді, коли світ спалахне війною...»⁷⁶ Проте, пише автор, війна створювала не лише трагічні ситуації: «Іноді бувало смішно. Боки зі сміху боліли. Але воєнний гурор зовсім не подібний, що так скажу, до цивільного. На нього складаються не тонкі, нюансові ситуації, витворені в клубовій або подружній атмосфері. Його створює атмосфера скоропостижної смерті, панічного страху, спрimitивізованих почувань або гістерії й перечулення»⁷⁷. Водночас майстерно та емоційно змальовані картини жахів війни неначе застерігають читача, що таке допускати в майбутньому не можна.

Взагалі ознайомлення зі спогадовими нарративами періоду Першої світової війни дає сучасному читачеві змогу уявити, за яких обставин формувався світогляд авторів, як гартувався характер та як здобутий у випробуваннях війною досвід впливав на їхню подальшу долю та працю на теренах України.

Написання спогадів є важливим способом відображення автокомунікації, суб'єктивного сприйняття автором історичних подій, намагання переосмислити та визначити своє місце в них. Однак не менш вагома й суспільна комунікація, процес донесення мемуарних текстів до потенційного читача для формування національної свідомості, патріотизму та консолідації українського суспільства з урахуванням тяжких випробувань, поразок і перемог, індивідуального досвіду переживання війни представниками різних соціальних прошарків.

Безпосередні учасники й очевидці Першої світової війни усвідомлювали важливість мемуарних нарративів для відображення цього періоду української історії та історії формування національного війська як інструменту впливу на громадську думку, комунікацію з суспільством. Зрештою в середовищі колишніх вояків УСС та УГА у Львові в 1921 р. як прояв громадської ініціативи було створено видавничий кооператив національно-патріотичного спрямування «Червона Калина», який мав авторитет у суспільстві, що засвідчує постійне зростання його учасників. На час його

⁷⁶ Тарнавський М., генерал. Спогади / упоряд. Є. Федорів. Львів : Червона калина, 2008. С. 43.

⁷⁷ Там само.

створення було 16 членів, у 1921–1922 рр. – 128, у 1929 р. – 727, а на початку 1931 р. налічувалось 1195⁷⁸, і це незважаючи на те, що вступ до кооперативу передбачав певну суму внеску. Серед основних завдань видавництва було збирання та видання документів, матеріалів, мемуарів з військової історії періоду українських визвольних змагань, розрахованих на широке коло читачів.

Що до форм репрезентації спогадів у суспільстві, то в 20–30-х роках XX ст. доступними були лише традиційні книжкові видання. Але у видавництві «Червона Калина» (його наглядову раду очолював С. Є. Шухевич) добре розуміли різнобарвність та специфіку читацької аудиторії, тому робили все можливе, щоб задовольнити потреби всіх прошарків населення, вміло поєднуючи різні формати книжкових видань. Кооперативом було започатковано кілька заснованих на людиноцентричному (антропологічному) підході проєктів, які розвивались як паралельно, так і в хронологічній послідовності. Звідси й підвищена увага до мемуаристики, щоденників, біографічних розвідок тощо. Адже спогадові наративи як явища мікроісторії / множинності контекстів дають змогу реконструювати історичну реальність у широкому сенсі, зокрема щодо вивчення історії українських національно-визвольних змагань.

Кінцевим результатом стало видання літератури популярного, наукового, публіцистичного, історико-мемуарного спрямування. Серед видавничих проєктів «Червоної Калини», які активно репрезентували мемуари про Першу світову війну її безпосередніх учасників та очевидців, назвемо й розглянемо три.

По-перше, це щорічник «Історичний календар-альманах Червоної Калини» (1921–1939 рр.; редактори Л. С. Лепкий і О. І. Навроцький, з 1937 р. – І. Й. Іванець)⁷⁹, який вмщував як наукові статті, так і оповідання-спогади про воєнні події та видатних українських діячів – учасників українського визвольного руху. Ознайомлення з одним із випусків альманаху (на 1928 р., виданий у Жовкві в 1927 р.) дає уявлення про тематичну спрямованість спо-

⁷⁸ Передирій В. Видання «Червоної Калини» (1922–1939) : іст.-бібліогр. дослідж. Львів : [б. в.], 2004. С. 187.

⁷⁹ До 1925 р. календар видавався під назвою «Календар Червоної калини на ... рік», а потім – «Історичний календар-альманах Червоної Калини». Видання мало серіальний додаток «Альманах Червоної Калини», який вмщував найбільше мемуарних текстів.

гадів⁸⁰. Там знаходимо записи Романа Сушка «Січові стрільці за Центральної Ради : (мої спомини про І. сотню С. С.)», Івана Гижі «Останні дні на альбанським фронті», Євгена Яворовського «Бій під Сигнівкою : (уривок із воєнного записника)», Луки Луціва⁸¹ «На Україні : (уривки споминів)», Володимира Ґалана «На українських дорогах : (спомини з війни 1919–1920 р. : в пам'ять гарматчикам Х. гарматного полку У.Г.А.)», Андрія Шустикевича⁸² «Спомин з Одеси», Романа Бжеського⁸³ «Моя подорож до Києва через фронт у квітні 1919 р. : (уривок зі спогадів)», Любомира Макарушки «Маланка 1919 р. під Львовом : (спомин з одної битви)», Романа Фріша «Із днів слави артилерії У.Г.А. : (сторінка до історії 6 гарматного полку У.Г.А.)», Ірини Шмігельської-Климкевичевої «Низка споминів про отамана Кирила Карася».

Популярність календарної продукції у 1920-х роках у Львові (формат календаря передбачав розміщення оголошень і реклами крамниць, виробництв, майстерень, різних послуг) видавництво використовувало як нішу для пропаганди своїх ідей серед широкого кола міських читачів. Крім іншого, це давало кооперативу змогу збирати кошти на розвиток менш прибуткових, але важливих проєктів.

По-друге, було налагоджено випуск місячника «Літопис Червоної Калини. Ілюстрований журнал історії та побуту» (1929–1939 рр.), який містив розвідки з української воєнної історії, переважно 1914–1921 рр., поетичні й прозові твори, мемуари, фотографії та малюнки, що відображали події тих років. На відміну від першого проєкту, місячник мав своє коло прихильників – читачів і авторів, чії потреби були зосереджені навколо ідеї української історії загалом та історії українського війська зокрема. Формат календаря, який виходив раз на рік і був розрахований на масового читача, ці потреби не задовольняв. Основна мета «Літопису»: «...розбуджувати і плекати пошану до нашого історичного минулого, закріплювати традиції, зберігати друком

⁸⁰ Електронна копія номера доступна за посиланням: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2433/file.pdf>

⁸¹ Під псевдонімом Л. Лулу.

Луців Лука Юрійович (псевд.: Л. Лулу, Л. Гранічка; 1895–1984) – громадський діяч, літературознавець, публіцист. Дійсний член НТШ.

⁸² Шустикевич Андрій (роки життя невідомі) – поручник, четар Угнівського куреня УГА.

⁸³ Під псевдонімом Характерник.

історичні матеріали, якими можна би покористовуватися у майбутньому нашій історіографії»⁸⁴.

Для розуміння тематики спогадів, розміщених на сторінках «Літопису», розглянемо випуск числа 9 від вересня 1938 р. Там, зокрема, знаходимо спогади Павла Магаса про похорон генерала М. О. Тарнавського «Похорони Начального Вождя», «Спогади селянина про ген. М. Тарнавського» Степана Стечишина, «Бережани взяті : із днів чортківської офензиви, на підставі записок» Теодора Марітчака, «Український галицький полк в роках 1920–1922–1923 на Великій Україні : (докінчення)» Івана Левицького, «Полева сторожа при VII Львівській Бригаді : (спомин)» Василя Джуса. Частина статей проілюстрована фотографіями, як, наприклад, спогади про похорон М. О. Тарнавського чи про Галицький полк, що робить ці матеріали ще більш інформативно насиченими.

Розуміючи важливість налагодження комунікації всередині повоєнного суспільства та міжпоколінневої комунікації, вивчення національної історії та культури, редакція зверталася до потенційних читачів із закликом надсилати свої спогади, світлини, історичні записки, документи й усі інші писані та ілюстративні матеріали. Тож спогади посіли помітне місце в «Літописі».

Для популяризації і візуалізації національно-патріотичної тематики кооперативом «Червона Калина» з нагоди двадцятирічного ювілею створення УСС було започатковано видання (за редакцією Б. П. Гнатевича, І. Й. Іванця, Л. С. Лепкого, В. С. Софроніва-Левицького) альбому «Українські Січові Стрільці (1914–1920)» (Львів, 1935)⁸⁵, який містив велику кількість унікальних світлин воєнного часу із зображенням суворих буднів з історії війська. Такі видання були тоді й сьогодні є потужним чинником підвищення інтересу до національної історії, актуалізують пошук додаткових знань про епоху та розширюють межі сприйняття спогадових наративів.

Третім проєктом «Червоної Калини» стало видання книг, які за жанрово-тематичною ознакою можна поділити на: видання з воєнної історії (історико-мемуарні твори); суто мемуари; ілюстративні видання; музичні – загалом близько 80 книг. Серед мемуарних творів, надрукованих у межах проєктів «Червоної Калини», – спогади Д. І. Дорошенка «Мої спомини про недавнє

⁸⁴ Від редакції. *Літопис Червоної Калини*. 1929. № 1. С. 2.

⁸⁵ Перевидано 1991 р.

минуле (1914–1920) : [у 4 ч.]» (Львів, 1923–1924), М. М. Галагана «З моїх споминів : [у 4 ч.]» (Львів, 1930), І.-О. Ю. Максимчука ⁸⁶ під назвою «Кожухів»⁸⁷ – про УГА та перебування в більшовицькому полоні в Кожуховському концентраційному таборі, розташованому поблизу залізничної станції Кожухово, у передмісті Москви. Літературна біографіка представлена автобіографічним романом Ю. Т. Карася-Галинського, виданим у 1931–1932 рр. під псевдонімом Віталій Юрченко, «Шляхами на Соловки: із записок засланця» у трьох частинах («Пекло на землі», «Червоний чад», «Зі Соловецького пекла на волю») ⁸⁸, творами С. Є. Шухевича «Спомини : від листопада 1918 до квітня 1919» (Львів, 1929) та «Спомини з Українсько-Галицької Армії (1918–1920)» (Львів, 1929. Ч. I–IV), К. А. Левицького «Великий зрив» (Львів, 1931), А. Я. Чайковського «Чорні рядки: мої спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919» (Львів, 1930), Ілька Калічака «Записки четаря : (спомини 1918–1919)» (Львів, 1931), Антіна Кравса «За українську справу : спомини про III корпус У.Г.А. після переходу за Збруч» (Львів, 1937) тощо. Біографічною розвідкою з елементами спогадів стала робота В. С. Ласовського «Генерал Тарнавський. Репортаж» (Львів, 1935).

Поява значної кількості мемуарних наративів свідчить про підвищення національної та історичної самосвідомості українців, а також про їхнє намагання передати свій історичний досвід наступним поколінням. Ці спогади мали публіцистичний характер та були розраховані на негайну публікацію, що й обумовило перетворення їх на чинник суспільно-політичного життя.

* * *

Перша світова війна стала безпрецедентним за масштабом конфліктом, який вплинув на всі виміри людського життя не лише в країнах, на території яких відбувалися воєнні дії. Ці події кардинально змінили політичну карту світу.

Однак довгострокові наслідки війни, у яку були втягнуті величезні маси населення, – суспільні, морально-психологічні – ще й досі вивчаються.

⁸⁶ Максимчук Іван-Олександр Юрійович (1888–1965) – правознавець, громадський діяч, письменник-мемуарист.

⁸⁷ Максимчук І. Кожухів : (спомини). Львів : Червона калина, 1930. 100 с.

⁸⁸ Перевидано 1994 р.

У сфері інтересів наукової спільноти – індивідуальний досвід війни. Цей досвід відображено передусім у спогадах сучасників тих подій. Вони є основою для вивчення того, як сприйняли виклики війни ті, хто воював, хто перебував на окупованих територіях чи в полоні. Не менш важливим є справа донесення індивідуального сприйняття війни до суспільства як ресурсу позбавлення від травматичних спогадів. Адже читач, мандруючи сторінками мемуарів, не лише переживає емоції, біль і страждання, занурюючись у надважкі умови виживання та виборювання кращого майбутнього, а й знаходить моральні орієнтири для продовження боротьби за гідне життя, своє та нащадків. На жаль, тривале панування радянського режиму на українських землях призвело до майже повного зникнення з українського наукового та суспільного простору мемуарних наративів очевидців і учасників Першої світової війни.

Значна кількість мемуарів, що описують події Першої світової, протягом тривалого часу були розпорошені по родинних архівах, частина публікувалась на сторінках періодичних видань і збірників, які були малодоступними для читачів. Імплементация цих наративів у тогочасний суспільний простір відбувалась шляхом започаткування проєктів громадської ініціативи, зокрема, видавничого кооперативу «Червона Калина», навколо якого об'єдналась патріотично налаштована частина української інтелігенції, військових та громадських діячів. Це дало змогу зібрати й оприлюднити велику кількість мемуарних творів різних жанрів у різноманітних форматах друкованої продукції (книжки, образотворчі та музичні альбоми, журнали, календарі), які стали довготривалою основою для суспільного комунікування задля національного об'єднання та ґрунтовною джерельною базою для української історичної та воєнно-історичної науки.

4.2. Українська революція 1917–1921 рр. у мемуарному вимірі: розмежування контекстів

Дослідження Української революції 1917–1921 рр. у різноманітності та багатогранності її проявів залишається одним із пріоритетних напрямів, актуалізованих вітчизняним науковим дискурсом.

Значним досягненням на цьому шляху стало залучення великого масиву нових джерел, серед яких особливе місце належить мемуарам. З огляду на

жанрову специфіку вони є надзвичайно цінними для поглибленого вивчення подій революції, а також, що не менш важливо, для дослідження біографій її учасників та побутування їх у суспільному дискурсі.

Наділені потенційною можливістю відображати картини минулого не відсторонено, а через призму подій, які довелося пережити їх авторам, мемуари дають змогу краще зрозуміти зумовленість складного вибору представників різних соціальних спільнот під час драматичних подій Української революції, їхню глибинну мотивацію та вчинки, що відображають основні риси епохи.

Суспільно значущі функції, які апріорі виконують мемуарні наративи, а саме — фіксація та ретрансляція національної пам'яті, міжособистісна та міжпоколіннева комунікація, були поштовхом, що викликав активну публікацію спогадів про Українську революцію 1917–1921 рр. та підвищений інтерес громадськості до них.

Центрами підготовки та друкування цих мемуарів у 20–30-ті роки ХХ ст. спочатку були Німеччина, Чехословаччина, Польща, де перебували інтерновані військовики УГА й УНР, згодом — Галичина, а також США й Канада, які стали прихистком для багатьох українців, змушених емігрувати після поразки революції. У Галичині та поза її межами з'явилася низка періодичних видань і видавництв, які ставили собі за мету збирання та друкування матеріалів з історії Української революції. Зокрема, цим займалося вже згадане спеціалізоване львівське видавництво-кооператив «Червона Калина», яке започаткувало видання «Календаря-альманаху Червоної Калини» та «Літопису Червоної Калини», де друкували свої спогади М. М. Галаган, Д. І. Дорошенко, Ганс Кох (Hans Koch), Антін Крезуб (псевдонім О. О. Думіна), К. А. Левицький, В. М. Петрів, С. Є. Шухевич, І.-О. Ю. Максимчук, Є. Х. Чикаленко, Віталій Юрченко (псевдонім Ю. Т. Карася-Галинського), О. І. Степанів⁸⁹.

Подібну спрямованість мало й видавництво «До зброї», яке публікувало зібрані спогади у військово-науковому і літературному журналі «Табір», заснованому з ініціативи Симона Петлюри (виходив протягом 1923–1939 рр. у містах Каліш і Варшава). Українська (у 1899–1922 рр. — Українсько-руська) видавнича спілка з 1922 р. друкувала у Львові «Літературно-науковий

⁸⁹ Весь репертуар мемуарних видань кооперативу «Червона Калина» див.: Передирій В. Видання «Червоної Калини» (1922–1939) : іст.-бібліогр. дослідж. Львів : [б. в.], 2004. С. 79–106.

вістник», у якому мемуари стали обов'язковим складником. Українське товариство допомоги емігрантам з Великої України видавало календар-альманах «Дніпро» (виходив у Львові в 1923–1939 рр.), який містив спогади про революційну добу та становлення політичного українства на Наддніпрянській Україні В. В., Д. І. та Н. М. Дорошенків, Г. О. та Б. О. Лазаревських, А. І. Жука, А. С. Маршинського, С. О. Сірополка та інших. Завдяки зусиллям Українського військово-історичного товариства видавався щорічник «За державність» (виходив у містах Каліш, у 1929–1934 рр., і Варшава, у 1935–1938 рр.), де публікували матеріали з історії українського війська, мемуари М. В. Омеляновича-Павленка, В. М. Петріва, о. Петра Білона та інших. У Берліні діяв Союз українських старшин, що видавав «Військовий вісник».

Значну роль у публікації мемуарів відігравали українські наукові інституції: Український соціологічний інститут у Відні, Український науковий інститут у Варшаві, Музей визвольної боротьби України у Празі, Наукова бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. На еміграції українці започаткували низку періодичних видань, які друкували мемуарні матеріали про Українську революцію. У Відні видавались «Соборна Україна»⁹⁰, «Український прапор»⁹¹, у Варшаві – «Українська трибуна»⁹², «Нарід»⁹³, у Щипйорно – Каліші (Польща) – «Український сурмач»⁹⁴, у Парижі – «Українські вісти»⁹⁵, «Український голос»⁹⁶ та ін. Усі вони містили спогади учасників

⁹⁰ «Соборна Україна» – тижневик, видавався у 1921–1922 рр. Засновник – Василь Вишиваний (Вільгельм фон Габсбург-Льютрінген), редактори – Р. Амон, Й. Шмоль.

⁹¹ «Український прапор» – місячник, видавався у 1919–1923 рр. Видавець і редактор – С. Баран.

⁹² «Українська трибуна» – газета українців у Польщі, видавалась у 1921–1922 рр. Видавець – Є. Лукасевич, редактор – О. Саліковський.

⁹³ «Нарід» – суспільно-політичний ілюстрований тижневик, виходив у 1926–1928 рр. як орган української національної думки. Видавець і редактор – В. Островський.

⁹⁴ «Український сурмач» – часопис українських культурно-освітніх організацій табору інтернованих воїнів УНР у Щипйорно поблизу Каліша (Польща). Виходив з квітня 1922 до серпня 1923 р. Редактор – Л. Волохів.

⁹⁵ «Українські вісти» – двотижневик, орган Союзу українських громадян у Франції, виходив у 1926–1929 рр. Видавець і редактор – І. Борщак.

⁹⁶ «Український голос» – тижневик, виходив у Перемишлі (1919–1932 рр.) спершу як орган «Трудової Партії», у 1920–1929 рр. – гетьманського руху. Видавець і редактор Д. Греголінський. З 1920 р. редакцію очолював В. Загайкевич.

революції, які тематично торкалися різних її подій. Зазвичай це була згадка про один яскравий / трагічний епізод / день, який закарбувався в пам'яті автора. Зокрема, у газеті «Український прапор» були надруковані спогади Уляна М. Карпюка, Антіна Дівнича⁹⁷, у яких через особистісне сприйняття авторів описано битву на Лисоні та окремих епізод спілкування галичан з більшовиками. «Українська трибуна» надрукувала матеріали (підписані лише криптонімами) про листопадові події 1922 р. та бій під Крутами⁹⁸. Опис переможного бою під містечком Снитків (нині Вінницька обл.) знаходимо в мемуарах Семена Левченка⁹⁹. Спогад про оголошення IV Універсалу Центральної Ради надруковано на сторінках «Українського сурмача»¹⁰⁰. У часопису «Український голос» Остап Грицай, згадуючи героїв, які загинули у вирі революції, закликав упорядковувати могили учасників боротьби за незалежність України¹⁰¹. До 10-ї річниці революції в різних виданнях вийшли уривки спогадів гетьмана П. Скоропадського, М. Чемного, О. Севрюка¹⁰².

Мемуарні публікації мають неопіненне значення, адже в них «по гарячих слідах» зафіксовано для майбутніх поколінь історичну пам'ять про важливі

⁹⁷ Карпюк У. М. Як я був парламентарем у більшовиків : (на спомин більшовикови – Полтавцеві, командиреві бронепотягу). *Український прапор*. Відень, 1921. 30 квіт. (№ 17). С. 2–3 ; Дівнич А. На Лисоні (18–22 червня 1919). *Український прапор*. Відень, 1921. 1 жовт. (№ 39). С. 3.

⁹⁸ С. К. На повстанню : (з оповідань учасника). *Українська трибуна*. Варшава, 1922. 15 (2) січ. (№ 12 (210)). С. 2–3 ; М. Б. Крути : (з давно пережитого). *Українська трибуна*. Варшава, 1922. 22 (9) січ. (№ 18 (216)). С. 2–3.

⁹⁹ Левченко С. Переможний бій Окремої Кінної Дивізії під містечком Снитків, 10.11.1920 року. *Українська думка*. Лондон, 1962. 18 січ. (№ 3 (772)). С. 7. [Інше видання: Левченко С. Переможний бій Окремої кінної дивізії під містечком Снитків 10 листопада 1920 року. *За державність* : матеріали до історії Війська Українського. Торонто, 1964. Зб. 10. С. 154–160].

¹⁰⁰ М. М. Великі події минулого : (іст. спогади). *Український сурмач*. Щипіорно–Каліш, 1923. 22 січ. (№ 43). С. 4–7.

¹⁰¹ Грицай О. Святій пам'яті Героїв Рідної Землі. *Український голос*. Перемишль, 1924. 15 черв. (№ 24 (251)). С. 1.

¹⁰² Уривок зі споминів гетьмана Павла Скоропадського. *Січ*. Чикаго, 1928. 15 квіт. (№ 8). С. 2–4 ; 1 мая (№ 9). С. 1–5 ; 15 мая (№ 10). С. 3–7 ; Чемний М. Під десяту весну. *Січ*. Чикаго, 1928. 15 мая (№ 10). С. 1–3 ; Його ж. Осінні дні (з приводу 10-ї річниці Першого Листопада). *Січ*. Чикаго, 1928. 1 листоп. (№ 22). С. 1–3 ; Я. Ч. Десять літ тому : (спомин). *Нарід*. Варшава, 1927. 10 квіт. (№ 15). С. 2–3 ; Севрюк О. Берестейський мир 9.II.1918 : (уривки зі споминів). *Українські вісти*. Париж, 1927. 1 лют. (№ 19). С. 3 ; 15 лют. (№ 20). С. 3 ; 1 берез. (№ 21). С. 3–4 ; 15 берез. (№ 22). С. 3–4 та ін.

сторінки боротьби за національну незалежність України. Усі автори спогадів були безпосередніми учасниками описуваних подій, і це надає їм особливого звучання, оскільки, вивчаючи індивідуальний досвід кожного, ми отримуємо різнобарвну, інколи суперечливу картину того, що відбувалося. А це спонукає до поглибленої комунікації з автором та внутрішнього діалогу читача.

Радянська влада в Україні виявляла так само великий інтерес до збирання й оприлюднення мемуарів революційної доби, дотримуючись при цьому жорстких ідеологічних канонів та принципу вибірковості як базових постулатів у цій сфері. Центром збирання спогадів у радянській Україні стали спеціально створені інституції, так звані Істпарти, діяльність яких детальніше розглядатиметься в наступному розділі.

Акцентуючи увагу на авторській репрезентації та жанрових характеристиках спогадів про Українську революцію 1917–1921 рр., розглянемо їх як культурно-історичне явище та водночас як історичне джерело, що відображає основні риси епохи.

Автори

Авторський чинник у цьому масиві мемуарів постає одним із визначальних маркерів, що репрезентує спогади відповідно до політичної належності авторів, яка на цьому історичному етапі виступала ключовим елементом ідентифікації. Отже, можна умовно виокремити такі блоки: мемуари діячів українського національно-визвольного руху (періоду Української Народної Республіки (УНР), Української Держави гетьмана П. Скоропадського, УНР доби Директорії, ЗУНР), мемуари діячів більшовицького та Білого руху¹⁰³.

Варто зазначити, що за радянських часів досліджувалися лише мемуари більшовиків – опоненти радянської влади якщо і називалися, то лише в контексті контрреволюційних сил. Сучасна ж вітчизняна історіографія приділяє більше уваги висвітленню мемуарного спадку національно-патріотичних діячів. Великий масив мемуарних джерел, які вийшли в 2002–2018 рр., репрезентований у науково-бібліографічному виданні «Українська революція і державність (1917–1921 рр.)» (Київ, 2018). Інформацію про мемуари учасників

¹⁰³ Термін «Білий рух» використовується в сучасній історіографії для визначення антибільшовицького руху в Росії та Україні 1917–1920 рр., який отримав назву за аналогією з монархістським повстанським рухом під час Великої французької революції (див.: Енциклопедія сучасної України. Т. 2. Київ, 2003. С. 786 ; Енциклопедія історії України. Т. 1. Київ, 2003. С. 279–281).

Української революції 1917–1921 рр. подано в довіднику «Діячі Української революції 1917–1921 рр.» (Київ, 2022), де вміщено 240 біографій політичних, військових, громадських, культурних, церковних діячів, зокрема: лідерів політичних рухів доби Української Центральної Ради (УЦР), Гетьманату Павла Скоропадського, Директорії УНР, ЗУНР, представників генеральського і старшинського складу Армії УНР, УГА, отаманів повстанського руху; членів українських урядів, службовців національного дипломатичного корпусу, кооператорів, учених, а також, що важливо в інформаційному плані, міністрів Тимчасового уряду Росії, керівників і учасників Білого руху, російських учених і громадських діячів, лідерів більшовицької партії Росії¹⁰⁴. На нашу думку, лише враховуючи багатовекторну палітру політичних рухів, які брали участь в Українській революції 1917–1921 рр., та залучаючи до кола історичних джерел мемуари представників усіх сил, можна уникнути викривлення історичних подій.

Мемуарні джерела з історії Української революції аналізували Р. Я. Пиріг¹⁰⁵, П. П. Гай-Нижник¹⁰⁶, С. І. Білокінь¹⁰⁷, Я. М. Файзулін¹⁰⁸, В. А. Пархоменко¹⁰⁹ та інші. Регіональний зріз подій революції, зокрема в мемуарній репрезентації, представлено у виданні «Українська революція. 1917–1921.

¹⁰⁴ Українська революція і державність (1917–1921 рр.) : наук.-бібліогр. вид. / авт. кол.: В. С. Гоїнець, Л. М. Ковінченко, Л. В. Лісовська. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2018. 817 с. ; Діячі Української революції 1917–1921 рр. : енцикл. довід. Зошит 1 / авт.: Г. Басара-Тилищак, О. Бойко, А. Буравченков та ін. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2022. 443 с.

¹⁰⁵ Пиріг Р. Я. Спогади гетьмана Павла Скоропадського як історичне джерело. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2008. Т. 16. С. 57–60 ; Його ж. Джерельна база історії Української революції 1917–1921 років: архівний сегмент. *Архіви України*. 2011. № 1. С. 108–122 ; Його ж. Джерела з історії української революції 1917–1921 років: періодична преса. *Там само*. № 4. С. 132–145 ; Його ж. Джерела з історії української революції 1917–1921 років: опубліковані документи і матеріали. *Там само*. № 5. 98–112 ; Його ж. Джерела з історії української революції 1917–1921 років: матеріали особового походження. *Там само*. № 6. С. 83–102.

¹⁰⁶ Гай-Нижник П. П. Документальні джерела і матеріали до історії фінансової політики уряду Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) : довідник. Київ, 2004. 46 с.

¹⁰⁷ Білокінь С. І. Глухівська трагедія. *Сіверщина в історії України*. Київ ; Глухів, 2009. Вип. 2 : Матеріали восьмої наук.-практ. конф. (м. Глухів, 15–16 жовт. 2009 р.). С. 159–167.

¹⁰⁸ Файзулін Я. М. Невідомі спогади генерал-хорунжого Армії УНР Юрія Тютюнника. *Український історичний збірник*. Київ, 2011. Вип. 14. С. 290–302.

¹⁰⁹ Пархоменко В. А. Національно-визвольна боротьба та революційні події 1914–1921 рр. в українській мемуаристиці : монографія. Миколаїв : Гліон, 2014. 479 с.

Полтавський вимір: Події. Постаті. Документи»¹¹⁰. Упорядники врахували водночас загальноукраїнський та загальноросійський контексти, подавши біографії та спогади учасників боротьби з усіх таборів – українського демократичного, більшовицького, повстанського, анархічного, імперського червоного і білого. Розділ «Рефлексії» містить спогади В. Н. Андрієвського, Г. Г. Ващенко, А. М. Гончаренка, М. М. Ковалевського, В. М. Кравченка, В. Лазорського, С. С. Лазуренка, С. П. Львова (Полякова), Д. Сердюка, М. Федченка, В. М. Щербаківського та інших¹¹¹. Важливим складником процесу введення в науковий обіг спогадів про Українську революцію стало видання бібліографічних покажчиків¹¹², у кожному з яких є і спогадові джерела.

Наукова імплементація спогадів про Українську революцію 1917–1921 рр. відбувалася на тлі активного видання й перевидання мемуарів у незалежній Україні. Нині більшість відомих фахівцям мемуарних текстів уже представлено в друкованому форматі. Серед них чільне місце посідають спогади і щоденник одного з найвідоміших та найактивніших діячів державного, наукового, суспільно-політичного життя України періоду революції М. С. Грушевського. Раніше не оприлюднені спогади були видані завдяки друкарці вченого Катерині Кондратьєвій, доньці археографа, історика В. І. Щербини Марії Щербині та історику Сергію Білоконю¹¹³. У коментарях останній пише, які проблеми виникали в процесі роботи, адже авторського рукопису не було,

¹¹⁰ Українська революція. 1917–1921. Полтавський вимір : Події. Постаті. Документи : у 3 кн. Кн. 1. Процеси. Діячі. Рефлексії. 1917–1921 / авт.-упоряд.: О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт, В. Я. Ревегук ; археогр. вступ Т. П. Пустовіт. Полтава : Полтав. літератор, 2017. 920 + XLVIII с.

¹¹¹ Там само. С. 513–722.

¹¹² Українська Центральна Рада: сторінки історії : бібліогр. покажч. / склад.: Т. О. Сосновська, Л. Ф. Бондаренко, В. М. Созонова ; наук. ред. М. О. Малиновський. Харків : Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, 1999. 102 с. ; Українська революція і державність (1917–1920 рр.) : наук.-бібліогр. вид. / уклад.: А. Л. Панова, В. Ф. Солдатенко, Л. В. Беляєва [та ін.] ; наук. ред. В. Ю. Омельчук. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2001. 816 с. ; Великочий В. Велика Східноєвропейська революція, Перша світова війна і Галичина : (українська історіографія суспільно-політичних процесів, бібліографія) : [бібліогр. довід.]. Івано-Франківськ : Кушнір Г. М., 2014. 180 с. ; Історія України у спогадах і щоденниках. Українська революція (1917–1921) : бібліогр. покажч. / упоряд. Н. Тертичка ; наук. ред. В. Кононенко. Київ : Нац. б-ка України ім. Ярослава Мудрого, 2020. 199 с. та ін.

¹¹³ Грушевський М. Спомини / передм. Ф. Шевченка ; публ. С. Білоконя. *Київ*. 1988. № 9. С. 115–140 ; № 10. С. 131–138 ; № 11. С. 120–137 ; № 12. С. 116–139 ; 1989. № 8. С. 102–154 ; № 9. С. 108–149 ; № 10. С. 122–158 ; № 11. С. 113–155 ; 1992. № 2. С. 109–125 ; № 3. С. 130–142.

мемуари існували лише в машинописі. М. С. Грушевський почав працювати над споминами 1918 р., окремих фрагмент датується 12 січня 1922 р. Що стосується щоденника, описані події у якому передували революції, то вперше лише частину його було опубліковано І. Б. Гиричем у журналі «Київська старовина»¹¹⁴. У повному обсязі щоденник побачив світ у 2021 р.¹¹⁵. Цими публікаціями до наукового та суспільного дискурсу було додано унікальні документи з біографії М. С. Грушевського, які по-новому репрезентують його невтомну працю на благо України на науковій, видавничій та громадській ниві, розкривають внутрішній світ і повсякденне життя видатної постаті.

У 1995 р. вперше в Україні в повному обсязі були видані спогади гетьмана Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) Павла Скоропадського, який відіграв визначну роль на одному з етапів новітнього українського державотворення¹¹⁶. Згодом, у 2019 р., у межах видавничого проекту Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського (Філадельфія, США) здійснено нове видання споминів¹¹⁷, де переклад виконано з оригінального авторського тексту та без редакційних правок, зроблених у попередніх виданнях¹¹⁸. Вийшли друком також спогади В. К. Винниченка¹¹⁹, А. Я. Чайковського¹²⁰, Антіна Чернецького¹²¹ та інших.

¹¹⁴ Щоденник М. С. Грушевського (1904–1910 рр.) / публ. та комент. І. Гирича. *Київська старовина*. 1995. № 1. С. 10–30.

¹¹⁵ Грушевський М. С. Щоденник : 1902–1914 : у 2 т. / упоряд. С. Панькова ; наук. ред. І. Гирич. Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2021. Т. 1 : 1902–1907. 544 с. ; Т. 2 : 1908–1914. 535 с. : іл.

¹¹⁶ Скоропадський П. Спогади : кінець 1917 – грудень 1918 / голов. ред. Я. Пеленський. Київ ; Філадельфія : [б. в.], 1995. 493 с.

¹¹⁷ Скоропадський П. Спомини : кінець 1917 – грудень 1918 року / відп. ред. Ю. Терещенко ; упоряд., авт. вступ. ст.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ : Темпора, 2019. 756 с.

¹¹⁸ Значну частину текстів переклала Н. О. Світлична, решту – Т. С. Осташко та Ю. І. Терещенко.

¹¹⁹ Винниченко В. К. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. Київ : Книга Роду, 2008. 800 с.

¹²⁰ Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження : у 3 т. / голов. упоряд. і ред. Б. З. Якимович за участю З. Т. Грень, О. В. Седляра. Львів : Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2002 ; Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження. Т. 4 / голов. упоряд. і ред.: Б. З. Якимович, О. В. Седляр. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2007. 680 с.

¹²¹ Чернецький А. Спомини з мого життя / упорядкув. та підгот. тексту: О. Жерноклеєв, В. Великочий. [2-ге вид.]. Київ : Основні цінності, 2001. 165 с.

Звичайно, події, про які йдеться в мемуарах, подано крізь призму особистого досвіду, вражень і спостережень автора, що веде до розмаїття (інколи гранично протилежних акцентів та оцінок) у відображенні одних і тих самих подій та ролі окремих осіб, і себе також, у них, що значно ускладнює процес історичної та біографічної реконструкції, особливо якщо дослідник претендує на об'єктивність.

Мемуари діячів українського національно-визвольного руху

Перший із запропонованих умовних блоків – найбільший з огляду на кількість залишених мемуарних свідчень. Далеко не повний список спогадів нараховує кілька сотень творів. Загальну кількість визначити важко. Цей перелік матиме право на життя за умови складання ретроспективного Реєстру українських мемуарів.

Автори цього масиву мемуарів – державні, військові діячі, учені, письменники, педагоги. Розподіл авторів за професійною ознакою так само досить умовний, оскільки майже всі вони провадили активну громадську роботу. Однак професійна діяльність накладала відбиток на повноту та об'єктивність мемуарів.

Державні діячі. До цієї групи мемуаристів належать провідні українські політики, які очолювали українські державні інституції періоду революції: голова Центральної Ради в 1917–1918 рр. М. С. Грушевський; один із керівників Директорії УНР С. В. Петлюра; керівник Генерального секретаріату УНР, письменник В. К. Винниченко; лідер та ідеолог монархічного гетьманського руху, керівник Української Держави гетьман П. П. Скоропадський; подільський генеральний комісар В. К. Приходько; міністр фінансів Директорії А. С. Маршинський (псевд. – Левківський); міністр народної освіти УНР, громадсько-політичний діяч, письменник, журналіст Н. Я. Григоріів (псевд. – Григор'єв-Наш); дипломат, історик, публіцист, літературознавець, член УЦР, міністр закордонних справ Української Держави Д. І. Дорошенко; громадсько-політичний діяч, учений-економіст, кооператор і педагог, голова Ради Міністрів УНР (1919) Б. М. Мартос; політичний діяч, дипломат, історик-геральдист Я. Токаржевський-Карашевич; міністр УЦР та Директорії, голова Державного секретаріату ЗУНР К. А. Левицький; політичний і державний діяч, міністр внутрішніх справ УНР І. П. Мазепа; політичний, громадський, культурний і науковий діяч, член УЦР, генеральний

секретар міжнаціональних справ О. Я. Шульгин; міністр УЦР та Директорії, учений-металург І. А. Феценко-Чопівський; громадсько-політичний діяч, інженер, член УЦР Ю. Ж. Коллард; дипломат, член УЦР, посол УНР в Румунії та Угорщині, громадсько-політичний діяч, публіцист М. М. Галяган; державний секретар внутрішніх справ ЗУНР, правознавець, громадсько-політичний діяч І. І. Макух; громадський і політичний діяч, публіцист, кооператор, генеральний писар УЦР, міністр внутрішніх справ в уряді Всеволода Голубовича П. О. Христюк та інші.

Військові діячі. Мемуарів, написаних військовими, кількісно найбільше. Творення української держави супроводжувалося появою національних військових формувань. Спогади про створення війська, військові операції, діячів української армії залишили безпосередні учасники подій: полковник Армії УНР, комендант Української військової організації (УВО), засновник Організації українських націоналістів (ОУН) Є. М. Коновалець; генерал-полковник Армії УНР, головнокомандувач УГА М. В. Омелянович-Павленко; політик, дипломат, поет, австрійський ерцгерцог династії Габсбургів, полковник Легіону УСС Василь Вишиваний (Вільгельм фон Габсбург-Льотрінген); отаман УСС (1914–1915), отаман УГА (1918–1919) С. Є. Шухевич; генерал-хорунжий Армії УНР Ю. Й. Тютюнник (псевд. – Г. Юртик); командувач Революційної повстанської армії України, керівник селянського повстанського руху 1918–1921 рр. Н. І. Махно; військовий комендант Подільської губернії навесні 1918 р., інженер-економіст, перекладач О. Ю. Євтухів; полковник Армії УНР, генерал-хорунжий, командир кінного полку «Чорні Запорозжці» П. Г. Дяченко; діяч УВО, сотник УСС і Армії УНР, письменник О. О. Думін (псевд. – Антін Крезуб); майор УСС, доктор філософії Н. Й. Гірняк (псевд. – Ніцько, Незламний Граб); підполковник Армії УНР, журналіст В. П. Євтимович; підполковник Армії УНР, громадсько-політичний діяч, дипломат, журналіст В. І. Кедровський; командир дивізії окремого корпусу УСС, крайовий комендант УВО, громадсько-політичний діяч Р. К. Сушко (псевд. – Сич, Кіндрат); сотник Армії УНР Б. Г. Монкевич; військовий міністр і генерал-хорунжий Армії УНР, громадський діяч, письменник, педагог В. М. Петрів; громадсько-політичний діяч, член урядів УНР М. М. Ковалевський; один із організаторів УСС, повітовий комісар ЗУНР у Самборі, письменник, громадський діяч, доктор права А. Я. Чайковський.

Учені, письменники, педагоги. До цієї групи можна віднести всіх, хто в міру своїх професійних знань був долучений до роботи в тих чи інших державних структурах або ж працював у науковій та громадсько-культурній галузі. Передусім це один із засновників і перший президент Української академії наук (УАН) (1918–1921) В. І. Вернадський¹²²; один із перших академіків УАН, засновник теоретичної механіки С. П. Тимошенко¹²³; бібліограф, книгознавець, бібліотекознавець, який у 1920–1921 рр. працював у Всенародній бібліотеці України (нині – НБУВ), перший редактор журналу «Хроніка», історик Л. У. Биковський¹²⁴; член колегії референтів при Міжпартійній раді (відповідав за справи Волині та Холмщини), історик, археограф, організатор науки, громадсько-освітній діяч І. П. Крип'якевич¹²⁵; історик, археолог, архівіст, співробітник Всеукраїнської академії наук (ВУАН) Н. Д. Полонська-Василенко¹²⁶; історик, географ, громадська та військова діячка, чотар УГА О. І. Степанів (псевд. – Олена Степанівна)¹²⁷; книгознавець, бібліограф, педагог, публіцист, співробітник Державного секретаріату ЗУНР В. Н. Андрієвський¹²⁸; історик, літературознавець, публіцист, поет, діяч УНР Р. С. Бжеський (псевд. – Характерник, Задеснянський Роман)¹²⁹; політичний діяч, публіцист Д. І. Донцов¹³⁰; громадський

¹²² Вернадський В. І. Щоденники (1917–1921) / НАН України, Коміс. з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.] ; уклад. С. М. Кіржаєв та ін. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2011. 660 с. (Вибр. наук. пр. акад. В. І. Вернадського ; т. 9).

¹²³ Тимошенко С. П. Воспоминания. Париж : [б. в.], 1963. 419 с.

¹²⁴ Биковський Л. Від Привороття до Трапезунду : спомини (1895–1918). Мюнхен ; Денвер : Дніпрова хвиля, 1969. 133 с.

¹²⁵ Крип'якевич І. Фрагменти спогадів (1912–1925 рр.). *Ювілейна книга Української академічної гімназії у Львові*. Ч. 3. Філадельфія : Ком. приятелів УАГ ; Львів : Вид-во Держ. ун-ту «Львів. політехніка», 1995. С. 622–625. (Матеріали до сучасної української історії).

¹²⁶ Полонська-Василенко Н. Революція 1917 : спогади. *Український історик*. 1988. № 1–4 . С. 119–128 ; 1989. № 1–3. С. 106–113.

¹²⁷ Див. примітки 140, 141 у цьому розділі.

¹²⁸ Автор мемуарів у 2 т. «З минулого» (Берлін, 1921–1923 ; 2-е вид. Нью-Йорк, 1963).

¹²⁹ Характерник [Бжеський Р.]. Згадки з минулого (1916–1921 р.). *ЛНВ*. 1924. Т. 83. Кн. 7–9. С. 285–298 ; 1925. Т. 86. Кн. 2. С. 134–142 ; Кн. 6. С. 127–132 ; Т. 88. Кн. 10. С. 126–131 , Кн. 11. С. 219–229 ; 1926. Т. 89. Кн. 1. С. 23–43, Кн. 3. С. 207–215 ; 1927. Т. 94. Кн. 11. С. 227–238 ; 1931. Т. 106. Кн. 6. С. 503–510.

¹³⁰ Донцов Д. І. Рік 1918, Київ / упоряд. К. Ю. Галушко. Київ : Темпора, 2002. 208 с. : іл.

діяч, адвокат, письменник, член УЦР О. О. Гольденвейзер¹³¹; громадський діяч, дипломат, етнограф, археограф, антрополог М. М. Могилянський; громадський діяч, видавець, публіцист, письменник, журналіст, перекладач Ю. П. Тищенко (псевд. – Юрій Азовський, Галайда, Павло Лавров, Юр. Сірий та ін.)¹³²; громадський діяч, доктор права, письменник-мемуарист І.-О. Ю. Максимчук¹³³; педагог, прозаїк, літературознавець, громадська діячка, член УЦР С. Ф. Русова¹³⁴ та інші.

Загалом склад авторів спогадів свідчить про суттєві зміни в українській мемуарній традиції, які передусім виявились у сталому інтересі до спогадів як засобу національної самоідентифікації та суспільної комунікації. Через розповідь про пережите автори намагались усвідомити своє місце і роль в історичних подіях, зафіксувати своє бачення та розуміння основних надбань і прорахунків Української революції 1917–1921 рр. у всіх сферах державного будівництва (політиці, науці, освіті, літературі, мистецтві).

Більшість із авторів цих мемуарів невдовзі опинилися в еміграції і змушені були адаптуватися до нових умов життя, пройшовши шлях поневірянь. Значний осередок українства утворився в Чехословаччині, яка стала найсприятливішою країною для української інтелігенції в середині 1920-х років. Тут діяли три українські вищі навчальні заклади, де мали змогу працювати й навчатись українці. У Чехословаччині оселились, зокрема, Є. Х. Чикаленко, М. Ю. Шаповал, В. М. Леонтович, А. С. Маршинський, М. М. Могилянський, М. М. Галаган.

У Німеччині опинилися В. Н. Андрієвський, Д. І. Дорошенко, В. П. Євтимович, Ю. Ж. Коллард, І. П. Мазепа, І. В. Майстренко, В. М. Петрів, Є. О. Петрушевич, Н. Д. Полонська-Василенко, П. П. Скоропадський, С. П. Тимошенко, С. Є. Шухевич, В. І. Щуровський.

Інші мемуаристи знайшли притулок у Польщі (О. Т. Назарук, М. С. Тишкевич, О. О. Думін, І. А. Феценко-Чопівський), Канаді (Д. І. Донцов,

¹³¹ Автор мемуарів «З київських спогадів (1917–1921)» (Берлін, 1921), «Якобінці і більшовики: психологічні паралелі» (Берлін, 1922).

¹³² Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей : спогади / упоряд.: О. І. Сидоренко, Н. М. Сидоренко ; передм. М. А. Шудрі. Київ : Дослідн. центр історії укр. преси, 1997. 112 с.

¹³³ Автор спогадів «Моя військова служба» про гетьмана П. Скоропадського, якого підтримував.

¹³⁴ Русова С. Мої спомини. Львів : Хортиця, 1937. [3], 280, [3] с. : портр.

Б. Г. Монкевич), Австрії (А. І. Жук, М. М. Ковалевський), Франції (Б. О. Лазаревський, І.-О. Ю. Максимчук, Н. І. Махно, М. В. Омелянович-Павленко, О. Я. Шульгин, В. К. Винниченко), Англії (Ян Токаржевський-Карашевич), Нідерландах (Є. М. Коновалець). До Америки переїхали Р. С. Бжеський, Л. У. Биковський, о. Петро Білон, Н. Й. Гірняк, О. О. Гольденвейзер, Н. Я. Григорійв, П. Г. Дяченко, В. І. Кедровський, І. І. Макух, Б. М. Мартос, В. К. Приходько, С. С. Самійленко, Ю. П. Тищенко. Частина з них залишилися вірними українській справі та продовжували її на теренах інших держав, дехто відійшов від політичного життя та зайнявся науковою, письменницькою, видавничою діяльністю.

По-іншому склалася доля тих, хто залишився в радянській Україні, примусово був туди депортований¹³⁵ або повернувся з еміграції добровільно¹³⁶, повіривши в обіцяну радянською владою амністію. Найбільш знаковим стало повернення М. С. Грушевського. Лояльне ставлення влади до репатріантів на початку 20-х років XX ст. поступово змінилося політикою арештів і допитів у кінці 20-х – на початку 30-х років.

Трагічною виявилась доля не лише М. С. Грушевського та його родини, а й усіх тих, хто повернувся до радянської України. Серед них – Ю. Й. Тютюнник, О. І. Степанів, Н. В. Суровцова (Суровцова-Олицька, Суровцева), П. О. Христюк, М. М. Галаган. Усі вони пройшли крізь жорна репресій. Було заарештовано і страчено генерал-хорунжого Армії УНР, керівника Зимового походу 1921 р. Ю. Й. Тютюнника¹³⁷. Така сама доля спіткала М. М. Галагана, дипломата УНР, який перебував у еміграції – спочатку у Відні, потім у Празі, викладав в УВУ, брав участь у створенні Української господарчої академії у Подєбрадах. У 1945 р. він був вивезений радянською військовою

¹³⁵ Ю. Й. Тютюнник, М. М. Галаган та І. А. Феценко-Чопівський були примусово повернуті радянською владою в Україну (перший – у 1923 р., другий і третій – у 1945 р.).

¹³⁶ У випадку з М. С. Грушевським, Н. В. Суровцовою, П. О. Христюком.

¹³⁷ Його було заарештовано радянською владою у 1923 р., однак в офіційному повідомленні вказано (в обмін на обіцянку співпраці), що він здався добровільно. Переїхавши до Харкова, працював викладачем у Харківській школі червоних старшин, сценаристом у ВУФКУ. Спільно з Майком Йогансеном і Олександром Довженком написав сценарій фільму «Звенигора». У художньо-документальному фільмі «П. К. П.» («Пілсудський купив Петлюру») Юрій Тютюнник зіграв самого себе. Навесні 1929 р. його заарештували і вислали до Москви, де колегія ОГПУ 3 грудня 1929 р. винесла йому смертний вирок. Розстріляний 20 жовтня 1930 р.

контррозвідкою до Києва та засуджений військовим трибуналом до десяти років таборів. Загинув у Лук'янівській в'язниці ¹³⁸.

Не минули репресії і Генерального писаря УЦР П. О. Христюка, який 1919 р. емігрував до Відня й 1924 р. добровільно повернувся до України. Працював у Харкові – був членом правління в Державному видавництві України. Багато зробив для поширення й популяризації українського письменства, займався науково-публіцистичною діяльністю. Згодом працював у Товаристві робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву (1928–1931 рр.), у журналі «Червоний Шлях». У лютому 1932 р. його заарештували у справі «Український національний центр» і засудили до ув'язнення. Помер 1941 р. у таборі «Севвостлаг» (Архангельська обл.). Реабілітований 1989 р.

Нелегкі випробування випали на долю жінок – авторок спогадів про роки національно-визвольних змагань О. І. Степанів та Н. В. Суровцову. О. І. Степанів-Дашкевич ¹³⁹ була першою у світі жінкою, офіційно зареєстрованою на військову службу у званні офіцера, активною учасницею січово-стрілецького руху, співзасновницею товариства «Січові стрільці – II», провідницею жіночої чоти УСС. Брала участь в українських національно-визвольних змаганнях (чотар УГА), працювала в Державному секретаріаті закордонних справ ЗУНР, Міністерстві закордонних справ УНР. Здобула диплом доктора історії у Віденському університеті й викладала в університеті Львова. У 1949 р. була заарештована радянською владою та вислана до мордовських таборів. Після звільнення в 1956 р. переїхала до Львова, де й проживала до кінця життя. Долю цієї жінки досліджували іноземні автори й українські історики в діаспорі (Марек Козубель, Христов Хатчек, М. Д. Богачевська-Хом'як). В Україні героїчні й трагічні сторінки її життя стали відомі лише після здобуття країною незалежності. 2003 р. у Львові побачила світ книжка «Олена Степанів : наукові праці,

¹³⁸ В «Енциклопедії сучасної України» вказано, що покарання М. М. Галаган відбував у Кемеровській обл. (РФ), був звільнений 1955 р. і подальша доля його невідома.

¹³⁹ У 1919 р. Олена Степанів вийшла заміж за військового та громадського діяча, полковника, згодом – генерал-хорунжого Армії УНР Романа-Миколу Дашкевича (помер на еміграції в Австрії у 1979 р.). У 1926 р. в них народився син – Ярослав Дашкевич. 1949 р. Я. Дашкевич був заарештований за звинуваченням в антирадянській діяльності та засуджений до 10 років виправно-трудових таборів. У 1956 р. він був звільнений зі зняттям судимості та повернувся до Львова.

есе, спогади», присвячена життєвому й творчому шляху вченої, її військової та професійній діяльності¹⁴⁰. Видання включає мемуарні матеріали Олени з часів її шкільних, передвоєнних і воєнних літ, а також подано спогади про неї. Автобіографічні нотатки О. І. Степанів «Напередодні великих подій : власні переживання і думки, 1912–1914» уперше були опубліковані 1930 р. у Львові. У 1994 р. побачили світ її «Спогади з російського полону»¹⁴¹, надруковані в збірнику «Україна. Наука і культура». Згодом зазначені спогади вийшли як частина видання «Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси» під упорядкуванням Г. І. Сварник та А. В. Фелонюка (Львів, 2009).

Ім'я Н. В. Суровцової тривалий час було табуйованим. Лише в незалежній Україні про неї заговорили як про дипломатку Міністерства закордонних справ (МЗС) УНР, перекладачку, громадську діячку, яка майже 30 років провела в сталінських таборах, а потім працювала екскурсоводом у парку «Софіївка» (Умань). Під час революції вона була редактором іноземних видань МЗС УНР, перебувала у складі інформаційного бюро дипломатичної місії УНР (Відень, 1918–1920). У 1921–1925 рр., перебуваючи в еміграції, закінчила Віденський університет, здобула ступінь доктора філософії, працювала в Комітеті допомоги жертвам голоду в Україні 1921–1922 рр., брала участь у пацифістському русі. У 1925 р. Н. В. Суровцова повернулася до України та перейшла на позиції українського націонал-комунізму. Працювала редактором пресбюро наркомату закордонних справ, редактором Радіотелеграфного агентства України, цензором закордонної преси в Головліті, співпрацювала з академіком Д. І. Багалієм. Попри це так і не стала «своєю» для радянської влади. Їй не довіряли, намагалися шантажувати, пропонували стати секретним співробітником, стежити за Ю. М. Коцюбинським, М. Г. Левицьким, з якими вона як із представниками радянського посольства контактувала в еміграції. Н. В. Суровцова рішуче відмовилась. Її тричі заарештовували (у 1927, 1936, 1950 рр.). В ув'язненні вона провела загалом 29 років. Повністю реабілітована у 1957 р. Після повернення із заслання Н. В. Суровцова жила в Умані, де навколо неї сформувався своєрідний «салон Суровцової», який

¹⁴⁰ Олена Степанів : наук. праці, есе, спогади / Наук. т-во ім. Шевченка ; ред. і упоряд. О. Шаблій. Львів : Вид. центр Наук. т-ва ім. Шевченка, 2003. 607 с., [26] арк. фотоіл.

¹⁴¹ Степанів О. Спогади з російського полону (31 травня 1915 – 7 серпня 1917 рр.). *Україна. Наука і культура*. Київ, 1994. Вип. 28. С. 21–29.

відвідували київські шістдесятники. Протягом усього життя Н. В. Суровцова писала мемуари «в стіл», оскільки за радянської влади вони не могли бути надруковані. У 70-х – на початку 80-х років ХХ ст. було проведено низку обшуків з метою їх вилучення. Однак доля розпорядилася інакше. Авторка сама здала їх до архіву Інституту рукопису НБУВ¹⁴² та ЦДАМЛМ України¹⁴³. Її «Спогади» вийшли друком лише 1996 р.¹⁴⁴

Мемуари більшовицьких діячів

Протилежний за своїм ідейним спрямуванням потік мемуарного нарративу періоду Української революції – від безпосередніх учасників і відомих діячів більшовицького революційного руху. Їхні мемуари написані відповідно до більшовицької схеми «Жовтневої революції на Україні». Зокрема, спогади про події в Україні в 1917–1921 рр. залишили: В. К. Аверін, В. О. Антонов-Овсієнко, Є. Б. Бош, С. І. Гопнер, Н. К. Костюк, В. П. Затонський, О. Г. Шліхтер, Е. Й. Квірінг, Я. Б. Гамарник, Г. І. Петровський, І. Ю. Кулик, Ю. Ф. Лапчинський, Д. І. Іткінг, Й. Г. Жуковський (М. Трубний), С. С. Сивцов, Р. Я. Терехов, Г. П. Ачканов. Чимало опубліковано також спогадів про Артема (Ф. А. Сергеева), Є. Б. Бош, В. А. Валявка, Я. Б. Гамарника, Ш. А. Глузман, М. С. Данилевського, Є. П. Ендельштама, В. П. Затонського, А. В. Іванова, П. П. Мизикевича, Г. І. Петровського, Д. І. Пономарьова, М. О. Руднева, Ю. Д. Тинякова, Г. П. Хоперську, Ю. Чайковського.

Упродовж 20–30-х років ХХ ст. вийшло не так багато мемуарів представників більшовицьких кіл. Окремими виданнями були опубліковані спогади Є. Б. Бош «Год борьбы: борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации» («Рік боротьби: боротьба за владу на Україні з квіт-

¹⁴² В Інституті рукопису НБУВ зберігається особовий фонд Суровцової-Олицької Надії Віталіївни (Ф. 284, 1830 од. зб. (1920–1982 рр.)). Більшу частину свого архіву вона передала власноруч у 1966 та 1977 рр. Пізніше, у 1990 та 2000 рр., її матеріали надійшли до Інституту рукопису через Л. Н. Падун-Лук'янову від Д. Каложного, далекого родича Надії Віталіївни, який мешкав разом з нею в останні роки її життя, та С. Білостоцького.

¹⁴³ Фонд Н. В. Суровцової в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (Ф. 302, оп. 1, 185 од. зб. (XIX ст. – 1991 р.)) вміщує, зокрема, спогади «Життя Надії Суровцової, описане нею самою у селищі Нижній Сеймчан Магаданської області». Матеріали Н. В. Суровцової передавали до архіву в 1970, 1971, 1974, 1988–1991 рр. І. Л. Бутич, Н. П. Мудра, Л. Н. Падун-Лук'янова та Н. І. Федорова.

¹⁴⁴ Суровцова Н. Спогади / [упоряд. Л. Лук'янова]. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. 432 с.

ня 1917 р. до німецької окупації») (М. ; Л., 1925) та чотиритомна праця В. О. Антонова-Овсієнка «Записки о гражданской войне» («Записки про громадянську війну») (М. ; Л., 1924–1932). У журналі «Летопись революции», який став флагманом більшовицької пропагандистської періодики, були надруковані мемуари В. П. Затонського «З спогадів про українську революцію» (1929. № 4, 5–6 ; 1930. № 5), Г. І. Петровського «Очерк из Октябрьской революции в Донбассе» («Нарис із Жовтневої революції в Донбасі») (1922. № 1), Ю. Ф. Лапчинського «З перших днів Всеукраїнської влади» (1927. № 5–6), Е. Й. Квірінга «Екатеринославский Совет и октябрьская революция» («Катеринославська Рада і жовтнева революція») (1922. № 1).

Більш системно мемуари партійних і радянських діячів почали виходити в 50-х роках XX ст. Їх публікація зазвичай активізувалася з наближенням чергової річниці Жовтневого перевороту в Петрограді 1917 р.¹⁴⁵, але щодо смислових акцентів зміст залишався сталим. На велике ідеологічне, політичне, виховне та наукове значення мемуарів історико-революційної тематики постійно вказувалось у програмних документах Комуністичної партії. Радянська влада активно використовувала мемуари в ідеологічній пропаганді, що сприяло їх масовому тиражуванню. Видавали як окремі мемуари, так і збірники. Зокрема, мемуари Г. І. Петровського, С. І. Гопнер, Г. П. Ачканова були надруковані в ювілейних збірниках «Боротьба за перемогу радянської влади на Україні» (Київ, 1957), «Великий Жовтень на Київщині» (Київ, 1957), «Харьков в 1917 году» (Харків, 1957), «Розповідають борці революції» (Київ, 1967), «Революцией призванные» (Дніпропетровськ, 1969), «Сквозь грозы и бури» (Харків, 1969), «У дні Жовтня» (Київ, 1987). Багато мемуарів виходили друком в українських періодичних виданнях – літературно-художніх («Дніпро», «Україна», «Літературний Донбас», «Літературна Одеса», «Літературна Ровенщина», «Дніпрові зорі», «Крым»), історичних («Український історичний журнал»).

Спільним для партійних і державних діячів, попри відносну несхожість їхніх біографій, було те, що всі вони виступали противниками українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. і в тій чи іншій мірі доклали зусиль до їх поразки. Саме активне несприйняття УЦР, УНР, ЗУНР, державних інституцій періоду Української революції виштовхнуло їх на перші ролі

¹⁴⁵ У радянській історіографії використовували термін «Жовтнева революція».

в радянській Україні, забезпечивши місця на ключових державних посадах. В. П. Затонський став головою Наркомосу УСРР, В. О. Антонов-Овсієнко – командувачем збройних сил радянської України, В. К. Аверін – наркомом внутрішніх справ (1918–1919), Я. Б. Гамарник – головою Одеського та Київського губкомів КП(б)У (1920–1923), Г. І. Петровський – головою ВУЦВК, Е. Й. Квірінг – головою Української ради народного господарства (1919), секретарем Донецького губернського комітету КП(б)У (1921–1923), О. Г. Шліхтер – народним комісаром земельних справ України, директором Українського інституту марксизму-ленінізму. С. І. Гопнер працювала в апараті Комінтерну, була заступником головного редактора «Исторического журнала».

Проте, як не парадоксально це виглядає, багатьох із них спіткала така сама доля, що і їхніх опонентів – представників національно-визвольних сил. Так само зазнали переслідувань у 30-ті роки ХХ ст. В. П. Затонський, В. К. Аверін, В. О. Антонов-Овсієнко, Е. Й. Квірінг, Ю. Ф. Лапчинський. Вчинив самогубство в передчутті арешту Я. Б. Гамарник. Лише небагатьом, зокрема Г. І. Петровському, С. І. Гопнер, О. Г. Шліхтеру, вдалось пережити сталінські репресії 30-х років.

Але те, що мемуари діячів більшовицького руху відображають неприйняття української державності, не означає, що вони не варті уваги дослідників і їх можна проігнорувати при вивченні подій 1917–1921 рр. Адже крім того, що ці спогади можуть так само, як і інші, зберігати важливі документальні матеріали, які прочитуються по-новому з позицій сучасності, вони також становлять інтерес як ідеологічний документ епохи¹⁴⁶, на тлі якої розгорталась жорстока боротьба політичних сил, різних за спрямуванням, пріоритетами, світоглядними переконаннями.

Спогади учасників Білого руху

До окремого блоку належать спогади учасників Білого руху, які діяли в Україні. Великий масив спогадів вони залишили про гетьмана П. П. Скоропадського та Українську Державу (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Зокрема, російський військовий і політичний діяч, прибічник ідеї «єдиної та неподільної Росії» А. І. Денікін написав спогади «Очерки русской Смуты» («Нариси

¹⁴⁶ Часто до спогадів автори залучали матеріали з періодичної преси та агітаційних листівок (Г. І. Петровський), документи органів радянської влади (Ю. Ф. Лапчинський) тощо.

російської Смути») (Т. 1–5. Париж ; Берлін, 1921–1924), у яких значну увагу приділив особі гетьмана та подіям в Україні.

Російський генерал-лейтенант, командувач Добровольчої армії (грудень 1919 – січень 1920 р.) П. М. Врангель у своїх спогадах «Записки. Ноябрь 1916 – ноябрь 1920 г.» («Записки. Листопад 1916 – листопад 1920 р.»), опублікованих у збірнику «Белое дело» (Берлін, 1916. № 5–6), дав характеристику Павлу Скоропадському. Російський військовий діяч, генерал-лейтенант, один з організаторів Добровольчої армії О. С. Лукомський залишив двотомник мемуарів «Воспоминания генерала А. С. Лукомского : Период Европейской войны. Начало разрухи в России. Борьба с большевиками» («Спогади генерала О. С. Лукомського : Період Європейської війни. Початок розрухи в Росії. Боротьба з більшовиками») (Берлін, 1922), у яких виклав свій погляд на розвиток подій в Україні під час німецької окупації і Гетьманщини.

Російський політичний діяч, публіцист, правник, один з ідеологів Білого руху, редактор газети «Киевлянин» В. В. Шульгин у спогадах «1920 год» («1920 рік») (Л., 1927)¹⁴⁷ детально описав побут білогвардійців у радянському підпіллі, а також своє життя в Одесі. Про відносини між Військом Донським та Українською Державою, дипломатичні перемовини, про гетьмана П. П. Скоропадського знаходимо інформацію в спогадах донського отамана П. М. Краснова «На внутреннем фронте» («На внутрішньому фронті») (Л., 1927) та в мемуарах отамана, повноважного посланника Всевеликого Війська Донського в Україні, генерала О. В. Черячукіна «Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г.» («Донські делегації на Україну і в Берлін в 1918–1919 р.»)¹⁴⁸. Про події на Півдні України, зокрема в Одесі, в 1917–1918 рр. ідеться в спогадах російського державного діяча, публіциста, учасника Білого руху В. Й. Гурка¹⁴⁹.

¹⁴⁷ Перевидані під назвою «Дни. 1920 : записки» (М., 1989).

¹⁴⁸ Надруковані в часопису «Донская летопись» (Белград, 1924. № 3).

¹⁴⁹ Див.: Гурко В. Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу, 1917–1918. *Архив русской революции*. Берлин, 1924. Т. 15. С. 5–85 ; Его же. Черты и силуэты прошлого : правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника. М. : Новое лит. обозрение, 2000. 808, [1] с. : ил. (Россия в мемуарах) ; Его же. Война и революция в России : мемуары командующего Западным фронтом, 1914–1917. М. : Центрполиграф, 2007. 398 с. (Свидетели эпохи) ; Gurko V. I. Features and Figures of the Past: Government and Opinion in the Reign of Nicholas II. Stanford : Stanford University Press, 1939. 760 p.

У мемуарах представників Білого руху, які керувались імперськими інтересами, досить часто упереджено трактуються події, що розгортались на території України. Проте звернення до них є так само умовою, важливою для з'ясування цілісної картини подій Української революції та ролі в них різних політичних сил.

Жанри

Мемуарна література періоду національно-визвольних змагань відзначається жанровим розмаїттям, представленим як традиційними мемуарами (спогадами), автобіографіями, щоденниками, так і новими формами. У традиційному жанрі *спогадів* (про історичні події та видатних діячів) написані мемуари кошового УСС, отамана УГА Н. Й. Гірняка¹⁵⁰, сотника УГА Ганса Коха¹⁵¹, члена українських урядів доби Української революції 1917–1921 рр. В. Н. Андрієвського¹⁵², київського адвоката О. О. Гольденвейзера¹⁵³, міністра закордонних справ Української Держави (1918), дипломата, історика, публіциста Д. І. Дорошенка¹⁵⁴, колишнього прем'єр-міністра УНР Б. М. Мартоса¹⁵⁵, гетьмана П. П. Скоропадського¹⁵⁶, міністра земельних справ УНР М. М. Ковалевського¹⁵⁷, графа, дипломата УНР

¹⁵⁰ Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії : спогади учасника подій за час від половини грудня 1919 до половини вересня 1920 р. Нью-Йорк : Укр. військ.-іст. ін-т в США, 1959. 281 с.

¹⁵¹ Кох Г. Спогад про УГА за лютий – травень 1920 (зберігається в архіві Н. Гірняка).

¹⁵² Андрієвський В. Три громади : спогади з 1885–1917 рр. Т. 1–2. Львів : Вид. Іван Тиктор, 1938. (Укр. б-ка ; ч. 61–62).

¹⁵³ Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.). *Революция на Украине по мемуарам белых* / сост. С. А. Алексеев. М. ; Л. : Гос. изд-во, 1930. С. 1–63.

¹⁵⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914 роки). Вінніпег : Тризуб, 1949. 167 с. ; Його ж. Мої спомини про недавнє-минуле [1914–1920]. Ч. 1–4. Львів : Червона калина, 1923–1924 ; Його ж. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). 2-е вид. Мюнхен : Укр. вид-во, 1969. 543 с. ; Його ж. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). Київ : Темпора, 2007. 272 с. : іл. ; Його ж. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). Київ : Темпора, 2007. 632 с. : іл.

¹⁵⁵ Мартос Б. Оскілко й Болбочан : (спогади). Мюнхен : Вид. д-р Петро Белей, 1958. 62 с.

¹⁵⁶ Скоропадський П. Спогади : кінець 1917 – грудень 1918 / голов. ред. Я. Пеленський. Київ ; Філадельфія : [б. в.], 1995. 493 с.

¹⁵⁷ Ковалевський М. При джерелах боротьби : спомини, враження, рефлексії. Іннсбрук : накладом М. Ковалевської ; Мюнхен : Біблос, 1960. 720 с.

М. С. Тишкевича¹⁵⁸, письменника, журналіста Ю. П. Тищенка¹⁵⁹, отамана УСС та УГА С. Є. Шухевича¹⁶⁰. Викладач Г. Ігренєв згадує про часи більшовицького панування в Катеринославі¹⁶¹ (нині Дніпро), селянський повстанський рух (загони Махна, Ангела, отамана Зеленого (справжнє ім'я – Д. І. Терпило)), змальовує погляди обивателя на революційні події на тлі нескінченних змін влади.

У назвах мемуарів цього періоду на визначення твору часто використовуються слова: «спомини», «з минулого», «згадки», «обриси», «хроніки мого життя», «замітки і матеріали», «на підставі споминів» тощо. Частіше за все автори мемуарів послуговувалися словом «спомини». Це характерно для П. Г. Дяченка¹⁶², Б. Г. Монкевича¹⁶³, В. М. Петріва¹⁶⁴, Яна Токаржевського-Карашевича¹⁶⁵, Д. І. Дорошенка¹⁶⁶. Трапляються мемуари без авторського заголовка: наприклад, мемуари М. С. Грушевського отримали назву «Спомини» при публікації¹⁶⁷.

«З минулого» використано в назвах спогадів В. Н. Андрієвського¹⁶⁸, Р. С. Бжеського¹⁶⁹. В. І. Кедровський послуговується виразом «обриси ми-

¹⁵⁸ Тишкевич М. Уривки з спогадів. *ЛНВ*. 1928. Т. 65. Кн. 3. С. 229–241; 1928. Т. 66. Кн. 5. С. 29–36; Кн. 7–8. С. 250–260.

¹⁵⁹ Тищенко-Сірій Ю. Участь В. К. Винниченка в революційному русі 1914–1916 рр. *Володимир Винниченко* : (статті й матеріали). Нью-Йорк : Укр. вільна акад. наук у США, 1953. С. 42–56; Тищенко (Сірій) Ю. З моїх зустрічей : спогади / упоряд.: О. І. Сидоренко, Н. М. Сидоренко; передм. М. А. Шудрі. Київ : Дослідн. центр історії укр. преси, 1997. 112 с.

¹⁶⁰ Шухевич С., д-р. Моє життя : спогади. Лондон : Укр. вид. спілка, 1991. 232 с.

¹⁶¹ Ігренєв Г. Екатеринославские воспоминания : (август 1918 г. – июнь 1919 г.). *Архив русской революции*. Берлін, 1921. Т. 3. С. 234–243; Его же. Екатеринославские воспоминания : (август 1918 – июнь 1919). *Революция на Украине по мемуарам белых*. М. ; Л. : Гос. изд-во, 1930. С. 186–195.

¹⁶² Дяченко П. Чорні запорожці : спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії Української Народної Республіки / ред.-упоряд. Р. Коваль. Київ ; Вінниця : Стікс, 2010. 448 с. (Укр. воєнна мемуаристика; кн. 5).

¹⁶³ Монкевич Б. Спомини. Львів : [б. в.], 1928. 26 с.

¹⁶⁴ Петрів В. Спомини з часів Української революції (1917–1921). Ч. 1–4. Львів : Червона калина, 1927–1931.

¹⁶⁵ Токаржевський-Карашевич І. Царгородські спомини (1919–1921 рр.). *Визвольний шлях*. Лондон, 1952. № 7. С. 25–34.

¹⁶⁶ Див. примітку 154 в цьому розділі.

¹⁶⁷ Див. примітку 113 у цьому розділі.

¹⁶⁸ Андрієвський В. Н. З минулого : (1917-ий рік на Полтавщині). [Т. 1]. Ч. 1–2. Берлін : Укр. слово, 1921. 158 + 212 с. ; Його ж. З минулого. Т. 2. Від Гетьмана до Директорії. Берлін : Укр. слово, 1923. Ч. 1 : Гетьман. 262 с. ; Ч. 2 : Директорія. 308 с.

¹⁶⁹ Див. примітку 129 у цьому розділі.

нулого»¹⁷⁰, П. О. Христюк позначає свій твір як «замітки»¹⁷¹, І. А. Феценко-Чопівський – як «хроніку»¹⁷². Усі зазначені мемуари є класичними спогадами, однак використання нових назв є ознакою доби, специфіки мови історичного періоду, про який ідеться.

Не залишили поза увагою учасники подій 1917–1921 рр. і такий жанр, як *щоденник* – поденне хронікування подій навколишнього життя (суспільно-політичного, культурного, повсякденного) і думок, почуттів, емоцій автора. Зокрема, щоденник вів учений-природознавець, перший президент УАН В. І. Вернадський¹⁷³. Його записи розкривають факти найменш дослідженого, українського періоду життя вченого, відображають його науково-організаційну роботу, містять роздуми про місце вченого в українському національно-демократичному русі, аналіз національно-політичного, громадського і наукового життя України, оригінальні авторські характеристики П. М. Мілюкова, М. С. Грушевського, А. Ю. Кримського, П. П. Скоропадського, інших політичних діячів і вчених та дають змогу простежити еволюцію його поглядів на українське питання.

До щоденникового жанру належать праці В. К. Винниченка¹⁷⁴, Є. Х. Чикаленка¹⁷⁵, Д. І. Донцова¹⁷⁶. Зокрема, «Рік 1918, Київ» Д. І. Донцова ще називають «Київським щоденником». У цих записах у формі коротких нотаток подано змістовну характеристику життя Києва 1918 року.

¹⁷⁰ Кедровський В. Обриси минулого : деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 року. Нью-Йорк ; Джерсі-Сіті : Свобода, 1966. 134 с.

¹⁷¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Т. 1–4. Відень : [б. в.], 1921–1922. (Укр. революція : розвідки і матеріали ; кн. 1–4).

¹⁷² Феценко-Чопівський І. А. Хроніка мого життя : спогади міністра Центральної Ради та Директорії. Житомир : Газ. «Житомир. вісник», 1992. 124 с.

¹⁷³ Див. примітку 122 в цьому розділі.

¹⁷⁴ Винниченко В. К. Щоденник : [у 2 т.]. Едмонтон ; Нью-Йорк : Канад. ін-т укр. студій : Укр. вільна акад. наук у США. Т. 1 : 1911–1920. 1980. 500 с. ; Т. 2 : 1921–1925. 1983. 700 с.

¹⁷⁵ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Львів : Червона калина, 1931. 496 с. ; Його ж. Щоденник, 1919–1920 = *Diary, 1919–1920* / за ред. В. Верстюка та М. Антоновича ; Укр. вільна акад. наук у США, Іст. секція [та ін.]. Київ ; Нью-Йорк : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. 639 с. ; Його ж. Щоденник (1907–1917). Київ : Темпора, 2011. 479 с.

¹⁷⁶ Донцов Д. Рік 1918, Київ. Торонто : Гомін України, 1954. 128 с.

До сьогодні не опублікований «Щоденник» Ю. П. Тищенка, що охоплює драматичний для української політичної еміграції період 1919–1924 рр. Автор щоденника, як і багато інших емігрантів, вважав свій виїзд за межі батьківщини тимчасовим і сподівався повернутись. Однак поразка Армії УНР (1920 р.) зробила ці сподівання марними. Його щоденникові записи значно доповнюють наші знання про період формування української пореволюційної еміграції. Вони зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у фонді Ю. П. Тищенка (Ф. 3803) та у фонді П. П. Лаврова (псевд. Ю. П. Тищенка; Ф. 4020).

Аналізуючи згадані тут щоденники діячів Української революції, можна впевнено говорити про їхнє безумовне суспільно-політичне спрямування, адже автори відтворювали події періоду національно-визвольних змагань, окреслювали своє місце в них та давали оцінку тому, що відбувалося.

Значно менше представлений такий жанр, як *автобіографія*. Утім, відомі автобіографія генерал-хорунжого Армії УНР Ю. Й. Тютюнника¹⁷⁷ та Curriculum vitae князя Яна (Іван-Степан-Маріян) Токаржевського-Карашевича¹⁷⁸. Що до автобіографії Ю. Й. Тютюнника, то в архіві текст зберігається під назвою «Ответ Тютюнника на заданный вопрос т. Балицким» («Відповідь Тютюнника на поставлене запитання т. Балицьким»), а вже О. І. Божко, публікуючи текст, дав йому назву «автобіографія», оскільки він більше нагадував цей жанр, ніж протокол допиту. Генерал докладно описав свою родину, навчання, боротьбу проти радянської влади, взаємини з поляками, з С. В. Петлюрою, українську військову еміграцію в Польщі. Автобіографія Ю. Й. Тютюнника проливає світло на обставини його життя від 1910 до 1918 р.

Крім традиційних мемуарних жанрів, події 1917–1921 рр. знайшли відображення у низці синтетичних праць історико-мемуарного, дослідницького, археографічного характеру, які містять елементи наукового дослідження, власне спогадів та публіцистики. До цієї групи, зокрема, можна віднести працю В. К. Винниченка «Відродження нації» (Прага, 1929), у якій матеріал викладено в хронологічній послідовності на основі численних документів та

¹⁷⁷ Тютюнник Ю. Автобіографія / підгот. О. Божко. *З архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. Київ, 1998. № 1–2. С. 12–35.

¹⁷⁸ Зберігається в архіві Є. П. Архипенка в Бахметьєвському архіві Колумбійського університету (США).

матеріалів преси. Автор зробив спробу періодизації революційних подій та державотворчого процесу в Україні, поклавши в засновок соціально-класовий принцип. Симбіозом спогадів та наукового дослідження вирізняється і двотомна праця І. П. Мазепи «Україна в огні й бурі революції» (Прага, 1942–1943), до написання якої автор долучив численні документи, мемуари, епістолярій та матеріали преси. Сам І. П. Мазепа писав так про свою роботу: «В своїх спогадах я не обмежуюся передачею лише того, що я сам бачив і чув. В тій мірі, в якій це дозволяли умови праці на еміграції, я старався, крім своєї пам'яті та своїх записок, використати для освітлення окремих моментів також опубліковані досі матеріали та спогади різних авторів»¹⁷⁹.

До системних праць з історії українського війська – таких, що містять, окрім власне спогадів, ґрунтовну історичну та дослідницьку частину, – зараховують також спогади генерал-хорунжого Армії УНР В. М. Петріва «Спомини з часів української революції (1917–1921)» (Львів, 1927–1931), С. Є. Шухевича «Спомини з Українсько-Галицької армії (1918–1920)» (Львів, 1929) та К. А. Левицького «Великий зрив : (до історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів)» (Львів, 1931). У спогадах В. М. Петріва описано процес українізації армії, бойові дії українських частин проти більшовицьких військ навесні 1918 р. С. Є. Шухевич висвітлює історію УГА з листопада 1918 до серпня 1919 р.

* * *

Мемуарна традиція часів Української революції 1917–1921 рр. засвідчила гострий інтерес представників різних політичних сил до написання спогадів, у яких відбилась прагнення крізь призму власного досвіду осмислити складний перебіг революційних подій, оцінити наслідки та нереалізовані можливості, віднайти пояснення прорахункам, висловити виправдання чи звинувачення. Підтвердженням став великий масив мемуарних текстів, що відображає розмаїття особистих світоглядних позицій. Кожен з авторів прагнув донести «свою правду» про події, які пережив, та про учасників цих подій. Мемуарний наратив зазначеного періоду, представлений трьома суспільно-політичними таборами, не мав і не міг мати спільного знаменника. Розмежування контекстів відбулося відповідно до фронту, на якому точила-

¹⁷⁹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 1. [2-ге вид.]. Б. м. : Прометей, 1950. С. 6.

ся нещадна боротьба і де кожна з політичних сил керувалася своїми ідеалами, якими не воліла поступатися.

Що до тематичного спрямування й хронологічних меж мемуарів, то дуже часто автори не ставили за мету створення цілісної картини зображуваних подій чи докладної характеристики постатей, а намагалися відтворити картини, що найяскравіше закарбувались у пам'яті та були обмежені чіткими хронологічними рамками, подіями.

Мемуарні твори представників різних політичних таборів про перебіг Української революції 1917–1921 рр. забезпечують необхідну множинність контекстів для реконструювання історичної реальності через особистісне сприйняття безпосередніх учасників та сучасників. Водночас поразка Української революції дала їй активним учасникам та прибічникам важливий досвід і спонукала до аналізу, переосмислення та розуміння того, що потрібно робити надалі в боротьбі за українську справу. Критичне осмислення набутого досвіду, незалежно від часопростору, є дієвим інструментом формування ідентичностей.

ЕВОЛЮЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МЕМУАРНОГО ПРОСТОРУ 20–30-х РОКІВ ХХ ст.: СКЛАДНІ МЕТАМОРФОЗИ НА ТЛІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

5.1. Мемуари в українському академічному дискурсі: пошук наукових алгоритмів презентації

Піднесення національної свідомості, суспільної думки, культурного життя, започатковане Українською революцією 1917–1921 рр., було настільки потужним, що продовжувало справляти вплив на інтелектуальний і духовний розвиток українства ще протягом тривалого часу після її поразки, незважаючи на поступове утвердження комуністичного режиму, посилення тоталітарних тенденцій. Суперечливі політичні та ідейні процеси 20-х – початку 30-х років ХХ ст., невизначеність в очах їх свідків і учасників подальших перспектив розвитку повною мірою позначились і на еволюції української мемуарної традиції. Як і в попередній період, її розвиток засвідчував тісний взаємозв'язок та взаємообумовленість суспільно-політичних і духовно-культурних зрушень в українському суспільстві.

Зміни, з одного боку, відбувалися на тлі «золотої доби»¹ національної історичної науки, яка досягла світового рівня, перетворилася на складник національної свідомості та націєтворчого процесу й перебувала на державницьких позиціях. Цей процес пов'язаний із формуванням УАН–ВУАН, її постійних комісій, науково-дослідних кафедр та створенням низки видавни-

¹ Колесник І. І. Українська історіографія: XVIII – початок ХХ ст. Київ : Генеза, 2000. С. 64.

чих проєктів. З другого боку – радянська влада прагнула цілковитої перемоги в усіх сферах суспільного життя, системно змінювала й підпорядковувала своїм завданням гуманітарну сферу.

Після поразки Української революції мемуари стали відображенням суттєвих змін у свідомості українців, посідаючи водночас місце ретранслятора історичних традицій минулого і носія національної пам'яті. Особливістю тогочасного мемуарного простору була, насамперед, його неоднорідність, зумовлена політичною та ідеологічною заангажованістю. Водночас на тлі інституалізації історичної науки тривала подальша еволюція національно орієнтованої мемуарної традиції.

На початку 20-х років XX ст. мемуари відігравали вагомую роль у формуванні національної свідомості та націєтворчого процесу². Ба більше, мемуарні тексти розглядалися як своєрідний інструмент налагодження дієвого діалогу між поколіннями українців. З огляду на це, збирання та оприлюднення мемуарів разом із написанням спогадів сучасниками суспільно-політичних подій кінця XIX – початку XX ст. висувалось на перші позиції в діяльності історичних установ та профільних періодичних видань.

Особливе місце в цій справі відводилося науковим часописам, навколо яких гуртувалися професійні історики. У ширшому, загальнокультурному вимірі часописи допомагали інтеграції інтелектуалів, які об'єднували свої зусилля у справі розвитку українознавчих студій та формування національного гуманітарного простору. Вони ставали своєрідними «місцями пам'яті», символічними об'єктами, котрі збирали до купи представників української інтелігенції для просування справи національного відродження. У цих журналах публікувалися праці В. Б. Антоновича, М. М. Аркаса, М. С. Возняка, М. С. Грушевського, Г. П. Житецького, О. Я. Єфименко, В. М. Перетца, Д. І. Яворницького та інших. Особливої актуальності набуло також завдання відшукування матеріалів, які раніше не друкувалися.

У нових історичних умовах періодичні, продовжувані, тематичні видання Історичної секції ВУАН, зокрема «Україна», «Записки Українського наукового товариства в Києві», «За сто літ», продовжували традицію українознавчих часописів кінця XIX – початку XX ст., які вважали збирання та

² Колесник І. І. Українська історіографія: XVIII – початок XX ст. Київ : Генеза, 2000. С. 64.

видання українських мемуарів одним зі своїх пріоритетних завдань³. Основними маркерами, що дають змогу визначити загальні тенденції розвитку мемуарної традиції в академічному дискурсі, виберемо «героїв» і авторів спогадових наративів, а також їх тематику й жанрову палітру та розглянемо їх на матеріалах зазначених видань.

«Україна»

Одне з провідних місць у розвитку вітчизняної історичної науки початку 20-х років ХХ ст., в еволюції тогочасної мемуарної традиції зокрема, належить журналу «Україна». Шлях цього видання до високих стандартів наукового часопису був непростим. У 1907 р. відповідно до викликів часу журнал «Киевская старина»⁴ був перейменований на «Україну»⁵, що продемонструвало перехід від регіональних до загальнонаціональних вимірів. Редакційною політикою передбачалось «...залишити “Україну”, як була і “Киевская старина”, органом науковим, поширивши тільки зміст його, не обмежуючись історією минулого, а розглядаючи критично і всі сучасні події в біжучих хвилях суспільного життя. Як доведеться нам виконати наші завдання – це буде залежати од щирої заповоги наших земляків»⁶. Отже, наголошувалось не лише на потребі змін у назві, а й на актуалізації сучасних подій на сторінках часопису. Редакція журналу розраховувала, що «Україна» стане друкованим органом Українського наукового товариства (УНТ), але в цей період свого

³ Див.: Любовець Н. І. Мемуарна складова академічного збірника «За сто літ»: основні жанри та сюжети. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2019. Вип. 17. С. 93–112. <https://doi.org/10.15407/ub.17.093> ; Її ж. Мемуарний наратив часопису “Україна”: автори / герої та форми репрезентацій. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2021. Вип. 22. С. 85–106. <https://doi.org/10.15407/ub.22.085>

⁴ Редакція «Киевской старины» ще в 1906 р. проголосила рішення припинити видання часопису з огляду на скрутний матеріальний стан.

⁵ Історію часопису досліджував А. І. Жуковський, зокрема в статті «Михайло Грушевський і журнал “Україна”» (*Український історик*. 1986. № 1–2. С. 5–20). І. І. Савчук здійснила реконструкцію діяльності часопису та аналіз його змісту як важливої складової частини української національної історіографії першої третини ХХ ст., де побіжно згадує і мемуарний складник (Журнал «Україна» у розвитку української історіографії першої третини ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2014. 20 с.).

⁶ Од редакції. *Україна*. 1907. Т. 1. Кн. 1. С. V.

існування товариство віддало перевагу виданню «Записок Українського наукового товариства в Києві», що призвело до закриття «України»⁷.

Проте згодом з'ясувалося, що один лише часопис неспроможний задовольнити інтерес громадськості України до роботи товариства в більш широкому контексті висвітлення загальних тем з української історії, історії української літератури, мистецтва тощо. Тому було прийнято рішення про створення ще одного друкованого органу УНТ, який дістав назву «Україна» та почав виходити як науковий кварталник з українознавства. Редакція видання приступила до роботи навесні 1913 р. на тлі підготовки Шевченківського ювілейного свята, яке припадало на лютий 1914 р. Цей новий проєкт «України» здійснювався вже під проводом Михайла Грушевського та, як було зазначено на титулі, «при ближшій участі Федора Корша, Ореста Левицького і Олексія Шахматова. Одвічальний редактор Кость Михальчук». Однак і цього разу видання проіснувало лише рік – встигло вийти чотири номери. Причиною стало те, що «вибухла велика війна, яка розірвала зв'язок між Україною Російською і Україною Австрійською⁸, забрала масу співробітників на фронт, наробила великої руїни в західних частинах нашої землі і викликала люті заходи ворогів українського народу на останнє знищення його»⁹. Крім того, в умовах Першої світової війни київська цензура заявила про можливість видання лише «общерусскою правописю». Тож УНТ оголосило про припинення виходу «України»¹⁰.

Повернулися до цього видавничого проєкту лише в 1917 р. після скасування цензурних заборон. Упродовж 1917–1918 рр. випущено 6 номерів видання, після чого знову була перерва, аж до 1924 р., коли вже на тлі остаточного утвердження радянської влади було відновлено його вихід як наукового журналу українознавства. Щодо основної місії видання редакція проголосила: «...спішимо якомога скорше випустити в світ його першу

⁷ Упродовж 1907 р. вийшло 4 томи журналу в 12 книжках. Сталі структури у випусках 1907 р. журнал не мав: умовно можна виділити першу частину з рубриками «Статті», «Замітки і матеріали», «Бібліографія», «По журналах» (або «Огляд журналів») і «Хроніка», що стосувалася наукового життя, та другу – з рубрикою «З українського життя», де регулярно друкувалися огляди політичних, культурних подій, розвитку освіти в Україні.

⁸ У редколегії були представники і Києва, і Львова.

⁹ Від редакції. *Україна*. 1917. Кн. 1–2. С. 5.

¹⁰ УНТ в цих умовах зробило спробу продовжувати свої видання в Москві під назвою «Український науковий збірник» – по одному випуску було надруковано в 1915 та 1916 рр. (кн. 16, 17).

книжку, щоб вона своєю появою дала імпульс науковій продукції і науковому єднанню робітників на ниві українознавства всіх частин нашої землі, як вістниця кращих і нормальніших умов культурного життя і наукової праці, як запоручниця того, що ся праця не марнуватиметься, а йтиме безпосередньо в науковий і культурний обіг»¹¹. Редакція часопису «Україна» зазначала, що видання є органом історичної секції Академії, виходить під загальною редакцією голови секції М. С. Грушевського та «при ближчій участі академиків, професорів і співробітників академії: Д. Багалія, С. Веселовського, О. Гермайзе, О. Грушевського, В. Данилевича, С. Єфремова, А. Кримського, М. Макаренка, В. Міяковського, О. Новицького, В. Перетця, Ю. Полівки, М. Птухи, К. Студинського, Є. Тимченка, П. Тутковського, В. Щербини, Б. Якутського та інших»¹².

З 1924 р. розпочато системну наукову роботу у сфері українознавства, паралельно відбувався процес утвердження та інституалізації мемуарів як наукового джерела з усіх його напрямів: «по історії соціальної, культурній і політичній, археології, мистецтву, мові, літературі, етнографії й краєзнавству України»¹³.

Завдяки передусім авторитету М. С. Грушевського навколо «України» вдалося консолідувати великий інтелектуальний потенціал. У складній ситуації одночасного існування національно орієнтованої історичної науки та досить агресивного утвердження радянського дискурсу в історичних дослідженнях часопис «Україна» став однією із найгучніших та промовистих платформ доби українського відродження 20-х років ХХ ст.

Мемуарна традиція як складник загальнокультурного розвитку й історичної науки утверджувалась і знаходила свій подальший розвиток у нових обставинах на позиціях «...відродженої української наукової праці на широкому полі українознавства, від пре-історії й історії матеріальної культури та мистецтва, від мови, фольклору й письменства до історії соціальної і політичної, права, економіки, краєзнавства і революційної історії останніх часів»¹⁴.

Тематично часопис був спрямований на друкування матеріалів з літературного та громадського життя ХІХ – початку ХХ ст., зокрема «мемуарів,

¹¹ Від редакції. *Україна*. 1924. Кн. 1–2. С. 5.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Від редакції. *Україна*. 1924. Кн. 4. С. 190.

листувань, недрукованих літературних творів, цікавіших документів, з часів аж до останньої революції, – всього того матеріалу, який ілюструє хоч би й дрібнішими рисами ті соціальні, політичні й культурні умови останнього передреволюційного століття, що з історичною неминучістю сю революцію підготовляли»¹⁵. Водночас, відмежовуючись від радянського нарративу, редакція акцентувала увагу на тому, що не друкуватиме матеріали, які стосуються безпосередньо історії комуністичної партії, революції, та статті на теми сучасного громадського життя, бо це – сфера інтересів інших видань¹⁶. Особливо підкреслювався науковий характер видання, завданням якого було дати «імпульс науковій продукції» та «держатись рівня наукової, не популярно-наукової часописи», хоча й висловлювалося прохання до авторів «уважати на можливо-приступний і легкий спосіб викладу»¹⁷, що вкотре вказувало на академічний вимір мемуарних текстів. Отже, мемуари вводились у науковий обіг як ґрунтовне історичне та біографічне джерело і як національний наратив, що може дати науковцю те загальноісторичне тло, на якому відбувалося формування загальнонаціональних цінностей та національної самосвідомості. А художнім викладом мемуари були цікаві й для широкого кола читачів.

Автори та «герої» часопису «Україна». Залежно від соціально-політичних умов та актуальних запитів суспільства кожен історичний період характеризується формуванням свого пантеону «героїв». Тому цілком закономірною була увага редколегії часопису до того, хто саме, яким чином, за допомогою яких прийомів, у яких контекстах мав би бути гідним іміджем втіленням та репрезентантом національної історії і культури. Проблема «пантеону героїв», отже, була однією з ключових і у визначенні відповідних постатей у мемуарному нарративі видання, засвідчуючи тим самим його світоглядні орієнтири.

Часопис «Україна»¹⁸ подає широку палітру постатей діячів національної історії та культури, життя і творчий спадок яких, на думку редколегії

¹⁵ Від редакції. *Україна*. 1924. Кн. 1–2. С. 5.

¹⁶ Там само. С. 5–6.

¹⁷ Там само. С. 5.

¹⁸ Аналіз виконано на основі випусків журналу та покажчиків: «Науковий часопис українознавства “Україна” (1907–1932)» (Київ, 1993) і «Бібліографічний покажчик змісту журналу: Україна: Науковий Двохмісячник Українознавства / під ред. акад. Михайла Грушевського (1924–1932) (на матеріалах фонду «Рідкісна книга»)» (Івано-Франківськ, 2009).

видання, були втіленням служіння українським інтересам. Передусім це В. Б. Антонович (1924. Кн. 1–2; 1926. Кн. 4 (18); 1928. Кн. 5 (30); 1928. Кн. 6 (31)), М. П. Драгоманов (1924. Кн. 1–2; 1926. Кн. 2–3 (17)), М. І. Костомаров (1925. Кн. 3 (12); 1927. Кн. 5 (24); 1928. Кн. 6 (31); 1929. Жовтень – листопад (кн. 37)), Т. Г. Шевченко (1925. Кн. 1–2 (11); 1930. Березень – квітень (кн. 40)), І. Я. Франко (1926. Кн. 6 (20); 1927. Кн. 4 (23)), М. О. Максимович (1929. Травень – червень (кн. 34)), М. М. Коцюбинський (1927. Кн. 1–2 (21); 1928. Кн. 3 (28); 1930. Травень – червень (кн. 42)), П. О. Куліш (1926. Кн. 1 (16); 1927. Кн. 1–2 (21); 1928. Кн. 1 (26); 1930. Липень – серпень (кн. 42)), І. С. Нечуй-Левицький (1924. Кн. 4), Ф. Є. Корш (1929. Липень – серпень (кн. 35)), М. Л. Кропивницький (1928. Кн. 3 (28)), І. М. Стешенко (1929. Грудень (кн. 38)), П. П. Чубинський (1927. Кн. 3 (22)), Л. П. Добровольський (1930. Липень – серпень (кн. 42)) та інші.

Спогади про них стали частиною наукових розвідок та інших публікацій членів редколегії та дописувачів журналу. Кожен із візуально-нарративних комплексів, присвячених видатним постатям, є унікальний і вартий уваги, проте більш детально зупинимося на спогадах про Михайла Драгоманова та Миколу Костомарова¹⁹. Ці публікації демонструють основні підходи до репрезентації матеріалів, тематичного спрямування та потенційних можливостей їх використання в академічному й суспільному дискурсі.

Спогади про Михайла Драгоманова (1841–1895) надруковано в часопису за 1926 р. Масштаб особистості вченого спонукав редакцію до пошуку нового формату подання інформації про нього. Зокрема, було виділено спеціальну рубрику «Пам'яті Михайла Драгоманова». Вона містила вступну статтю про нього, наукові статті (про нього та його), спогади, документи і фотоматеріали. Михайло Грушевський у вступі «Місія Драгоманова» наголошує на потребі «пом'янути великого українського діяча та роздуматися над його працею і значінням в історії українського життя»²⁰, акцентуючи увагу на двох датах: тридцяті роковини від дня смерті Михайла Драгоманова та п'ятдесят років від дня його виїзду на еміграцію. Саме на емігрантський період припадала покладена на нього українськими організаціями Києва й Одеси місія бути

¹⁹ Перелік спогадів про діячів національної історії та культури, надрукованих у часопису «Україна», наведено в Додатку до розділу 5.1 «Мемуари на сторінках часопису “Україна”» – «Спогади про...».

²⁰ Грушевський М. Місія Драгоманова. *Україна*. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 3.

відповідальним представником усього українського життя перед культурним світом²¹. На думку М. С. Грушевського, ця місія М. П. Драгоманова була мало вивченою, але дуже важливою, адже «всеукраїнська загранична експозитура (агентура. – *Н. Л.*)» Драгоманова і його гуртка «...витагала українство з манівців провінціалізму і опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змушувала орієнтуватись на перспективи загального політичного і соціального визволення. На довгий час напрям українського руху пішов по рівнозначних у сих трьох його осередків: київського, львівського і женецького. Місія Драгоманова зробила з сього погляду епоху в українським житті»²².

Специфікою наукових досліджень про М. П. Драгоманова стало те, що автори статей широко послуговувалися мемуарними джерелами. Зокрема, М. С. Грушевський у своїй праці використовував спогади самого М. П. Драгоманова, його близьких та друзів, а також листування з І. Я. Франком, С. А. Подолинським, П. Л. Лавровим та іншими. На спогадах Михайла Драгоманова та на його листуванні з Іваном Франком, спогадах Олександра Русова побудована стаття Гната Житецького «Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон»²³. С. В. Шамрай віднайшов і подав до друку раніше невідомі спогади О. О. Русова про М. П. Драгоманова²⁴, зокрема, за часів його викладання в Університеті Св. Володимира. К. Й. Студинський у статті «Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами» також звертається до спогадів Драгоманова та листів Мелітона Бучинського, Володимира Навроцького²⁵. Цікавий матеріал про оточення М. П. Драгоманова, його родину містили спогади Ірини Антонович²⁶, записані С. В. Глушком²⁷.

Така джерельна база наукових розвідок підкреслює важливий джерелознавчий потенціал мемуарів та свідчить про визнання науковою спільнотою

²¹ Грушевський М. Місія Драгоманова. *Україна*. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 3.

²² Там само.

²³ Житецький І. Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон. *Україна*. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 29–37.

²⁴ Шамрай С. Уривок споминів Ол. Ол. Русова про М. П. Драгоманова. *Там само*. С. 97–99.

²⁵ Студинський К. Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами. *Там само*. С. 70–75.

²⁶ Донька В. Б. Антоновича.

²⁷ Глушко С. Спомини Ірини Волод. Антонович про М. П. Драгоманова. *Україна*. 1926. Кн. 4 (18). С. 120–134.

їх високого статусу. Назагал вивчення спогадів сучасників про Михайла Драгоманова проливає світло на взаємини між діячами українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст., даючи змогу визначити мотиви вчинків кожного, що робить їх вагомим історико-біографічним джерелом. Звичайно, формат наукової розвідки спонукав авторів передусім до з'ясування обставин формування М. П. Драгоманова як лідера українського національного руху та науковця, обставинам його особистого життя уваги приділялося менше.

Окремий блок у рубриці, присвяченій Михайлу Драгоманову, складають класичні спогади, що стосуються різних періодів його життя і дають ґрунтовний матеріал для вивчення історії його родини, ранніх етапів громадської діяльності. На особливу увагу заслуговують спогади сестри, Ольги Драгоманової-Косач²⁸ (Олени Пчілки)²⁹. Сама вона так оцінює їхнє призначення: «Можливо, що мої спогади виправлять деякі хибні відомості, подані в біографіях М. Д-ва, писаних людьми чужими, значно молодшими, людьми іншого життєвого поля, не досить обізнаними з життєвими обставинами того чи іншого давнішого часу. Можливо й інше: що хтось, читаючи мої спомини, знайде “зайві речі”, зайві “дріб'язки”. Нехай не здивує! Я тієї думки, що інколи одно чиєсь речення, або якась подробиця не менш ясує певну постать, чи подію, ніж інша довша розповідь, або докладне свідощтво»³⁰. Цінність спогадів сестри Михайла Драгоманова зумовлена й тим, що вони зростали разом: «...лише невелике число років одрізняє час його народження від мого: Михайло вродивсь у 1841-му році, а я в 1849-му. Однакова доба, одна сем'я, багато всяких інших обставин і звязків єднають моє життя з Михайловим»³¹.

Її спогади насичені ліричними описами, що передають красу місць, де народився М. П. Драгоманов і провів дитинство, інформацією про родину і

²⁸ Пчілка О. Спогади про Михайла Драгоманова [з фотографіями]. *Україна*. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 38–64.

²⁹ Пчілка Олена (справж. ім'я Косач Ольга Петрівна, дівоче прізвище Драгоманова; 1849–1930) – письменниця, перекладачка, фольклорист і етнограф, публіцист, редактор і видавець. Чл.-кор. ВУАН (1927). Рідна сестра М. П. Драгоманова, дружина П. А. Косача, мати М. П. Косача, Лесі Українки, О. П. Косач-Кривинюк.

³⁰ Пчілка О. Спогади про Михайла Драгоманова [з фотографіями]. *Україна*. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 39.

³¹ Там само.

її вплив на формування його світогляду та про навчання. Хоча, за словами Олени Пчілки, їй було «не легко торкати дорогі тіні, що смерть розлучила з ними навіки-вічні...»³².

Олена Пчілка структурувала свої спогади за розділами, найбільш важливими, на її думку, для висвітлення біографії брата, формування його як особистості: рід; оточення і хатня наука; у полтавських школах. Особливу увагу авторка звертає на формування ідентичності – на «українську течію» у їхньому дитинстві, яка виборювала собі право на існування з московською³³. Українськість проявлялася найбільше в мові, у «близькім оточенню нашої дворової челяди і взагалі дрібної гадяцької людности», «наших друзях, казках», «народних обрядностях» і «народній словесности» (піснях, приповістках, обрядових примовляннях, розповіданнях снів), що було «просто таки нашою рідною, притаманною стихією»³⁴.

Олена Пчілка докладно висвітлила причини виключення Михайла Драгоманова з полтавської гімназії, знаючи ситуацію зсередини. Юний Михайло досить швидко знайшов вихід із прикрої ситуації, вирішивши продовжити навчання в Університеті Св. Володимира. На цьому й закінчуються спогади: «Отже й виїзд до Києва – був уже інший: ніхто Михайла тепер не “віз”, як було давніш возив до Полтави – тато; Михайло поїхав сам, себ-то хоч і не сам, не один, а в товаристві з Миколою Шульженком, та тут вже ніхто не віз другого, обидва їхали “самостійно”, маючи перед очима чарівну юнацьку мрію – університет!»³⁵ Емоційного та інтимного забарвлення спогадам надають світлини, на яких зображено самого Михайла Драгоманова

³² Пчілка О. Спогади про Михайла Драгоманова [з фотографіями]. *Україна*. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 39.

³³ Щодо московської течії Олена Пчілка зауважує: «Можна сказати, вона вдиралася в наше життя з самого нашого народження, бо се-ж вона давала нам і наші родинні ймення: Міша, Ваня, Варя, Оля, – все по зразку московському. Українська фонетика сперечалась, не подавалася; виходило часом щось чудернацьке з іменами: тато звав дружину “Ліза” (Єлізавета), а її сестри звали нашу маму – Лизя (неначе-б від слова “лизати”), “Міша” – вимовлялося “Миша”, неначе-б то звірятко “миша”. Але – дарма! з сим уже нічого не можна було зробити... До родичів своїх вдавалися ми, називаючи їх – по московському: мамінька, папінька, тьотінька, бабушка, а далі вже – розмовлялося по “простому» (Там само. С. 50).

³⁴ Там само. С. 49–50.

³⁵ Там само. С. 64.

(часів навчання в університеті й після закінчення в 1864 р. та 1870-х років), батька Петра Якимовича і матір Єлисавету Іванівну, сестру Ольгу Петрівну (Олену Пчілку), будинок у Гадячі, де народився, та кабінет-спальню в Софії, де помер учений і громадський діяч М. П. Драгоманов.

Доповненням до спогадів сестри стали віднайдені істориком, архівістом, археографом, краєзнавцем, літературознавцем Михайлом Бужинським архівні документи, що стосуються навчання Михайла Драгоманова у полтавській гімназії: свідоцтва, екзаменаційні відомості, протоколи засідань педагогічної ради гімназії тощо ³⁶. Водночас варто зауважити, що спогади Олени Пчілки та Михайла Бужинського у висвітленні гімназійного періоду М. П. Драгоманова обмежуються переважно його виключенням. Натомість літературознавцю, бібліографу, досліднику української та російської літератури ХІХ ст. Ієремії Айзенштоку вдалося віднайти датований 4 травня 1858 р. лист Михайла Драгоманова з Полтави до російського громадського і літературного діяча, редактора науково-критичного місячника «Атеней» Євгена Корша (1810–1897), який дає змогу пересвідчитися в ґрунтовній літературній підготовці й начитаності юнака, надзвичайно тверезому й критичному ставленні до прочитаного ³⁷ та доповнює спогади попередників. Цей приклад наочно демонструє вагомість мемуарів як наукового історико-біографічного джерела, яке використовується науковцями одночасно і для наукових розвідок, і як стимул до пошуків нових мемуарних джерел.

Такий різнобічний підхід до спогадів дає можливість відобразити багатовимірний біографічний світ М. П. Драгоманова, складниками якого були родина, оточення, навчання, естетичні уподобання. Кожен із цих чинників і всі вони разом впливали на формування його ідентичності.

Інформативно насиченими є мемуари найближчого оточення М. П. Драгоманова, вони проливають світло на окремі сторінки / епізоди його життя, характеризують його манеру спілкування з дітьми. Зокрема, Ірина Антонович залишила детальні спогади про своє дитинство, яке було тісно пов'язане з родиною М. П. Драгоманова. У будинку Драгоманових збиралися діти:

³⁶ Бужинський М. До гімназіяльних літ М. П. Драгоманова : (архівні доповнення до споминів О. Пчілки). *Україна*. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 65–69.

³⁷ Айзеншток І. З юнацьких літ М. Драгоманова. *Там само*. 1929. Березень – квітень (кн. 33). С. 61–65.

Ірина (донька В. Б. Антоновича), Ліда (донька М. П. Драгоманова), Марія (донька М. П. Старицького), Олександр (молодший брат М. П. Драгоманова), Володимир (син О. Ф. Кістяківського) та інші. Ірина Антонович звертає увагу на те, як Михайло Драгоманов з ними спілкувався та як змінювалася його манера спілкування під час обговорення важливих політичних питань з їхніми батьками ³⁸.

Оприлюднення спогадів про Михайла Драгоманова, які стосуються різних сторін його життя – сімейного, особистого та громадсько-політичного, засвідчує визнання за мемуарами статусу документального історичного / біографічного джерела та розуміння значущості всіх факторів, що сприяють формуванню особистості. Водночас вагомість мемуарних текстів у візуально-наративному комплексі, присвяченому М. П. Драгоманову, полягала не лише у вшануванні його пам'яті та віддзеркаленні тенденції формування відповідного образу діяча у свідомості сучасників, а й у сприянні налагодженню комунікації всередині наукового співтовариства, тяглості наукової думки та зв'язку поколінь.

Спогади про Миколу Костомарова. Цілком зрозумілим і очікуваним був інтерес до особи видатного українського історика та громадського діяча Миколи Костомарова (1817–1885) ³⁹ – соратника Тараса Шевченка по Кирило-Мефодіївському братству, автора програмних документів організації. Він належав до кола українських інтелектуалів, які впливали на формування не одного покоління істориків, громадських діячів та українського суспільства загалом. Актуалізація постаті Миколи Костомарова, чий твори та лекції були надзвичайно популярними серед сучасників, мала «наблизити» його до широкого кола читачів, сприяти «реабілітації» його внеску в національне культурне й інтелектуальне надбання. Він одним із перших серед науковців-істориків почав говорити про дві руські народності – росіян і українців, тим самим позиціонуючи й окремішність України від свого східного сусіда ⁴⁰. Демократизація суспільно-політичного життя сприяла поверненню його постаті в національний простір.

³⁸ Глушко С. Спомини Ірини Волод. Антонович про М. П. Драгоманова. *Україна*. 1926. Кн. 4 (18). С. 122.

³⁹ Див.: Додаток до розділу 5.1 «Мемуари на сторінках часопису “Україна”» – «Спогади / спомини про М. І. Костомарова (1817–1885)».

⁴⁰ Постать М. І. Костомарова ґрунтовно досліджена в монографії О. В. Яся «Багатоликий Микола Костомаров» (Київ, 2018).

У сорокову річницю від дня смерті Миколи Костомарова Михайло Грушевський нагадав про несплачений борг, що полягав у недостатньому висвітленні його ролі в історії громадського руху, на чолі якого він стояв упродовж кількох десятиліть, та розкритті його образу як політичного діяча й ідеолога, як історика, у відсутності повного зібрання його літературних, публіцистичних і наукових творів, які все ще «зістаються розкидані в різних, здебільшого мало приступних виданнях і, мабуть, нікому не відомі в цілості», а мали б бути «зібрані в окремих виданнях і зроблені приступними читачам і дослідникам»⁴¹.

М. С. Грушевський зазначив, що таку ситуацію треба виправити й гідно вшанувати пам'ять М. І. Костомарова. Особливу увагу він звернув на проблему творення образу Миколи Костомарова: «...не вироблення іконного ліку мусить бути завданням, а вірне, історичне пізнання дійсної, живої, реальної одиниці, що відбила в собі свою епоху і вплинула на її розвій. Ми не іконописці, а історики. Ставимо не іконостас, а галерею типових представників нашого громадського руху, в плоті і крові, в сильних і слабих формах їх діяльності. І тому і в матеріалі, що ми публікуємо в сій книжці, вважаючи її задатком більших, багатших і всесторонніших публікацій, присвячених Костомарову, ми не ретушуємо і не ховаємо нічого, що може дати реальні, конкретні риси його індивідуальності, хоч би вони освітлювали не сильні, а слабкі сторони її. Ми не пропускаємо несмачних виразів про Євреїв, допущених ним в листах до Сементовського; не відкидаємо споминів Менчиця, що з особливою приємністю спиняються на консервативних рисах в інтелектуальнім укладі покійника, – і под. Се було, і закривати його нема чога. Тим більш, що воно тільки сильніш і ріжче випроваджує, як в кожній світло-тіні, ті могутні і високоцінні прикмети, що жили в цій незмірно цікавій, многогранній натурі, вічно пам'ятній в історії нашого життя»⁴². Такий підхід співзвучний із новітніми біографічними практиками, спрямованими на відображення живого, стереоскопічного образу особистості з усіма її складнощами та життєвими виборами.

Отже, розміщений на сторінках «України» мемуарний спадок М. І. Костомарова, що складається із записок самого вченого, його авто-

⁴¹ Грушевський М. Костомаров і Новітня Україна : в сорокові роковини. *Україна*. 1925. Кн. 3 (12). С. 3.

⁴² Там само. С. 20.

біографії та спогадів про нього, є цікавим та авторитетним джерелом. Він дає змогу уявити всю багатогранну палітру життя непересічної особистості М. І. Костомарова та процес формування його світоглядних засад як громадського діяча й науковця.

Як і у випадку з Михайлом Драгомановим, мемуарні джерела, зокрема автобіографію Миколи Костомарова⁴³ та спогади Володимира Менчиця про нього⁴⁴, широко використовували Михайло Грушевський, Володимир Міяковський та Ієремія Айзеншток у наукових дослідженнях про вченого. Історик і археограф Осип Гермайзе проаналізував автобіографію М. І. Костомарова, видану В. Г. Котельниковим невеликим накладом (300 примірників). Цю автобіографію друкували й раніше в періодичних виданнях⁴⁵, але Василь Котельников видав її без змін, у тому вигляді, у якому вона була записана дружиною покійного історика з його власних слів. До автобіографії були додані й спомини дружини Костомарова, які свого часу надрукував «Вестник Европы». Значення найбільш повної версії автобіографії М. І. Костомарова О. Ю. Гермайзе вбачав у тому, що вона дає змогу «уявити собі духовну постать цього визначного ученого і діяча, що такий глибокий слід полишив і в нашій науці і на нашому громадському мисленні»⁴⁶. Розуміючи значення тягlosti в боротьбі за національне відродження зусиль і прагнень «людей сорокових років»⁴⁷, до яких належав і Микола Костомаров, автор акцентує увагу на необхідності вивчати їхній досвід, адже саме від них «виходять всі інші спроби політичного оформлення прагнень української інтелігенції та її громадської мислі»⁴⁸.

Самопрезентація через автобіографію доповнювалася біографічною інформацією крізь оптику мемуарних текстів. У спогадах Володимира Мен-

⁴³ Автобиография Н. И. Костомарова / под ред. [и с предисл.] В. Котельникова. М. : Задруга, 1922. 441 с.

⁴⁴ Михалевич А. Костомаров в петербургській громаді 1860-х р. : з споминів Вол. Менчиця. *Україна*. 1925. Кн. 3 (12). С. 66–68.

⁴⁵ Автобіографію друкували частинами «Литературное наследие» (1890), «Вестник Европы» (1910), «Юбилейный сборник Литературного фонда» (1910), «Голос минувшего» (1917).

⁴⁶ Гермайзе О. М. Костомаров в світлі автобіографії. *Україна*. 1925. Кн. 3 (12). С. 79.

⁴⁷ Це була професійна інтелігенція, що жила з власного літературного чи то службового заробітку (літератори, педагоги, учені часто були вихідці з поміщицького середовища).

⁴⁸ Гермайзе О. М. Костомаров в світлі автобіографії. *Україна*. 1925. Кн. 3 (12). С. 79.

чиця ⁴⁹, який особисто був знайомий з М. І. Костомаровим, учений постає як викладач, дуже популярний серед студентів. Зокрема, він згадує, що на лекціях Миколи Костомарова «...ревище стояло від оплесків та вигуків. Неначе вченому, як театральному артистові, потрібні оплески»⁵⁰. Автор спогадів також занурює читача в непрості стосунки всередині української громади в Петербурзі, змальовує погляди вченого на перспективи існування української мови, культурну місію духовенства тощо.

Аркадій Верзилов ⁵¹ у досить стислих за обсягом спогадах дає порівняльну характеристику В. Б. Антоновича і М. І. Костомарова, знаходячи і спільні, і відмінні риси, зокрема наголошує, що в обох було по дві душі: в Антоновича – польсько-українська, а в Костомарова – московсько-українська. Різним був і виклад матеріалу: сухий, аналітичний – у Володимира Антоновича та манера «широкого розмашистого оповідання»⁵² – у Миколи Костомарова, якого автор називає «государственником»⁵³. Щодо релігійних поглядів зазначав, що Костомаров – віруюча людина, Антонович – позитивіст, який у Євангелії бачив сліди анімізму. М. І. Костомаров бачиться А. В. Верзилову як історик, художник з романтичною «закрасою», а В. Б. Антонович – як аналітик, соціолог.

Авторка споминів «Микола Іванович Костомаров і його приятелі» Віра Мордовцева-Александрова була особисто знайома з М. І. Костомаровим, мала довірливі стосунки з його дружиною Аліною Леонтіївною Костомаровою (дівоче – Крагельська). Вона була свідком саратовського періоду життя М. І. Костомарова, зустрічалася з ним пізніше у Петербурзі. Місію своїх спогадів убачала в тому, щоб відтворити «живий образ Миколи Івановича у всій його оригінальній суті з усіма його привабливими властивостями і усіма його химеріями і чудернацтвами»⁵⁴. Основою цих спогадів були її особи-

⁴⁹ Менчиць Володимир Амвросієвич (1837–1916) – фольклорист.

⁵⁰ Михалевич А. Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х р. : з споминів Вол. Менчиця. *Україна*. 1925. Кн. 3 (12). С. 66.

⁵¹ Верзилов (Верзілов) Аркадій Васильович (1867–1931) – історик-краєзнавець, архівіст, педагог, громадський діяч. Учень В. Б. Антоновича.

⁵² Антонович і Костомаров : з споминів А. В. Верзилова. *Україна*. 1928. Кн. 6 (31). С. 83.

⁵³ Там само. С. 82.

⁵⁴ Мордовцева-Александрова В. Микола Іванович Костомаров і його приятелі : (дещо з споминів). *Україна*. 1927. Кн. 5 (24). С. 69.

сті враження та згадки її батьків – Анни Никанорівни⁵⁵ та Данила Лукича Мордовцевих. Родина Мордовцевих познайомилася з М. І. Костомаровим у Саратові, де він відбував заслання. Докладно змальовані стосунки Миколи Івановича та Анни Никанорівни. Як зазначає Віра Мордовцева-Александрова, «...вони мали багато спільного в характері, психічних властивостях, манірі поводитися. В обох була надзвичайна жива уявність, палка любов до всього незвичайного, до всього, що виходило за межі повсякчасности, обидва вони швидко захоплювалися чим-небудь і в своєму захопленні не знали міри; але дійшовши у своєму захопленні до апогея, починали швидко стигнути і переходити до нового захоплення і т. д.»⁵⁶. Їхні зацікавлення мали широкий діапазон: практикування гіпнозу, запускання повітряної кулі (балону), астрономія, інсценізація здобуття козаками турецької фортеці тощо⁵⁷.

У цих мемуарах також знайшли відображення стосунки Миколи Костомарова й Данила Мордовцева, які тривали й тоді, коли вони переїхали до Петербурга. Ідеться і про взаємини Миколи Івановича з матір'ю Тетяною Петрівною, яка присвятила йому все своє життя. Авторка змальовує близьке оточення вченого та гостей, які відвідували Костомарових, зокрема родини Неслуховських, Новицьких, також згадує Олександра Пипіна, Іраклія Церетелі, Василя Котельникова. Цінність спогадів Віри Мордовцевої-Александрової вимірюється різнобарвною палітрою людських стосунків, «світло-тінями» (за Михайлом Грушевським) видатної та неординарної особистості, яка мала вплив не на одне покоління українського суспільства.

Публікація спогадів про провідних українських науковців допомагає налагоджувати комунікацію в науковому та суспільному середовищі. Читачу про досвід «інших», читач стає свідком формування світоглядних засад «героя» спогадів та його ідентичностей, труднощів, які виникають під час прийняття важливих рішень.

Жанри часопису «Україна». Кожен етап у розвитку мемуарної традиції характеризується все більшою увагою авторів до різних жанрів та новим

⁵⁵ Мордовцева (Пасхалова-Мордовцева) Анна Никанорівна (дівоче Залетаєва; 1823–1885) – російська поетеса, письменниця й етнограф.

⁵⁶ Мордовцева-Александрова В. Микола Іванович Костомаров і його приятелі : (дещо з споминів). *Україна*. 1927. Кн. 5 (24). С. 71.

⁵⁷ Там само. С. 71–77.

трактуванням їх змісту. У 20-х роках ХХ ст. найпопулярнішим жанром мемуарних публікацій стали спогади (про історичні події та українських діячів)⁵⁸, частково – автобіографії⁵⁹. До автобіографічного жанру належить археографічна публікація В. Міяковського «Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича»⁶⁰. Інші публікації автобіографічних (за їхніми назвами) матеріалів, як правило, більше тяжіють до біографічних розвідок. Зокрема, «Автобіографія Якова Павловича Новицького»⁶¹, надрукована в розділі «Некрологія» (де містилася інформація про заслужених діячів української науки й українознавства, які померли в 1918–1925 рр.), насправді є біографічним нарисом про відомого історика й етнографа⁶². Михайло Возняк здійснив біографічну розвідку про письменника Володимира Александрова⁶³, який, за його словами, належав до третьорядних та чотирирядних письменників ХІХ ст., але став важливою «політичною українською одиницею»⁶⁴. До написання таких матеріалів автори залучали спогади інших осіб, листування, публікації.

Поет, прозаїк і літературний критик Олександр Тулуб у публікації «Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука» оприлюднив чернетки листа Костя Михальчука⁶⁵ до Михайла Комарова⁶⁶, де описується інцидент з Михайлом Драгомановим щодо політики часопису «Україна», що є штрихом до їхніх літературно-публіцистичних стосунків. У контексті представлення мемуарних творів у часопису лист цікавий тим, що містить стислу, лише на

⁵⁸ Див.: Додаток до розділу 5.1 «Мемуари на сторінках часопису “Україна”» – «Спогади / спомини».

⁵⁹ Див.: Додаток до розділу 5.1 «Мемуари на сторінках часопису “Україна”» – «Автобіографії».

⁶⁰ Міяковський В. Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича. *Україна*. 1924. Кн. 1–2. С. 151–160.

⁶¹ Автобіографія Якова Павловича Новицького. *Україна*. 1925. Кн. 6 (15). С. 186–191.

⁶² Новицький Яків Павлович (1847–1925) – історик, археолог, етнограф-фольклорист, збирач запорозької старовини.

⁶³ Возняк М. Автобіографічні знахідки до характеристики В. С. Александрова. *Україна*. 1928. Кн. 4 (29). С. 80–93.

⁶⁴ Там само. С. 81.

⁶⁵ Михальчук Костянтин Петрович (крипт. і псевд.: К. М., М., Мих. К., Х-л, Пивовар, Українець, Хохол та ін.; 1840(1841)–1914) – мовознавець, публіцист, громадський діяч. Основоположник наукової української діалектології. Член «Комітету 12-ти», який сформулював і визначив проблематику та напрям часопису «Україна».

⁶⁶ Тулуб О. Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука : (з архіву Ів. Стешенка). *Україна*. 1927. Кн. 5 (24). С. 59–69.

пів сторінки, автобіографію К. П. Михальчука (*curriculum vitae*), написану на прохання адресата («більш не питаєте, бо, кажу, тяжко розворушувати і згадувати про своє минуле»⁶⁷).

Отже, автобіографії становили інтерес для академічної спільноти як історико-біографічне джерело, тому видавці вважали своїм обов'язком віднаходити і друкувати ці матеріали, які водночас були ефективним інструментом комунікації між науковою спільнотою та громадськістю.

Загалом надруковані на сторінках «України» мемуари стали невід'ємною частиною національного історичного дискурсу. Публікацією спогадів М. П. Драгоманова та М. І. Костомарова вдалося актуалізувати в суспільстві роль окремих діячів у боротьбі за національні права українців, показати тяглість національної історії та історичної науки. Традиційні жанрові форми мемуарів отримали новий вимір завдяки включенню архівних документів та фотоматеріалів.

«За сто літ»

Серед ініційованих М. С. Грушевським академічних проєктів – збірник «За сто літ», який продовжив традицію друкування матеріалів із громадського, культурного і літературного життя України XIX – початку XX ст. На безперервну тяглість розвитку українських традицій вказували його підзаголовки і водночас назва відповідного розділу видання – «Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття» та паралельна нумерація томів «Записок Українського наукового товариства в Києві» в шести книгах збірника.

Збірник «За сто літ» видавався впродовж 1927–1930 рр. за редакцією М. С. Грушевського. Він став знаковим явищем у науковому житті Історичної секції ВУАН. Ідею видання українського збірника під назвою «XIX вік» Михайло Грушевський виношував давно, ще перебуваючи на засланні в Москві (1916–1917 рр.)⁶⁸. На його думку, цей збірник, «мав би неперіодичне продовжуватися» та містити матеріали з «іст[орії], літер[атури], мистецтва

⁶⁷ Тулуб О. Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука : (з архіву Ів. Стешенка). *Україна*. 1927. Кн. 5 (24). С. 67.

⁶⁸ «За сто літ»: покажчик змісту / уклад.: С. Панькова, Г. Шевчук. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2006. Вип. 10/11. С. 240–241.

або суспільного життя». Про це він писав у листі до Сергія Єфремова від 7 (20) січня 1917 р.⁶⁹ М. С. Грушевський на початку 1917 р. планував «ладити збірник український “XIX вік”»⁷⁰, однак, зважаючи на політичні та економічні причини, повернувся до цього проєкту лише через десять років. Він змінив назву збірника на «За сто літ» і розширив його хронологічні межі до початку ХХ ст. включно.

У передньому слові до першої книги наголошено: «“Сто літ”, поставлені на титулі сього збірника, відділяють нинішні соціальні, національні й політичні досягнення Українського народу від перших скромних зав’язків нових течій: початків культу народніх селянських мас, як носіїв українського національного типу, перших проявів національного романтизму, ідеалізації української минувшини, козаччини, державницьких традицій, – що виявило себе в ріжних заходах і творах другого й третього десятиліття ХІХ в. <...> Найбуйніші фантасти, політичні й соціальні радикали тих років не могли собі уявити, що протягом століття виросте з сих невиразних, неоформлених, недоговорених і недодуманих до кінця поривів, настроїв і мрій»⁷¹. Завдання дослідників цих процесів М. С. Грушевський убачав у тому, щоб «закріпити й передати потомним поколінням, за ще свіжими і неповні пережитими слідами і останками сього процесу, його можливо повний і докладний образ, його історію, його динаміку в усій амплітуді»⁷². Необхідність видання окремого збірника Михайло Сергійович аргументував також втратами архівних джерел у роки Першої світової та Громадянської воєн і розумінням того, що нищення й «утилізація» рукописних і архівних фондів не скінчилися, а негідні умови зберігання руйнують залишки стихійно.

Тематично збірник «За сто літ» містив найбільше матеріалів з історії України, передусім – про діяльність українських громад (у Петербурзі, Києві, Одесі, Полтаві, Харкові, Чернігові, Єлисаветграді⁷³) як основи національ-

⁶⁹ Грушевський М. Лист до С. Єфремова від 7 січня 1917 р. *Листування Михайла Грушевського*. Т. 1 / упоряд. Г. Бурлака; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: [б. в.], 1997. С. 190.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Грушевський М. Переднє слово. *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. III.

⁷² Там само.

⁷³ Нині Кропивницький, центр Кіровоградської обл.

ного відродження, що заклали ґрунт для утворення національних політичних партій. Другий масив – маловідомі історичні джерела, листи і мемуари, не надруковані літературні твори. Михайло Грушевський розумів необхідність створення широкої джерельної бази для подальших українознавчих студій подій кінця XIX – початку XX ст. Серед них певне місце посіли й мемуари, адже «сіріші, буденні, обивательські сторони цього процесу лишались у тіні, без уваги – бо для них не ставало часу й енергії, що концентрувалась біля бойових завдань дня; вони не мали цінності з їх становища». А за умов, коли, на його думку, основні цілі досягнуто, на перший план виходить питання «докладнішого висвітлення не тільки тих ефектовніших сторін, але й тої сірої буденщини важкого й трудного походу – не самих провідників, а й української обивательщини і всієї української маси в напрямі нинішніх командних позицій»⁷⁴. Саме ці менш «ефектовніші» події, «сіріші та буденні», і висвітлювалися в мемуарах їх безпосередніх учасників. Принциповим для М. С. Грушевського як головного редактора було те, що матеріали, надруковані в збірнику, не мали повторюватися в інших виданнях. Про це він писав у листуванні з Софією Русовою: «Се не газета, а збірники, котрі будуть у продажі, мабуть, і через 10–15 літ, і будуть завжди приступні, тому повторяти уміщене в них, або випускати в паралельних виданнях, нема потреби – так як не повторялось звичайно те, що друковалося в “Былом” або в “Кіев. Старині”»⁷⁵.

Збірник не мав поділу на розділи, але докладний аналіз його матеріалів дає змогу виокремити основні напрями публікацій: громадсько-політичне й літературно-театральне життя, джерела. Серед основних вимог була публікація творів, які раніше ніде не друкувалися. До джерел, зокрема, включалися спогади, автобіографії, щоденники, що засвідчило їхній новий статус в історичній науці⁷⁶.

Варто зазначити, що мемуари були представлені в усіх без винятку шести книгах, які виходили впродовж 1927–1930 рр. Планувалося їх видан-

⁷⁴ Грушевський М. Переднє слово. *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. III–IV.

⁷⁵ Миронець Н., Гонюкова Л. Листування Софії Русової з Михайлом Грушевським. *Український історик*. 2002. № 1–4 (152–155). С. 534.

⁷⁶ Аналіз публікацій здійснювався на основі контенту часопису та покажчика його змісту («За сто літ»: покажчик змісту / уклад.: С. Панькова, Г. Шевчук. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2006. Вип. 10/11. С. 240–287).

ня і в сьомій книзі, яка була анонсована на 1930 р., але внаслідок погрому Історичної секції не побачила світ, так само як і інші видання. У кінці шостої книги «За сто літ» (1930) вміщено повідомлення про підготовку сьомої книги до друку та подано її зміст.

Усі мемуарні (спогадові) матеріали, надруковані на сторінках збірника, пропонуємо розглянути за жанрово-тематичним принципом: мемуари (спогади) про історичні події; мемуари (спогади) про діячів української історії та культури; автобіографії; щоденники.

Мемуари (спогади) про історичні факти і явища. До цієї групи належать спогади Марії Беренштам-Кістяківської (Кістяковської), Софії Русової, Софії Єгунової-Щербини, Людмили Міщенко, Олександра Тарковського, Федора Сенгалевича (Хведора Сингалевича), Онисима Суслова, Олександра Русова, Всеволода Чаговця ⁷⁷. З огляду на те, що однією з провідних тем публікацій у збірнику «За сто літ» була діяльність українських громад, закономірно, що вона знайшла найбільше відображення і в спогадових матеріалах. Скажімо, Марія Беренштам-Кістяківська (Кістяковська), активна політична діячка, залишила згадки про діяльність українських гуртків так званого драгоманівського напрямку в Києві 1880–1890-х рр. ⁷⁸. Розуміючи цінність подібних матеріалів, вона залучила до своїх мемуарів спогади й інших безпосередніх учасників гуртків, зокрема П. О. Пашкевича, О. Т. Дучинської, Г. Г. Ротмістрова. Досить докладно вона описує основні напрями діяльності гуртка Олени Доброграєвої, її зв'язки з Володимиром Антоновичем і галицькими політиками, відносини з іншими гуртками. Спогади насичені подробицями особистого життя учасників гуртків, особливо багато інформації оприлюднено про Олену Доброграєву.

Нині ці спогади є вагомим історичним джерелом, що містить аналіз тогочасної політичної ситуації в Україні. Водночас вони сповнені віри в право українського народу на самовизначення, демонструють утвердження національної самосвідомості, вмотивовану безкорисливу працю молоді в інтересах українського народу, яка вимагала значних зусиль: «Усі ми, як україн-

⁷⁷ Див.: Додаток до розділу 5.1 «Мемуари на сторінках часопису “За сто літ”» – «Спогади про історичні факти і явища».

⁷⁸ Беренштам-Кістяковська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-х та початку 1890-х років : [спогади]. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 206–225.

ські патріоти, бажали оддавати свої сили саме рідному краю і тому хотіли зіставатись і працювати неодмінно на Україні. <...> Усі ми пішли різними життєвими дорогами: хто працював на провінції за юристів і статистиків, хто пішов на поле науки, хто вчителював на селі, чи в місті; декотрі ближче стали до українського національного руху, декотрі пристали до російської революційної течії»⁷⁹. Авторка згадує цілу низку маловідомих імен учасників українських гуртків у Києві.

Про гуртки пишуть у своїх спогадах також Софія Русова та Софія Єгунова-Щербина. Остання, зокрема, згадує приїзд члена київської Громади Михайла Драгоманова до Одеси в пошуках підтримки з боку колег щодо реалізації плану видання українського позацензурного часопису за кордоном. «Як тепер пам'ятаю зібрання... Із осіб, що були зібрані, окрім Смоленського, Андрієвського, Мальованого та інших громадян, пам'ятаю добре Афанасьєва і Желябова, яких запросили, щоб умовитися між собою про взаємовідносини між українською та російською інтелігенцією і виявити напрям будучого закордонного українського часопису»⁸⁰.

У спогадах Софії Єгунової-Щербини висвітлено різнопланову діяльність одеської Громади, її стосунки з Галичиною та закордонним українством, зокрема щодо фінансової допомоги часопису «Громада» та співробітникам-емігрантам, розповсюдження часопису на українських і російських теренах. Цікавим видається також факт виокремлення авторкою такої специфічної сторони діяльності Громади, як підтримка та виховання талановитої молоді з народу. Серед тих, хто цим користувався, вона називає Андрія Бибика, його дружину та селянку Гапку Іщенкову. Як і в спогадах Марії Беренштам-Кістяківської, тут згадано багато імен і подано стислі біографічні відомості про тих, хто так чи інакше був пов'язаний з діяльністю одеської Громади. Найбільше місця в спогадах відведено педагогу, громадському діячу, одному з її фундаторів Леоніду Смоленському, якого авторка називає «душею і розумом» Громади; композитору, поету-перекладачу Петру Ніщинському, якого вона характеризує як представника «естетичної галузи в Громаді», бо той

⁷⁹ Беренштам-Кістяковська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-х та початку 1890-х років : [спогади]. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 224.

⁸⁰ Єгунова-Щербина С. Одеська Громада кінця 1870-х років : спомини. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 2. С. 190.

активно виступав на зборах «або як композитор, або як поет»; літературознавцю й мовознавцю Дмитру Овсянико-Куликовському; історику, археографу, педагогу Олексію Андрієвському. Члени одеської Громади – непересічні особистості, віддані українській справі, які, за словами мемуаристки, своєю колективною працею в різних царинах суспільного життя справляли помітний вплив на формування національної самосвідомості.

Велике значення для вивчення історії громадівського руху мали спогади Софії Русової. Заслугує на увагу також історія появи їх на сторінках часопису «За сто літ», відображена в листуванні з Михайлом Грушевським. Обстоюючи засади редакційної політики, спрямованої на друкування маловідомих унікальних історичних джерел та залучення авторів – учасників визначних подій, М. С. Грушевський, як уже зазначалося, бажав, щоб їхні матеріали були надруковані лише в збірнику. Коли ж він отримав інформацію про те, що авторка хоче надрукувати свої спомини окремим виданням за кордоном, то написав їй у листі від 20.03.1928 р.: «Мені дуже неприємно се писати, і прикро зрікатися такого цінного матеріалу – але мабуть краще наперед відмовитись, ніж потім – не дай боже – сваритися за права!»⁸¹ Зрештою спогади Софії Русової таки побачили світ у журналі «За сто літ». Їх надруковано у двох частинах: 1861–1879 та 1879–1915 рр.⁸²

Перша частина спогадів охоплює дитячі та юнацькі роки Софії, подробиці родинного життя Ліндфорсів у с. Олешня на Чернігівщині та її проживання в Києві, знайомство і спілкування з членами Старої громади – Михайлом Драгомановим, Володимиром Антоновичем, Павлом Чубинським, Павлом Житецьким, Федором Вовком, Ольгою О'Коннор, Олександром Русовим та іншими. Особливий вплив на її подальшу долю та громадянську позицію, за словами самої Софії Русової, справило подружжя Старицьких – Михайло Петрович і Софія Віталіївна, які вперше внесли в родинне середовище Ліндфорсів свідомий український елемент. Спогади насичені деталями емоційних переживань і вражень із приводу особистого спілкування з ними. У другій частині згадується нелегке існування родини Русових

⁸¹ Миронець Н., Гонюкова Л. Листування Софії Русової з Михайлом Грушевським. *Український історик*. 2002. № 1–4 (152–155). С. 534.

⁸² Русова С. Мої спомини : рр. 1861–1879. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 2. С. 135–175 ; Її ж. Мої спомини : 1879–1915. *Там само*. Кн. 3. С. 147–205.

у Києві в умовах посилення політичної цензури. Основні сюжети спогадів: переїзд до Одеси, участь у житті одеської Громади, знайомство з її членами – Леонідом Смоленським⁸³, Олексієм Андрієвським⁸⁴, Петром Климовичем⁸⁵, їхня діяльність на українській ниві, арешт Софії та переведення її до київської в'язниці, проживання з родиною в Єлисаветграді, спілкування з Іваном Тобілевичем, переїзд до Катеринослава, арешт та довге перебування у в'язниці, життя в Чернігові, Санкт-Петербурзі, повернення до Києва, подорож до Саратова, смерть чоловіка.

До недавнього часу особи, про яких згадує Софія Русова, були мало відомі. Зокрема, ідеться про одеського історика Леоніда Смоленського, під безпосереднім впливом якого сформувалася плеяда відомих українських діячів. Серед них – його учні: меценат і громадський діяч Євген Чикаленко, поет і публіцист Трохим Зіньківський, історик і етнолог Василь Кравченко, мово- і літературознавець Дмитро Овсяннико-Куликовський, етнолог Дмитро Сигаревич, театральний діяч Микола Садовський та інші. Ще менше було відомо про діяльність в одеській Громаді та «Просвіті» Петра Климовича. Це пов'язано передусім з тим, що у квітні 1918 р. він працював виконувачем обов'язків керуючого міністерством фінансів (міністром) в уряді В. Голубовича. Життя сподвижника трагічно обірвалося 1920 р.: його було заарештовано Одеською губернською надзвичайною комісією і розстріляно за участь у «петлюрівській організації» (ішлося про одеську «Просвіту»)⁸⁶.

У спогадах Софії Русової наведено такі яскраві й промовисті характеристики людей, з якими вона тісно співпрацювала в Одесі, що вони «оживають» в уяві читача з усіма своїми унікальними особливостями в зовнішньому вигляді, манері поведінки та професійній діяльності: «гарячий і пал-

⁸³ Смоленський Леонід (Лев) Анастасійович (1844–1905) – педагог, історик, один із ідеологів і засновників одеської Громади.

⁸⁴ Андрієвський Олексій Олександрович (1845–1902) – історик, педагог, громадський діяч.

⁸⁵ Климович Петро Титович (1855–1920) – громадський діяч, редактор газети одеської Громади «По морю и по суше», в. о. міністра фінансів уряду УНР.

⁸⁶ Гончарук Т. Г. Петро Титович Климович: один з когорти одеситів-міністрів українських урядів 1917–1921 рр. *Четверті Липівські читання. Пам'яті Івана та Юрія Лип* : матеріали Всеукр. наук. конф., 18–19 квіт. 2008 р. / упоряд. Г. Дольник. Київ : Укр. вид. спілка ім. Ю. Липи, 2009. С. 160.

кий промовець» Леонід Смоленський, «спокійний і працьовитий» Михайло Комаров, «милий добрий гуморист, який своїм виглядом нагадував якогось турка» Петро Климович.

Загалом життя Софії Русової було пов'язане з українською справою і зумовлене постійними переїздами, до яких змушувала робота чоловіка та переслідування й ув'язнення її самої. Звичайно, зважаючи на певний суб'єктивізм спогадів (їхня невід'ємна риса), вони не завжди містять вивірені фактографічні дані чи докладний опис атмосфери, у якій відбувався український громадівський рух, розвивались міжлюдські взаємини. Водночас влучні особистісні характеристики передають той унікальний колорит епохи, якого нема в офіційних документах і наукових працях.

Спогади Олександра Русова під назвою «Как крамолоискатели разыскивали “украинофильство”» («Як крамолошукачі розшукували “українофільство”») були підготовлені до друку завдяки Сергію Шамраю⁸⁷, який знайшов рукопис і написав вступну статтю з коментарями. Він з'ясував, що Олександр Русов писав їх, імовірно, у 1906–1907 рр. для часопису «Былое»⁸⁸, який мав вийти 1907 р., але зазнав репресій і був закритий. Автор спогадів був активним учасником українського громадівського руху протягом майже 50 років (з кінця 1860-х до 1915 р.). Він згадує про 13 обшуків, яким його піддавали в Києві, Єлисаветграді, Одесі, Херсоні, Полтаві, Харкові, Чернігові, та допити⁸⁹. Спогади О. О. Русова можуть слугувати ілюстрацією звичайного життя інтелігента тієї пори, який присвятив себе українській справі.

Після того, як були опубліковані спогади Олександра Русова про селянські заворушення на Чернігівщині, Осип Гермайзе здійснив власне дослідження із залученням документів Чернігівського історичного архіву. У публікації «З історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чер-

⁸⁷ Шамрай С. Спомины Ол. Ол. Русова. *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. 236–258.

⁸⁸ «Былое» – перший легальний щомісячний журнал з історії визвольного руху в Росії. Виходив у Петербурзі в 1906–1907 та 1917–1926 рр. Піддавався репресіям, і на 10-му (22-му за загальною нумерацією) числі в 1907 р. був закритий. У 1908 р. замість нього виходив журнал «Минувшие годы» (12 чисел). У 1908–1913 рр. відновлено закордонне видання в Парижі (вип. 7–15). Друкувалися матеріали про революцію 1905–1907 рр., мемуари народників, революційних діячів.

⁸⁹ Ці спогади стали частиною сучасного видання: Русов О. О. Щоденники та спогади / упорядкув., підготовка до друку, вступ. ст., коментарі О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. 320 с.

нігівщині 70 рр. : до споминів Ол. Ол. Русова»⁹⁰ він зосередився на причинах припинення статистичних досліджень у регіоні. Одним із приводів, за його словами, була політична неблагонадійність деяких осіб, які проводили дослідження, зокрема О. О. Русова. На підтвердження О. Ю. Гермайзе цитує лист начальника Чернігівського губернського жандармського управління до губернатора, у якому Олександр Русов характеризується як політично неблагонадійний. Він, за словами автора листа, «на думку багатьох, був також якщо й не цілком, то частково винуватцем поширюваних у народі чуток»⁹¹ про повернення кріпацтва. Осип Гермайзе висловлює сподівання, що представлені ним матеріали будуть корисним джерелом для більш детального вивчення діяльності українських народників, їхніх складних взаємин із селянством у 70-х роках XIX ст. і слугуватимуть ілюстрацією відносин «українізма, народництва та поміщицького лібералізму»⁹².

Історію громадівського руху, зокрема на Єлисаветградщині, висвітлено в спогадах письменника, журналіста, громадського діяча-українофіла з Херсонщини Олександра Тарковського (1862–1924)⁹³, які він продиктував дружині незадовго до своєї смерті. До друку їх підготував із невеликою вступною статтею про автора педагог, громадський діяч Олександр Тулуб⁹⁴. У спогадах ідеться про місцеву громаду в 1880-х роках та її діячів – лікаря Опанаса Михалевича, товариша прокурора Дмитра Марковича та письменника Івана Тобілевича (Карпенка-Карого). Автор докладно описує розгром гуртка та арешт учасників. Але водночас зазначає, що, незважаючи на його ліквідацію, молоді та енергійні громадівці відіграли свою позитивну роль у суспільному розвитку: поширюючи народовольчу літературу, вони вносили «у свідомість громадянства нові політичні ідеї замість постійного чекання реформи згори»⁹⁵.

⁹⁰ Гермайзе О. З історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чернігівщині 70 рр. : до споминів Ол. Ол. Русова. *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. 259–265.

⁹¹ Цит. в перекладі за: Гермайзе О. З історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чернігівщині 70 рр. : до споминів Ол. Ол. Русова. *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. 262.

⁹² Там само. С. 265.

⁹³ Батько поета Арсенія Тарковського (1907–1989).

⁹⁴ Тулуб О. Олександр Тарковський та його «Начерк історії революційного руху в м. Єлисаветі». *За сто літ*. Київ, 1930. Кн. 5. С. 234–243.

⁹⁵ Там само. С. 243.

Спогади Людмили Міщенко⁹⁶ (у збірнику – Мищенко), дружини відомого історика Федора Міщенка, насичені подробицями родинного життя авторки та її чоловіка за кордоном і в Києві, висвітлюють специфіку спілкування з колегами в професійному середовищі тогочасної епохи та залученість їх до політичних процесів.

У спогадах значна увага приділена громадській діяльності видатних жінок Києва в Товаристві денних притулків для дітей робітничого класу, що існувало в місті з 1874 р.⁹⁷ Товариство мало на меті полегшити життя робітників, беручи на себе догляд за їхніми дітьми протягом дня, забезпечуючи їм придатне приміщення, чистий одяг, здорову їжу та базові знання науки і моралі. За спогадами Людмили Міщенко, Товариство «улаштовувало лекції, музично-театральні вечори, лотереї»⁹⁸. Активну участь у його діяльності брали Людмила Драгоманова, Олександра Кістяківська, Ганна Іконникова, Олександра Монтвід-Толочінова (псевд. – Олена Шабельська) та учасниці «словарних зібрань» (зокрема, Ольга Косач, Ольга Цвітковська, Марія Дуніна)⁹⁹.

Журналіст, письменник і театрознавець Василь Чаговець – автор спогадів про своє життя на Волині в 1881–1895 рр.¹⁰⁰ Про дитинство пише, що воно проходило в «ароматі» народної творчості, оповідань про Кармалюка і пісень про Нечая, та наводить цікаві матеріали про Старокостянтинів і Волинь взагалі.

⁹⁶ Мищенко Л. З минулого століття : спомини. *За сто літ*. Київ, 1929. Кн. 4. С. 106–160.

⁹⁷ За час існування Товариство відкрило в Києві п'ять притулків, для трьох із них було споруджено власні будинки. Перший відкрито 1875 р. на 20 дітей. 1912 р. діяли чотири притулки для дітей християнського віросповідання (Звіринський, Новостроєнський, Подільський, Шулявський) і один для дітей євреїв. У них утримувалося 5666 дітей.

⁹⁸ Мищенко Л. З минулого століття : спомини. *За сто літ*. Київ, 1929. Кн. 4. С. 139.

⁹⁹ Під час зібрань Товариства, зокрема, розроблялися матеріали для українсько-російського словника, але деякі імена учасниць, як, наприклад, Ольги Цвітковської та Олександри Монтвід-Толочінової, залишалися майже невідомими. Пошуки додаткової інформації про них були мало результативні, однак у книжці Ірини Макарик «Перетворення Шекспіра: Лесь Курбас, український модернізм і радянська культурна політика 1920-х років» (Київ, 2010) згадується О. П. Цвітковська, яка брала участь у домашніх постановках Шекспіра родинами Старицьких і Лисенків.

¹⁰⁰ Чаговець В. З темряви минулого : (1881–1891 роки на Волині). *За сто літ*. Київ, 1930. Кн. 6. С. 192–228 ; Його ж. З темряви минулого (рр. 1891–1895) : [продовження]. *За сто літ*. Кн. 7, невидана. [Зберігається в Інституті рукопису НБУВ (Ф. Х. Од. зб. 18380)].

Отже, зважаючи на пріоритети редакційної політики журналу, блок спогадів про історичні події, факти і явища майже повністю був присвячений громадівському рухові, зокрема осередкам у Києві, Одесі, Херсоні, Єлисаветграді. Спогади належали активним учасникам та видатним діячам громадського і культурного життя України. Саме їхня безпосередня участь у подіях була найціннішою, вважав Михайло Грушевський, оскільки завдяки цьому спогади відображали процес становлення та розвиток громадівського руху зсередини. Написані в умовах українського національного відродження, ці мемуари засвідчують високий рівень національної свідомості української інтелігенції, мотивованої на утвердження національних прав і свобод українського народу та покращення його життя.

Мемуари (спогади) про діячів української історії та культури. Ці спогади комплексно представлені здебільшого саме на сторінках збірника «За сто літ»¹⁰¹ і становлять вагоме джерело для дослідження життєдіяльності історичних постатей, для вивчення родинного і суспільного оточення, у якому відбувалося їхнє становлення. Автори мемуарів цієї групи були особисто знайомі з тими, про кого писали, що значно підвищує цінність їхніх спогадів як історичного та біографічного джерела.

До когорти найбільш знакових діячів, спогади про яких друкувалися на сторінках збірника, належать Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Микола Костомаров, Іван Франко, Марко Кропивницький, Володимир Дебогорій-Мокрієвич.

Публіцист, мемуарист, політичний діяч Володимир Дебогорій-Мокрієвич залишив спомини про Михайла Драгоманова¹⁰², із яким співпрацював у різні роки, зокрема редагував у Швейцарії газету «Самоуправление», деякий час мешкав у нього в Софії. Про перебування Михайла Драгоманова у Флоренції дізнаємося з публікації Михайла Кістяківського¹⁰³, в основу якої покладено 8 листів за 1871–1873 рр. подружжя Драгоманових О. Ф. Кістяківському та його дружині. Учені разом із сім'ями були одночасно за кордоном у наукових відрядженнях і листувалися щодо умов проживання, нау-

¹⁰¹ Див.: Додаток до розділу 5.1 «Мемуари на сторінках часопису “За сто літ”» – «Спогади про діячів української історії та культури».

¹⁰² Дебогорій-Мокрієвич В. М. П. Драгоманов. Із споминів Володимира Дебогорія-Мокрієвича : (писано весною р. 1922). *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. 275–295.

¹⁰³ Кістяківський М. Драгоманов у Флоренції. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 2. С. 176–188.

кових інтересів, з питань, пов'язаних з Університетом Св. Володимира, про спільних знайомих, що свідчить про їхні дружні стосунки.

Марія Беренштам-Кістяківська, спираючись на архів свого померлого чоловіка Богдана Кістяківського¹⁰⁴, підготувала до друку його спогади про життя й діяльність Михайла Драгоманова в Женеві. Сам Богдан Кістяківський посилався на спомини Василя Маслова-Стокоза¹⁰⁵. Більшу частину цих спогадів останній через тяжку хворобу надиктував у період від 27 лютого до 23 березня 1918 р.

Василь Маслов-Стокоз знав Михайла Драгоманова з 1887 р., коли обоє перебували у Швейцарії певний час. Основу спогадів становить питання про політичну належність газети «Вільне слово», яку редагував Михайло Драгоманов (обидва вважали «Вільне слово» земським органом). Проте, як зазначалося вище, ці матеріали, що містили, зокрема, спогади про спільну роботу Богдана Кістяківського та Василя Маслова-Стокоза, спогади останнього про Михайла Драгоманова, біографічну розвідку про Василя Маслова-Стокоза та археографічну розвідку Марії Беренштам-Кістяківської, не були опубліковані й залишалися сховані в архіві на довгі роки¹⁰⁶.

Спогади про Івана Франка залишив його найближчий друг, літературний критик, перекладач, правник Михайло Мочульський¹⁰⁷, який був поруч із поетом у найтяжчі, найтрагічніші періоди його життя¹⁰⁸. Він згадує про обставини повсякденного буття поета, його хворобу, що почалася 1908 р. і повсякчас з'їдала фізично та психічно, смерть сина Андрія, даючи змогу побачити у великому Каменяреві звичайну людину з нелегкою долею.

Про окремі аспекти життя своєї молодшої сестри та дружини Івана Франка Ольги Хоружинської згадує Антоніна Трегубова¹⁰⁹. За її словами,

¹⁰⁴ Син О. Ф. Кістяківського.

¹⁰⁵ Маслов-Стокоз Василь Павлович (псевд. і крипт.: В. Батурицький, В. Жук, Василь Жук, Б. В., В. Ж.; 1866–1918) – поет, письменник, публіцист, перекладач, історик літератури.

¹⁰⁶ Кістяківська М. В. П. Батурицький та його спомини про М. П. Драгоманова : [стаття]. *Ін-т рукопису НБУВ*. Ф. Х. Од. зб. 14726. Арк. 9–21.

¹⁰⁷ Мочульський М. З останніх десятиліть життя Франка 1896–1916 : спогади і причинки. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 226–284.

¹⁰⁸ Його спогади про поета вийшли також окремим виданням: «Іван Франко. Студії та спогади» (Львів, 1938), перевидані у наш час у 2005 та 2016 рр.

¹⁰⁹ Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової. *За сто літ*. Київ, 1930. Кн. 5. С. 264–271.

Ольга Хоружинська не змогла стати для «свого мужа ні музою, ні могутнім джерелом натхнення, оскільки галицьке суспільство не прийняло її особу у свій соціум». Попри те вона зробила все, щоб Франкові «вдома жилося добре». Крім стосунків Ольги з Іваном Франком, у спогадах Антоніни Трегубової багато інформації про родину Хоружинських, про самого поета, який бував гостем у родині Трегубових і багато розповідав про себе, про подорожі до Львова, Відня, про саме весілля та складне подружнє життя Франків. Своє завдання в написанні спогадів про сестру Антоніна вбачала в тому, щоб показати «ту вперту боротьбу, яку вела сім'я за своє існування»¹¹⁰, адже зазвичай саме на цю сторону життя Франків завжди мало зверталось уваги в інших мемуарах.

Спогади про Марка Кропивницького залишив український громадський діяч, юрист, педагог, перекладач, перший голова Єлисаветградської «Просвіти» Василь Нікітін (у збірнику – Никитин)¹¹¹. В основу спогадів покладені чотири листи драматурга до нього, датовані січнем–лютим 1910 р. Між ними були тісні стосунки. Вони зустрічались у Єлисаветграді, куди Марко Кропивницький приїздив для участі в Шевченківських вечорах та літературно-мистецьких заходах, які організовував автор спогадів. Під час цих зустрічей обговорювалися шляхи розвитку українського культурного руху в умовах царату. У своїх листах Марко Кропивницький докладно писав Василю Нікітину про дитячі театральні постановки в себе на хуторі («Коза-дереза» та «Івасик-Телесик») на Різдво та Водохреще: «На першій виставі було 127 душ, на другій перевалило за 200, а на третій менше сотні, бо була заверюха. Починали спектакль у 3 години, а кінчали в 5-й»¹¹². У другому листі пише про смерть доньки Марусі: «Померла від гострого запалу легких – в дев'ять день згоріла»¹¹³ – та радиться з ним щодо ідеї «народних театрів». Окремо описує свої гастролі в 1910 р.: «...з 17-го по 25 февраля в Саратові; 13–14 марця у Києві, у “Просвіті”; до Вас приїду 20–21 березілля; а тут ще й Петербург в Український клуб кличуть, оце свіжо одібрав телеграму від Славинського!.. І Харківці хочуть, як я чув, закликати, але зволікаються, певно думають: він же свій

¹¹⁰ Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової. *За сто літ*. Київ, 1930. Кн. 5. С. 264.

¹¹¹ Никитин В. З останніх днів життя М. Л. Кропивницького. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 293–294.

¹¹² Там само. С. 293.

¹¹³ Там само.

ще й не подалеку живе, гукнемо і прибіжить: так було позаторік, аж сім раз бігав!»¹¹⁴ Останній лист написаний 18 лютого 1910 р. – про гастролі в Києві.

Історик-архівіст Антонин (Антонін) Дучинський надрукував спогади про студентські роки політичного і громадського діяча Євгена Нероновича¹¹⁵. Автор детально описує його громадську діяльність та політичні погляди під час навчання в Політехнічному інституті в Санкт-Петербурзі, де він у 1910–1914 рр. входив до складу Головної студентської громади, очолював Інформаційне бюро студентських громад, редагував часопис «Український студент».

Мовознавець, фольклорист, етнограф В'ячеслав Камінський написав спогади про Володимира Дебогорія-Мокрієвича. Він поставив за мету доповнити раніше видані спогади відомого політичного діяча і публіциста¹¹⁶ та його автобіографію¹¹⁷, залучивши до обігу велику кількість листів Володимира Дебогорія-Мокрієвича до своєї сестри, у яких він пише про тяжкі обставини свого життя. Його постать, зазначає В. Камінський, «...стає перед нами з певною однозначністю, а саме життя його стало тією жертвою для кращої долі нашого краю, яку нам завжди зберігатиме й цінуватиме історія наших революційних рухів»¹¹⁸.

Цінність цього мемуарного комплексу визначається тим, що перед нами постають живі образи людей, далекі від офіційних біографій. Здебільшого це особистості зі складними долями, на життя яких чинили тиск різні обставини та виклики, що визначали їхні дії, вчинки, стосунки в родині та з оточенням.

Автобіографії. Збірник «За сто літ» містить і такий важливий складник мемуарів, як автобіографії¹¹⁹, яким притаманне узагальнення подій, фактів власного життя, що є результатом особистих спостережень. Автобіографічні наративи були віднайдені й опрацьовані професійними істориками, літерату-

¹¹⁴ Никитин В. З останніх днів життя М. Л. Кропивницького. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 294.

¹¹⁵ Дучинський А. З студентських літ Євгена Нероновича. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 285–289.

¹¹⁶ Воспоминания Вл. Дебогория-Мокриевича. СПб. : Свободный труд, 1906. 598 с.

¹¹⁷ Автобіографію В. К. Дебогорій-Мокрієвич написав у Болгарії 1926 р., у ній він дійшов лише до 1889 р. (див. : URL: <https://web.archive.org/web/20060513155443/http://narovol.narod.ru/Person/debogoriy.htm>).

¹¹⁸ Камінський В. Володимир Карпович Дебогорій-Мокрієвич в останні роки життя 1917–1926. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 325.

¹¹⁹ Див.: Додаток до розділу 5.1 «Мемуари на сторінках часопису "За сто літ"» – «Автобіографії».

рознавцями, які зазвичай забезпечували археографічний супровід матеріалів: робили примітки, невеликі анотації та подавали коротку історію написання.

Зокрема, Гнат (Ігнат) Житецький підготував до друку в збірнику «За сто літ» невідомий раніше уривок автобіографії Миколи Костомарова про його життя в Києві в 1845 р.¹²⁰ Матеріали були віднайдені Василем Котельниковим – чоловіком молодшої дочки Аліни Костомарової Софії Кисіль, до якого після смерті Аліни Леонтіївни в 1908 р. перейшов увесь архів Миколи Костомарова. Власноруч написаний текст містив інформацію про блукання автора містом, його знайомство зі студентами та розповідь старого чоловіка про випадок, який стався з ним у костелі, куди часто заходив Микола Костомаров. Запис автором зроблений через деякий час після почутого і має всі риси художнього оповідання із захопливим сюжетом.

Історик і театрознавець Тарас Слабченко віднайшов автобіографію драматурга Марка Кропивницького, яку той виклав у листі від 9 жовтня 1885 р. до нареченої Антоніни Маркович. У розпорядженні Тараса Слабченка було 12 листів Марка Кропивницького: до його учня Онисима Сулова, до Антоніни Маркович та до письменника Михайла Комарова, адресованих протягом 24 жовтня 1880 р. – 24 січня 1908 р. Ці листи автор публікації використав для життєпису драматурга та змалювання його складних стосунків з нареченою¹²¹. В автобіографії Марко Кропивницький постає людиною із загостреними емоційними рефлексіями. Звертає на себе увагу його промовистий підпис під автобіографічним текстом: «Безталан[ний] Непосидячий Марко»¹²², який, фіксуючи певні притаманні цій людині комплекси, може бути поштовхом для декодування його внутрішнього світу, ключем до авторської самоідентифікації.

Літературознавець, бібліограф Михайло Возняк надрукував у збірнику статтю «Матеріали до життєпису Франка (з додатком двох недрукованих його автобіографій)»¹²³, у якій зібрав низку фактів із життя митця і науковця,

¹²⁰ Житецький І. Новий уривок з автобіографії М. І. Костомарова. *За сто літ*. Київ, 1929. Кн. 4. С. 51–54.

¹²¹ Слабченко Т. Автобіографія М. Л. Кропивницького. *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. 187–199.

¹²² Там само. С. 199.

¹²³ Возняк М. Матеріали до життєпису Франка : (з додатком двох недрукованих його автобіографій). *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. 166–186.

залучивши матеріали архіву Бібліотеки Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові та записи метричних книг. У своїй праці зі збору біографічних матеріалів про Івана Франка Михайло Возняк звертався за допомогою до багатьох сучасників. Окремі матеріали йому надсилали, зокрема, адвокат Іван Кобилецький і парох Іван Негребецький. Ним було віднайдено і підготовлено до друку дві раніше не друкovanі автобіографії поета, що увійшли до публікації як додаток. Одна написана після 1890 р. українською мовою, інша (від 18 січня 1909 р.) – німецькою у власному перекладі письменника українською. Автобіографії доповнені коментарями М. С. Возняка.

Педагог Олександр Тулуб записав та надрукував із доповненнями автобіографію поета, перекладача та драматурга Володимира Самійленка (1864–1925)¹²⁴. Записи робилися влітку 1925 р., коли вже тяжко хворий Володимир Самійленко жив спочатку в Києві, і пізніше – коли він переїхав до с. Будаївка (біля Боярки на Київщині). Усі підготовлені Олександром Тулубом матеріали Володимир Самійленко переглянув і власноруч виправив. Надруковані вони були вже після його смерті. Автобіографія рясніє спогадами про українських діячів: Михайла Коцюбинського, Бориса Грінченка, Леоніда Глібова, Олександра Русова, а також докладними екскурсами в дитячі роки автора, обставинами його переїзду спочатку до Чернігова й далі до Катеринодара (нині Краснодар, РФ).

Підсумовуючи результати розгляду автобіографічного складника збірника «За сто літ», можна сказати, що представлені публікації мають не зовсім класичний характер, оскільки поєднують у собі і власне автобіографії, і спогади про «героїв» автобіографічних публікацій, і розлогі коментарі авторів археографічних розвідок.

Щоденники. У збірнику «За сто літ» знайшов своє місце і жанр щоденника¹²⁵. Зокрема, було надруковано уривки зі щоденників мецената і громадського діяча Григорія Галагана. До публікації матеріал підготував історик-славіст, літературознавець і перекладач Андроник Степович (Дудка-Степович)¹²⁶. Щоденникові записи він віднайшов під назвою

¹²⁴ Тулуб О. Матеріали до життєпису Володимира Самійленка. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 295–314.

¹²⁵ Див.: Додаток до розділу 5.1 «Мемуари на сторінках часопису “За сто літ”» – «Щоденники».

¹²⁶ Степович А. До кийво-галицьких зв'язків початку 1870-х років : (з щоденників Г. П. Галагана). *За сто літ*. Київ, 1930. Кн. 5. С. 183–191.

«Заметки по действиям Киевского отдела славянского благотворительного комитета и вообще по делу славянскому с 1872 года. В Киеве» («Нотатки щодо дій Київського відділу слов'янського благодійного комітету та взагалі у справі слов'янській з 1872 року. У Києві») у матеріалах, переданих йому Катериною Ламздорф-Галаган. У них відображені головні тогочасні події в Галичині. «Написані інтимно, “для себе”, без усякої... “рисовки”, манірності...»¹²⁷, вони, з одного боку, додають досить яскраву сторінку до біографії Г. П. Галагана, з другого – можуть слугувати матеріалом для висвітлення ставлення до інтелігентних кіл Галичини та галичан загалом у Києві.

* * *

Збирання та детальне вивчення спогадів на початку 1920-х років стало важливим етапом у розвитку української мемуарної традиції. Дослідники акцентували на людському вимірі життєписів українських діячів історії та культури, на епізодах їхнього приватного життя та особистих переживаннях.

Увага до мемуарів рідколегій видань «Україна» та «За сто літ» засвідчує розуміння науковою спільнотою їх значення для висвітлення історичних подій, біографій діячів української історії і культури та налагодження діалогу поколінь, у якому спогадові тексти виступають найбільш вдалою та ефективною формою. Археографічне опрацювання спогадів вказує на високий фаховий рівень тих, хто віднаходив та упорядковував матеріали для опублікування, супроводжуючи їх докладними аналітичними коментарями.

5.2. Ідеологізація мемуарного нарративу та нав'язування істпартівського канону в радянській Україні

На розвитку української мемуарної традиції в умовах радянської дійсності суттєво позначилася широко розгорнута боротьба проти українського національного руху. Для цього радянська влада застосовувала різні прийоми, включаючи не лише законодавчі та адміністративні обмеження, а й пропа-

¹²⁷ Степович А. До кївно-галицьких зв'язків початку 1870-х років : (з щоденників Г. П. Галагана). *За сто літ*. Київ, 1930. Кн. 5. С. 183.

ганду та агітацію, а також моральний і фізичний терор. Політика так званої українізації, яку проводив більшовицький режим у другій половині 1920-х років, була лише вимушеним компромісом з метою зміцнення власних позицій. Ця політика мала і зовнішньополітичне спрямування, а саме: демонструвати українцям за Збручем, що лише в радянській Україні вони можуть задовольнити свої національні прагнення.

Важливе місце в зміцненні позицій радянської влади, її «коренізації» відводилось ідеології. Передусім ішлося про історичну сферу, з огляду на її значення у формуванні відповідних ідеологічних постулатів та пропаганді революційних змін, здійснюваних після встановлення більшовицького режиму. «Стара», буржуазна наука (дореволюційна), як і її установи, учені, часописи, були неспроможні, на думку більшовицької влади, зрозуміти зміст та історичне значення радянських перетворень, а їхні методологічні підходи виявляли теоретичну нездатність і безпорадність у вирішенні складних і відповідальних завдань історичної науки, висунутих революцією. На порядку денному з перших років радянської влади постало питання створення мережі нових установ, часописів, навчальних закладів, які б мали на меті вивчати розвиток суспільства на засадах марксистсько-ленінської методології. Формування нової / радянської ідеології та методології історичної науки розглядалося не як закономірний процес засвоєння напрацювань попередників, а як запекла боротьба «з буржуазною, буржуазно-націоналістичною історіографією та опортуністами різних мастей»¹²⁸. Тим самим ставилася під сумнів доцільність існування українських національно орієнтованих установ, часописів та загалом фахового співтовариства істориків, які діяли в національній парадигмі. Саме функціонування новостворених вітчизняних наукових установ, які групувалися навколо ВУАН на чолі з М. С. Грушевським, який повернувся з еміграції, наштовхнулось на безпринципність, конформізм та спротив з боку зросійщених ідеологів більшовицької партії, яка розглядала історичну науку лише як засіб ідеологічного впливу на народні маси й обґрунтування своєї політики¹²⁹. Тому вони були приречені на знищення.

¹²⁸ Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.). Київ : Наук. думка, 1973. С. 4.

¹²⁹ Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза, 2004. С. 25–26.

Становлення нової, комуністичної мемуарної традиції в радянській Україні було тісно пов'язане зі створенням так званих Істпартів¹³⁰, завданням яких було збирання й опублікування матеріалів з історії революційного руху, російських революцій і громадянської війни 1918–1920 рр. та історії Комуністичної партії. Для цього був необхідний «єдиний міцний центр для великої, у всеукраїнському масштабі, роботи з історії революції та нашої партії»¹³¹. Центральний Істпарт був заснований 1920 р. в Москві при Державному видавництві, згодом існував при Наркомосі РСФРР¹³². У його друкованому органі – журналі «Пролетарская революция» – М. М. Покровський так визначав роль мемуарів у висвітленні історичних подій: «Особливо цінними є різного роду спогади, що дають той психологічний фон і той зв'язок, без якого окремі документи, які є в наших руках, можуть виявитися незрозумілими або зрозумілими неправильно... Без спогадів живих свідків того, що відбувається, писати історію вкрай важко»¹³³.

Діяльність Істпартів докладно досліджувалася за радянської доби відповідно до жорстко регламентованого ідеологічного канону, що цілком зрозуміло¹³⁴. Серед актуалізованих сучасними істориками питань, які стосуються діяльності Істпартів, є дослідження їх участі у формуванні архів-

¹³⁰ Істпарті – Комісії з вивчення історії Жовтневої революції та історії Комуністичної партії. Функціонували Центральний Істпарт і республіканські, губернські, окружні (від 1932 р. – обласні) Істпарті. Всеукраїнський Істпарт був створений 1921 р. в Харкові при Наркомосі УСРР, з березня 1922 р. підпорядкований ЦК КП(б)У, 1929 р. реорганізований в Інститут історії партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У.

¹³¹ От Істпарта. *Летопись революции*. 1922. № 1. С. 5.

¹³² З 1921 р. переведений до ЦК РКП(б) на правах відділу. Видавав журнал «Пролетарская революция» (1921–1941) і «Бюллетень Істпарта», наукову та довідкову літературу. 1924 р. створено архів Істпарту. 1928 р. Істпарт ЦК ВКП(б) об'єднаний з Інститутом В. І. Леніна при ЦК ВКП(б).

¹³³ Покровський М. Н. От Істпарта. *Пролетарская революция*. 1921. № 1. С. 8.

¹³⁴ Питання методологічних засад радянської історичної науки і створення її установ свого часу активно досліджували українські радянські вчені: Сарбей В. Г. Істпарті та їх місце в розвитку історичної науки на Україні. *Український історичний журнал*. 1967. № 1. С. 3–10; Комаренко Н. В. Журнал «Літопис революції» в оцінці радянської історіографії. *Український історичний журнал*. 1967. № 11. С. 127–131; Її ж. Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.). Київ: Наук. думка, 1973. 171 с.; Диброва С. С. У истоков историко-партийной науки на Украине. Киев: Политиздат Украины, 1984. 224 с.; Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936–1986 гг. Киев: Наук. думка, 1986. 206 с. та ін. У джерелознавчому контексті мемуари цього періоду досліджував Г. В. Стрельський: Стрельський Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине. Киев: Вища

ної системи України та значення для розвитку історичного краєзнавства¹³⁵, вивчення діяльності місцевих відділів – Катеринославського (Дніпропетровського), Миколаївського й Конотопського, їхніх функцій, методики та принципів роботи¹³⁶, практики конструювання спогадів про Жовтневу революцію у 1920-х роках як інструменту творення більшовицької історії та формування «нової людини»¹³⁷. Проте ціла низка проблем залишається все ще поза увагою сучасних вітчизняних науковців. Потребують подальшого дослідження роль Істпартів як радянського механізму пропаганди й інструменту політичної боротьби, місце мемуарної літератури в цьому процесі, мотиви, якими керувались автори спогадів у їх написанні.

Основні напрями роботи Істпартів були визначені в спеціальному положенні, де наголошувалось на необхідності збереження історичних джерел, їх вивчення, видання збірників документів і матеріалів, мемуарів та наукових праць, організації історико-революційних архівів, бібліотек, музеїв, виставок, публічних лекцій, вечорів спогадів, створення товариств і клубів з метою «об'єднувати ветеранів робітничого руху для надання їм допомоги та використання їх для вивчення історії Жовтневої революції та РКП»¹³⁸. Цим положенням керувались усі місцеві підрозділи Істпарту.

шк., 1978. 136 с. ; Стрельський Г. В. Великий Жовтень на Україні у спогадах учасників. Київ : Вища шк., 1989. 62 с.

¹³⁵ Пиріг Р. Я. Архіви Комуністичної партії України: формування, структура, функціонування. *Нариси історії архівної справи в Україні* / за заг. ред. І. Матяш та К. Климової. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2002. С. 427–442 ; Левченко Л. Миколаївський Істпарт як регіональна комісія з історії Української революції 1917–1921 рр. *Старожитності Лукомор'я*. 2022. № 6 (15). С. 28–54.

¹³⁶ Звілінський С. О. Радянська революційна мемуаристика 1920–30-х рр. (на прикладі Катеринославського істпарту). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2014. Вип. 41. С. 246–253 ; Кудінов Д. В. Нарис діяльності Конотопського істпарту. *Сумська старовина*. 2018. № 52. С. 19–37 ; Левченко Л. Миколаївський Істпарт як регіональна комісія з історії Української революції 1917–1921 рр. *Старожитності Лукомор'я*. 2022. № 6 (15). С. 28–54.

¹³⁷ Любовець Н. І. Істпартівський дискурс в українському мемуарному наративі 20–30-х років ХХ ст. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2021. Вип. 21. С. 210–230. <https://doi.org/10.15407/ub.21.210> ; Клименко О. Жовтнева революція як радянський «проект пам'яті» 1920-х рр. *Україна модерна*. 02.11.2016. URL: <https://uamoderna.com/md/klymenko-revolution> (дата звернення: 20.03.2023).

¹³⁸ Постановление Всероссийского совещания Истпарта. *Коммунистическая мысль*. 1923. № 4/5. С. 65–69.

Істпарті являли собою досить розгалужену систему й поширювали свій вплив на всю територію радянської України. На місцях створювалися губернські, окружні (пізніше – обласні) відділи Істпарту, що діяли на правах відділів регіональних комітетів КП(б)У, групи учасників революційного руху, групи сприяння істпартівській роботі тощо. У 1925 р. в Україні активно діяло 20 місцевих відділів (бюро)¹³⁹. Спеціальні уповноважені відділів Істпарту організовували збір, вивчення, упорядкування збірників документів і матеріалів з історії партії і революції, створювали історико-революційні архіви, бібліотеки, музеї, товариства, клуби, влаштовували виставки, проводили публічні лекції, вечори спогадів тощо¹⁴⁰. Місцеві відділи були повністю залежними від центрального Істпарту. Механізм взаємодії республіканського та всесоюзного Істпартів з місцевими відділами реалізовувався через розсилку їм значної кількості методичних рекомендацій та різного роду настанов стосовно актуальної тематики, яка підлягала розробці. Таким чином уся діяльність централізувалась і підпорядковувалась політико-ідеологічним завданням радянського режиму, утвердженню марксистської схеми історичного процесу.

Важливість цієї роботи підтверджувалась і кадровими рішеннями. До роботи українського Істпарту були залучені відомі радянські державні діячі. Зокрема, М. О. Скрипник, який одночасно із державними посадами¹⁴¹ обіймав пост його голови в 1921–1923 рр. Членами колегії були голова ВУЦВК Г. І. Петровський, С. В. Косіор, М. М. Попов. Серед активних учасників – Є. М. Адамович, В. Манілов, М. А. Рубач¹⁴², В. К. Шербак та інші.

Одним із напрямів діяльності Істпартів було збирання, написання та видання мемуарів учасників боротьби за перемогу радянської влади в Украї-

¹³⁹ На початок 1925 р. в Україні діяли регіональні відділи Істпарту в Києві, Харкові, Катеринославі, Полтаві, Одесі, Донецьку, Луганську, Запоріжжі, Миколаєві, Вінниці, Чернігові, Єлисаветграді, Артемівську, Херсоні та інших містах.

¹⁴⁰ Адамович Е. Всероссийское совещание Истпартов : [Москва, 22–24 апреля 1923 г.]. *Летопись революции*. 1923. № 4. С. 315–318.

¹⁴¹ М. О. Скрипник із липня 1921 р. був народним комісаром внутрішніх справ, із квітня 1922 р. – народним комісаром юстиції, із січня 1923 р. – генеральним прокурором УСРР (за сумісництвом), із березня 1927 р. – наркомом освіти УСРР, із лютого 1933 р. – головою Держплану та заступником голови РНК УСРР.

¹⁴² Рубач (Рубанович) Михайло Абрамович (1899–1980) – радянський історик, архівіст, археограф. У 1924–1925 рр. був редактором журналу «Летопись революции».

ні ¹⁴³, які мали стати джерельною базою радянської історичної науки. Робота в цьому напрямі набула рис системності та планомірності. Істпарт розробив цілий арсенал заходів, які мали не лише сприяти пошуку і виданню вже написаних мемуарів, а й створювати відповідні умови для написання нових мемуарів учасників революційних подій. З цією метою, наприклад, видавалися методичні матеріали – конспекти для потенційних авторів мемуарів, розроблялися спеціальні анкети / питальники для учасників революційних подій, організовувалися вечори спогадів, у тому числі виїзні (на села) ¹⁴⁴, створювалися групи сприяння Істпартам, різноманітні громадсько-наукові організації: Товариство старих більшовиків, Всесоюзне товариство колишніх каторжан і засланих поселенців, товариство «Історик-марксист» тощо.

Спеціально розробленими так званими питальниками мали керуватися співробітники Істпартів під час інтерв'ювання, а також безпосередньо самі автори спогадів ¹⁴⁵. Отже, визначені та затверджені питання ¹⁴⁶ ставали тими головними елементами, що обумовлювали в подальшому структуру й інформаційну компоненту спогадів, виходити за межі яких заборонялося. Показовими в цьому контексті є статті М. Батурина «Конспект-мінімум для воспоминаний» («Конспект-мінімум для спогадів») ¹⁴⁷ та Й. Р. Геліса «Как надо писать воспоминания» («Як треба писати спогади») ¹⁴⁸, де чітко прописано основні організаційні питання роботи з авторами, тематична спрямованість спогадів. Оскільки вони були надруковані у виданнях Центрального Істпарту, то сприймалися як директивні. Зокрема, Й. Р. Геліс піддавав критиці авто-

¹⁴³ Визнаним дослідником ролі Істпартів у пошуку та оприлюдненні мемуарів у 1920–1930-ті роки був Г. В. Стрельський – автор монографій «Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине» (Київ, 1978) та «Великий Жовтень на Україні у спогадах учасників» (Київ, 1989).

¹⁴⁴ Адамович Е. Вокруг работы Истпарта. *Летопись революции*. 1925. № 4 (13). С. 179.

¹⁴⁵ Звілінський С. О. Радянська революційна мемуаристика 1920–30-х рр. (на прикладі Катеринославського істпарту). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2014. Вип. 41. С. 249.

¹⁴⁶ Губернські Істпарти, враховуючи свою регіональну специфіку, розробляли теоретичну частину досліджень, у тому числі й питальники, що надалі обов'язково мали бути затверджені центральним органом.

¹⁴⁷ Батурин Н. Конспект-мінімум для воспоминаний. *Бюллетень Истпарта*. 1921. № 1. С. 11–12.

¹⁴⁸ Геліс И. Как надо писать воспоминания : (методологический очерк). *Пролетарская революция*. 1925. № 7. С. 197–212.

біографічні спогади, у яких автор пише лише про себе: «Такі спогади здебільшого взагалі не відображають дійсність, а спотворюють її у вигідному для “центральної” фігури напрямі. Такі мемуари просто шкідливі для молодого покоління, оскільки вони гіпнотизують ще не озброєну критичним спротивом думку і підпорядковують її своєму впливу»¹⁴⁹. Основна увага мала бути зосереджена на подіях (їх часі й місці), політичних партіях та рухах, що брали участь у них, та на характеристиках їх керівників. Це, звичайно, впливало на структуру, інформаційно-тематичну насиченість мемуарного нарративу. Поза межами істпартівської традиції залишалися такі його визначальні маркери, як інтенції, автобіографічний складник, внутрішні переживання, духовний світ авторів мемуарів, інтерпретації власного досвіду, адже це вело до особистісного зростання, формування індивідуальної історичної свідомості та власної картини світу, що не входило в інтереси режиму. Цим актуалізувалася ідея абсолютної знеособленості мемуарів, що є основним маркером радянських спогадів. На перше місце в суспільному дискурсі виходить ідея формування колективної радянської ідентичності на протиположності як менш вартісній.

Основне завдання Істпартів бачилося не лише в тому, щоб «розкопати» різні документи й матеріали або нагромаджувати белетристику про події недавнього й давно минулого нашого революційного руху», а й у тому, щоб «централізувати роботу, щоб створити той єдиний потужний центр, який узяв би на себе всю важкість комбінування великого матеріалу, виділення найважливішого з нього та встановлення всієї історичної правди про події»¹⁵⁰. У такий спосіб радянська влада намагалася контролювати все, що було в межах істпартівської діяльності. Передусім це стосувалося спогадів, яким належала відповідальна місія встановити історичну, тобто зручну для радянської влади, «правду» про революційні події на теренах України.

Журнал «Літопис революції»

Важливим маркером / барометром розвитку радянської історичної науки, у тому числі й мемуарної радянської традиції, стало періодичне видання

¹⁴⁹ Геліс И. Как надо писать воспоминания : (методологический очерк). *Пролетарская революция*. 1925. № 7. С. 202.

¹⁵⁰ От Истпарга. *Летопись революции*. 1922. № 1. С. 5.

Всеукраїнського Істпарту «Літопис революції»¹⁵¹ (далі – ЛР), перший випуск якого вийшов у листопаді 1922 р., а останній – на початку 1933 р.¹⁵² На сторінках журналу друкували статті, матеріали і документи, а також спогади, хроніку, бібліографію, рецензії, огляди, публіцистичні нотатки тощо. Спогадам надавалось важливе значення, про що переконливо свідчать назви розділів часопису. У перших випусках журналу виокремлювались такі: «Статті і спогади», «Матеріали і документи», «Бібліографія», «Хроніка». Однак уже з четвертого номера (1923 р.) «Спогади» склали автономний розділ, який став неодмінним елементом журнального контенту.

Редакція не завжди жорстко дотримувалася такого розподілу матеріалу, час від часу вносилися зміни, мемуари іноді подавалися не лише в спеціальному розділі («Спогади»), а й у ювілейних, тематичних¹⁵³. Наприклад, у першому номері за 1926 р. тексти спогадового змісту були підпорядковані тематичним розділам, які мали бути базовими з огляду на зазначену тематику. Тому і перший розділ «Гражданская война на Украине: статьи и воспоминания»¹⁵⁴, і другий «Воспоминания о первой революции»¹⁵⁵ містили масиви спогадів.

¹⁵¹ Різні аспекти видавничої діяльності Істпарту України, тематичне спрямування журналу «Літопис революції», основні напрями роботи редакції, авторський склад розглянула свого часу Н. В. Комаренко в монографії «Журнал “Літопис революції”: історіогр. нарис» (Київ, 1970).

¹⁵² За 11 років видано 57 номерів журналу (у 47 книгах). У 1922–1927 рр. видавався російською мовою, у 1928–1929 рр. – російською та українською, а з 1930 р. – українською. Ініціаторами видання часопису українською мовою були Микола Скрипник і Панас Любченко.

¹⁵³ Тематичні розділи були майже в усіх номерах, починаючи з перших.

¹⁵⁴ Серед спогадів: Жуковский И. (Мирон Трубный). Подготовка Октября в Екатеринославе. ЛР. 1926. № 1 (16). С. 7–40 ; Чижов, Семенов. Октябрьский период на Звенигородщине. Там же. С. 90–96 ; Покотило Ф. Расстрел первого Бердянского и Ногайского Советов : (24-го апреля 1918 года). Там же. С. 97–102 ; Косенко В. Этап Харьков – Бахмут : (из истории деникинщины на Украине). Там же. С. 103–128 ; Силин (Бирзбек) и Симкин. Как родилась харьковская Красная гвардия. Там же. С. 130–135 ; Магидов Б. На заре Красной армии : (воспоминания солдата революции). Там же. С. 136–138 ; Папков В. Харьков – Царицын. Там же. С. 139–141 ; Лисовик О., Огий Я., Матяш К. Красный рейд : (из истории Красной партизанщины). Там же. С. 142–151.

¹⁵⁵ Спогади: Миронер Х. Из истории революционного движения в Балте : (воспоминания о 1903–06 годах). ЛР. 1926. № 1 (16). С. 155–168 ; Гацкевич Е. Из деятельности РСДРП на Вольни (1905–1906 г.). Там же. С. 169–177 ; Карпенко Н. (Жорж). Из истории Александровской организации : (воспоминания участника 1901–1905 г.г.). Там же. С. 178–190.

У другому номері за 1928 р. тематичну рубрику «Червона армія» наповнюють не лише історичні нариси, а й мемуарні. Тут вміщено два матеріали Й. Е. Якіра, один з них – спогади про історичні події, у яких автор брав безпосередню участь¹⁵⁶. У 1928 р. радянська влада відзначала знакову для більшовиків подію – 25-ту річницю II з'їзду РСДРП, тож у ЛР з цієї нагоди був запроваджений спеціальний розділ, який містив спогади В. В. Вакара¹⁵⁷, М. Б. Колчинського¹⁵⁸ та Бориса Лінцера¹⁵⁹. У цих мемуарних наративах відображено картину соціал-демократичного руху в Києві, Катеринославі та Єлисаветграді¹⁶⁰. Серед ювілейних публікацій у журналі знаходимо спогади Ф. Я. Угарова «Мои встречи с Г. И. Петровским»¹⁶¹, присвячені його 50-річчю.

Оскільки друковані мемуари мали цілком відповідати комуністичній ідеології, то було розроблено спеціальну методику роботи редакції над ними. Перед публікацією спогади проходили свого роду рецензування на різних рівнях. Їх доопрацьовували в гуртках і групах сприяння роботі Істпарту працівники місцевих / регіональних відділень, а вже потім надсилали до редакційної колегії. Були випадки, коли після оприлюднення тих чи інших мемуарів друкувалися доповнення й коментарі, окремі матеріали до теми спогадів з роз'ясненнями.

Специфіка мемуарів, які друкував ЛР, полягала в тому, що вони містили не лише власні спостереження авторів, а й різноманітні документи (листування, матеріали жандармерії тощо), писалися переважно без узагальнень та особистих рефлексій на події, проте з чітким артикулюванням відданості революційній справі та непримиренності до опонентів / ворогів. Інформативності спогадам надавали використані в них тексти агітаційних листівок,

¹⁵⁶ Якир И. Десять лет тому назад : (отрывки из воспоминаний старого красноармейца). *ЛР*. 1928. № 2 (29). С. 7–24.

¹⁵⁷ Вакар Володимир Вікторович (псевд. В. Правдін; 1878–1926) – соціал-демократ, історик, літератор, публіцист, за фахом адвокат.

¹⁵⁸ Колчинський Моїсей Бенціонович (1897–1938) – соціал-демократ, репресований.

¹⁵⁹ Лінцер Борис (1879–?) – робітник, член РСДРП.

¹⁶⁰ Вакар В. Киевская с.-д. организация в 1902–1904 г.г. *ЛР*. 1928. № 5 (32). С. 82–90 ; Колчинський М. З життя Катеринославської та Миколаївської с.-д. організації : (підпільні друкарні 1903–1904 р.). *Там само*. С. 91–99 ; Лінцер Б. Из истории революционного движения в Елисаветграде. *Там же*. С. 100–115.

¹⁶¹ Угаров Ф. Мои встречи с Г. И. Петровским. *ЛР*. 1928. № 1 (28). С. XXII–XXIV.

відозв, матеріали тогочасної преси та особистих архівів, що сформувалися в авторів у роки революційної діяльності. Однак досить часто автори на початку спогадів зазначали, що не зовсім покладаються на свою пам'ять, тому просили «товаришів» доповнити їхні матеріали інформацією. Скоріше за все, так вони намагались убезпечити себе від переслідувань у майбутньому, якщо спогади не відповідатимуть офіційному тлумаченню подій. Уже тоді серед авторів спогадів не було впевненості, до якої межі можна було писати правду про події, учасниками яких вони були.

Хронологічно мемуарні матеріали, що друкувалися в ЛР, охоплювали період від 60-х років ХІХ ст. до 1917 р., згідно з редакційною політикою. Як зазначалося в першому випуску, «...революційна робота пролетаріату в Україні має обширну історію, зрозуміло, і до 17 року. Ось чому ми вважаємо, що в нашому журналі має висвітлюватися робота українських організацій і в минулому, до 1917 року»¹⁶², хоча реально публікували матеріали про події і пізнішого періоду. Найбільш ранні з них, які стосуються революційного руху в Україні, описані в спогадах В. В. Міяковського¹⁶³, О. М. Макаревського¹⁶⁴, О. І. Бичкова¹⁶⁵. Редакція ЛР зробила примітку щодо статті В. В. Міяковського «“Киевская громада” : (из истории украинского общественного движения 60-х годов)»¹⁶⁶: «Ця стаття, присвячена історії української ліберальної думки, за темою своєю не зовсім відповідає завданням, які ставить собі “Летопись революции”. Але редакція вважає, що розуміння своєрідного характеру української революції неможливе без ознайомлення з історією

¹⁶² От Истпарта. ЛР. 1922. № 1. С. 6.

¹⁶³ Міяковський Володимир Варламович (псевд.: В. Порський, Б. Стохід, В. Світлицький, В. Варламов, Б. Янівський; 1888–1972) – літературознавець, історик-архівіст. Член НТШ (1947), дійсний член УВАН (1948). Професор Українського вільного ун-ту в Мюнхені (1948). Співпрацював з установами УАН–ВУАН: секретар Комісії для дослідів над історією громадянських течій 40–60-х рр. ХІХ ст., член Комісії новітнього письменства та Комісії біографічного словника, дійсний член Археографічної комісії та Археологічного комітету, член Книгознавчої комісії.

¹⁶⁴ Макаревський Олексій Миколайович (1863–1942) – народоволець, член студентської групи народовольців у Харкові, студент Харківського ветеринарного ін-ту (1901–1904), магістр ветеринарних наук, професор.

¹⁶⁵ Бичков (Бичків) Олександр Іванович (1862–1925) – народоволець. З 1922 р. працював у Харківському Істпарті, у Музеї революції і Центральному архіві революції.

¹⁶⁶ Мияковский В. «Киевская громада» : (из истории украинского общественного движения 60-х г.г.). ЛР. 1924. № 4 (9). С. 127–150.

української громадськості, і тому вирішила надавати на сторінках “Летописи революції” певне місце для з’ясування основних моментів у розвитку українських національних ідей та українських політичних організацій, навіть тих, які не мали революційного характеру»¹⁶⁷.

У контексті формування радянської мемуарної традиції праця Володимира Міяковського була скоріше винятком, адже автор долучив до неї спогади реальних учасників українського громадського руху 1860-х років – В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, О. О. Русова, З. Ф. Недоборовського, Б. С. Познанського, Івана Касьяненка, польських діячів¹⁶⁸, чії імена ближчим часом згадуватимуться в радянських друкованих виданнях лише з негативною характеристикою або стануть взагалі табуйованими.

В. В. Міяковський – чи не єдиний автор ЛР, який мав тісні зв’язки з українським національним рухом і був задіяний у різних установах УАН—ВУАН, а згодом працював у еміграції на українську справу. Залучаючи до кола авторів спогадів тих, чию позицію не поділяла, редакція тим самим намагалася експлуатувати інтелектуальний потенціал представників національної еліти, які володіли словом, були учасниками описуваних подій, мали контакти з іншими громадськими діячами, і в такий спосіб сподівалася заручитися їхньою підтримкою заради пропаганди власної ідеології. Але закривати очі на активну проукраїнську позицію авторів було можливо лише до певного часу. Тому після опублікування спогадів В. В. Міяковського в 1924 р. надалі від такої практики відмовилися.

Із колишніх народовольців спогади залишили учасник катеринославського з’їзду «Народної волі» (у 1885 р.) О. М. Макаревський та колишній член Київського народовольчого гуртка О. І. Бичков. Олексій Макаревський описує студентські заворушення в Харкові, народницькі й народовольські гуртки, арешти їх членів¹⁶⁹. Ці спогади були надруковані, скоріше за все, лише тому, що автор відійшов після закінчення Харківського ветеринарно-

¹⁶⁷ Міяковский В. «Киевская громада» : (из истории украинского общественного движения 60-х гг.). ЛР. 1924. № 4 (9). С. 127.

¹⁶⁸ Автор використовував спогади про Польське повстання (Wydawnictwo materyałów do historyi powstania 1863–1864. Tom IV, zeszyt II. Lwów : Drukarnia ludowa, 1894. 167 с.).

¹⁶⁹ Макаревский А. Воспоминания народовольца восьмидесятих годов : революционный Харьков в 1882–5 годах. ЛР. 1923. № 5. С. 64–97 ; Его же. Воспоминания народовольца : из истории революционного движения 1885–7 гг. ЛР. 1924. № 2 (7). С. 63–93.

го інституту від політичної діяльності та сконцентрувався на професійній. Олександр Бичков, який на час опублікування спогадів працював у Харківському Істпарті, згадує про свою участь у народовольчому гуртку Києва ¹⁷⁰.

Тематично ЛР був спрямований на висвітлення революційної боротьби «трудящих України за соціальне та національне визволення», а зроблені в друкованих матеріалах акценти, у спогадах у тому числі, стали каноном для радянської історіографії. Зміст ЛР засвідчує, що основними темами публікацій були: «революція 1905 р.», події «від 1905 до 1917 р.» («між двома революціями»), «Лютнева революція», «історія партії, Жовтневої революції», «громадянська війна в Україні», «історія профспілкового руху», «історія визвольних рухів трудящих України»¹⁷¹. Це, звісно, впливало й на зміст спогадів, який передусім відображав історію революційного / більшовицького руху в Україні.

Цікавими були методи отримання мемуарних матеріалів, адже практики написання спогадів у більшості радянських діячів не було. Для активізації цього процесу «з високих партійних трибун» у порядку «дотримання партійної дисципліни» лунали заклики до створення мемуарів про участь членів партії у революційному русі. Згодом М. О. Скрипник згадував, з якими труднощами редакції ЛР вдавалося «притягти до співробітництва в часопису товаришів, як важко було звернути їхню увагу до того, щоб написати хоч якісь спогади, а тим паче якісь пояснення якихось історичних подій»¹⁷². На нарадах Всеукраїнського Істпарту прямо заявляли про те, що кожен член партії повинен писати спомини. Зокрема, делегат Всеукраїнської наради завідділів Істпарту (25–26 січня 1925 р.) від Волинського відділення Сашин ¹⁷³ наголошував: написанням мемуарів має перейматися кожен член партії, тому «потрібно вжити рішучих заходів до того, щоб спонукати кожного товариша писати свої спогади»¹⁷⁴. Саме в такий спосіб і збирали мемуарні матеріали до перших номерів ЛР. Фактичне написання спогадів з примусу до дотримання

¹⁷⁰ Бычков А. Дело о революционных кружках в Киеве в 1879–81 гг. : (из воспоминаний народо-вольца). *ЛР*. 1924. № 2 (7). С. 39–62 ; № 3 (8). С. 161–174.

¹⁷¹ Для аналізу публікацій використано матеріали журналу та покажчик Ф. К. Сарани «Журнал “Літопис революції” : покажчик змісту : №№ 1–57, 1922–1933 р.р.» (Київ, 1957).

¹⁷² Скрипник М. До справи українізації «Літопису Революції». *ЛР*. 1930. № 1 (40). С. VIII.

¹⁷³ Часто зазначалися лише прізвища авторів мемуарів, без ініціалів або імен.

¹⁷⁴ Всеукраинское совещание Истпартов. *ЛР*. 1925. № 3 (12). С. 226.

«партійної дисципліни» відзначав, досліджуючи цю проблематику, В. Г. Сарбей¹⁷⁵. І це справді було так. Делегат згаданої наради від Катеринославського Істпарту Скворчевський, ділячись досвідом написання / збирання мемуарів, зауважував, що робітників важко примусити писати спогади, бо вони переважно малограмотні, хоча із задоволенням зайнялися б цим. Тому він пропонував збирати подібні матеріали під час спеціально організованої бесіди: один товариш розповідає, інший доповнює, виправляє, стенограф пише, в результаті отримуємо вивірену інформацію¹⁷⁶. Щоб уникнути помилок, на місцях практикувалися колективні обговорення текстів, те саме стосувалося використання матеріалів жандармерії та інших документів. Про це, зокрема, розповідала на згаданій нараді делегатка від Харківського Істпарту Мачульська¹⁷⁷.

Серед важливих критеріїв, які дають змогу зрозуміти еволюцію мемуарної традиції в умовах радянської дійсності, – авторський склад спогадів (зокрема, соціальна та професійна належність дописувачів), мотиви звернення до мемуарного жанру, «герої», тематика та географія представлених матеріалів. Вони свідчать про вплив більшовицької ідеології на мемуарний наратив, який повністю контролювався і тематично формувався Істпартом як окремим відділом РКП(б). Адже влада розглядала спогади як джерельну базу радянської історичної науки, яка мала написати нову, «правдиву» історію. Саме це й спричинило жорстку регламентацію жанру.

Що до географії, то за всі роки існування ЛР авторами спогадів були представники всіх губерній (згодом – областей) України. Водночас це були матеріали передусім про революційні події, які відбувалися переважно в промислових центрах і ключових містах. Ідеться про спогади, які опублікували Є. М. Адамович¹⁷⁸, С. І. Гопнер¹⁷⁹, А. Балтін (Т. Блум)¹⁸⁰,

¹⁷⁵ Сарбей В. Г. Істпарту та їх місце в розвитку історичної науки на Україні. *Український історичний журнал*. 1967. № 1. С. 5.

¹⁷⁶ Всеукраинское совещание заведующих Истпартотделами (25–26 января 1925 года). *ЛР*. 1925. № 2 (11). С. 212.

¹⁷⁷ Там само. С. 228.

¹⁷⁸ Адамович Е. Из воспоминаний о партийной работе в Екатеринославе 1901–1902 года. *ЛР*. 1923. № 2. С. 44–57.

¹⁷⁹ Гопнер С. 1916 год в Екатеринославе. *ЛР*. 1923. № 2. С. 136–145 ; Еє же. Большевицкая организация накануне и в первый период Февральской революции в Екатеринославе. *ЛР*. 1927. № 2 (23). С. 7–30.

¹⁸⁰ Балтин А. (Т. Блум). Харьковская организация РС.-Д.Р.П. – большевиков во время войны : (декабрь 1914 г. – январь 1916 г.) : (воспоминания). *ЛР*. 1923. № 5. С. 3–20.

О. Й. Броневої ¹⁸¹ (Одеса), О. В. Ємельянов-Сурик ¹⁸² (Харків), П. Г. Казимирчук ¹⁸³ (Донбас), Е. Й. Квірінг ¹⁸⁴, Т. К. Коломієць ¹⁸⁵ (Єлисаветград), Григорій Карпенко ¹⁸⁶ (Київщина), Н. Карпенко (Жорж) ¹⁸⁷ (Олександрівськ), С. І. Мінц ¹⁸⁸ (Конотоц, Одеса), Я. П. Ряппо ¹⁸⁹ (Миколаїв), С. Таранущенко ¹⁹⁰, Г. І. Петровський ¹⁹¹, Д. З. Лебідь ¹⁹² (Катеринослав) та інші. Про революційні часи на Житомирщині опублікували спогади І. Штульбаум ¹⁹³, Г. Михайлов ¹⁹⁴, Ф. Зафран ¹⁹⁵, І. Дашковський ¹⁹⁶. Оде-

¹⁸¹ Броневої А. Октябрьские дни в Одессе : (воспоминания бывшего красногвардейца штаба Одесской Рабочей Красной гвардии). *ЛР*. 1927. № 5–6 (26–27). С. 253–260.

¹⁸² Ємельянов-Сурик А. В. Харківські більшовики у Лютневій і Жовтневій революціях : (уривки із спогадів). *ЛР*. 1932. № 3–4 (52–53). С. 204–238.

¹⁸³ Казимирчук П. Революционное движение в Горлово-Щербиновском районе Донбасса : (воспоминание). *ЛР*. 1923. № 3. С. 41–69 ; № 4. С. 123–130.

¹⁸⁴ Квириг Э. Екатеринослав. Декабрь 1914 г. – июнь 1915 г. *ЛР*. 1923. № 2. С. 125–135 ; [Его же]. Екатеринославский Совет и октябрьская революция. *ЛР*. 1922. № 1. С. 63–73 ; Его же. Некоторые поправки к воспоминаниям о Екатеринославском Октябре. *ЛР*. 1928. № 2 (29). С. 136–143.

¹⁸⁵ Коломиец. Воспоминания о революционной борьбе в Елисаветграде 1917–19 гг. *ЛР*. 1922. № 1. С. 194–201.

¹⁸⁶ Карпенко Г. Селянські рухи на Київщині за часів гетьманщини. *ЛР*. 1928. № 3 (30). С. 55–74 ; Його ж. Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини. *ЛР*. 1931. № 1–2 (46–47). С. 67–91.

¹⁸⁷ Карпенко Н. (Жорж). Из истории Александровской организации : (воспоминания участника 1901–1905 г.г.). *ЛР*. 1926. № 1 (16). С. 178–190.

¹⁸⁸ Минц С. Из воспоминаний о 1905 годе в Конотопе. *ЛР*. 1925. № 4 (13). С. 21–24 ; Его же. Совет рабочих депутатов в Одессе : (из воспоминаний 1917 г.). *ЛР*. 1926. № 5 (20). С. 22–30 ; 1927. № 4 (25). С. 95–104.

¹⁸⁹ Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве : (воспоминания). *ЛР*. 1924. № 4 (9). С. 5–43.

¹⁹⁰ Таранущенко С. Из спогадів про партроботу в Катеринославських паротягових майстернях. *ЛР*. 1930. № 6 (45). С. 259–263.

¹⁹¹ Петровский Г. Воспоминания о работе на Брянском заводе в 90-х годах. *ЛР*. 1923. № 2. С. 29–34.

¹⁹² Лебедь Д. Очерки революционной работы на Екатеринославщине до 1917 года. *ЛР*. 1923. № 2. С. 112–124.

¹⁹³ Штульбаум І. З діяльності Житомирської організації РСДРП. *ЛР*. 1930. № 6 (45). С. 264–269.

¹⁹⁴ Михайлов Г. Гетманский переворот з Житомирє. *ЛР*. 1928. № 4 (31). С. 134–136.

¹⁹⁵ Зафран Х. 1905 год в Житомирє. *ЛР*. 1926. № 2 (17). С. 149–173.

¹⁹⁶ Дашковский И. Октябрьские дни в Житомирє и на юго-западном фронте. *ЛР*. 1926. № 6 (21). С. 72–75.

щина представлена в спогадах Х. Миронера¹⁹⁷; Чернігівщина – Биструкова, Ю. М. Коцюбинського, І. Локатоша В. Щербакова¹⁹⁸; Херсонщина – В. Липшица¹⁹⁹; Черкащина – А. Дикого²⁰⁰; Полтавщина – С. М. Мазлаха, С. Д. Сметанича²⁰¹.

Певне місце відведено спогадам про революційні події в Західній Україні, що мало демонструвати тяглість її історичних і політичних зв'язків з радянською частиною України. Зокрема, про події на Волині йдеться в спогадах Є. Гацкевича²⁰², Т. Давидюка²⁰³, Г. Михайлова²⁰⁴, на Поділлі – у спогадах М. П. Тарногородського²⁰⁵, на Галичині – М. Левицького, С. Г. Вітика²⁰⁶ та інших. Звертає на себе увагу рецензія Мирослава Ірчана на видання спогадів Степана Шухевича «Видиш, брате мій (8 місяців серед УСС-ів)». Автор рецензії застерігає: «Та все таки Шухевич і друзі його з фашистського українського видавництва “Червоної Калини” у Львові дбають зараз про те, щоби

¹⁹⁷ Миронер Х. Из истории революционного движения в Балте : (воспоминания о 1903–06 годах). *ЛР*. 1926. № 1 (16). С. 155–168.

¹⁹⁸ Быструков. Из истории гетманско-петлюровского периода на Черниговщине : (воспоминания). *ЛР*. 1926. № 2 (17). С. 101–108; Коцюбинский Ю. Черниговская организация большевиков во время войны. *ЛР*. 1927. № 2 (23). С. 180–185; Локатош І. С. Стародуб – Чернігів – Київ : (спогади про 1918–1919 рр.). *ЛР*. 1930. № 5 (44). С. 248–273; Щербаков В. Жовтневий період на Чернігівщині. *ЛР*. 1927. № 5–6 (26–27). С. 299–314; 1928. № 1 (28). С. 115–137.

¹⁹⁹ Липшиц В. Херсонщина в 1917 году : (из личных воспоминаний). *ЛР*. 1926. № 2 (17). С. 109–116; Его же. 1905 год на Херсонщине : (из личных воспоминаний). *Там же*. С. 142–148.

²⁰⁰ Дикий А. Из истории партизанской борьбы на Черкащине : (воспоминания о 1919 годе). *ЛР*. 1927. № 2 (23). С. 95–103.

²⁰¹ Мазлах С. Октябрьская революция на Полтавщине. *ЛР*. 1922. № 1. С. 126–142; Сметанич. Из спогадів про громадянську війну й перші кроки будівництва радвлади на Полтавщині (1919–1920 р.р.). *ЛР*. 1930. № 5 (44). С. 236–247.

²⁰² Гацкевич Е. Из деятельности РСДРП на Вольни (1905–1906 г.). *ЛР*. 1926. № 1 (16). С. 169–177.

²⁰³ Давидюк Т. С. Втеча : (епізод із підпільної роботи на Волині 1918 року). *ЛР*. 1931. № 1–2 (46–47). С. 215–220.

²⁰⁴ Михайлов Г. К истории Октября на Вольни. *ЛР*. 1926. № 6 (21). С. 68–71.

²⁰⁵ Тарногородский Н. Возникновение и первые шаги большевистской организации на Подолии : (отрывок из воспоминаний). *ЛР*. 1923. № 5. С. 212–218.

²⁰⁶ Левицкий М. Селянский страйк 1902 року в Галичині. *ЛР*. 1928. № 3 (30). С. 129–137; Вітик С. Ще про аграрний страйк 1902 року в Галичині : (з приводу статті Левицького в № 3 «Літопису революції» 1928 р.). *ЛР*. 1929. № 1 (34). С. 210–224.

впливати націоналістичним дурманом на західньо-українську трудящу молодь і на ганебних традиціях УСС-ів підготувати її до майбутньої інтервенції проти СРСР, зокрема УСРР, звичайно, в спілці та на службі з польськими, румунськими, французькими та іншими імперіялістами»²⁰⁷. Що до самого феномену Легіону УСС, то, дотримуючись ідеологічних кліше, сформованих радянською владою стосовно українських збройних формувань, рецензент характеризує усусів як повністю залежних від зовнішнього чинника, а їхню роль вважає деструктивною: «...сліпа, без застережень служба австро-німецькому імперіялізмові, свідоме вбивство галицької робітничо-селянської молоді та трудової інтелігенції, нещадне нищення і спалювання цілих галицьких сіл, боротьба офіцерства за першенство ціною смерти тисячів стрільців і реакційна роля українського легіону на всіх ділянках його життя та боротьби – ось зміст книжки. Шухевич малює політику української буржуазії, яка коштом українських трудящих мас намагається купити собі шматок “пирого” від панівної буржуазії (приміром, у фашистівської польської буржуазії), до якої вона охоче йде на службу»²⁰⁸.

Логічним є те, що більшість авторів спогадів були харків'янами, адже ЛР видавався в Харкові – столиці України з 9 грудня 1919 р. до 24 червня 1934 р. Проголосивши місто столицею, влада протиставляла «пролетарський» Харків «буржуазно-націоналістичному» Києву, що також стало свідченням наступу на національну ідею і самостійницький напрям української історичної науки та формування нової радянської історії, її джерельної бази, яка мала замовчувати надбання української історіографії, викривляти історичну свідомість українців та генерувати комуністичні ідеали, класовий підхід до історії.

У Харкові було зосереджено багато республіканських організацій, наукові установи та навчальні заклади, що сприяло появі молодих науковців, сформованих уже за канонами радянської ідеології, – потенційних авторів ЛР. Водночас авторами спогадів були представники Москви, Ленінграда (нині – Санкт-Петербург) та інших міст СРСР.

²⁰⁷ Ирчан М. Д-р Степан Шухевич. Видиш, брате мій (8 місяців серед УСС-ів). Видавнича кооператива «Червона Калина», Львів, 1930, стор. 232 : [рецензія]. *ЛР*. 1932. № 1–2 (50–51). С. 243.

²⁰⁸ Там само.

Що до цільової аудиторії мемуарних наративів, то потенційними читачами був увесь партійний прошарок радянського суспільства, наукова спільнота, яка мала реагувати на публікації в ЛР як на обов'язкові директиви, та широкий загал. Звертаючись до цього жанру, автори і читачі автоматично долучалися до процесу усвідомлення свого минулого, переосмислення індивідуального досвіду, що супроводжувалось формуванням ідентичності, яка на той момент у більшості з них була тісно пов'язана з радянською ідеологією.

Автори. Найбільше спогадових матеріалів, надрукованих на сторінках ЛР, належить професійним революціонерам, які одночасно обіймали посади керівників радянських партійних та державних структур. Вони відзначалися вираженою прорадянською та антиукраїнською позицією, брали активну участь у формуванні та утвердженні більшовицького режиму на території України. Їхні мемуари ілюструють унікальний погляд на події того періоду, розкриваючи ідеологічні витоки та стратегії, які допомогли встановити й утримувати новий політичний лад. Їх свідчення розкривають роль кожного в будівництві радянської системи, участь у формуванні ідеології комунізму в контексті української дійсності та внесок у створення політичних, економічних і соціальних структур нового устрою.

Представники державної та партійної номенклатури не були професійними істориками, але в жорстких умовах партійної дисципліни, яка вимагала безпосередньої участі у виконанні рішень і постанов партії, змушені були долучатися до написання спогадів, пропонуючи свою модель так званої правдивої історії революційних подій. А журнал ЛР, зобов'язаний дати центральній владі цей ідеологічно вивіреним матеріал, «на противагу перекрученому, емігрантсько-буржуазному виробу»²⁰⁹, був основним друкованим майданчиком, де можна було заявити про свою роботу в цій царині. Він мав стати центральним органом розрізнених сил щодо встановлення «правди», «великої правди про нашу велику, істинно велику революцію і могутню робітничу партію»²¹⁰.

Створенню радянського історичного наративу – більшовицького трактування історії національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. – відповідала

²⁰⁹ От Истпарта. ЛР. 1922. № 1. С. 6.

²¹⁰ Там само.

й тематика спогадів державних і партійних діячів, які писали про події, до яких вони були безпосередньо причетні, та про людей, з якими спілкувалися. Зокрема, В. О. Антонов-Овсієнко²¹¹, В. П. Затонський²¹², А. В. Іванов²¹³ зосередились на боротьбі з Центральною Радою за встановлення більшовицької влади в Україні, так би мовити, від першої особи, бо самі були активними учасниками цих подій. Спогади А. В. Іванова рясніють ідеологічними кліше на кшталт «кулацька Рада», що провадила «зрадницьку політику» (висловлювання щодо Центральної Ради), «контрреволюційна кулацька стихія» (щодо Української селянської спілки²¹⁴), «боягузництво меншовиків». У спогадах В. О. Антонова-Овсієнка докладно описано військові операції, зокрема їх планування, із захоплення влади в Україні, зустрічі з В. І. Леніним, Я. М. Свердловим, П. Ю. Дибенком для обговорення цих питань, із додаванням матеріалів офіційного листування (телеграфом) з В. І. Леніним, іншими радянськими функціонерами, спробами аналізу обставин, що склалися, та підбиттям підсумків.

У спогадах В. П. Затонського подано аналіз ситуації в Києві напередодні боїв з Тимчасовим урядом (ситуативний союз більшовиків з Центральною Радою, яку називає «дрібнобуржуазною демократією»), опис спільних засідань Центральної Ради і більшовиків, зустрічей з М. С. Грушевським, М. В. Поршем, Є. Б. Бош, Л. Л. П'ятаковим, особливо наголошено на значенні української мови для агітаційної роботи серед населення Києва (натомість

²¹¹ Антонов-Овсеенко [В.]. На Украину! : [записки о гражданской войне на Украине 1918–1919 гг.]. ЛР. 1929. № 4 (37). С. 173–212 ; Его же. В борьбе против Директории : (на Украине в конце 1918 года). Там же. № 5–6 (38–39). С. 142–186 ; Його ж. В боротьбі проти Директорії. ЛР. 1930. № 1 (40). С. 103–132 ; № 2 (41). С. 104–151 ; № 3–4 (42–43). С. 78–109 ; № 5 (44). С. 173–193 ; Його ж. В боротьбі проти Денікіна й союзницької окупації. ЛР. 1931. № 1–2 (46–47). С. 111–154 ; Його ж. В боротьбі за Радянську Україну. Там само. № 3 (48). С. 85–114 ; № 4 (49). С. 78–107 ; 1932. № 1–2 (50–51). С. 112–152. (Публікацію не закінчено.)

²¹² Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію. ЛР. 1929. № 4 (37). С. 139–172 ; Його ж. З спогадів про українську революцію. Там само. № 5–6 (38–39). С. 115–141 ; 1930. № 5 (44). С. 140–172. (Публікацію не закінчено.)

²¹³ Іванов А. Центральная рада и Киевский Совет в 1917–18 году. ЛР. 1922. № 1. С. 9–15.

²¹⁴ Українська селянська спілка (також Селянська спілка) – «професійно-класова» організація, яка об'єднувала незможне селянство в Україні в 1917–1919 рр. Спілка мала власне друковане видання – щоденну газету «Народна воля».

у більшовиків у всій організації було «чоловіка зо три, які вмiли висловлюватися українською, а з членів комітету – тільки я один»²¹⁵).

Попри те, що ці мемуари мають автобіографічний характер, жорстка регламентація радянської влади щодо висвітлення історії лише з позиції партійності унеможливила спроби робити відступи, які б давали об'єктивну інформацію стосовно обставин особистого життя авторів, альтернативних думок та емоцій. Частина авторів мемуарів залишаються невідомими для сучасного читача. Адже самі спогади висвітлюють лише малий відтинок часу та окремі епізоди встановлення радянської влади в Україні, і віднайти інформацію про авторів майже неможливо, сліди багатьох із них губляться в драматичних 30-х роках XX ст.

До мемуарів групи партійних і державних діячів зараховуємо і масив спогадів, що належать відомим радянським воєначальникам – А. С. Бубнову (1883–1940)²¹⁶, П. Ю. Дибенку (1889–1938)²¹⁷, Й. Е. Якіру (1896–1937)²¹⁸, М. М. Криворучку (1887–1938)²¹⁹. Усі їхні спогади об'єднані воєнною тематикою, описом окремих військових операцій, що здійснювалися більшовиками на території України в період національно-визвольних змагань, і мають яскраво виражений пропагандистський характер. З історіографічного погляду вони написані в контексті офіційної радянської науки, яка подавала події 1917–1921 рр. в Україні як героїчне минуле, пов'язане з так званою боротьбою українського народу проти внутрішньої та зовнішньої контрреволюції.

Крім того, спільним для цих спогадів є їх майже абсолютна знеособленість, відсутність індивідуальних рефлексій / роздумів щодо описуваних подій на тлі чітко сформульованої ідеологічної позиції, пафосна риторика,

²¹⁵ Затонський В. Уривки з спогадів про Українську революцію. *ЛР*. 1929. № 4 (37). С. 151.

²¹⁶ Бубнов А. История одного партизанского штаба. *ЛР*. 1926. № 2 (17). С. 94–100.

²¹⁷ Дибенко П. Харків – Дніпропетровськ : (з громадянської війни на Україні). *ЛР*. 1930. № 2 (41). С. 167–179.

²¹⁸ Якир И. Десять лет тому назад : (отрывки из воспоминаний старого красноармейца). *ЛР*. 1928. № 2 (29). С. 7–24 ; Его же. Из истории 45-ой Краснознаменной дивизии. *Там само*. С. 25–32.

²¹⁹ Криворучко Н. Н. Из боевых воспоминаний. *ЛР*. 1927. № 1 (22). С. 75–82 ; Его же. Кавалерия Котовского в боях под Одессой (1920 год). *ЛР*. 1929. № 4 (37). С. 282–291.

відданість справі партії більшовиків та непримиренність до її опонентів, що є свідченням жорсткої регламентації у справі підготовки мемуарів. З огляду на те, що великі масиви спогадів друкували до ювілейних дат, це призводило до того, що вся опублікована мемуаристика несла на собі тавро святкового революційного пафосу, який був далекий від реальності.

Що стосується спонукальних мотивів звернення до жанру мемуарів, то на першому місці, безперечно, психологічний тиск, безальтернативність ситуації, а отже – готовність відповісти на заклики партії щодо необхідності написання спогадів.

Жіноча компонента в авторському складі «Літопису революції».

У ЛР натрапляємо на масив жіночих спогадів. Вони також підпорядковані жорсткій тематичній регламентації і характеризуються майже повною відсутністю біографічної інформації авторок щодо себе й тих, кого вони згадують, крім зазначення політичної орієнтації, однак є цікавими щодо висвітлення окремих позицій та більш рельєфного гендерного підходу. У журналі активно друкували спогади однієї із найстаріших членів більшовицької партії (з 1893 р.), історика Є. М. Адамович²²⁰. Сама Євгенія Миколаївна мала дворянське походження, але все своє свідоме життя присвятила революційній діяльності. Була організаторкою іспартівської роботи на теренах України, дописувачкою ЛР. Її спогади²²¹ стосувалися революційного руху в Одесі, Харкові, Катеринославі, Миколаєві, де вона була безпосередньою учасницею подій. Інформація щодо обставин особистого життя дуже рідко з'являлася на сторінках її спогадів. Зокрема,

²²⁰ Адамович Євгенія Миколаївна («Надя»; 1872–1938) – діячка більшовицької партії, активна учасниця іспартівської роботи в Україні. Навчалась у Кременчуцькій гімназії, на акушерських курсах в Юр'єві (нині – Тарту, Естонія), у Дерптському університеті. Вела революційну роботу в Полтаві, Харкові, Москві, Калюзі. У 1911–1912 рр. працювала в Харкові. Секретар міського комітету РСДРП. Учасниця Жовтневого перевороту в Петрограді, працювала в Наркомосі. З 1919 р. – на радянській роботі в Україні, з 1922 р. – в Іспарті ЦК КП(б)У. Авторка спогадів про В. Леніна, низки праць з історії більшовицьких організацій України. Репресована.

²²¹ Адамович Е. Из воспоминаний о партийной работе в Екатеринославе 1901–1902 года. *ЛР*. 1923. № 2. С. 44–57 ; Ее же. Восстановление подпольной большевистской организации в Харькове в 1911–1912 годах. *ЛР*. 1924. № 1 (6). С. 137–170 ; Ее же. Встречи с Владимиром Ильичом. *ЛР*. 1925. № 1 (10). С. V–XVI ; Ее же. Январские события в Киеве. *Там же*. С. 188–193 ; Ее же. Январские дни на юге Украины. *Там же*. С. 196–205.

вона згадує про свою дитину лише у зв'язку з тим, що та відволікала її від активної революційної роботи: «Щоб піти на збори, мені треба було кудись відвести на ніч дитину²²² і забирати її вранці, що не завжди було можливо. Це дуже гнітило мене, іноді позбавляло можливості бути в курсі всіх справ до подробиць, до чого я звикла за майже рік роботи»²²³. Специфікою спогадів Євгенії Адамович можна вважати зазначення цілої низки імен і прізвищ жінок, з якими її зводила доля і революційна робота. Серед катеринославських діячок вона згадує «Марію Абрамівну», «Марусю» та інших, дає їм короткі характеристики: «т. Розалія Самсонівна Гальберштадт (“Марія Абрамівна”) – знаний працівник, потім меншовичка, дружина теж відомого меншовика Крохмалю», «Роза Любарська (Маруся)» – з робітників, «З. О. Нарочницька (уроджена Воропаєва)» відрізняється дивовижною здатністю розумітися на людях, «Катя Рискіна» – тепер меншовичка, не працююча тощо. Окремо зупиняється на зустрічі з Катериною Брешко-Брешковською в Катеринославі. Приїзд «бабусі» Брешковської до міста був важливою подією того часу²²⁴. Згадуючи про своє перебування в Катеринославській в'язниці (1902 р.), Є. М. Адамович зазначає, що там було близько 25 жінок. Зокрема пише про Розу Любарську, Розу Гольберг, Ліфшиц, ткалю Іду Розіну, Анну Грибліну, Анну Мойсеївну Пипік, Агнесу Зладкіну, Бляхман, робітницю Геллер, Ампис (дружина Голуба)²²⁵.

Головним критерієм індивідуальних характеристик була партійна належність та стійкість ідеологічних переконань. Наприклад, згадуючи революціонерку т[овариша] Громан²²⁶ («Ольга», «Хвиля»), авторка зазначала, що вона – дуже енергійний працівник і прекрасний оратор, «але не тверда щодо принципів, іноді припускалася великих “ляпсусів” на мітингах і т. ін. – (у майбутньому меншовичка)»²²⁷.

²²² Навіть не вказує ані стать, ані ім'я дитини.

²²³ Адамович Е. Из воспоминаний о партийной работе в Екатеринославе 1901–1902 года. *ЛР*. 1923. № 2. С. 51.

²²⁴ Там же. С. 57.

²²⁵ Там само. С. 56–57.

²²⁶ Усі жінки були «товаришами».

²²⁷ Адамович Е. Из воспоминаний о партийной работе в Екатеринославе 1901–1902 года. *ЛР*. 1923. № 2. С. 51.

Серафима Гопнер²²⁸, спогади якої друкувалися на сторінках ЛР, провадила активну пропагандистську роботу на теренах України, згодом стала професійним істориком. Вона згадує про події лютого 1916 р. на Катеринославщині, куди повернулася після шести років еміграції²²⁹. Її спогади рясніють деталями організаційної та ідеологічної підпільної роботи в Одесі й Катеринославі.

Активна учасниця революційних подій в Україні В. І. Лапіна²³⁰ залишила спогади про 1919 р. в Одесі перед приходом денікінців²³¹. Вона подає розгорнуту інформацію про участь жінок у революційній підпільній роботі в місті. Замість імені й прізвища зазначає лише прізвище чи псевдо осіб, які брали участь у роботі місцевого комітету партії. Зокрема згадує Хану Топоровську, Фаню Залевську, Миколу Тимофєєва, Полтарака, Дору Камиргородську, Маню Гепштейн, Полячку та Олену Соколовську²³². Серед жінок, які працювали в Червоному Хресті, називає Клавдію Гольберг, Люсю Едельштейн, себе, Блюму Авербух, Северну, Сою Кравцеву (Шнейдерман), а також керівників організації – Цилю Белявську та Александровича²³³.

Чи не єдина, Віра Лапіна, згадуючи учасників революційного підпілля в Одесі, дає характеристику одному з них – Борису Уралову: «У районах були створені трійки. До трійки міського району входили Рашковецький,

²²⁸ Гопнер Серафима Іллівна (1880–1966) – радянська партійна й державна діячка, історик. З 1906 р. провадила агітаційно-пропагандистську роботу в Одесі, Катеринославі. У 1910–1916 рр. перебувала в еміграції. Повернувшись, працювала в Іркутську (нині РФ) та Катеринославі. Після Жовтневого перевороту 1917 р. вела агітаційно-пропагандистську роботу в Катеринославі, Юзівці (нині Донецьк), Харкові.

²²⁹ Гопнер С. 1916 год в Екатеринославе. ЛР. 1923. № 2. С. 136–145 ; Ее же. Большевицкая организация накануне и в первый период Февральской революции в Екатеринославе. ЛР. 1927. № 2 (23). С. 7–30.

²³⁰ Лапіна Віра Миколаївна (1894–1976) – радянська громадська діячка, науковиця. Після Лютневої революції займалася партійною і державною діяльністю в Чернігові. З травня 1919 р. – на партійній роботі в Одесі, потім у Харкові. Наприкінці 1920-х років переїхала до Москви, працювала деканом і викладачем Комуністичного ун-ту трудящих Сходу, викладачем історії партії у Вищій школі профкому при ВЦРПС. У 1937 р. засуджена за антирадянську діяльність. Відсиділа 8 років, звільнена 16.07.1945.

²³¹ Лапіна В. Одесское подполье во время деникинщины. ЛР. 1929. № 2 (35). С. 176–185.

²³² Ідеться про Софію Іванівну Соколовську.

²³³ Лапіна В. Одесское подполье во время деникинщины. ЛР. 1929. № 2 (35). С. 179.

Борисов і Борис Уралов (помер у 1921 чи 22 р. від запалення легень). Після виходу з підпілля Уралов був секретарем міського райкому і виріс до визначного партійного працівника. Енергійний, завжди спокійний і веселий, він умів гуртувати навколо себе працівників, умів керувати роботою»²³⁴. Згадує і особливу роль жінок, які для конспірації використовували різноманітні театральні прийоми, перевтілюючись у тих, за кого видавали себе для маскування: доводилося, виправдовуючи паспорти дружин офіцерів, купецьких дочок, грузинських княгинь (Роза Лучанська – княжна Ніна Катамадзе), ходити у відповідному одязі, фарбуватись²³⁵. Спогади В. М. Лапіної мають менш офіційний характер, містять більше реальних, цікавих фактів підпільної роботи та дають змогу уявити масштаби долучення різних верств населення міста до описаних подій.

Утім, спогадам жінок, так само як і чоловіків, властиві всі ознаки чітко регламентованого історичного наративу, який мав відповідати затвердженим канонам та слугувати підґрунтям для написання «правильної» радянської історії. Переважно вони були позбавлені емоційного забарвлення, притаманного жіночому письму. Формальне проголошення радянською владою так званої гендерної рівності супроводжувалось ігноруванням відмінностей жіночого та чоловічого світосприйняття (і жінки, і чоловіки – всі були «товаришами») задля утвердження й піднесення на п'єдестал передусім партійної належності та відданості справі більшовиків. Проте жіночі спогади більш акцентовані на висвітленні ролі жінок та їх реальної участі в революційних подіях.

«Герої». Своєрідними маркерами становлення²³⁶ мемуарної традиції радянської епохи 20–30-х років XX ст. стали вибір «героїв» спогадів та формування власного пантеону. Адже розбудова власної галереї «героїв» (мається на увазі комплекс уявлень, оцінок і характеристик історичних осіб) є неодмінним складником конструювання радянської ідентичності. У радянському дискурсі йшлося про «єдиний народ», його жорстку класову детермінацію, «пролетаріат» і робітничий клас як головну рушійну силу світового прогресу. Національні герої попередніх періодів залишалися поза межами цього дискурсу.

²³⁴ Лапина В. Одесское подполье во время деникинщины. *ЛР*. 1929. № 2 (35). С. 179.

²³⁵ Там само.

²³⁶ Щодо тогочасної радянської мемуарної традиції варто говорити не про еволюцію, а про становлення, оскільки раніше такої традиції не існувало.

Аналіз переліку «героїв» спогадів на шпальтах ЛР демонструє існування чи не єдиного «гідного» образу, який заслуговував на найбільшу кількість мемуарних наративів. Мова про «вождя пролетаріату» В. І. Леніна, життя якого мало стати дороговказом для тодішнього та наступних поколінь. Найяскравіше мотиви написання спогадів про В. І. Леніна висловлені в мемуарах І. М. Владімірова²³⁷, що стосуються періоду його життя в першій еміграції²³⁸. Автор виходив з того, що «робітничо-селянська маса бажає і повинна знати все про життя свого вождя, бо Володимир Ілліч, – як колись говорили серед емігрантів, – дзеркало і совість революційного пролетаріату»²³⁹. У першому номері ЛР за 1925 р. було подано розділ²⁴⁰ «Воспоминания о Ленине», він містив спогади В. Я. Чубаря²⁴¹, О. Г. Шліхтера²⁴², Є. М. Адамович²⁴³, М. М. Скрипник²⁴⁴ (Межової)²⁴⁵. Спогади цих діячів стосуються різних етапів життя Леніна, переважно знакових: перебування в еміграції, участь у з'їздах партії, робота в Смольному. Автори мемуарів були особисто знайомі з Леніним та намагалися представити читачеві образ великого державного діяча, якому були властиві й риси пересічної особистості. Згадували про його звички в побуті, манеру спілкування з колегами та делегатами різноманітних організацій, прояви хвороби, деталі проживання у Смольному тощо.

Час від часу в ЛР публікували поодинокі спогади й про інших партійних та державних діячів. Зокрема, до п'ятдесятиріччя Г. І. Петровського спогади про нього підготував Ф. Я. Угаров²⁴⁶. Публікації, присвячені

²³⁷ Владіміров І. М. – працівник друкарні центрального органу більшовиків – газети «Пролетарий», що видавалася у Выборгу, Женеві й Парижі в 1906–1909 рр.

²³⁸ Владимиров И. М. Товарищ Ленин в Женеве и Париже. *ЛР*. 1923. № 5. С. 42–62.

²³⁹ Там само. С. 60.

²⁴⁰ В. І. Ленін помер 21 січня 1924 р.

²⁴¹ Чубарь В. Из встреч с В. И. Лениным. *ЛР*. 1925. № 1 (10). С. I–IV.

²⁴² Шлихтер А. Как Ильич умел смеяться... *Там само*. С. XXV–XXVIII.

²⁴³ Адамович Е. Встречи с Владимиром Ильичом. *ЛР*. *Там само*. С. V–XVI.

²⁴⁴ Скрыпник М. Ильич в Смольном : (из воспоминаний). *ЛР*. 1925. № 1 (10). С. XVII–XXIV.

²⁴⁵ Межова (Межева) Марія Миколаївна (1883–1968) – перша дружина Миколи Скрипника, яка працювала секретаркою голови Раднаркому РСФРР В. І. Леніна.

²⁴⁶ Угаров Ф. Мои встречи с Г. И. Петровским. *ЛР*. 1928. № 1 (28). С. XXII–XXIV.

пам'яті загиблих діячів революційного руху, друкували під рубрикою «На спогад про тих, що загинули»²⁴⁷. Ці спогади іноді містять стислі біографічні відомості, але більш детально в них ідеться про боротьбу / трагічну смерть. Імена / біографії загиблих активно використовувалися радянською владою як приклад самовідданої боротьби за справу більшовиків, гідний поклоніння та наслідування, а трагічна загибель мала слугувати для підростаючого покоління прикладом жертвності. Самі спогади виступали документальним підґрунтям правоти радянської влади в її боротьбі з опонентами та ворогами. Прикметним є те, що ЛР не друкував історичних / біографічних матеріалів чи спогадів, що стосувались української історії з давніх часів та її діячів. Складається враження, що історія України розпочалася лише з виникненням більшовицької партії. Весь величезний пласт подій боротьби за національне визволення у XIX – на початку XX ст. залишався поза межами радянської історіографії.

Автори партійних мемуарів, що друкувалися на сторінках ЛР, так само стали жертвами сталінських репресій, зокрема В. О. Антонов-Овсієнко, В. П. Затонський, Е. Й. Квірінг, Ю. М. Коцюбинський, В. І. Межлаук, П. Ю. Дибенко, Й. Е. Якір, М. М. Криворучко, Є. М. Адамович та інші. Під тиском сталінського режиму покінчив життя самогубством Микола Скрипник. Доля багатьох авторів спогадів залишається невідомою, адже часто це були революційні діячі регіонального рівня. Більшість із них загинули під час сталінських репресій 30-х років XX ст.

Публікування мемуарів у ЛР – не єдиний видавничий проєкт радянської влади. До функцій Істпартів входила і підготовка збірок спогадів. Зокрема, у різні роки вийшли збірки про події в Києві та на Київщині²⁴⁸, у Хар-

²⁴⁷ Серед них – І. Крейсберг (1898–1919), Д. Пономарьов (1887–1924), М. Данилевський (1894–1920), В. Клочок (1889–1918), Ш. Грузман (?–1919), Л. Смоляков (1897–1920), В. Сельок (1881–1918), П. Воронцов (1893–1919), М. Руднев (?–1917), Ю. Лутовинов (1887–1924), П. Мойсеєнко (1852–1923), П. Мизикевич (1886–1919), М. Кангун (1897–1917), О. Бондаренко-Бурдун (1884 – не раніше 1919), Д. Рудь (1886–1919), Є. А. Палкін (?–1919), С. Сазонов (?–1919) та інші.

²⁴⁸ 1906 рік у Києві та на Київщині : зб. ст. та спогадів. Київ : Держ. вид-во України, 1926. 402 с. ; Из истории Октябрьской революции в Киеве : (воспоминания участников). Киев : Госиздат Украины, 1927. 121 с. ; Під гнітом німецького імперіалізму : (1918 рік на Київщині) : [статті, спогади, документи, хроніка]. Київ : Держ. вид-во України, 1927. 304 с.

кові ²⁴⁹, в Одесі та на Одещині ²⁵⁰, на Катеринославщині ²⁵¹, в Артемівську (нині – Бахмут) ²⁵², Зінов'євську (нині – Кропивницький) ²⁵³. Методологічні підходи до їх підготовки повністю збігалися з тими, що були проголошені Істпартом та редакцією ЛР. Мемуарні наративи публікувала і Всеукраїнська рада Всесоюзного товариства політкаторжан і засланців, під егідою якої також видано чимало книг ²⁵⁴. Розраховані вони були на масового читача.

* * *

Отже, становлення мемуарної традиції в радянському дискурсі в 20–30-х роках ХХ ст. відбувалось відповідно до чітко визначеної тематики та з дотриманням необхідних канонів, встановлених партійним керівництвом. У мемуарному наративі майже повністю відсутня особа мемуариста. Автори писали свої спогади, не відступаючи від партійних директив. Це призводило до викривленої інтерпретації подій та, відповідно, їх сприйняття. Тому ці мемуари виглядають як штучно сформований конструкт, у якому авторське «я» розчинене в колективному, а текст «підігнаний» під радянський канон. Водночас вони є документами епохи, які не варто ігнорувати, хоча навряд чи вони можуть розкрити істинну картину політичних і моральних мотивацій авторів щодо власного вибору, перед яким кожен з них опинився в час революційного зламу. Оскільки радянська влада викладала історію країни відповідно до своїх потреб та інтересів, мемуари, які не відповідали цій ідео-

²⁴⁹ 1917 год в Харькове : сб. ст. и воспоминаний. Харьков : Пролетарий, 1917. 381 с.

²⁵⁰ 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одессине : сб. ст. и воспоминаний. Одесса : [б. и.], 1925. Кн. 1. 267 с. ; Кн. 2. 355 с.

²⁵¹ Борьба за Советы на Екатеринославщине : сб. воспоминаний и ст. Днепропетровск : [Друк. ім. 25-річчя ВКП Полиграфтресту], 1927. 292 с.

²⁵² Борьба за Октябрь на Артемовщине : сб. воспоминаний и ст. [Харьков] : Пролетарий, 1929. 391 с.

²⁵³ Красные вехи : сб. воспоминаний и материалов. Зиновьевск, 1925. Вып. 1. 206 с.

²⁵⁴ Гончаров Р. Л. З революційної боротьби на селі : (спогади). Харків : Шляхи революції, 1931. 75 с.; Галкін К. М. В'язнична буденщина : (спогади). Харків : Шляхи революції, 1932. 48 с.; Його ж. З мотузом на шиї : (із спогадів революціонера підпільника). Харків : Шляхи революції, 1932. 93 с.; Пижов М. Коридор смертників : (спогади). Харків : Шляхи революції, [б. р.], 24 с.; Ростов Н. За муром Централу : (спогади). Харків : Шляхи революції, 1932. 142, [2] с.

логії, не могли бути опублікованими. Найбільш трагічним результатом цілеспрямованої, тотальної радянзації всіх сторін суспільного життя, зокрема й науки, стало те, що українська історіографія більш ніж на пів століття була відгороджена «від провідних трендів і “великих поворотів” соціогуманітарного знання XX ст. Натомість було нав’язано єдину й універсальну монометодологію у вигляді догматичної радянізованої версії марксизму»²⁵⁵.

²⁵⁵ Ясь О. «Великі повороти» соціогуманітарного знання в історії історієписання XX ст.: українська проєкція. *Український історичний журнал*. 2018. № 5. С. 122. <https://doi.org/10.15407/uhj2018.05.107>

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Українська мемуарна традиція має довгу історію, яка розпочинається в часи середньовіччя і проходить шлях становлення та розвитку в жанрово-тематичному відношенні до сучасності. Вона виникла на основі ранніх літературно-історичних творів середніх віків (повчання, автобіографії, ходіння), за часів бароко відбулося збагачення новими жанрами (діаріуші (щоденники), автобіографії, криптомемуари (передмови та післямови)), що засвідчило відхід від церковної традиції та утвердження певного національного світогляду. Простежується зародження історичної свідомості та індивідуального самоусвідомлення особи. Українська мемуарна література XII–XVIII ст. розвивалася в загальноєвропейському контексті та формувалася під впливом ідей Відродження та Реформації.

Найстарішими українськими мемуарами, які дійшли до нашого часу, є автобіографії – уривок з «Поучення» Володимира Мономаха (XII ст.), «...Житіє і страданіє своє в пам'ять дітям своїм, і внукам, і всьому потомству» Іллі Турчиновського (XVIII ст.) та «сказка» Стефана Лукомського (XVIII ст.); подорожні записки (тревелогі) – «Житіє і ходіння Данила...» (XII ст.) та мандрівні записки В. Григоровича-Барського (перша половина XVIII ст.); криптомемуари – передмови й післямови до окремих стародруків Івана Федорова і Костянтина Острозького (XVI ст.); історико-мемуарна повість Богдана Балики «Про Москву, про Дмитрія, царика московського ложного» (перша половина XVII ст.) та «Записки» Силуяна Мужилівсько-

го; діаріуші (щоденники) – «Діаріуш, або Список дій правдивих...» Атанасія Филиповича (1646 р.), «Діаріуш, або Денні записки» Данила Туптала (кінець XVII – початок XVIII ст.), «Діаріуш подорожній» Пилипа Орлика (початок XVIII ст.), діаріуші Миколи Ханенка, Якова Марковича та Петра Апостола (XVIII ст.), «Щоденник Генеральної канцелярії за 1722–1723 рр.» Пилипа Борзаківського та Павла Ладинського.

Що до інтенції авторів, то варто зазначити наявність елементів автокомунікації як ознаки пізнання свого внутрішнього світу та самореалізації в суспільстві (автобіографія Володимира Мономаха, ходіння Данила, щоденники Атанасія Филиповича, Миколи Ханенка, Якова Марковича, Петра Апостола, Павла Ладинського та Пилипа Борзаківського, Данила Туптала), відкриття зовнішнього світу (мандри В. Григоровича-Барського), наявність суспільної комунікації, а саме – звернення до сучасників і нащадків, щоб передати особистий досвід та з'ясувати свою участь і роль в історичних процесах (Володимир Мономах, Богдан Балака, Силуян Мужилівський, Пилип Орлик, Данило Туптало, Іван Федоров, Костянтин Острозький). Водночас ці твори є яскравою ілюстрацією мистецько-художньої картини світу загальноукраїнського культурного поля епохи середньовіччя і раннього модерну загалом та окремих авторів.

Авторський склад мемуарних творів XII–XVIII ст. представлений різними верствами суспільства (князі, гетьманські старшини, церковні діячі), що визначило їх спрямованість та зробило важливим чинником суспільно-політичної думки й культурного розвитку. Загалом мемуарна праця була прерогативою досить обмеженого кола осіб. У кількісному і якісному вимірі більш активного розвитку вона набула в XVII–XVIII ст. на тлі зростання національної самосвідомості та вияву інтересу людини до самопізнання.

Саме тоді зародилися, розвинулися та набули поширення основні жанрові різновиди мемуарів – автобіографії, подорожні записки, історико-мемуарні повісті, діаріуші (щоденники), криптомемуари. Тенденції розвитку української мемуарної творчості засвідчили той факт, що визначальним критерієм її еволюції став процес утвердження історичної самосвідомості авторів мемуарів, їхньої самототожності, відобразили поступовий відхід від церковної традиції та формування національного світогляду. Найпомітніше це

проявилось в діаріушах Данила Туптала і Пилипа Орлика, що пояснюється, насамперед, непересічністю та масштабом особистості авторів, яким випало жити і працювати в складні для вітчизняної історії, сповнені драматизму часи. І Д. Туптало, і П. Орлик були змушені працювати на користь сусідніх держав та культур і закінчили свій життєвий шлях далеко від рідної землі. Трагізм такої ситуації відображено на сторінках їхніх творів, що водночас стали свідченням самоактуалізації особистості, самототожності та національної нарації як форми її прояву.

Як важливий компонент історико-культурного процесу мемуари ХІІ–ХVІІІ ст. за своїм характером були переважно як внутрішньо орієнтовані, так і зовнішньо, тобто розраховані на широкий загал читачів, і передбачали передачу автором власного досвіду участі в історичному процесі та особистої рецепції довколишнього світу.

Менша представленість у культурному полі вітчизняних мемуарів порівняно з подібними нарративами в сусідніх європейських країнах пояснюється скрутним становищем українського народу, який не мав необхідних політичних умов (відсутність національної держави та слабкість еліти) для формування значного кола власних мемуаристів, та імперською традицією «вимивання національних кадрів», коли найбільш освічена частина українського суспільства вимушена була працювати на чужині.

За часів Українського національного відродження першої половини ХІХ – початку ХХ ст. розвиток вітчизняної мемуарної традиції відбувався на тлі формування особистості нової доби з широкими інтелектуальними і духовними інтересами, громадянськими переконаннями, високим рівнем індивідуального самоусвідомлення, рефлексії на значущі події в житті суспільства. Незважаючи на розірваність українських земель, частина яких була під деспотичним врядуванням Російської імперії, що всіляко придушувала будь-які прояви національного руху, а решта розвивалася в умовах відносної політичної свободи, перебуваючи під владою Австро-Угорської монархії, процес українського інтелектуального і культурного піднесення впродовж вітчизняного «довгого ХІХ століття» ставав усе більш єдиним, підпорядкованим завданням спільної культурницької і політичної праці діячів Сходу і Заходу України. Включення мемуарних нарративів у суспільний простір характери-

зується підпорядкованістю цього процесу завданням піднесення самоусвідомлення українців, розбудови національної ідеї, патріотичногогуртування суспільства.

Цей період позначений активним збиранням і публікуванням документальної спадщини минулого, зокрема записок і щоденників людей попередніх поколінь, та поступовим підвищенням серед освічених верств населення інтересу до написання власних спогадів про історичні події, героїчні вчинки людей, що посилювало зростання інтересу до мемуарного жанру загалом. Набуло поширення археографічне опрацювання мемуарного спадку та його оприлюднення на сторінках часописів, істотно збільшилося коло мемуаристів, виникли нові та набули розвитку усталені жанрові форми, зросла зацікавленість спогадовим наративом як історичним джерелом і в науковому середовищі, що сприяло популяризації жанру та поступовій його інтеграції в науковий дискурс.

Особливістю цього періоду стала публікація великих масивів спогадів у періодичних виданнях університетів і товариств, губернських (світських і релігійних) часописах, що істотно зміцнило їх роль в інтелектуальному, духовному та інформаційному просторі України. Набула поширення практика публікування меморіальних матеріалів про науковців, викладачів, релігійних діячів. Значна частина мемуарних матеріалів виходили окремими виданнями, збірками пам'яті (на пошану).

Варто відзначити вплив видавничих проєктів представників патріотично налаштованої української громадськості, які змушені були працювати поза межами України. Практику систематичної публікації мемуарних матеріалів започаткувала редколегія першого українського суспільно-політичного і літературно-мистецького часопису в Російській імперії – журналу «Основа» (СПб., 1861–1862). Згодом мемуари ставали важливим складником багатьох часописів, які видавалися на теренах України: «Киевская старина» (Київ, 1882–1906), «Архив Юго-Западной России» (Київ, 1844–1914), «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца» (Київ, 1879–1914), «Университетские известия» (Київ, 1861–1919), «Записки Одесского общества истории и древностей» (Одеса, 1844–1919), «Записки Новороссийского университета» (Одеса, 1867–1913), «Известия Одесского библиографичес-

кого общества» (Одеса, 1911–1916), «Известия библиографического общества» (Сімферополь, 1911–1916), «Известия Таврической ученой архивной комиссии» (Сімферополь, 1887–1920), «Земский сборник Черниговской губернии» (Чернігів, 1869–1915), «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии» (Катеринослав, 1904–1915). Губернські газети також містили значний масив спогадів, які згодом виходили окремими відбитками.

Вагомою частиною розвитку національної мемуарної традиції середини ХІХ – початку ХХ ст. стали публікації на сторінках «Літературно-наукового вістника», який об'єднав навколо себе представників тогочасної наукової і літературної еліти Галичини, Буковини та Наддніпрянщини. Часопис став політичним провідником українського народу в боротьбі за побудову національної держави, і саме мемуарні твори сприяли цьому найбільше. У них висвітлювалися всі проблеми і труднощі цього процесу, інтерпретовані через призму особистісного досвіду причетних до нього діячів.

На початку ХХ ст. українські землі стали ареною кривавих подій Першої світової війни та драматичних революційних змагань 1917–1921 рр. Вони відобразились у мемуарній творчості, яка стала помітним культурним явищем тогочасного суспільного простору. Автори спогадів не обмежувалися розповідями про відомих українських політичних діячів, вони писали й про пересічних громадян – учасників та очевидців подій. Розширення кола мемуаристів і згадування у їхніх творах осіб дає читачеві змогу, незважаючи на віддаленість у просторі й часі, «зануритися всередину» історії, стати активним учасником діалогу з авторами й долучитися до процесу ретрансляції та актуалізації історичної пам'яті.

Зазначимо, що українська громадськість добре розуміла важливість мемуарних наративів для відображення вітчизняної історії періоду Першої світової війни та історії створення національного війська як інструменту впливу на громадську думку, суспільної комунікації задля формування національної свідомості, патріотизму та консолідації українського суспільства. Погляд на Першу світову війну через сприйняття досвіду «іншого», з урахуванням тяжких випробувань, поразок, індивідуальних втрат, які принесла війна представникам різних соціальних прошарків, дає змогу подивитися на війну «зсередини», очима безпосередніх учасників та очевидців.

Імплементация цих наративів у суспільний простір відбувалася шляхом започаткування проєктів громадської ініціативи. 1921 р. у Львові було створено видавничий кооператив «Червона Калина», навколо якого об'єдналось чимало представників української інтелігенції, військових та громадських діячів. Видавництво мало яскраво виражений національно-патріотичний характер. Серед його завдань було визначено збирання та публікування документів, матеріалів, мемуарів з історії періоду українських визвольних змагань для широкого кола читачів. Великі масиви спогадів були розміщені на сторінках окремих видавничих проєктів «Червоної Калини» – щорічника «Історичний календар-альманах Червоної Калини» (1921–1939 рр.), місячника «Літопис Червоної Калини: ілюстрований журнал історії та побуту» (1929–1939 рр.). Перший публікував наукові статті, оповідання-спогади про воєнні події та видатних українських діячів – учасників українського визвольного руху, другий – розвідки з української воєнної історії, переважно 1914–1921 рр., поетичні та прозові твори, мемуари, фотографії і малюнки, що відображали події тих років. Також спогади виходили окремими виданнями.

Зібрані та опубліковані спогади не лише передавали особистий досвід і переживання свідків того часу, а й сприяли формуванню національної свідомості, утвердженню української ідентичності. Вони відбивали багатогранність історичних подій і різноманіття долі людей, які брали в них участь. Завдяки широкому колу авторів – від політичних діячів до звичайних громадян – мемуари стали важливим джерелом для вивчення соціально-політичних процесів, національно-визвольного руху та інших аспектів української історії того періоду. Крім того, вони являли собою своєрідний соціальний документ, який давав змогу відтворити побутові умови, емоції, традиції та культурні особливості часів Першої світової війни і становлення українського національного війська. У них висвітлено реалії життя населення під час війни, деталі воєнних операцій, повсякденні випробування, які поставали перед українськими воїнами.

Опубліковані у видавничих проєктах «Червоної Калини» мемуари сьогодні є невід'ємним складником української історіографії та воєнно-історичних досліджень. Вони сприяють глибшому розумінню минулого,

оскільки відображають багатство думок, переживань та досвіду українського народу.

Не менш ґрунтовний масив спогадів – про події часів Української революції 1917–1921 рр. Основний маркер, що репрезентує їх, – це політична належність автора до одного з блоків діячів українського національно-визвольного руху (періоду УНР, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, УНР доби Директорії, ЗУНР), більшовицького та Білого руху. Розмежування контекстів відбулося відповідно до ідеологічного фронту, на якому точилася нещадна боротьба і де кожна з політичних сил послуговувалася своїми ідеалами, якими не воліла поступатися. Усі вони відображають розмаїття особистих світоглядних позицій, розповідають «свою правду» про події та про активних учасників. У цих спогадах знаходимо намагання крізь призму власного досвіду осмислити складний революційний процес, оцінити наслідки та нереалізовані можливості, віднайти пояснення прорахункам, висловити виправдання чи звинувачення. Гострий інтерес представників різних політичних сил до написання спогадів свідчить про політичну непримиренність та спроби виправдатися в очах наступних поколінь.

Мемуарні твори про перебіг Першої світової війни та Української революції містять широку палітру контекстів, що дає змогу реконструювати історичну реальність через особистісне сприйняття її сучасників. Мемуаристи зазвичай не ставили за мету створення цілісної картини подій чи образів їх учасників, а намагалися передати яскраві моменти, які закарбувалися в пам'яті, та обмежувалися чіткими хронологічними межами.

Мемуари друкувалися для негайного розповсюдження, що свідчить про посилення їх публіцистичного характеру та перетворення на важливий чинник громадсько-політичного життя і суспільного комунікування. Це сприяло національному об'єднанню та розумінню важливості спогадів як джерела української історичної та воєнно-історичної науки.

Спогади про Першу світову війну й Українську революцію зберегли свою актуальність і для сучасного суспільства. Вони нагадують про важливість збереження історичної пам'яті, виховують патріотичні почуття та національну свідомість. Їх вивчення сприяє вихованню поваги до минулого,

виявленню національної гідності та розумінню значущості національного культурного й історичного спадку.

Еволюція мемуарної традиції в 20–30-х роках XX ст. відбувалася в умовах паралельних процесів – «ВУАНівського ренесансу» української академічної науки й активного формування радянської історіографії та ідеології, що змушувало науковців зважати на історичні реалії. Наукова українська спільнота розглядала мемуари у двох вимірах: як інструмент академічної / суспільної комунікації для консолідації української наукової думки і суспільства на тлі потреби формувати національну / соціокультурну ідентичність та як історико-біографічне джерело. Основним майданчиком для розгортання роботи з імплементації мемуарів у суспільний та академічний дискурс були часописи «Україна» і «За сто літ», публікації яких стали важливим сегментом української історіографії та комунікативним ресурсом академічної спільноти й суспільства. Особливо важливим було розуміння редколегіями цих видань значення мемуарів як механізму трансляції / впливу в соціумі національно орієнтованих смислів, а самого часопису – як платформи для формування кола національних героїв задля створення спільних цінностей в українському соціокультурному середовищі, основою якого стали життєві принципи провідних громадсько-культурних та наукових діячів, що чітко простежувались у мемуарних текстах. Пропускаючи через себе досвід «іншого» – видатних діячів української історії XIX ст., знаних науковців, читач ставав свідком становлення світогляду «героїв» спогадів, умов формування їх ідентичностей, складнощів прийняття доленосних рішень на тлі непростих життєвих колізій.

Автори спогадів, формування світоглядних засад яких відбувалося в умовах глибоких трансформацій кінця XIX – початку XX ст., постають перед нами особистостями з високим рівнем національної та політичної самоідентифікації, які усвідомлювали себе невід’ємною частиною українського суспільно-політичного життя.

В істпартівському дискурсі мемуарний наратив розвивався в чітко окресленому колі проблематики, акцентів та ідеологічних канонів. Метою радянської влади було конструювання історичної пам’яті про революційні події 1917 р., більшовицьку партію та «радянську людину», життя якої цілковито

мало підпорядковуватися завданням держави і партії, особливих соціальних смислів у суспільстві, утвердження своєї легітимності. Радянський дискурс визначив специфіку мемуарного жанру, у якому майже не було особи мемуариста (як основного маркера жанру), його світосприйняття та рефлексій, елементів біографії, що мали б пролити світло на мотиви вчинків, життєвих виборів. Відсутність у спогадах самоідентифікації як механізму формування ідентичності особистості, «розчинення» свого «я» в колективному владі використовувала для витворення колективного радянського «я» на противагу індивідуальному, а мемуарний нарратив – для трансляції викривленого сприйняття реальності, що мало вигляд штучно сформованого конструкту, «підігнаного» під радянський канон, та демонструвало потенційні можливості жанру в перекрученні української історії. Водночас частина авторів мемуарів, перебуваючи під впливом революційних перемог, героїзували минуле і свою участь в історичних подіях та вірили в свою об'єктивність.

Істпартівський науковий дискурс мемуарів і їх широка актуалізація в тогочасному суспільному просторі, залучення широких мас до збирання й написання спогадів і водночас жорстка регламентація процесу їх створення та змісту свідчать про розуміння комунікативного значення цих нарративів як інструменту трансляції ідеологічних канонів і смислів.

Еволюція української мемуарної традиції від її витоків і до першої третини ХХ ст. демонструє радикальні зміни, які відбувались у тематиці, жанрових формах та авторському складі спогадів упродовж історичного поступу відповідно до контекстів епох та світоглядних засад мемуаристів – тих, хто прагнув донести до прийдешніх поколінь увесь драматизм пережитого власного досвіду.

Мемуари як важливий складник національного надбання і культурно-історичний феномен перебувають у фокусі досліджень цілої низки дисциплін гуманітаристики, і водночас вони популярні серед широкого читацького загалу.

Незаперечна їх роль у збереженні та передачі наступним поколінням історичної та національної пам'яті через засвоєння досвіду «іншого» в процесі діалогу, який виникає між автором і читачем, що дає поштовх для самореалізації та саморозвитку особистості, виступає позитивним чинником у процесі

формування її ідентичностей. Тому протягом багатьох століть мемуари були одним із ключових націоцентричних складників і одночасно важелів національної історії, відображаючи складний шлях українців до незалежності.

Особливого значення мемуари набувають у процесі становлення громадянського суспільства й утвердження гуманістичних цінностей як унікальний контентний та комунікативний ресурс, що сприяє суспільній комунікації, тим самим впливаючи на згуртування українського суспільства, формування його цінностей і пріоритетів та об'єднання людей для спільних дій. В умовах сучасних цивілізаційних викликів, які постали на тлі російсько-української війни, спогади сприяють формуванню переможної стратегії поведінки, віри в перемогу та подолання національної й особистої травми і комплексу «жертви».

Багатовимірність мемуарів передбачає міждисциплінарний підхід до їх вивчення: історико-джерелознавчий, літературознавчий, культурологічний та інформаційно-комунікативний. Різні підходи не тільки доповнюють один одного, а й відкривають нові перспективи для досліджень у контексті свідчень про минулі події, впливу на суспільство як у час написання мемуарів, так і у віддаленій перспективі.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Історичні джерела

1. А. Е. Лекції В. Г. Имшенецкого : (из воспоминаний слушателей). *Харьк. губ. вед.* 1892. 3 июня (№ 139). С. 2.
2. А. Л. [Лазаревский А.] Дневник гетманича Апостола. *Киев. старина.* 1894. Т. 47. № 11. С. 300–303. (Документы, известия и заметки).
3. А. Л. [Лазаревский А.]. Материалы для биографии Г. П. Галагана. *Киев. старина.* 1898. Т. 62. № 9. С. 189–224.
4. А. Р. [Рудыковский А.]. Из семейного архива : I. Записки Андрея Петровича Рудыковского (1796–1874) ; Приложение : письма о. Петра Рудыковского к сыну / [подгот.] В. Щербина. *Киев. старина.* 1892. Т. 37. № 4. С. 1–21.
5. А. Ш. [Шиманов А.]. Из воспоминаний о П. П. Гулаке-Артемовском : (письмо в редакцию). *Киев. старина.* 1889. Т. 24. № 2. С. 499–503. (Документы, известия и заметки).
6. Автобиография южнорусского священника 1-й половины XVIII ст. [Илии Турчиновского]. *Киев. старина.* 1885. Т. 11. № 2. С. 318–332.
7. Адамович Е. Вокруг работы Истпарта. *Летопись революции.* 1925. № 4 (13). С. 175–181.
8. Адамович Е. Восстановление подпольной большевистской организации в Харькове в 1911–1912 годах. *Летопись революции.* 1924. № 1 (6). С. 137–170.
9. Адамович Е. Встречи с Владимиром Ильичом. *Летопись революции.* 1925. № 1 (10). С. V–XVI.
10. Адамович Е. Из воспоминаний о партийной работе в Екатеринославе 1901–1902 года. *Летопись революции.* 1923. № 2. С. 44–57.

11. Адамович Е. Январские дни на юге Украины. *Летопись революции*. 1925. № 1 (10). С. 196–205.
12. Адамович Е. Январские события в Киеве. *Летопись революции*. 1925. № 1 (10). С. 188–193.
13. Айзеншток І. З юнацьких літ М. Драгоманова. *Україна*. 1929. Берез. – квіт. (кн. 33). С. 61–65.
14. Александр Афанасьевич Потебня : † 29 ноября 1891 года в 4 часа пополудни : [некролог, с приложением его автобиографии и списка сочинений] / сообщ. В. Харьков : [б. и.], 1891. 47 с.
15. Александрова В. Данило Лукич Мордовцев : спогади його доньки. *Україна*. 1930. Кн. 1–2 (39). С. 117–146.
16. Алексеенко М. М. Воспоминания о К. К. Гаттенбергере. *Зап. Харьк. ун-та*. 1905. № 1. С. 11–21.
17. Алексеенко М. М. Воспоминания о профессоре Харьковского университета К. К. Гаттенбергере. Харьков : Тип. и литогр. М. Зильберберг и с-вья, 1904. 16 с.
18. Алчевская Х. Д. История открытия школы в деревне Алексеевке Михайловской волости. Харьков : Тип. М. Зильберберга, 1881. 48 с.
19. Алчевская Х. Д. Полгода из жизни воскресной школы : из записной тетради учительницы воскресной школы. СПб. : Тип. Скороходова, 1895. [2], 126 с.
20. Алчевская Х. Д. Деревенские очерки. *В пользу воскресных школ* : сборник. М. : Изд. журн. «Рус. мысль», 1894. С. 160–183.
21. Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания. М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1912. 466, [1] с., 3 л. портр.
22. Алчевская Х. Д. Три дня в Полтаве. *Юж. край*. 1903. 8 сент.
23. Алчевская Х. Д. Украинский праздник. *Просвещение*. 1907. 28 янв.
24. Ананьев О. Зі споминів про Тараса Шевченка. *Україна*. 1930. Кн. 3–4 (40). С. 105–109.
25. Андрієвський В. Н. З минулого : [у 2 т., 4 ч.]. Берлін : Укр. слово, 1921–1923.
26. Андрієвський В. Н. Три громади : спогади з 1885–1917 рр. Т. 1–2. Львів : Вид. Іван Тиктор, 1938. (Укр. б-ка ; ч. 61–62).
27. Антонович В. Б. Автобіографічні записки Володимира Антоновича : [у 3 ч.]. *Лит.-наук. вістн.* 1908. Т. 43. Кн. 7. С. 3–17 ; Кн. 8. С. 193–204 ; Кн. 9. С. 387–407.
28. Антонович і Костомаров : з споминів А. В. Верзилова. *Україна*. 1928. Кн. 6 (31). С. 82–83.
29. Антонов-Овсеенко [В.]. [Записки о гражданской войне на Украине 1918–1919 гг. :] На Украину! *Летопись революции*. 1929. № 4 (37). С. 173–212 ; В борьбе против Директории : (на Украине в конце 1918 года). *Там же*. № 5–6 (38–39). С. 142–

- 186 ; В боротьбі проти Директорії. *Там само*. 1930. № 1 (40). С. 103–132 ; № 2 (41). С. 104–151 ; № 3–4 (42–43). С. 78–109 ; № 5 (44). С. 173–193 ; В боротьбі проти Денікіна й союзницької окупації. *Там само*. 1931. № 1–2 (46–47). С. 111–154 ; В боротьбі за Радянську Україну. *Там само*. № 3 (48). С. 85–114 ; № 4 (49). С. 78–107 ; 1932. № 1–2 (50–51). С. 112–152. [Публікацію не закінчено].
30. Апостол. Львів : Друкарня Івана Федорова, 1574. [16], 264, [2] арк. : іл.
31. Апостол П. Д. Дневник Петра Даниловича Апостола : (май 1725 г. – май 1727 г.) / [подгот.] А. Л. [А. Лазаревский]. *Киев. старина*. 1895. Т. 50. № 7–8. С. 100–155.
32. Арделяну К. Спогади з часів окупації Буковини. Українська республіка Кіцмань. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 947–949.
33. Д'Асколи Э. Д. Описание Черного моря и Татарии составил доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч., 1634 г. Одесса : «Экономическая» тип. и лит., 1902. [4], IV, 86 с. [На 1-й странице текста загл. также на итал. яз.: “Descrittione del Mar Negro & della Tartaria per il d. Emiddio Dortelli d'Askoli, Zett. dom.: prefetto del Caffa, Tartaria & C. 1634”].
34. Афанасьев Г. Е. Воспоминания о Викторе Ивановиче Григоровиче. Одесса : Тип. Г. Ульриха, 1880. 13 с.
35. Багалій Д. І. [Вступ]. *Матеріали для біографії В. Б. Антоновича* : (з приводу двадцятої річниці з дня його смерти) / зібрав і зредагував акад. Д. Багалій. Київ : Друк. Всеукр. акад. наук, 1929. С. 5–14. (Всеукр. АН : зб. іст.-філол. відділу ; № 92).
36. Бажанський І. М. Війна: щоденник-хроніка буковинського педагога та письменника (Вашківці, 31.8.1914–29.11.1917/1922) / упоряд. О. Огуй. Чернівці : Зелена Буковина, 2006. 236 с.
37. Балицький К. Чернівецька хроніка 1914 року. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 555–591.
38. Балтин А. (Блум Т.). Харьковская организация РС.-Д.Р.П. – большевиков во время войны : (декабрь 1914 г. – январь 1916 г.) : (воспоминания). *Летопись революции*. 1923. № 5. С. 3–20.
39. Балька Б. Записки киевского мещанина Божка Бальки о московской осаде 1612 г. : (из летописного сборника Ильи Коцаковского) / [подгот.] В. А. [В. Антонович]. *Киев. старина*. 1882. Т. 3. № 7. С. 97–105.
40. Белозерский Н. Тарас Григорьевич Шевченко, по воспоминаниям разных лиц (1831–1861 г.). *Киев. старина*. 1882. Т. 4. № 10. С. 66–77.

41. Беляшевский Н. Рассказы крестьян с. Пекарей о Т. Г. Шевченко. *Киев. старина*. 1894. Т. 44. № 2. С. 165–182.
42. Береза Н. Архиерейские печали : [по бумагам из архива архиеп. Анатолия Мартыновского (1793–1872)]. *Киев. старина*. 1882. Т. 2. № 5. С. 225–240.
43. Беренштам В. Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова. *Киев. старина*. 1885. Т. 12. № 6. С. 219–237.
44. Беренштам В. Из школьных лет А. С. Лашкевича. *Киев. старина*. 1899. Т. 67. № 11. С. 249–269.
45. Беренштам В. Т. Г. Шевченко и простолюдины, его знакомцы : (из встреч и воспоминаний). *Киев. старина*. 1900. Т. 68. № 2. С. 248–260.
46. Беренштам В. Т. Г. Шевченко и простолюдины, его знакомцы : (из встреч и воспоминаний). Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1900. 15 с.
47. Беренштам-Кістяковська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-х та початку 1890-х років : [спогади]. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 206–225.
48. Берло Г. З київського життя 1880–1900 рр. : [спомини]. *Україна*. 1928. Кн. 4 (29). С. 93–109.
49. Берло Г. З минулого. Баришпільський пансіон і П. П. Чубинський. *Україна*. 1927. Кн. 3 (22). С. 110–113.
50. Берло Г. Мої знайомства з деякими українськими діячами. *Україна*. 1929. Берез. – квіт. (кн. 33). С. 92–101.
51. Биковський Л. Від Привороття до Трапезунду : спомини (1895–1918). Мюнхен ; Денвер : Дніпрова хвиля, 1969. 133 с.
52. Білінський М. З минулого і пережитого, 1870–1888. *Україна*. 1928. Кн. 2 (27). С. 117–133.
53. Білокінь С. І. Глухівська трагедія. *Сіверщина в історії України*. Київ ; Глухів, 2009. Вип. 2 : Матеріали восьмої наук.-практ. конф. (м. Глухів, 15–16 жовт. 2009 р.). С. 159–167. [Уміщено спогади І. Рогатинського про червоний терор в м. Глухові, 1917 – квіт. 1918 р. (С. 161–167)].
54. Білокінь С. І. На зламах епохи : спогади історика. Біла Церква : О. Пшонківський, 2005. 336 с.
55. Боберський І. Щоденник, 1918–1919 рр. / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського та ін. ; упоряд. Ю. Мицик. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2003. 259 с. : портр.
56. Боберський І. Щоденник. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 759–771.

57. Богомоллов А. И. Отчет о путешествии за границу, от 15-го мая по 1-е сентября 1869 года, Александра Богомоллова. Харьков : Унив. тип., 1870. [2], 23 с., 2 л. ил.
58. Боплан Г. Л. де. Опис України / пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. Київ : Наук. думка ; Кембридж (Мас.) : Укр. наук. ін-т, 1990. 256 с. : іл.
59. Борзаківський П., Ладинський П. Уривки зі щоденника гетьманської канцелярії за 1722–1723 рр., записаного військовими канцеляристами Пилипом Борзаківським та Павлом Ладинським. *Універсали Павла Полуботка (1722–1723)* / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Наук. т-во ім. Шевченка, Центр. держ. іст. архів України, м. Київ ; упоряд. В. Ринсевич ; голова ред. кол. П. Сохань. Київ : [б. в.], 2008. С. 406–443.
60. Борзаковский П. К. Перед реформой бурсы : (из моих воспоминаний). Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, Н. Т. Корчак-Новицкого, 1898. 25 с. Отт. из: Киев. старина. Т. 46. № 9.
61. [Борзаковский Ф., Ладинский П.]. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–23 годы / [подгот.] А. Лазаревский. *Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца*. Киев, 1898. Кн. 12. Отд. 3. С. 90–145.
62. Борьба за Октябрь на Артемовщине : сб. воспоминаний и ст. [Харьков] : Пролетарий, 1929. 391 с.
63. Борьба за Советы на Екатеринославщине : сб. воспоминаний и ст. Днепропетровск : [Друк. ім. 25-річчя ВКП Поліграфтресту], 1927. 292 с.
64. Бранденбург Н. Памяти Н. Я. Тарновского : [воспоминания]. *Киев. старина*. 1899. Т. 67. № 11. С. 110–116. (Археологическая летопись).
65. Бронева А. Октябрьские дни в Одессе : (воспоминания бывшего красногвардейца штаба Одесской Рабочей Красной гвардии). *Летопись революции*. 1927. № 5–6 (26–27). С. 253–260.
66. Броневский М. Описание Татарии (Tatarice descriptio). *Зап. Одес. о-ва истории и древностей*. Одесса, 1867. Т. 6. С. 333–367.
67. Бубнов А. История одного партизанского штаба. *Летопись революции*. 1926. № 2 (17). С. 94–100.
68. Будяк Ю. Записки учителя. *Лит.-наук. вістн.* 1910. Т. 52. Кн. 10. С. 72–83 ; Кн. 11. С. 265–283 ; Кн. 12. С. 450–466 ; 1911. Т. 53. Кн. 1. С. 104–122.
69. Бужинський М. До гімназіальних літ М. П. Драгоманова : (архівні доповнення до споминів О. Пчілки). *Україна*. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 65–69.
70. Бужинський М. Звільнення Куліша з-під цензури «III отделения». *Україна*. 1926. Кн. 1 (16). С. 77.

71. Бузескул В. П. Памяти В. Г. Васильевского. Харьков : [б. и.], 1899. 8 с. Отт. из: Харьк. губ. вед. 1899. № 132.
72. Бухбіндер Н. Кілька записок М. І. Костомарова з 1869–1870 років. *Україна*. 1929. Кн. 10–11 (37). С. 70–72.
73. Быструков. Из истории гетманско-петлюровского периода на Черниговщине : (воспоминания). *Летопись революции*. 1926. № 2 (17). С. 101–108.
74. Бычков А. Дело о революционных кружках в Киеве в 1879–81 гг. : (из воспоминаний народовольца). *Летопись революции*. 1924. № 2 (7). С. 39–62 ; № 3 (8). С. 161–174.
75. В. Г. Племянница Потемкина : [о графине Браницкой : отрывок из записок неизв. англ. путешественника, опубл. в журн. «Revue Britanique», 1847, № 2]. *Киев. старина*. 1888. Т. 23. № 11. С. 72–77. (Документы, известия и заметки).
76. В. Я. От Киева до Бриндизи. Путевые очерки Е. Л. Маркова. Гл. 1–11. Русское обозрение. 1897 г., февраль : [рецензия]. *Киев. старина*. 1897. Т. 58. № 7–8. Отд. 2. С. 45–50. (Библиография).
77. Вакар В. Киевская с.-д. организация в 1902–1904 гг. *Летопись революции*. 1928. № 5 (32). С. 82–90.
78. Василенко В. Из народных воспоминаний об О. М. Гладком и возвратившихся с ним запорожцах. *Киев. старина*. 1885. Т. 12. № 6. С. 344–350. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
79. Василенко В. Приключение английского путешественника в Миргородщине, в 1888 г. : [с прил. письма учен. секретаря Лондонского королевского геогр. о-ва г. Делмар-Моргана]. *Киев. старина*. 1899. Т. 64. № 3. С. 135–138. (Документы, известия и заметки).
80. Василенко Н. П. Памяти почетного члена Общества Александра Матвеевича Лазаревского († 31 марта 1902 г.). *Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца*. Киев, 1903. Кн. 17. Отд. 1. С. 85–107.
81. Вашкевич Г. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове. *Киев. старина*. 1895. Т. 49. № 4. С. 34–62.
82. Вашкевич Г. К биографии Николая Ивановича Костомарова. *Киев. старина*. 1898. Т. 63. № 11. С. 207–217.
83. Величко С. Літопис. Т. 1 / пер. з кн. укр. мови, вступ. ст., комент., геогр. та імен. покажч., упорядкув. іл. матеріалу В. О. Шевчука ; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1991. 376 с. (Давньорус. та давні укр. літописи).
84. Верзилов А. В. Памяти Александра Матвеевича Лазаревского. Чернигов : Тип. Губ. правл., 1903. 10 с. : портр.
85. Верховский Н. Памяти профессора [Л. Н. Загурского]. *Утро*. 1912. 14 марта (№ 1597). С. 5.

86. Веселовский А. Воспоминания об А. А. Котляревском. *Киев. старина*. 1888. Т. 22. № 9. С. 395–414.
87. Винниченко В. К. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. Київ : Книга роду, 2008. 800 с.
88. Винниченко В. К. Щоденник : [у 2 т.]. Едмонтон ; Нью-Йорк : Канад. ін-т укр. студій : Укр. вільна акад. наук у США, 1980–1983.
89. Вітик С. Ще про аграрний страйк 1902 року в Галичині : (з приводу статті Левицького в № 3 «Літопису революції» 1928 р.). *Летопись революции*. 1929. № 1 (34). С. 210–224.
90. Владимиров И. М. Товарищ Ленин в Женеве и Париже. *Летопись революции*. 1923. № 5. С. 42–62.
91. Возняк М. Автобіографічні знахідки до характеристики В. С. Александрова. *Україна*. 1928. Кн. 4 (29). С. 80–93.
92. Возняк М. Матеріали до життяпису Франка : (з дод. двох недрукованих його автобіографій). *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. 166–186.
93. Вернадський В. І. Щоденники (1917–1921) / НАН України, Коміс. з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.] ; уклад. С. М. Кіржаєв та ін. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2011. 660 с. (Вибр. наук. пр. акад. В. І. Вернадського ; т. 9).
94. Володимир Мономах. Поучення. *Літопис руський* : за Іпатським списком / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. С. 454–462.
95. Вольвачівна М. Спомини української селянки. *Літ.-наук. вістн.* 1905. Т. 29. Кн. 1. С. 31–41 ; 1907. Т. 37. Кн. 2. С. 208–212 ; Кн. 3. С. 392–407 ; Т. 38. Кн. 4. С. 12–21.
96. Воронцова Л., Щепкин В., Долгов С. Памяти профессора Александра Ивановича Кирпичникова. Харьков : Тип. «Печатное дело», 1904. 14 с.
97. Воспоминания детства о дяде П. А. Кулише [племянниц Леси и Гали]. *Киев. старина*. 1905. Т. 88. № 2. С. 342–348.
98. Воспоминания о преосвященном Иннокентии [Борисове], как ректоре Киевской духовной академии : (реф., чит. 20 марта 1895 г. в собр. Церк.-археол. т-ва при Киев. дух. акад.) / предисл. Ф. И. Титова. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. [2], 22 с. Отт. из: Тр. Киев. дух. акад., 1895. № 4.
99. Воспоминания о Т. Г. Шевченко Е. Б. Пиуновой (Шмидгоф) / [сообщ.] В. Н-ко [В. Науменко]. *Киев. старина*. 1892. Т. 36. № 2. С. 321–323. (Документы, известия и заметки).

100. Воспоминания современника Т. Г. Шевченко [отставного солдата Алексея Груновського, служившего вместе с Т. Г. Шевченко в Новопетровском укреплении]. *Киев. старина*. 1900. Т. 71. № 12. С. 154–155. (Документы, известия и заметки).
101. Воспоминания старожила о Кармелюке / сообщ. Ю. Олтаржевский. *Киев. старина*. 1886. Т. 15. № 6. С. 371–378. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
102. Вязигин А. Воспоминания о В. К. Надлере (1886–1890 гг.). *Харьк. губ. вед.* 1894. 2 апр. (№ 86). С. 2.
103. Габсбург В. (Василь Вишиваний). Автобіографія / передм. А. Малика. Львів : [б. в.], 1996. 38 с.
104. Габсбург В. Мемуари. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 1023–1039.
105. Галкін К. М. З мотузом на шії : (із спогадів революціонера підпільника) / Всеукр. рада Всесоюз. т-ва політкаторжан і засланців. Харків : Шляхи революції, 1932. 93 с.
106. Галкін К. М. В'язнична буденщина : (спогади)) / Всеукр. рада Всесоюз. т-ва політкаторжан і засланців. Харків : Шляхи революції, 1932. 48 с.
107. Гацкевич Е. Из деятельности РСДРП на Волыни (1905–1906 г.). *Летопись революции*. 1926. № 1 (16). С. 169–177.
108. Геевский С. Л. Автобиография Степана Лукича Геевского (1813–1862) / [подгот.] Д. И. Багалея. 1893. Т. 42. № 9. С. 375–400 ; Т. 43. № 10. С. 91–111 ; № 12. С. 427–443 ; 1894. Т. 45. № 4. С. 26–48 ; № 6. С. 514–534.
109. Гермайзе О. З історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чернігівщині 70 рр. : до споминів Ол. Ол. Русова. *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. 259–265.
110. Гермайзе О. М. Костомаров в світлі автобіографії. *Україна*. 1925. Кн. 3 (12). С. 79–87.
111. Гильденштедт И. Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии : дневник, авг. – сент., 1774 г. / пер. и предисл. М. Н. Салтыковой ; примеч. Д. И. Багалея. Харьков : Тип. Губ. правления, 1892. [2], 89 с. Отт. из: Харьк. сб. 1891. Вып. 5.
112. Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії : спогади учасника подій за час від половини груд. 1919 до половини верес. 1920 р. Нью-Йорк : Укр. військ.-іст. ін-т в США, 1959. 281 с.

113. Г-ко В. [Горленко В.]. Воспоминания г-жи Смирновой о Гоголе. *Киев. старина*. 1886. Т. 14. № 2. С. 381–387. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
114. Глушко С. Спомини Ірини Волод. Антонович про М. П. Драгоманова. *Україна*. 1926. Кн. 4 (18). С. 120–134.
115. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.). *Революция на Украине по мемуарам белых* / сост. С. А. Алексеев. М. ; Л. : Гос. изд-во, 1930. С. 1–63.
116. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний (1917–1921). *Арх. рус. революции*. Берлин, 1923. Т. 6. С. 161–303.
117. Гончаров Р. Л. З революційної боротьби на селі : (спогади) / Всеукр. рада Все-союз. т-ва політкаторжан і засланців. Харків : Шляхи революції, 1931. 75 с.
118. Гопнер С. Большевистская организация накануне и в первый период Февральской революции в Екатеринославе. *Летопись революции*. 1927. № 2 (23). С. 7–30.
119. Гопнер С. 1916 год в Екатеринославе. *Летопись революции*. 1923. № 2. С. 136–145.
120. Горленко В. Две поездки с Н. И. Костомаровым. *Киев. старина*. 1886. Т. 14. № 1. С. 111–123.
121. [Горнфельд А.]. Лекции А. А. Потебни : (из воспоминаний бывшего слушателя). *Киев. старина*. 1892. Т. 36. № 2. С. 324–331. (Документы, известия и заметки). [Є частиною публікації: Воспоминания о покойном А. А. Потебне. *Там же*]. [Передрук із: Харьк. вед. 1891. № 332].
122. Горнфельд А. К. К. Гаттенбергер : (из воспоминаний бывшего слушателя). *Харьк. губ. вед.* 1893. 26 июня (№ 163). С. 2–3.
123. Горнфельд А. Лекции А. А. Потебни : (из воспоминаний бывшего слушателя). *Харьк. губ. вед.* 1891. 29 дек. (№ 335). С. 2–3.
124. Грабовський П. Автобіографія Павла Грабовського : [написана для Б. Грінченка і передана до редакції С. Єфремовим]. *Літ.-наук. вістн.* 1903. Т. 22. Кн. 4. С. 50–52.
125. Григорович В. Записка антиквара о поездке его на Калку и Калмиус, в Корсунскую землю и на южные побережья Днепра и Днестра / изд. и прил. черт. побережья Днестра и Турунчука В. Григорович. Одесса : Тип. П. Францова, 1874. 48, VI с., 1 л. карт.
126. Григорович-Барський В. Мандри по святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік / ред. М. Москаленко ; пер. П. Білоус. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. 768 с.

127. Грицай О. Святій пам'яті Героїв Рідної Землі. *Укр. голос*. Перемишль, 1924. 15 черв. (№ 24 (251)). С. 1.
128. Грінченкова М. Спогади про Івана Нечуя-Левицького. *Україна*. 1924. Кн. 4. С. 111–127.
129. Грушевський М. С. Лист до С. Єфремова від 7 січня 1917 р. *Листування Михайла Грушевського*. Т. 1 / упоряд. Г. Бурлака ; ред. Л. Винар ; Укр. іст. т-во (США), НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ ; Нью-Йорк ; Париж ; Львів ; Торонто, 1997. С. 190. (Епістолярні джерела грушевськознавства ; т. 1).
130. Грушевський М. С. По світу. *Літ.-наук. вістн.* 1908. Т. 44. Кн. 10. С. 11–31 ; Кн. 11. С. 302–319 ; Кн. 12. С. 480–491 ; 1909. Т. 45. Кн. 1. С. 16–32, Кн. 2. С. 403–419 ; Кн. 3. С. 515–532 ; Т. 46. Кн. 4. С. 48–56 ; Кн. 5. С. 234–244.
131. Грушевський М. С. По світу : з подорожніх вражінь. *Твори* : у 50 т. Т. 11 / редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2008. С. 331–466.
132. Грушевський М. С. Спомини / передм. Ф. Шевченка ; публ. С. Білоконя. Київ. 1988. № 9. С. 115–140 ; № 10. С. 131–138 ; № 11. С. 120–137 ; № 12. С. 116–139 ; 1989. № 8. С. 102–154 ; № 9. С. 108–149 ; № 10. С. 122–158 ; № 11. С. 113–155 ; 1992. № 2. С. 109–125 ; № 3. С. 130–142.
133. Грушевський М. С. Щоденник, 1902–1914 : у 2 т. / упоряд. С. Панькова ; наук. ред. І. Гирич. Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2021.
134. Гурко В. Война и революция в России : мемуары командующего Западным фронтом, 1914–1917. М. : Центрполиграф, 2007. 398 с. (Свидетели эпохи).
135. Гурко В. Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу, 1917–1918. *Арх. рус. революции*. Берлин, 1924. Т. 15. С. 5–85.
136. Гурко В. Черты и силуэты прошлого : правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника. М. : Новое лит. обозрение, 2000. 808, [1] с. : ил. (Россия в мемуарах).
137. Гоян Л. Звіти про перебрання влади українською Радою в Кіцмані. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 930–934.
138. Д. К. М. [Мороз Д. К.]. Воспоминания о Н. И. Костомарове : (письмо в редакцию). *Киев. старина*. 1891. Т. 34. № 7. С. 75–84.
139. Давидюк Т. С. Втеча : (епізод із підпільної роботи на Волині 1918 р.). *Літопис революції*. 1931. № 1–2 (46–47). С. 215–220.
140. Данило, ігум. Життє і ходіння Данила, Руської землі ігумена. *Тисяча років укр. суспіль.-політ. думки* : у 9 т. Т. 1. X–XV ст. Київ : Дніпро, 2001. С. 373–392.

141. Данилов В. М. О. Максимович на київській кафедрі. *Україна*. 1929. Кн. 5–6 (34). С. 92–95.
142. Дашковский И. Октябрьские дни в Житомире и на юго-западном фронте. *Летопись революции*. 1926. № 6 (21). С. 72–75.
143. Дворжецкий-Богданович П. В. Воспоминания о бывшем курском губернаторе Дене. *Киев. старина*. 1889. Т. 26. № 7. С. 275–280.
144. Дебогорий-Мокриевич В. К. Воспоминания Вл. Дебогория-Мокриевича. СПб. : Свободный труд, 1906. 598 с.
145. Дебогорій-Мокрієвич В. К. М. П. Драгоманов. Из споминів Володимира Дебогорія-Мокрієвича : (писано весною р. 1922). *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. 275–295.
146. Де-Пуле М. Ф. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культ. очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестн. Европы*. 1874. Т. 45, № 1. С. 75–115 ; № 2. С. 565–588.
147. Дибенко П. Харків – Дніпропетровськ : (з громадянської війни на Україні). *Літопис революції*. 1930. № 2 (41). С. 167–179.
148. Дикий А. Из истории партизанской борьбы на Черкащине : (воспоминания о 1919 годе). *Летопись революции*. 1927. № 2 (23). С. 95–103.
149. Димитрий, митр. [Туптало Д. С.]. Дневные записки святого Димитрия, митрополита Ростовского, с собственноручно писанной им книги, к Киевопечерскому книгохранилищу принадлежащей, списанные. *Древ. рос. вивлиофика*. СПб., 1774. Ч. 6, дек. С. 315–408.
150. Димитрий, митр. [Туптало Д. С.]. Дневные записки святого Димитрия, митрополита Ростовского, с собственноручно им писанной книги, к Киевопечерской книгохранительнице принадлежащей, списанные : диариуш грешного иеромонаха Димитрия, постриженца Кирилловского Киевского монастыря. *Соч. св. Димитрия, митр. Ростовского* : в 5 т. Т. 1. Изд. 6-е. М. : Синодальная тип., 1839. С. 466–525.
151. Димитрий, митр. [Туптало Д. С.]. Дневные записки святого чудотворца Димитрия митрополита Ростовского, изданные с собственноручно писанной им книги, находящейся в Киевопечерской библиотеке / [пер. Н. Н. Бантыш-Каменский]. Изд. 2-е. М. : Унив. тип. у Н. Новикова, 1781. 112 с.
152. Дівнич А. На Лисоні (18–22 червня 1919). *Укр. прапор*. Відень, 1921. 1 жовт. (№ 39). С. 3.
153. Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України! : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. 1168 с.

154. Довнар-Запольский М. В. Мемуары декабристов : (записки, письма, показания, проекты конституцій, извлеченные из следственного дела, с вводной статьей). Киев : С. И. Иванов и К°, [1906]. Вып. 1. XLIV, 346, [2] с.
155. Донцов Д. І. Рік 1918, Київ. Торонто : Гомін України, 1954. 128 с.
156. Донцов Д. І. Рік 1918, Київ / упоряд. К. Ю. Галушко. Київ : Темпора, 2002. 208 с. : іл.
157. Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914 роки). Вінніпег : Тризуб, 1949. 167 с.
158. Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки) / ред. А. Троскот ; передм. К. Галушко. Київ : Темпора, 2007. 272 с. : іл.
159. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє-минуле [1914–1920]. Ч. 1–4. Львів : Червона калина, 1923–1924.
160. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). 2-е вид. Мюнхен : Укр. вид-во, 1969. 543 с.
161. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / ред. А. Троскот. Київ : Темпора, 2007. 632 с. : іл.
162. Драгінда Є. Спомини буковинця усусуса. Дітройт : [б. в.], 1979. 73 с.
163. Драгоманов М. П. Два учителі : спомини [про К. Й. Полевича та О. І. Строніна]. Львів : Укр.-рус. вид. спілка : Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка : під зарядом К. Беднарського, 1902. 80 с. (Літ.-наук. б-ка ; ч. 27). Відб. із: Народ. 1894. Чис. 11–15.
164. Дучинський А. З студентських літ Євгена Нероновича. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 285–289.
165. Дяченко П. Чорні запорожці : спомини командира 1-го кін. полку Чорн. запорожців Армії Укр. Нар. Республіки / ред.-упоряд. Р. Коваль. Київ ; Вінниця : Стікс, 2010. 448 с. (Укр. воєнна мемуаристика ; кн. 5).
166. Е. К. [Кивлицкий Е.]. Свидетельство современника о Наливайко. *Киев. старина*. 1895. Т. 48. № 2. Отд. 2. С. 54–55. (Документы, известия и заметки).
167. Евлашевский Ф. Дневник новгородского подсудка Федора Евлашевского : (1564–1604 гг.) / [подгот.] В. Антонович. *Киев. старина*. 1886. Т. 14. № 1. С. 124–160.
168. Еще из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченко / [подгот.] Н. Ш. [Н. Шугуров]. *Киев. старина*. 1899. Т. 65. № 4. С. 1–7.
169. Єгунова-Щербина С. Одеська Громада кінця 1870-х років : спомини. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 2. С. 189–199.
170. Єгунова-Щербина С. Пам'яті В. Б. Антоновича : (сторінка споминів). *Україна*. 1928. Кн. 5 (30). С. 94–98.

171. Ємельянов-Сурик А. В. Харківські більшовики у Лютневій і Жовтневій революціях : (уривки із спогадів). *Літопис революції*. 1932. № 3–4 (52–53). С. 204–238.
172. Жебуньов Л. Несподівана пригода : (урибок з споминів минулого). *Літ.-наук. вістн.* 1908. Т. 44. Кн. 11. С. 284–299.
173. Жемчужников Л. М. Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение. *Основа*. 1861. № 3. С. 1–21.
174. Житецький І. Новий урибок з автобіографії М. І. Костомарова. *За сто літ*. Київ, 1929. Кн. 4. С. 51–54.
175. Житецький І. Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон. *Україна*. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 29–37.
176. Житецький І. Спогади В. К. Дебогорія-Мокрієвича за Хв. К. Вовка. *Україна*. 1928. Кн. 4 (29). С. 77–79.
177. Жуковский И. (Трубный Мирон). Подготовка Октября в Екатеринославе. *Летопись революции*. 1926. № 1 (16). С. 7–40.
178. Заклинський Р. За слідами Федьковича : (записки з прогульки по Буковині). *Літ.-наук. вістн.* 1905. Т. 31. Кн. 9. С. 205–234 ; Т. 32. Кн. 12. С. 179–190.
179. Заклинський Р. Спомини про Федьковича. *Літ.-наук. вістн.* 1901. Т. 13. Кн. 1. С. 10–20 ; Кн. 2. С. 88–104.
180. Записки, або Журнал Тараса Григоровича Грушівського-Шевченка / пер. О. Я. Кониського. *Правда*. 1893. Т. 18. Вип. 54. С. 440–447 ; Вип. 55. С. 486–495 ; Т. 19. Вип. 56. С. 551–559 ; Вип. 57. С. 607–616 ; Вип. 58. С. 672–678 ; 1894. Т. 20. Вип. 59. С. 21–32 ; Вип. 60. С. 90–103 ; Вип. 61. С. 159–172 ; Т. 21. Вип. 62. С. 232–244 ; Вип. 63. С. 291–297 ; Вип. 64. С. 353–366 ; Т. 22. Вип. 65. С. 425–435 ; Вип. 66. С. 497–511 ; Вип. 67. С. 577–587 ; Т. 23. Вип. 68. С. 653–669.
181. Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна* : у 2 кн. Кн. 2. Мовою документів і свідчень / ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк та ін. ; відп. ред. О. П. Реєнт. Київ : Клію, 2015. С. 553–587.
182. Записки новооскольського дворянина И. О. Острожского-Лохвицкого : (с доб. заметок сына его Петра Ивановича) : (1771–1846 г.) / [подгот.] Ф. Н. [Ф. Николайчик]. *Киев. старина*. 1886. Т. 14. № 2. С. 350–370 ; № 3. С. 561–569 ; № 4. С. 729–762 ; Т. 15. № 5. С. 130–154 ; Т. 16. № 10. С. 330–368 ; № 11. С. 472–499 ; № 12. С. 627–663.
183. «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна* : у 2 кн. Кн. 2. Мовою документів і свідчень / ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк та ін. ; відп. ред. О. П. Реєнт. Київ : Клію, 2015. С. 626–630.

184. Зарянко Н. Воспоминания Н. И. Усковой о Т. Г. Шевченко : с примечаниями М. К. Чалого. *Киев. старина*. 1889. Т. 24. № 2. С. 297–313.
185. Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію. *Літопис революції*. 1929. № 4 (37). С. 139–172 ; 3 спогадів про українську революцію. *Там само*. 1929. № 5–6 (38–39). С. 115–141 ; 1930. № 5 (44). С. 140–172. [Публікацію не закінчено].
186. Зафран Х. 1905 год в Житомире. *Летопись революции*. 1926. № 2 (17). С. 149–173.
187. Зварич М. Про Світову війну. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі* : матеріали 58 Міжнар. наук. конф., присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт Маневичі, 5–6 лип. 2016 р. / упоряд.: Г. Бондаренко, А. Силюк, П. Хомич. Луцьк, 2016. Вип. 58. С. 15–17. [Є частиною публікації: Зварич Т., Корчак А. Перша світова війна на Брідщині у спогадах очевидця Михайла Зварича. *Там само*. С. 14–17].
188. Зварич М. Родинні спогади / упоряд.: Т. М. Зварич, А. М. Корчак. Броди : [б. в.], 2011. 64 с.
189. Зубрицький М. Ліси і пасовиська : (спомини). *Літ.-наук. вістн.* 1910. Т. 52. Кн. 12. С. 503–513.
190. И. А. [Андриевский И. С.]. Путевые заметки при объезде Днепроовского и Мелитопольского уездов Таврической губернии в 1835 году. Одесса : Гор. тип., 1839. [2], 106, [1] с. Отт. из: Листки О-ва сел. хоз-ва Юж. России. 1838. № 3–5 ; 1839. № 2–3, 5/6. [В конце текста: И. А.].
191. Иванишев Н. Д. Путевые заметки Н. Д. Иванишева (бывшего вице-председателя Киевской археографической комиссии, ректора и профессора Киевского университета) / [подгот.] О. Л. [О. Левицкий]. *Киев. старина*. 1882. Т. 4. № 10. С. 78–88.
192. Иванов А. Центральная рада и Киевский Совет в 1917–18 году. *Летопись революции*. 1922. № 1. С. 9–15.
193. Игрнев Г. Екатеринославские воспоминания : (август 1918 г. – июнь 1919 г.). *Арх. рус. революции*. Берлин, 1921. Т. 3. С. 234–243.
194. Игрнев Г. Екатеринославские воспоминания : (август 1918 – июнь 1919). *Революция на Украине по мемуарам белых*. М. ; Л. : Гос. изд-во, 1930. С. 186–195.
195. Из воспоминаний Г. Н. Честаховского о Т. Г. Шевченко. *Киев. старина*. 1895. Т. 48. № 2. С. 142–144.
196. Из воспоминаний Т. Г. Шевченко : (запись Г. Н. Честаховского). *Киев. старина*. 1895. Т. 48. № 2. С. 139–141.

197. Из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченко / [подгот.] М. Чалый. *Киев. старина*. 1899. Т. 64. № 2. С. 151–167.
198. Из записной книжки южнорусского священника 1725 г. / сообщ. В. А. [В. Антонович]. *Киев. старина*. 1886. Т. 16. № 9. С. 191–194. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
199. Из истории Октябрьской революции в Киеве : (воспоминания участников). Киев : Госиздат Украины, 1927. 121 с.
200. «Історія...» Василя Рубеля. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна* : у 2 кн. Кн. 2. Мовою документів і свідчень / ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк та ін. ; відп. ред. О. П. Реєнт. Київ : Кліо, 2015. С. 526–546.
201. К характеристике эпохи уничтожения казачества. *Киев. старина*. 1882. Т. 4. № 11. С. 382–389.
202. К биографии А. В. Марковича : (из воспоминаний М. К. Чалого). *Киев. старина*. 1894. Т. 45. № 5. С. 342–345. (Документы, известия и заметки).
203. К биографии Т. Г. Шевченко / сообщ. Л. Мацевич. *Киев. старина*. 1895. Т. 48. № 2. С. 47–48. (Документы, известия и заметки).
204. Казимирчук П. Революционное движение в Горлово-Щербиновском районе Донбасса : (воспоминание). *Летопись революции*. 1923. № 3. С. 41–69 ; № 4. С. 123–130.
205. Калениченко І. Події з людського життя : (записки селянина [з Харківщини, Сумського пов.]). *Літ.-наук. вістн.* 1909. Т. 46. Кн. 5. С. 312–330.
206. Каманин І. М. Невидані спомини І. М. Каманина про В. Б. Антоновича. *Україна*. 1928. Кн. 6 (31). С. 66–70.
207. Каминский Ф. Еще щепотка на могилу Шевченко. *Киев. старина*. 1885. Т. 11. № 3. С. 519–530.
208. Камінський В. Володимир Карпович Дебогорій-Мокрієвич в останні роки життя 1917–1926. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 315–325.
209. Капельгородський П. Спогади семінариста. *Літ.-наук. вістн.* 1910. Т. 50. Кн. 6. С. 445–456 ; Т. 51. Кн. 7. С. 40–44 ; Кн. 8. С. 229–240.
210. Карбулицький І. Мої спомини (уривок про жандармський терор в 1914–1918 рр.). *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 634–650.
211. Карпенко Г. Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини. *Літопис революції*. 1931. № 1–2 (46–47). С. 67–91.

212. Карпенко Г. Селянські рухи на Київщині за часів гетьманщини. *Летопись революции*. 1928. № 3 (30). С. 55–74.
213. Карпенко Н. (Жорж). Из истории Александровской организации : (воспоминания участника 1901–1905 г.г.). *Летопись революции*. 1926. № 1 (16). С. 178–190.
214. Карпюк У. М. Як я був парламентарем у більшовиків : (на спомин більшовиків – Полтавцеві, командиреві бронепотягу). *Укр. прапор*. Відень, 1921. № 17 (30 квіт.). С. 2–3.
215. Квириг Э. Екатеринослав. Декабрь 1914 г. – июнь 1915 г. *Летопись революции*. 1923. № 2. С. 125–135.
216. Квириг Э. Екатеринославский Совет и октябрьская революция. *Летопись революции*. 1922. № 1. С. 63–73.
217. Квириг Э. Некоторые поправки к воспоминаниям о Екатеринославском Октябре. *Летопись революции*. 1928. № 2 (29). С. 136–143.
218. Кедровський В. Обриси минулого : деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 року. Нью-Йорк ; Джерсі-Сіті : Свобода, 1966. 134 с.
219. Кибальчич Н. М. Воспоминания о Т. Г. Шевченко : (из рассказов моей матери). *Киев. старина*. 1890. Т. 28. № 2. С. 174–184.
220. Кибальчич Н. М. Коротенькое воспоминание о Т. Гр. Шевченко. *Киев. старина*. 1887. Т. 17. № 3. С. 585–586. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
221. Кирпичников А. Из колыбели европейской цивилизации : [путешествие в Афины]. Одесса : Тип. «Одес. вестн.», 1890. 15 с. Отт. из: Одес. вестн. 1890. № 180.
222. Кисіль-Кисилівський Д. [Талергофські спомини]. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 621–627.
223. Кистяковский Ф., о. Воспоминания священника о. Феодора Кистяковского (1807–185... г.). *Киев. старина*. 1895. Т. 48. № 1. С. 44–63 ; № 2. С. 218–233 ; Т. 49. № 4. С. 114–130 ; Т. 50. № 7–8. С. 185–210 ; № 9. С. 346–366 ; Т. 51. № 10. С. 97–112 ; № 11. С. 244–258 ; № 12. С. 380–396.
224. Кістяківський М. Драгоманов у Флоренції. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 2. С. 176–188.
225. Клебановский П. И. Богуславское духовное училище : (по шк. воспоминаниям). Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1894. [2], 40 с.
226. Клобуцкий М. Мои отдельные мысли. Харьков : [б. и.], 1865. 14 с. Отт. из: Харьк. губ. вед. 1865. № 50, 55, 61, 68.

227. Кобилянська О. Автобіографія. *Лит.-наук. вістн.* 1927. Т. 94. Кн. 11. С. 212–216.
228. Ковалевський М. При джерелах боротьби : спомини, враження, рефлексії. Інн-сбрук : накладом М. Ковалевської ; Мюнхен : Біблос, 1960. 720 с.
229. Коваленский М. И. Житие Сквороды, Григория Савича. *Киев. старина.* 1886. Т. 16. № 9. С. 113–149. [Є частиною публікації: Сумцов Н. Ф. Житие Сквороды, описанное другом его, М. И. Коваленским. *Там же.* С. 103–150].
230. Ковальницький А. С. Стена плача иудеев в Иерусалиме и взгляд на евреев нашего времени : из путешествия в Святую землю протоиерея А. Ковальницкого. Почаев : Тип. Почаево-Успен. лавры, 1889. 54 с. Отт. из: Волын. епарх. вед. 1888. № 26–28, 30–32.
231. Козак Є. Спомини про церковний конгрес буковинської православної церкви / пер. з нім. В. Старика. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 1098–1101.
232. Козуб С. Рід Михайла Коцюбинського і його дитячий вік. *Україна.* 1928. Кн. 3 (28). С. 70–87.
233. Коломиец. Воспоминания о революционной борьбе в Елисаветграде 1917–19 гг. *Летопись революции.* 1922. № 1. С. 194–201.
234. Колчинський М. З життя Катеринославської та Миколаївської с.-д. організації : (підпільні друкарні 1903–1904 р.). *Летопись революции.* 1928. № 5 (32). С. 91–99.
235. Комаров М. Из записной книжки : [по воспоминаниям М. И. Костомарова о Кирилло-Мефодиевском братстве]. *Киев. старина.* 1887. Т. 17. № 3. С. 579–581. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
236. Кондратович Ф. Задунайская Сечь : (по местным воспоминаниям и рассказам) : с прил. портр. живущего доселе запорожца А. И. Коломийца, плана и карты Сечи, а также вида Дунавца. Киев : Изд. ред. журн. «Киев. старина» ; Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. 116 с.
237. Конощенко А. Дніпрова Чайка : (спогади). *Україна.* 1927. Кн. 5 (24). С. 121–125.
238. Корж Н. Л. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа / [записали Гавриил, архиеп. Херсонский и Таврический, и Иаков, еп. Саратовский и Царицынский]. Одесса : Гор. тип., 1842. [6], 94 с.
239. Коротнев А. А. Экскурсия в Крым [весной 1893 г.] : (пещеры Качи-Калена и Черкес-Кермена). Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира В. И. Завадского, 1895. [2], 12 с. : черт.

240. Косенко В. Этап Харьков – Бахмут : (из истории деникинщины на Украине). *Летопись революции*. 1926. № 1 (16). С. 103–128.
241. Коссак І. Іван Франко та його брати : уривок зі спогадів. *Україна*. 1926. Кн. 6 (20). С. 164–169.
242. Костецький К. Хроніка парохії греко-католицької церкви в Чернівцях від її основання аж до року біжучого (1914–1918). *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 58–132.
243. Костомаров Н. И. Автобиография Н. И. Костомарова / под ред. [и с предисл.] В. Котельникова. М. : Задруга, 1922. 441 с.
244. Костомаров Н. И. Воспоминание о двух малярах. *Основа*. 1861. № 4. С. 44–56.
245. Костомаров Н. И. Из прожитых на Волыни дней. *Киев. старина*. 1884. Т. 8. № 2. С. 325–332. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
246. Костомарова А. Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова. *Киев. старина*. 1895. Т. 49. № 4. С. 1–19.
247. Коцюбинський Ю. Черниговская организация большевиков во время войны. *Летопись революции*. 1927. № 2 (23). С. 180–185.
248. Коцюбинський Х. Кілька слів про мого брата М. М. Коцюбинського. *Україна*. 1927. Кн. 1–2 (21). С. 194–195.
249. Кравс А. Зав'язок моєї групи : (уривок зі споминів). *Укр. скиталець*. 1922. № 16. С. 4–7 ; № 17. С. 4–6.
250. Красные вежи : сб. воспоминаний и материалов. Зиновьевск, 1925. Вып. 1. 206 с.
251. Криворучко Н. Н. Из боевых воспоминаний. *Летопись революции*. 1927. № 1 (22). С. 75–82.
252. Криворучко Н. Н. Кавалерия Котовского в боях под Одессой (1920 год). *Летопись революции*. 1929. № 4 (37). С. 282–291.
253. Крип'якевич І. Фрагменти спогадів (1912–1925 рр.). *Ювіл. кн. Укр. акад. гімназії у Львові*. Ч. 3. Філадельфія : Ком. приятелів УАГ ; Львів : Вид-во Держ. ун-ту «Львів. політехніка», 1995. С. 622–625. (Матеріали до сучас. укр. історії).
254. Круть Софрон [Василевський Ф.]. Записки українця з побуту між полудневими слов'янами / [передм. І. Я. Франка]. Львів : [Накладом Укр.-рус. вид. спілки] : Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка : під зарядом К. Беднарського, 1905. IV, 199, [4] с. (Літ.-наук. б-ка ; ч. 106–107).
255. Кулешов В. Заметки и мысли : из дневника учителя Болград. жен. гимназии. Болград : Тип. Я. А. Иванченко, 1894. [4], 61 с.

256. Кулжинский И. Г. Воспоминания старинного Черниговского семинариста. Чернигов : Губ. тип., 1877. 20 с. Отт. из: Прибавление к Черниг. епарх. изв. 1877. № 7, 8.
257. Купчинський Р. 3 вересня 1914 : спомин. *Свобода*. 1952. 6 верес.
258. Купчинський Р. За рідну землю : (зі споминів про Визвольну війну). *Календар УНС на рік 1929*. Джерсі-Сіті, 1929. С. 48–53.
259. Куракин Б. И. Семейная хроника и воспоминания князя Бориса Ивановича Куракина : (род. 1676 г. ум. 1727 г.) / [подгот.] Ф. А. Терновский. *Киев. старина*. 1884. Т. 10. № 9. С. 104–128 ; № 10. С. 369 ; № 11. С. 478–498 ; № 12. С. 621–638.
260. Курманович В. Відворот УГА за Збруч. *Літопис Червоної калини*. 1934. № 5. С. 3–5.
261. Л*** [Лазаревский А.]. Из воспоминаний о былом : (со слов рассказчика). *Киев. старина*. 1889. Т. 26. № 8. С. 527–531. (Документы, известия и заметки).
262. Лазаревич И. П. Заметки о заграничном путешествии И. Лазаревича : [прибавление к протоколу О-ва харьк. врачей 1865 г. 20 февр.]. Харьков : [б. и.], 1865. [2], 29 с., 3 л. ил.
263. [Лазаревський М. М.]. Нові матеріали до біографії Шевченка : I. Спомини М. М. Лазаревського. *Літ.-наук. вістн.* 1899. Т. 7. Кн. 7. С. 23–27.
264. Лапина В. Одесское подполье во время деникинщины. *Летопись революции*. 1929. № 2 (35). С. 176–185.
265. Лебединцев А. Мои воспоминания. *Киев. старина*. 1900. Т. 70. № 7–8. С. 142–210.
266. Лебединцев П. Г. Записки протоиерея Петра Гавриловича Лебединцева о «козачине» 1855 года / предисл. И. Гордиевского. Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1900. 50 с. Отт. из: *Киев. старина*. 1900. Т. 70. № 7–8.
267. Лебедь Д. Очерки революционной работы на Екатеринославщине до 1917 года. *Летопись революции*. 1923. № 2. С. 112–124.
268. Левицький М. Селянський страйк 1902 року в Галичині. *Летопись революции*. 1928. № 3 (30). С. 129–137.
269. Левицький О. Галицька армія на Великій Україні : (спомини з часу від лип. до груд. 1919). Відень : Друк. Г. Енгель і Син, 1921. (Укр. мемуари).
270. Левченко С. Переможний бій Окремої Кінної Дивізії під містечком Снитків, 10.11.1920 року. *Укр. думка*. Лондон, 1962. 18 січ. (№ 3 (772)). С. 7.

271. Левченко С. Переможний бій Окремої кінної дивізії під містечком Снитків 10 листопада 1920 року. *За державність* : матеріали до історії Війська Українського. Торонто, 1964. Зб. 10. С. 154–160.
272. Лейбин П. Памяти Д. И. Каченовского. *С.-Петербур. вед.* 1873. 15 янв. С. 2.
273. Леонид, архим. [Кавелин Л. А.]. Отрывок из записок русского паломника первой половины XVII века о Киеве. *Киев. старина.* 1890. Т. 28. № 2. С. 344–346. (Документы, известия и заметки).
274. Лизанівський І. Франко в роках 1911–12 : (уривки із споминів). *Україна.* 1926. Кн. 6 (20). С. 175–179.
275. Линцер Б. Из истории революционного движения в Елисаветграде. *Летопись революции.* 1928. № 5 (32). С. 100–115.
276. Липшиц В. 1905 год на Херсонщине : (из личных воспоминаний). *Летопись революции.* 1926. № 2 (17). С. 142–148.
277. Липшиц В. Херсонщина в 1917 году : (из личных воспоминаний). *Летопись революции.* 1926. № 2 (17). С. 109–116.
278. Лисовик О., Огий Я., Матяш К. Красный рейд : (из истории Красной партизанщины). *Летопись революции.* 1926. № 1 (16). С. 142–151.
279. Лобода Ф. [Лебединцев Ф.]. Из воспоминаний о Н. Д. Иванишеве. *Киев. старина.* 1887. Т. 19. № 12. С. 788–794.
280. Лобода Ф. [Лебединцев Ф.]. Мимолетное знакомство мое с Т. Гр. Шевченко и мои о нем воспоминания. *Киев. старина.* 1887. Т. 19. № 11. С. 563–577. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
281. Локатош І. С. Стародуб – Чернігів – Київ : (спогади про 1918–1919 рр.). *Літопис революції.* 1930. № 5 (44). С. 248–273.
282. Лукомский С. Автобиографическая «сказка» малороссийского летописателя Стефана Лукомского / сообщ. О. И. Левицкий. *Киев. старина.* 1890. Т. 30. № 9. С. 477–485.
283. Ляскоронський В. Г. Невидані спогади В. Г. Ляскоронського за Володимира Боніфатієвича Антоновича як професора. *Україна.* 1928. Кн. 6 (31). С. 70–82.
284. Ляшко С. М. Автобіографічні джерела Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933) Всеукраїнської академії наук : до 100-річчя Нац. акад. наук України. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2018. 532 с.
285. М. Б. Крути : (з давно пережитого). *Укр. трибуна.* Варшава, 1922. 22 (9) січ. (№ 18 (216)). С. 2–3.
286. М. М. Великі події минулого : (іст. спогади). *Укр. сурмач.* Щипіорно–Каліш, 1923. 22 січ. (№ 43). С. 4–7.

287. Магидов Б. На заре Красной армии : (воспоминания солдата революции). *Летопись революции*. 1926. № 1 (16). С. 136–138.
288. Маг-ін [Галін М.]. Микола Васильович Ковалевський : (спомини). *Літ.-наук. вістн.* 1909. Т. 45. Кн. 2. С. 371–379 ; Кн. 3. С. 537–547.
289. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 1. [2-ге вид.]. Б. м. : Прометей, 1950. 210 с.
290. Мазлах С. Октябрьская революция на Полтавщине. *Летопись революции*. 1922. № 1. С. 126–142.
291. Макаревский А. Воспоминания народовольца восьмидесятых годов : революционный Харьков в 1882–5 годах. *Летопись революции*. 1923. № 5. С. 64–97.
292. Макаревский А. Воспоминания народовольца : из истории революционного движения 1885–7 гг. *Летопись революции*. 1924. № 2 (7). С. 63–93.
293. Макаров Н. Я. Воспоминание о Н. А. Маркевиче. *Основа*. 1861. № 1. С. 293–297.
294. Маковей О. Автобіографія О. Маковея / публ. Д. Лукіяновича. *Літ.-наук. вістн.* 1925. Т. 88. Кн. 11. С. 230–240.
295. Маковський В. Талергоф : (спогади і документи). Львів : Друк. «Діла», 1934. 260 с.
296. Максимович М. А. Автобіографія Михаїла Александровича Максимовича. *Києв. старина*. 1904. Т. 86. № 9. С. 322–346.
297. [Максимович М. А.]. Воспоминание о Тимковских / [подгот.] Н. Шугуров. *Києв. старина*. 1898. Т. 63. № 11. С. 254–272.
298. Максимчук І. Кожухів : (спомини). Львів : Червона калина, 1930. 100 с.
299. Малі українські діярії XVII–XVIII століть / упорядкув., пер., вступ. ст., комент. В. Шевчука. Київ : Кліо, 2015. 408 с.
300. Маркевич А. И. Памяти вице-президента императорского Одесского общества истории и древностей Владислава Норбертовича Юргевича († 23 ноября 1898 г.). Одесса : [б. и.], 1899. 22 с. Отг. из: Зап. Одес. о-ва истории и древностей. 1900. Т. 22. Отд. 4.
301. Маркович Д. Заметки и воспоминания об Афанасии Васильевиче Марковиче. *Києв. старина*. 1893. Т. 41. № 4. С. 50–77.
302. Маркович Я. А. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.) : [в 3 ч.] / под ред. А. Лазаревского. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893–1897.
303. Маркович Я. А. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.) / под ред. А. Лазаревского. *Києв. старина. Прил.* 1891. № 4–12 ; 1892. № 1–12 ; 1893. № 1–12 ; 1894. № 1–12 ; 1895. № 1–6, 9–12 ; 1896. № 1–12. [Повний опис див. у Дод. до розд. 3.2].

304. Маркович Я. А. Дневник Якова Марковича. Т. 4. 1735–1740 роки / видав В. Модзалевський. Київ ; Львів : Накладом Наук. т-ва ім. Шевченка, 1913. VIII, 385 с. (Жерела до історії України-Руси / Археогр. коміс. НТШ ; т. 22).
305. Маркович Я. А. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича : [в 2 ч.]. М. : Тип. В. Готье, 1859.
306. Мартос Б. Оскілко й Болбочан : (спогади). Мюнхен : Вид. д-р Петро Белей, 1958. 62 с.
307. Мемуари та щоденники. Ч. 1, [кн. 1] / упоряд.: А. Бойко, С. Плохій. Запоріжжя : Тандем-У, 2005. 484 с. (Джерела з історії Півд. України ; т. 5, кн. 1).
308. Мизко Н. Д. Воспоминание о Соленике. *Основа*. 1861. № 2. С. 176–184.
309. Минц С. Из воспоминаний о 1905 годе в Конотопе. *Летопись революции*. 1925. № 4 (13). С. 21–24.
310. Минц С. Совет рабочих депутатов в Одессе : (из воспоминаний 1917 г.). 1926. № 5 (20). С. 22–30 ; 1927. № 4 (25). С. 95–104.
311. Миронер Х. Из истории революционного движения в Балте : (воспоминания о 1903–06 годах). *Летопись революции*. 1926. № 1 (16). С. 155–168.
312. Михайлов Г. Гетманский переворот в Житомире. *Летопись революции*. 1928. № 4 (31). С. 134–136.
313. Михайлов Г. К истории Октября на Волини. *Летопись революции*. 1926. № 6 (21). С. 68–71.
314. Михалевич А. Костомаров в петербургській громаді 1860-х р. : з споминів Вол. Менчиця. *Україна*. 1925. Кн. 3 (12). С. 66–68.
315. Мищенко Л. З минулого століття : спомини. *За сто літ*. Київ, 1929. Кн. 4. С. 106–160.
316. Мияковский В. «Киевская громада» : (из истории укр. обществ. движения 60-х гг.). *Летопись революции*. 1924. № 4 (9). С. 127–150.
317. Міяковський В. Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича. *Україна*. 1924. Кн. 1–2. С. 151–160.
318. Мова (Лиманський) В. Малюнки з натури : (з нотатки слідчого судді). *Літ.-наук. вістн.* 1905. Т. 31. Кн. 8. С. 130–141.
319. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. Т. 5, вип. 3 / упоряд. В. В. Томазов. Київ ; СПб. : Изд-во ВИРД, 2004. 76, 3, [1] с.
320. Молодик М. В. Сподини. *Мемуари та щоденники*. Ч. 1, [кн. 1] / упоряд.: А. Бойко, С. Плохій. Запоріжжя : Тандем-У, 2005. С. 321–376. (Джерела з історії Півд. України ; т. 5, кн. 1).

321. Молодые побеги : сб. лит. опытов и воспоминаний учеников Киев. первой гимназии : посвящ. памяти учителя-друга Николая Трофимовича Черкунова. Вып. 1–2. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1906–1911.
322. Молчановский Н. Донесение венецианца Альберта Вимина о казаках и Б. Хмельницком (1656 г.) : [записка о посольстве 1650 г.]. *Киев. старина*. 1900. Т. 68. № 1. С. 62–75.
323. Монкевич Б. Спомини. Львів : [б. в.], 1928. 26 с.
324. Моргуліс З. Федір Євгенович Корш : (кілька особистих спогадів, списаних в десяту річницю смерті). *Україна*. 1929. Кн. 7–8 (35). С. 106–114.
325. Мордовцева-Александрова В. Микола Іванович Костомаров і його приятелі : (дещо з споминів). *Україна*. 1927. Кн. 5 (24). С. 69–98.
326. Мороз Д. Из моего давнопрошедшего. *Киев. старина*. 1895. Т. 49. № 5. С. 131–164 ; № 6. С. 301–322.
327. Мочульський М. З останніх десятиліть життя Франка 1896–1916 : спогади і причинки. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 226–284.
328. Мочульський М. Іван Франко. Студії та спогади. Львів : Ізмарад, 1938. 212 с.
329. Мочульський М. Іван Франко. Студії та спогади / [післямова Н. Ощипок] ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Ін-т франкознавства. Львів : [б. в.], 2005. 138 с. (Франкознавчі студії ; вип. 3).
330. Мужилівський С. Записка Мужилівського / підгот. М. С. Грушевський. *Україна*. 1914. Кн. 2. С. 35–39. [Є частиною публікації: Грушевський М. С. Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. *Там само*. С. 25–39].
331. Н. В. (В. Н.). Из записной книжки. *Киев. старина*. 1886. Т. 14. № 2. С. 398–402 ; № 3. С. 621–625 ; № 4. С. 814–818 ; Т. 15. № 5. С. 178–181. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
332. Н. М. [Молчановский Н.]. От Случи до Буга : путев. заметки Эд. Хлопицкого : (с польского). *Киев. старина*. 1890. Т. 29. № 5. С. 342–363.
333. Н. Ш. [Шугуров Н.]. Из воспоминаний В. Я. Каргашевской о Т. Г. Шевченко. *Киев. старина*. 1900. Т. 68. № 2. С. 61–63. (Документи, известия и заметки).
334. Н. Ш. [Шугуров Н.]. Из воспоминаний М. М. Лазаревского о Т. Г. Шевченко. *Киев. старина*. 1899. Т. 65. № 6. С. 433–439.
335. Назарук О. Т. Мемуари / [упоряд., авт. передмови М. Федунь]. Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2010. 167 с.
336. Науменко В. Александр Федорович Кистяковский : (биогр. очерк, с отрывком из рукопис. автобиографии его) : [с прил.: «Библиографический указатель трудов А. Ф. Кистяковского»]. *Киев. старина*. 1895. Т. 48. № 1. С. 1–43.

337. Недоборовский З. Мои воспоминания [о Т. Г. Шевченко, Н. И. Костомарове, С. С. Гулаке-Артемовском]. *Киев. старина*. 1893. Т. 40. № 2. С. 189–208.
338. Недоборовский З. Несколько страничек из моих воспоминаний. *Киев. старина*. 1894. Т. 46. № 7. С. 46–60.
339. Никитин В. З останніх днів життя М. Л. Кропивницького. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 293–294.
340. Николайчик Ф. Новый источник о казацком восстании 1625 г. и место заключения Куруковского договора : [с картой]. *Киев. старина*. 1889. Т. 27. № 10. С. 52–69.
341. Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них. *Киев. старина*. 1887. Т. 19. № 12. С. 696–716.
342. Новицкий О. М. Автобиографическая записка О. М. Новицкого. Киев : [б. и.], 1884. 40 с. Отт. из кн.: Биогр. словарь профессоров и преподавателей Имп. ун-та Св. Владимира : (1834–1884) / сост. и изд. под ред. орд. проф. В. С. Иконникова. Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. [4], XXXVI, 816, II с.
343. Новицкий Я. П. С берегов Днепра : (очерки Запорожья) : путев. записки и исслед. Екатеринослав : [б. и.], 1905. [2], 226 с. Отт. из: Сб. Екатеринослав. науч. о-ва. Екатеринослав, 1905. Вып. 1.
344. Новицький Я. П. Автобіографія Якова Павловича Новицького. *Україна*. 1925. Кн. 6 (15). С. 186–191.
345. Новороссийский университет в воспоминаниях современников : сб. воспоминаний / авт.-сост. Ф. А. Самойлов. Одесса : Астропринт, 1999. 296 с.
346. Номис М. [Симонов М. Т.]. Отрывки из автобиографии Василия Петровича Белокопытенка. *Основа*. 1861. № 3. С. 50–77 ; № 5. С. 25–45 ; № 6. С. 1–8 ; № 7. С. 34–43.
347. Нос С. Страничка из моих воспоминаний. *Киев. старина*. 1893. Т. 41. № 6. С. 509–513. (Документы, известия и заметки).
348. О. Л. [Левицкий О.]. Бердичевская ярмарка : (из воспоминаний шляхтича, относящихся к 1823 году). *Киев. старина*. 1893. Т. 41. № 6. С. 428–458.
349. Оберучев К. К биографии Т. Г. Шевченко : (пребывание его в Новопетровском укреплении). *Киев. старина*. 1900. Т. 68. № 2. С. 157–162.
350. Олександрів О. Шевченко на Черкащині (в спогадах сучасників). *Україна*. 1925. Кн. 1–2 (11). С. 157–160.
351. Олена Степанів : наук. праці, есе, спогади / Наук. т-во ім. Шевченка ; ред. і упоряд. О. Шаблій. Львів : Вид. центр Наук. т-ва ім. Шевченка, 2003. 607 с., [26] арк. фотоіл.

352. Омелянович-Павленко М. На Україні 1917–18 : спомини. Прага : Stilus, 1935. 120 с.
353. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920) / упоряд. М. Ковальчук. Київ : Темпора, 2007. 608 с. : іл.
354. Орлик П. Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го : у 5 т. / упоряд. О. Ковалевська. Київ : Темпора, 2013.
355. Освецим С. Дневник Станислава Освецима : (в извлечении) : 1643–1651 г. / [подгот.] В. А. [В. Антонович]. *Киев. старина*. 1882. Т. 1. № 1. С. 126–151 ; № 2. С. 366–385 ; Т. 2. № 5. С. 257–275 ; № 6. С. 433–450 ; Т. 3. № 9. С. 503–522 ; Т. 4. № 11. С. 328–348 ; № 12. С. 538–556.
356. Оссовский Г. О. Из путевых записок по Житомирскому и Овручскому уездам в 1867 г. Ч. 1. Заметки геологические. Житомир : [Типо-литогр. А. Шадова], 1868. 68 с. Отт. из: Волын. губ. вед. 1868. № 21–24.
357. Острозька Біблія / опрац. та пригот. до друку ермнх. архим. др. Рафаїл (Роман Торконяк). Київ : Укр. біблійне т-во ; Львів : БФ «Книга», 2006. 1957 с.
358. Отрывок из дневника В. Я. Ломиковского : (октябрь 1822 года) / [подгот.] А. Л. [А. Лазаревский]. *Киев. старина*. 1895. Т. 51. № 11. С. 230–243.
359. Отрывок из дневника Г. П. Галагана за 1845 г. *Киев. старина*. 1899. Т. 67. № 11. С. 228–242.
360. Отрывок из дневника полтавского помещика (1834–35 гг.) / [подгот.] Ал. Л. [А. Лазаревский]. *Киев. старина*. 1893. Т. 41. № 6. С. 398–427.
361. Отрывок из записок анонима (1768 г.) : (казнь Гонты и усмирение «Колиивщины») : [из рукоп. М. А. Максимовича] / [подгот.] В. А. [В. Антонович]. *Киев. старина*. 1882. Т. 4. № 11. С. 349–353.
362. П. К. [Александрович М. М.]. Из Канева в Чигирин и обратно : путев. записки. Чернигов : Губ. тип., 1860. 56 с. Отт. из: Черниг. губ. вед. 1860. № 30–34.
363. Павел (Алеппский), архидиак. Киев и его святыня в половине XVII века : (из путешествия антиох. патр. Макария, описанного его сыном, архидиак. Павлом) / [пер. с англ. Н. А. Белозерской]. [Киев] : Тип., аренд. С. Кульженко и В. Давиденко, [1873]. 78 с. Отт. из: Киев. епарх. вед. 1872. № 14–16, 18, 21, 23, 24 ; 1873. № 1 ; 1874. № 15.
364. Падалка Л. Над Великим лугом днепровским : (из путев. заметок). *Киев. старина*. 1897. Т. 57. № 5. С. 300–315.
365. Палаузов Н. Х. Памяти М. А. Борисова, брата Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического. Одесса : «Славянская» тип. Н. Хрисогелос, [1889]. 12 с. Отт. из: Херсон. епарх. вед. 1889. № 21.

366. Паліїв Д. Генерал Мирон Тарнавський : (спроба характеристики). *Літопис Червоної калини*. 1938. № 9. С. 2–4.
367. Паліїв Д. Жмут споминів: за генералами. *Іст. календар-альм. Червоної калини на 1935 р.* Львів, 1934. С. 40–44.
368. Паліїв Д. Листопадова революція : з моїх споминів. Львів : Друк. Ставропігійського ін-ту у Львові, 1929. 25 с. (Б-ка «Нового часу» ; ч. 31).
369. Паліїв Д. На чисту воду : з моїх споминів. *Літопис Червоної калини*. 1930. № 6. С. 15–17 ; №7–8. С. 12–13.
370. Памяти Александра Афанасьевича Потебни, 29 нояб. 1891 г. Харьков : Тип. Счасни, 1892. 90 с.
371. Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : торжеств. заседание Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те, 22 нояб. 1903 г. : характеристики и воспоминания / В. А. Ястржембский, М. Ковалевский, А. Н. Фатеев, Н. Ф. Сумцов, Л. Л. Гиршман, А. П. Шимков. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1905. XIV, 93 с. : портр.
372. Памяти Дмитрия Петровича Миллера : [сб. ст.] / [Дм. Багалея, М. Слабченко, В. А. Барвинский]. Харьков : Тип. «Печатное дело», [1914]. 23 с.
373. Памяти покойного профессора Ивана Игнатьевича Мальшевского. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1897. [2], 60 с. Отг из: Тр. Киев. дух. акад. 1897. № 2.
374. Памяти почетного члена Исторического общества Нестора-летописца, заслуженного ординарного профессора и академика Николая Павловича Дашкевича († 20 января 1908 г.) : [речи Ю. А. Кулаковского, Т. Д. Флоринского, А. И. Лободы, П. В. Шаровольского, М. В. Довнар-Запольского, И. М. Каманина]. *Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца*. Киев, 1907. Кн. 20. Отд. 2. С. 39–82.
375. Памяти почетного члена Общества Нестора-летописца Ф. Я. Фортинского († 12 декабря 1902 года) / [Т. Д. Флоринский, А. Н. Ясинский, А. Л. Иконникова, В. И. Ляскоронский]. *Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца*. Киев, 1903. Кн. 17. Отд. 1. С. 7–81.
376. Памяти проф. Александра Ивановича Кирпичникова : сб. ст., некрологов, воспоминаний. Харьков : Тип. «Печатное дело», [б. г.]. 174 с.
377. Памяти профессора Ивана Николаевича Миклашевского : сб. речей, некрологов, воспоминаний, изд. Ист.-филол. о-вом при Имп. Харьк. ун-те / [В. Левитский, Д. И. Багалея, Н. А. Гредескул, Н. А. Максимейко, Л. Шепелевич, Н. Ф. Сумцов, М. Д. Линда, В. П. Бузескул, Г. П-в, А. Миклашевский, М. Дьяконов]. Харьков : Тип. «Печатное дело», 1905. 34 с. : портр.
378. Памяти члена-учредителя Исторического общества Нестора-летописца, заслуженного ординарного профессора Владимира Бонифатьевича Антонови-

- ча († 8 марта 1908 г.) : [речи Ю. А. Кулаковского, М. В. Довнар-Запольского, В. З. Завитневича, И. М. Каманина, В. И. Щербини, В. Е. Данилевича]. *Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца*. Киев, 1909. Кн. 21. Отд. 1. С. 14–71.
379. Папков В. Харьков – Царицын. *Летопись революции*. 1926. № 1 (16). С. 139–141.
380. Паулович К. Замечания об Италии и об островах Сицилии и Мальте, преимущественно же о Неаполе и окрестностях его. *Из путешествия по Европе, части Азии и Африки*. Отрывок III. Ч. 2-я Италии. Харьков : Унив. тип., 1861. 824 с.
381. П-в Г. [Попов Г.]. Памяти профессора Ивана Николаевича Миклашевского. *Юж. край*. 1901. 5 дек. С. 4.
382. Певницкий В. Ф. Протоиерей Александр Михайлович Воскресенский [1828–1883], экстраординарный профессор Киевской духовной академии. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. [2], 39 с. Отт. из: Тр. Киев. дух. акад. 1884. Т. 1. Кн. 2.
383. Петрів В. Спомини з часів Української революції (1917–1921). Ч. 1–4. Львів : Червона калина, 1927–1931.
384. Петров Н. Из путешествия в северо-западный край. *Киев. старина*. 1889. Т. 24. № 2. С. 464–476 ; № 3. С. 705–716 ; Т. 25. № 4. С. 174–184. (Документы, известия и заметки).
385. Петровский Г. Воспоминания о работе на Брянском заводе в 90-х годах. *Летопись революции*. 1923. № 2. С. 29–34.
386. Пижов М. Коридор смертників : (спогади) / Всеукр. рада Всесоюз. т-ва політкаторжан і засланців. Харків : Шляхи революції, [б. р.]. 24 с.
387. Пиріг Р. Я. Життя у лоні двох епох : спогади. Київ : Фоліант, 2021. 440 с.
388. Пирожков Н. Воспоминания об архиепископе могилевском и мстиславском Анатолие. *Киев. старина*. 1883. Т. 6. № 7. С. 573–578. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
389. Письма из Малороссии, писанные Алексеем Левшиным. Харьков : Унив. тип., 1816. [6], 206 с.
390. Під гнітом німецького імперіалізму (1918 рік на Київщині) : [ст., спогади, док., хроніка]. Київ : Держ. вид-во України, 1927. 304 с.
391. Пінчук Ю. А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової : історіогр. нариси з дод. спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. Київ : Вища шк., 2005. 142 с.

392. Подорожний Н. Из памятной книжки : (воспоминание о Н. И. Костомарове). *Киев. старина*. 1895. Т. 49. № 4. С. 20–33.
393. Познанский Б. С. Воспоминания о польском восстании в Украине 1863 года. [Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1885]. 70 с. Отт. из: *Киев. старина*. 1885. Т. 13. № 11.
394. Покотило Ф. Расстрел первого Бердянского и Ногайского Советов : (24-го апр. 1918 года). *Летопись революции*. 1926. № 1 (16). С. 97–102.
395. Полетика В. Записка о малороссийском дворянстве маршала Роменского повета Василя Полетики, 1809 г. *Киев. старина. Прил.* 1893. Т. 40. № 1. С. 1–14.
396. Полонська-Василенко Н. Революція 1917 : спогади. *Укр. історик*. 1988. № 1–4 . С. 119–128 ; 1989. № 1–3. С. 106–113.
397. Поминка по Александре Александровиче Котляревском / [П. И. Аландский, И. Н. Жданов, Н. П. Дашкевич]. *Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца*. Киев, 1889. Кн. 3. Прил. С. 1–96.
398. Приходько В. Під сонцем Поділля : спогади : у 2 ч. Ч. 2 / упоряд., авт. передм.: Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця : Консоль, 2011. 416 с.
399. Профессор Михаил Иванович Коновалов (1858–1906) : чествование памяти в первую годовщину его смерти. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1908. 72 с.
400. Пулевич Н. А. Воспоминания об Африкане Александровиче Шпире, философе, уроженце Херсонской губернии. *Киев. старина*. 1895. Т. 50. № 7–8. С. 50–66.
401. Путевые заметки от Смоленска до Киева / сообщ. С. Писарев. *Киев. старина*. 1887. Т. 17. № 3. С. 537–544.
402. Путевые заметки : отчет ординар. проф. Ф. Струве о командировке его в Афины, Рим, Париж и Германию с 1 июня – 1 окт. 1868 г. Одесса : Тип. П. Францова, 1869. 54 с. Отт. из: *Зап. Имп. Новорос. ун-та*. 1868. Т. 3. Вып. 2–6.
403. Пчилка Олена. Михаил Петрович Старицкий : (памяти товарища). Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира Акц. общ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1904. [1], 50 с. Отт. из: *Киев. старина*. 1904. Т. 85. № 5.
404. Пчилка Олена. Спогади про Михайла Драгоманова : [з фотографіями]. *Україна*. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 38–64.
405. Рафальский Л. М. Путешествие по Кременецкому уезду Вольнской губернии 1865 года. [Кременец] : Тип. Почаев. лавры, [1876]. 188 с. Отт. из: *Волын. епарх. вед.* 1876. № 5–7, 9–10, 14–19, 21–22.
406. Редин Е. К. Памяти профессора Александра Ивановича Кирпичникова. Харьков : Тип. Губ. правления, 1903. 10 с.

407. Рефлексії. *Українська революція. 1917–1921. Полтавський вимір* : Події. Постаті. Документи : у 3 кн. Кн. 1. Процеси. Діячі. Рефлексії. 1917–1921 / авт.-упоряд.: О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт, В. Я. Ревеуг ; археогр. вступ Т. П. Пустовіт ; Полтав. обл. держ. адмін. ; Полтав. обл. рада ; Держ. арх. Полтав. обл. ; Центр дослідж. історії Полтавщини. Полтава : Полтав. літератор, 2017. С. 513–722.
408. [Ржегорж Ф.]. Из Коломый в Косов : [из путев. зап. Фр. Ржегоржа] / [подгот.]. А. Степович. *Киев. старина*. 1896. Т. 54. № 9. С. 295–310.
409. [Ржегорж Ф.]. Из Львова в Коломыю : (из путев. зап. Фр. Регоря). *Киев. старина*. 1896. Т. 52. № 1. С. 10–31.
410. Романович-Ткаченко Н. Доктор Іван Франко : (малюнки зі споминів). *Україна*. 1927. Кн. 4 (23). С. 151–155.
411. Роммель Х. Ф. Пять лет из истории Харьковского университета : воспоминания проф. Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьк. ун-те (1785–1815) / пер. с нем. и предисл. Я. Балясного. Харьков : Унив. тип., 1868. [6], XIV, 111 с.
412. Ростов Н. За муром Централу : (спогади) / Всеукр. рада Всесоюз. т-ва політкавторжан і засланців. Харків : Шляхи революції, 1932. 142, [2] с.
413. Рощаховский К. А. Мемуары К. А. Рощаховского времени освобождения крестьян / предисл. А. Р. *Киев. старина*. 1887. Т. 18. № 6–7. С. 396–450.
414. Русов О. О. Щоденники та спогади / упорядкув., підготовка до друку, вступ. ст., коментарі О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. 320 с.
415. Русова С. Мемуари. Щоденник / упоряд. В. Сергійчук ; ред. М. Іщенко. Київ : Поліграфкнига, 2004. 544 с.
416. Русова С. Мої спомини, рр. 1861–1879. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 2. С. 135–175.
417. Русова С. Мої спомини, 1879–1915. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 147–205.
418. Русова С. Мої спомини. Львів : Хортиця, 1937. [3], 280, [3] с. : портр.
419. Рьльський Ф. Рассказ современника о приключениях с ним во время «Колиивщины». *Киев. старина*. 1887. Т. 17. № 1. С. 51–64.
420. Ряпшо Я. Революционная борьба в Николаеве : (воспоминания). 1924. № 4 (9). С. 5–43.
421. С. К. На повстанню : (з оповідань учасника). *Укр. трибуна*. Варшава, 1922. 15 (2) січ. (№ 12 (210)). С. 2–3.
422. Савченко Ф. Дещо з споминів родини поета [Т. Г. Шевченка]. *Україна*. 1925. Кн. 1–2 (11). С. 160–161.
423. Самчевский И. Воспоминания Иосифа Самчевского (1800–1886 гг.). *Киев. старина*. 1893. Т. 43. № 10. С. 1–28 ; № 11. С. 185–213 ; № 12. С. 353–375 ; 1894.

- Т. 44. № 1. С. 21–51 ; № 2. С. 267–281 ; Т. 45. № 4. С. 74–90 ; № 5. С. 214–235 ; № 6. С. 414–438 ; Т. 46. № 7. С. 61–78 ; № 8. С. 133–151 ; № 9. С. 326–353.
424. Сбитнев И. М. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева : (из времени учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских). *Киев. старина*. 1887. Т. 17. № 2. С. 285–312 ; № 3. С. 439–468 ; № 4. С. 649–666 ; Т. 18. № 5. С. 52–72.
425. Свириденко С. [Свиридова С. А.]. Памяти И. Я. Рудченко : очерк. Киев : Типо-литогр. Н. А. Гирич, 1906. [2], 9 с. Отт. из: *Киев. старина*. 1906. Т. 92. Кн. 3–4. Отд. 1.
426. Севрюк О. Берестейський мир 9.ІІ.1918 : (уривки зі споминів). *Укр. вісти*. Париж, 1927. 1 лют. (№ 19). С. 3 ; 15 лют. (№ 20). С. 3 ; 1 берез. (№ 21). С. 3–4 ; 15 берез. (№ 22). С. 3–4.
427. Селецкий П. Д. Записки Петра Димитриевича Селецкого. Ч. 1 : 1821–1846 г. *Киев. старина*. 1884. Т. 8. № 2. С. 247–296 ; № 3. С. 443–464 ; № 4. С. 609–643 ; Т. 9. № 5. С. 77–87 ; № 6. С. 239–266 ; № 7. С. 485–504 ; № 8. С. 609–626 ; Т. 10. № 9. С. 82–103.
428. Сенгалевиц Хв. Золота грамота : (із споминів про 60-ті рр.). *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. 67–72.
429. Сендульский А. Автобиография священника Аполлония Сендульского / [подгот.] Л. Мацевич. *Киев. старина*. 1896. Т. 52. № 1. С. 58–77.
430. Сербу Г. Спогади часів Унірії. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 929–930.
431. Сердюков И. И. Автобиографическая записка И. И. Сердюкова : [с прил.: «Заметка о последних годах жизни И. И. Сердюкова и его супруги – А. Н. Сердюковой»]. *Киев. старина*. 1896. Т. 55. № 11. С. 178–224 ; № 12. С. 337–373.
432. Сикорский В., прот. Из воспоминаний потерпевшего во время крестьянских волнений 1855 г. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. 21 с. Отт. из: *Киев. старина*. 1882. Т. 2. № 4.
433. Силин (Бирзнек) и Симкин. Как родилась харьковская Красная гвардия. *Летопись революции*. 1926. № 1 (16). С. 130–135.
434. Симонов М. (Номис М.). Несколько слов к воспоминаниям об А. В. Марковиче. *Киев. старина*. 1893. Т. 42. № 9. С. 450–451. (Документы, известия и заметки).
435. Синицкий Л. Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия. *Киев. старина*. 1892. Т. 36. № 2. С. 226–259.

436. Синицкий Л. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И. М. Долгорукого. *Киев. старина*. 1893. Т. 40. № 2. С. 274–292 ; № 3. С. 412–441 ; Т. 41. № 4. С. 29–49.
437. Синявський А. Л. П. Добровольський у споминах : (замість некролога) (8/IX, 1867 – 17/IX, 1929) : [з фотографіями]. *Україна*. 1930. Кн. 7–8 (42). С. 99–118.
438. Сімович В. Великдень у таборі полонених (двадцять літ тому). *Праці* : в 2 т. Т. 2. Чернівці : Книги-XXI, 2005. С. 767–774.
439. Скакальська І. Перша світова війна: історична пам'ять (із спогадів генерала, солдата, священника). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі* : матеріали 58 Міжнар. наук. конф., присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт Маневичі, 5–6 лип. 2016 р. / упоряд.: Г. Бондаренко, А. Силюк, П. Хомич. Луцьк, 2016. Вип. 58. С. 44–47.
440. С-ко [Стороженко Н. В.]. Из фамильных преданий : [о семействе Александровичей, М. И. Голенищеве-Кутузове, А. В. Суворове]. *Киев. старина*. 1885. Т. 11. № 4. С. 782–783. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
441. С-ко [Стороженко Н. В.]. Эпизод из жизни Т. Г. Шевченко. *Киев. старина*. 1885. Т. 13. № 12. С. 718–720. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
442. С-ко Н. В. [Стороженко Н. В.]. Стороженки : (фамильная летопись). *Киев. старина*. 1884. Т. 8. № 2. С. 205–222.
443. Скоропадський П. Спогади : кінець 1917 – грудень 1918 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т східноєвроп. дослідж., Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. К. Липинського ; голов. ред. Я. Пеленський. Київ ; Філадельфія : [б. в.], 1995. 493 с.
444. Скоропадський П. Спомини : кінець 1917 – грудень 1918 року / відп. ред. Ю. Терещенко ; упоряд., авт. вступ. ст.: Т. Осташко, Ю. Терещенко ; Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. К. Липинського (Філадельфія), Центр вивч. укр. консерватизму ім. В. Липинського. Київ : Темпора, 2019. 756 с.
445. Скоропадський П. Уривок зі споминів гетьмана Павла Скоропадського. *Січ*. Чикаго, 1928. 15 квіт. (№ 8). С. 2–4 ; 1 мая (№ 9). С. 1–5 ; 15 мая (№ 10). С. 3–7.
446. Скрышник М. Ильич в Смольном : (из воспоминаний). *Летопись революции*. 1925. № 1 (10). С. XVII–XXIV.
447. Скугар-Скварський М. Спомини про П. О. Куліша. *Україна*. 1930. Кн. 7–8 (42). С. 80–84.
448. Слабченко Т. Автобіографія М. Л. Кропивницького. *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. 187–199.

449. Случай с Марковичем, историком Малороссии, в Лебедине : (из рассказов старожила). *Киев. старина*. 1897. Т. 56. № 1. Отд. 2. С. 4–7. (Документы, известия и заметки).
450. Сметанич. Из спогадів про громадянську війну й перші кроки будівництва радвлади на Полтавщині (1919–1920 рр.). *Літопис революції*. 1930. № 5 (44). С. 236–247.
451. Смоктий А. Воспоминание о Шевченко. *Киев. старина*. 1883. Т. 7. № 9–10. С. 320–322. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
452. Собрание историческое. *Летопись самовидца по новооткрытым спискам* / под ред. О. И. Левицкого. Киев : Тип. К. Н. Милевского, 1878. С. 323–372.
453. Сокальский И. П., Стоянов А. Н. Речи, произнесенные у гроба Д. И. Каченовского, 23 декабря 1892 года. *Зап. Харьк. ун-та*. 1894. № 1. С. 27–33.
454. Соколов Н. И. Воспоминания и автобиография одесского протоиерея Николая Ивановича Соколова : [с предисловием Л. С. Мацевича] / [подгот.] Л. С. М. [Л. С. Мацевич]. *Киев. старина*. 1906. Т. 92. № 1. С. 36–63 ; № 2. С. 213–230 ; № 3–4. С. 276–298 ; Т. 93. № 5–6. С. 43–62 ; № 7–8. С. 406–435 ; Т. 94. № 9. С. 124–136 ; № 10. С. 155–197 ; № 11–12. С. 565–588.
455. Солонина П. Н. Воздвиженская сельскохозяйственная школа : (из личн. впечатлений). Чернигов : Зем. тип., 1893. 16 с. Отт. из: Зем. сб. Черниг. губ. 1893. № 8–9.
456. Солтановский А. А. Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского. *Киев. старина*. 1892. Т. 37. № 4. С. 71–88 ; № 5. С. 231–248 ; № 6. С. 420–43 ; Т. 38. № 7. С. 95–108 ; № 8. С. 199–212 ; № 9. С. 389–404 ; Т. 39. № 11. С. 232–246 ; № 12. С. 409–425 ; 1893. Т. 40. № 3. С. 470–484 ; Т. 41. № 4. С. 120–133 ; № 5. С. 292–307 ; № 6. С. 474–490 ; Т. 42. № 7. С. 100–125 ; № 9. С. 401–417 ; Т. 43. № 11. С. 262–279 ; № 12. С. 385–407 ; 1894. Т. 44. № 1. С. 75–92 ; № 3. С. 459–479.
457. Спишул М. Табор збігців в Оберголябруні. *Буковин. православ. календар на звичайний рік 1918*. Відень : [б. в.], 1918. С. 111–121.
458. Спишул М. У російській неволі. *Буковин. православ. календар на звичайний рік 1915*. Відень : [б. в.], 1915. С. 76–91.
459. Спогади отця Анатолія Базилевича, духовика Українських Січових Стрільців. *Боберський І. Щоденник, 1918–1919 рр.* Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2003. С. 107–115.
460. Спомини про Федьковича / зібрав Р. Заклинський ; передрук. з «Літ.-наук. вістн.». Львів : [б. в.], 1901. 31 с.

461. Спомини руського священника про різню 1846 року : (записка о. Юрія Гладилевича, з переднім словом д-ра І. Франка). *Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка*. Львів, 1896. Т. 12. Кн. 4. Miscellanea. С. 1–20.
462. Старик В. П. Від Сараєва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914–1921. Чернівці : Прут, 2009. 164 + 184 с.
463. Старицький М. К биографии Н. В. Лисенко : (воспоминания). *Киев. старина*. 1903. Т. 83. № 12. С. 441–482.
464. Стеблин-Каминский С. П. Воспоминания об И. П. Котляревском : (из записок старожила). Полтава : Тип. И. А. Дохмана, 1883. 44 с.
465. Степанів О. Спогади з російського полону (31 травня 1915 – 7 серпня 1917 рр.). *Україна. Наука і культура*. Київ, 1994. Вип. 28. С. 21–29.
466. Степович А. До киево-галицьких зв'язків початку 1870-х років : (з щоденників Г. П. Галагана). *За сто літ*. Київ, 1930. Кн. 5. С. 183–191.
467. Степович А. К биографическому материалу об А. А. Котляревском : [воспоминания]. *Киев. старина*. 1892. Т. 36. № 3. С. 478–482. (Документы, известия и заметки).
468. Стороженко М. З мого життя / упоряд. тексту та іл., авт. вступ. ст. В. Ульяновський. Київ : Либідь, 2005. 432 с. : іл.
469. Стороженко Н. В. Киевское главное народное училище (1 мая 1789 – 5 ноября 1809 г.). *Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца*. Киев, 1912. Кн. 22. Вип. 3. Отд. 1. С. 92–95.
470. Стороженко Н. В. Н. И. Костомаров в Киевской 1-й гимназии. *Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца*. Киев, 1911. Кн. 22. Вып. 1–2. Отд. 5. С. 1–8.
471. Стоянов А. Н. Воспоминание о Д. И. Каченовском : биограф. очерк : публ. лекция, читанная 2-го февраля 1873 г. Харьков : Унив. тип., 1874. 36 с.
472. Стоянов А. Н. Воспоминания о Д. И. Каченовском. *Зап. Харьк. ун-та*. 1894. № 1. С. 1–26.
473. Стоянов А. Н. Некролог Д. И. Каченовского. *Зап. Харьк. ун-та*. 1894. № 1. С. 33–38.
474. Стоянов А. Н., Сокальский И. П. Воспоминание о Д. И. Каченовском. Харьков : Тип. А. Дарре, [1894]. 40 с., 1 л. портр. Отг. из: *Зап. Харьк. ун-та*. 1894. № 1.
475. Странствования Василия Григоровича Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 г. : [в 4 ч.] / изд. Православным Палестинским о-вом по подлинной рукописи, под ред. Н. Барсукова. СПб. : Тип. В. Киришбаума, 1885–1887.
476. Студинський К. Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами. *Україна*. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 70–75.

477. Сумцов Н. Ф. Памяти Ивана Петровича Сокальского. Харьков : [б. и.], [1896]. 10 с. Отт. из: Харьк. губ. вед. 1896. № 114.
478. Сумцов Н. Ф. Памяти профессора Александра Ивановича Кирпичникова. Харьков : Тип. «Печатное дело», 1904. 17 с.
479. Суровцова Н. Спогади / [упоряд. Л. Лук'янова]. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. 432 с.
480. Суслов О. Марко Лукич Кропивницький : (спогади). *Україна*. 1928. Кн. 3 (28). С. 61–70.
481. Суслов О. Подорож трупи Деркача до Парижу в 1894 р. : (спогади). *За сто літ*. 1927. Кн. 1. С. 220–226.
482. [Суханов-Подколзин Б.]. Воспоминание о Т. Г. Шевченко его случайного ученика. *Киев. старина*. 1885. Т. 11. № 2. С. 229–240.
483. [Тагеев В.]. Т. Г. Шевченко по воспоминаниям полковника Косырева : [из газ. «Рус. вед.», 1897, № 199]. *Киев. старина*. 1898. Т. 60. № 2. С. 35–41. (Документы, известия и заметки).
484. Таранушенко С. Из спогадів про партроботу в Катеринославських паротягових майстернях. *Літопис революції*. 1930. № 6 (45). С. 259–263.
485. Тарнавський М. Спогади. Львів, 1992. 126, [2] с. (Вечірня година ; ч. 4).
486. Тарнавський М., генерал. Спогади / упоряд. Є. Федорів. Львів : Червона калина, 2008. 168 с.
487. Тарнавський М. Спогади. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2018. 159 с. (Серія спогадів «Звитязці» ; № 3).
488. [Тарновский В. В.]. Мелочи из жизни Шевченко. *Киев. старина*. 1897. Т. 57. № 2. С. 31–35. (Документы, известия и заметки).
489. Тарногородский Н. Возникновение и первые шаги большевистской организации на Подолии : (отрывок из воспоминаний). *Летопись революции*. 1923. № 5. С. 212–218.
490. Теліга О. І. Листи. Спогади / упоряд., вступ. ст., прим., комент. Н. Миронець. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. 399 с.
491. Теліга О. І. Листи. Спогади / упоряд., вступ. ст., прим., комент. Н. Миронець. 2-е вид., випр. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2004. 400 с.
492. Тимковский Е. Ф. Воспоминания Егора Федоровича Тимковского / [подгот.] Н. Шугуров. *Киев. старина*. 1894. Т. 44. № 3. С. 359–381 ; Т. 45. № 4. С. 1–25.
493. Тимофеев М. Памяти профессора Александра Ивановича Кирпичникова. Харьков : Тип. «Печатное дело», 1905. 14 с.
494. Тимошенко С. П. Воспоминания. Париж : [б. в.], 1963. 419 с.

495. 1906 рік у Києві та на Київщині : зб. ст. та спогадів. Київ : Держ. вид-во України, 1926. 402 с.
496. Титов Г. Письма из Екатеринослава. Одесса : Тип. Брауна и К°, 1849. 165, [3] с.
497. Титов Ф. И. Памяти Ивана Игнатъевича Мальшевского : (речь в торжеств. собр. членов Киев. славян. благотворит. о-ва 11 мая 1897 г.). Киев : Киев. славян. благотворит. о-во, 1898. 15 с.
498. Тихвинский П. П. Воспоминания о почившем святителе Михаиле, епископе Таврическом и Симферопольском. [Симферополь : б. и., 1899]. 9 с. Отг. из: Таврич. епарх. вед. 1899. № 4.
499. Тихий Н. И. Кручик теперь : (описание поездки в бывшее родовое имение В. Н. Каразина в 1903 г.). Харьков : Тип. А. Дарре, 1907. 9 с.
500. Тишкевич М. Уривки з спогадів. *Літ.-наук. вістн.* 1928. Т. 65. Кн. 3. С. 229–241 ; 1928. Т. 66. Кн. 5. С. 29–36 ; Кн. 7–8. С. 250–260.
501. Тищенко (Сірій) Ю. З моїх зустрічей : спогади / упоряд.: О. І. Сидоренко, Н. М. Сидоренко ; передм. М. А. Шудрі. Київ : Дослідн. центр історії укр. преси, 1997. 112 с.
502. Тищенко-Сірій Ю. Участь В. К. Винниченка в революційному русі 1914–1916 рр. *Володимир Винниченко* : (ст. й матеріали). Нью-Йорк : Укр. вільна акад. наук у США, 1953. С. 42–56.
503. [Тобілевич С. В.]. Тернистим шляхом. *Україна*. 1926. Кн. 1 (16). С. 99–137.
504. Токаржевський-Карашевич І. Царгородські спомини (1919–1921 рр.). *Визвольний шлях*. Лондон, 1952. № 7. С. 25–34.
505. Токаржевський-Карашевич Я. Діярії Гетьмана Пилипа Орлика. Варшава ; Львів : З друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1936. 184 с. (Пр. Укр. наук. ін-ту ; т. 17 : серія іст. ; кн. 3).
506. Тотт Ф., де. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию : (с предисловием и послесловием С. Е. [С. Егуновой-Щербины]) / [подгот.] С. Е. *Киев. старина*. 1883. Т. 7. № 9–10. С. 135–198.
507. Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової. *За сто літ*. Київ, 1930. Кн. 5. С. 264–271.
508. Тритшель К. Г. Памяти Н. И. Пирогова : речь, произнесенная 26 нояб. в заседании соединенных мед. о-в в г. Киеве. Киев : Тип. т-ва «Просвещение», 1908. 10 с.
509. Троцкий И. В. Памяти Петра Францевича Лесгафта. *Зап. Харьк. ун-та*. 1912. № 1. С. 1–11.
510. Тулуб О. Иван Стешенко (1873–1918) : спомини і матеріали. *Україна*. 1929. Кн. 12 (38). С. 92–104.

511. Тулуб О. Матеріали до життєпису Володимира Самійленка. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 295–314.
512. Тулуб О. Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука : (з архіву Ів. Стешенка). *Україна*. 1927. Кн. 5 (24). С. 59–69.
513. Тулуб О. Олександр Тарковський та його «Начерк історії революційного руху в м. Єлизаветі». *За сто літ*. Київ, 1930. Кн. 5. С. 234–243.
514. [Туптало Д.]. Щоденні записки святого Димитрія, митрополита Ростовського, що списані з власноруч створеної ним книги, яка належить Києво-Печерському книгосховищу : діаріуш грішного ієромонаха Димитрія, постриженця Кирилівського Київського монастиря. *Слово многоцінне* : в 4 кн. Кн. 3. Література високого бароко (1632–1709 рік) / упоряд.: В. Шевчук, В. Яременко. Київ : Аконіт, 2006. С. 422–458.
515. 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одещине : сб. ст. и воспоминаний : [в 2 кн.]. Одесса : [б. и.], 1925.
516. 1917 год в Харькове : сб. ст. и воспоминаний. Харьков : Пролетарий, 1917. 381 с.
517. Тютюнник Ю. Автобіографія / підгот. О. Божко. *З архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. Київ, 1998. № 1–2. С. 12–35.
518. Угаров Ф. Мои встречи с Г. И. Петровским. *Летопись революции*. 1928. № 1 (28). С. XXII–XXIV.
519. Удинцев В. А. Специальные курсы в Парижском Юридическом факультете : [отчет о заграничной командировке]. Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1898. [2], 30 с. Отт. из: Унив. изв. 1898. № 11, ч. неофиц.
520. Українська література XVIII ст. : поетич. твори, драм. твори, проз. твори / уклад., авт. вступ. ст., прим. О. В. Мишанич. Київ : Наук. думка, 1983. 695 с. (Б-ка укр. л-ри. Дожовтнева укр. л-ра).
521. Українські подорожі: західноукраїнська мемуаристика перших десятиріч XX століття. Спогадова праця Осипа Назарука «Венеція. Катедра Святого Марка. Палата Дожів» / [авт.-упоряд.] М. Р. Федунь. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2017. 227 с. : фот.
522. Феценко-Чопівський І. А. Хроніка мого життя : спогади міністра Центр. Ради та Директорії. Житомир : Газ. «Житомир. вісн.», 1992. 124 с.
523. Филиппович А. Диариуш Берестейского игумена Афанасия Филипповича, 1646 г. *Памятники полемич. лит. в Зап. Руси*. Кн. 1. СПб. : Тип. и хромолит. А. Траншеля, 1878. С. 49–156. (Рус. ист. б-ка, издаваемая Археогр. комис. ; т. 4).

524. Ханенко Н. Д. Диариуш, или Журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе ясновельможного, его милости, пана Иоанна Скоропадского, войск, всепресветлейшего его императорского величества, запорожских обеих сторон Днепра гетмана, окказий и церемоний, тако же и в Канцелярии войсковою отправуемых дел, наченшийся 1722 году, и оконченный в том же году, по преставлении и погребении помянутого ж гетмана ясновельможного Иоанна Скоропадского, в месяце июле, войсковою канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенко / изд. О. Бодянского. М. : Унив. тип., 1858. [2], XXII, 74 с. Отт. из: Чтения в о-ве истории и древностей рос. 1858. № 1.
525. Ханенко Н. Д. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко, 1727–1753 г. / [подгот.] А. Лазаревский. *Киев. старина. Прил.* 1884. № 3–6, 8–11 ; 1885. № 3–4, 6–7, 9–12 ; 1886. № 1, 4, 5, 7–12. [Повний опис див. у Дод. до розд. 3.2].
526. Ханенко Н. Д. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко, 1727–1753 г. / [подгот.] А. Лазаревский. Киев : Ред. «Киев. старины», 1884 (обл. 1887). 554 с.
527. Ханенко Н. Д. Дневник Николая Ханенко (1719–1723, 1754 г.) / [подгот.] А. Титов. *Киев. старина.* 1896. Т. 54. № 7–8. С. 151–196.
528. Ханенко Н. Д. Дневник Николая Ханенко (1719–1723 и 1754 г.) / [предисл.: А. Титов]. Киев : Тип. Корчак-Новицкого, 1896. [2], 46 с.
529. Ханенко Н. Д. Духовное завещание автора «Дневника» Николая Ханенко : приложение [к «Дневнику генерального хорунжего Николая Ханенко (1727–1753 г.)»]. *Киев. старина. Прил.* 1886. Т. 16. № 12. С. 515–524.
530. Характерник [Бжеський Р.]. Згадки з минулого (1916–1921 р.). *Лит.-наук. вістн.* 1924. Т. 83. Кн. 7–9. С. 285–298 ; 1925. Т. 86. Кн. 2. С. 134–142 ; Кн. 6. С. 127–132 ; Т. 88. Кн. 10. С. 126–131 , Кн. 11. С. 219–229 ; 1926. Т. 89. Кн. 1. С. 23–43, Кн. 3. С. 207–215 ; 1927. Т. 94. Кн. 11. С. 227–238 ; 1931. Т. 106. Кн. 6. С. 503–510.
531. Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців : у 2 т. / уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв [та ін.]. Харків : Сага, 2008–2010.
532. Хоецкий К. Записки Карла Хоецкого (1768–1776 г.) / [подгот.] В. А. [В. Антонович]. *Киев. старина.* 1883. Т. 5. № 1. С. 145–160 ; № 3. С. 630–646 ; Т. 7. № 11. С. 433–451 ; № 12. С. 593–608.
533. Хойнацкий А. Ф. Из воспоминаний и заметок бывшего послушника Почаевской Лавры при Базилианах : (материалы для истории унии 20-х г. текущего

- столетия). Почаев : Тип. Почаев. лавры, 1879. 28 с. Отт. из: Волын. епарх. вед. 1879. № 17, ч. неофиц.
534. Хойнацкий А. Ф. О смерти и погребении нежинского протоиерея и настоятеля Успенской церкви Феодора Евфимиевича Бордоноса, 13 февраля 1877 г. [Нежин : б. и., 1877]. 14 с. Отт. из: Черниг. епарх. изв. 1877. № 6–7.
535. [Хоткевич Г.]. Сердечна опіка : згадки Пені. *Літ.-наук. вістн.* 1903. Т. 23. Кн. 7. С. 28–46.
536. Христюк П. Записки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Т. 1–4. Відень : [б. в.], 1921–1922. (Укр. революція : розвідки і матеріали ; кн. 1–4).
537. Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804–1824 г.). *Киев. старина.* 1884. Т. 9. № 7. С. 423–466.
538. Чаговец В. А. Свидетельство стародавних людей. [Киев : б. и., 1902]. 18 с. Отт. из: Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца. Киев, 1902. Кн. 16.
539. Чаговец В. А. Семейная хроника Гоголей : [по бумагам семейного арх. : исслед. и материалы]. Киев : Тип. М. М. Фиха, 1902. 73 с., 6 л. ил. Отт. из: Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца. Киев, 1902. Кн. 16.
540. Чаговец В. З темряви минулого : (1881–1891 роки на Волині). *За сто літ.* Київ, 1930. Кн. 6. С. 192–228.
541. Чайковский М. Записки Михаила Чайковского (Садък-паши). *Киев. старина.* 1891. Т. 32. № 1. С. 40–72 ; № 2. С. 254–268 ; № 3. С. 463–477 ; Т. 33. № 4. С. 117–130 ; № 5. С. 273–287 ; № 6. С. 446–457 ; Т. 34. № 7. С. 85–96 ; № 8. С. 195–211 ; № 9. С. 466–477 ; Т. 35. № 10. С. 98–107 ; № 11. С. 276–291 ; № 12. С. 430–449.
542. Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження : у 3 т. / голов. упоряд. і ред. Б. З. Якимович за участю З. Т. Грень, О. В. Седляра ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Наук. б-ка, НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Наук. фундація А. Чайковського. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002.
543. Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження. Т. 4 / голов. упоряд. і ред.: Б. З. Якимович, О. В. Седляр. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2007. 680 с.
544. Чалый М. К. Воспоминания М. К. Чалого. 1889. Т. 24. № 1. С. 1–40 ; № 2. С. 388–402 ; № 3. С. 613–644 ; Т. 25. № 4. С. 74–91 ; № 5–6. С. 295–331 ; Т. 26. № 7. С. 149–187 ; № 8. С. 436–467 ; № 9. С. 709–726 ; Т. 27. № 10. С. 121–142 ; № 11. С. 257–280 ; № 12. С. 495–545 ; 1894. Т. 45. № 5. С. 277–307 ; № 6. С. 462–495 ; Т. 46. № 7. С. 1–9 ; № 8. С. 176–186 ; № 9. С. 396–414 ; Т. 47. № 10. С. 1–19 ; № 11. С. 190–206 ; № 12. С. 333–348. [Публікацію не закінчено].

545. Чалый М. К. Посещение Т. Г. Шевченко сахарного завода Яхненко и Симиренко. *Киев. старина*. 1889. Т. 24. № 2. С. 459–464. (Документы, известия и заметки).
546. Чемний М. Осінні дні (з приводу 10-ї річниці Першого Листопада). *Січ*. Чикаго, 1928. 1 листоп. (№ 22). С. 1–3.
547. Чемний М. Під десяту весну. *Січ*. Чикаго, 1928. 15 мая (№ 10). С. 1–3.
548. Чепан А. И. Записка о малороссийских чинах Адриана Ивановича Чепы (1809 г.). *Киев. старина. Прил.* 1897. Т. 57. № 4. С. 23–32 ; № 5. С. 33–39.
549. Черемшина М. Щоденник (листопад 1914 – січень 1915). *Твори*. Т. 3 / за ред. Є. Пеленського. Львів : Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1937. С. 125–142.
550. Чернецький А. Спомини з мого життя / упорядкув. та підгот. тексту: О. Жерноклеєв, В. Великочий. [2-ге вид.]. Київ : Основ. цінності, 2001. 165 с.
551. Черячукин А. В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г. *Донская летопись*. Белград, 1924. № 3. С. 163–231.
552. Чижевский И. Л. Записка протоиерея Иоанна Чижевского о состоянии Харьковского училища девиц духовного звания за 12-летие его существования с 6 июля 1854 по 6 июля 1866 г. Харьков : Унив. тип., 1866. [2], 21 с. Отт. из: *Дух. вестн.* 1866. № 7.
553. Чижов, Семенов. Октябрьский период на Звенигородщине. *Летопись революции*. 1926. № 1 (16). С. 90–96.
554. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Львів : Червона калина, 1931. 496 с.
555. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Київ : Темпора, 2011. 479 с.
556. Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920 = *Diary, 1919–1920* / за ред. В. Верстюка та М. Антоновича ; Укр. вільна акад. наук у США, Іст. секція [та ін.]. Київ ; Нью-Йорк : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. 639 с.
557. Чубарь В. Из встреч с В. И. Лениным. *Летопись революции*. 1925. № 1 (10). С. I–IV.
558. Чудновский С. Пятидесятилетний юбилей священника о. Стефана Митькевича. Чернигов : Губ. тип., 1884. [2], 6 с. Отт. из: *Черниг. епарх. изв.* 1884. № 19.
559. Шамрай С. Спомини Ол. Ол. Русова. *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. 236–258.
560. Шамрай С. Уривок споминів Ол. Ол. Русова про М. П. Драгоманова. *Україна*. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 97–99.
561. Ш-в Н. [Шугуров Н.]. К воспоминаниям об Аф. Вас. Марковиче. *Киев. старина*. 1893. Т. 41. № 5. С. 263–271.
562. Шевелів Б. Звільнення П. О. Куліша з підданства Росії. *Україна*. 1928. Кн. 1 (26). С. 126–134.

563. Шевченко Т. Г. Автобіографія Т. Гр. Шевченка, писанная для «Народного чтения» / [опубл.] П. Кулиш. *Киев. старина*. 1885. Т. 13. № 11. С. 431–435.
564. Шевченко Т. Г. Дневник Шевченко с 12 июня 1857 до 13 июля 1858 года. *Осно-ва*. 1861. № 5–12 ; 1862. № 1–8.
565. Шелухин С. Іван Бойко, племінник Т. Шевченка : (спомини). *Лит.-наук. вістн.* 1901. Т. 14. Кн. 5. С. 113–116.
566. Шенталинский [Скворцов И. П.] Из Букурьяни на Тбисхурское озеро. Харьков : Тип. газ. «Юж. край», 1895. [2], 61 с. Отт. из: Юж. край. 1895.
567. Широцький К. На руїнах Бакоти : з подорож. вражінь. *Лит.-наук. вістн.* 1912. Т. 57. Кн. 1. С. 71–79.
568. Широцький К. Шевченкова наречена : [спомини Ликери Полусмаківни-Яковлевої про Шевченка]. *Лит.-наук. вістн.* 1911. Т. 53. Кн. 2. С. 275–289.
569. Шлихтер А. Как Ильич умел смеяться... *Летопись революции*. 1925. № 1 (10). С. XXV–XXVIII.
570. Штернберг Г. Історія чернівецьких євреїв / пер. з нім. М. Кулика. Чернівці : Книги-XXI, 2019. 136 с.
571. Штернберг Г. Спогади про долю чернівецьких євреїв після розпаду Австро-Угорської монархії. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 1087–1091.
572. Штульбаум І. З діяльності Житомирської організації РСДРП. *Літопис революції*. 1930. № 6 (45). С. 264–269.
573. Шульгин В. В. 1920 год : очерки / предисл. и примеч. С. Пионтковского. Л. : Прибой, 1927. 296 с. (Б-ка для всех).
574. Шульгин В. В. Дни. 1920 : [записки] / [вступ. ст. Д. Жукова]. М. : Современник, 1989. 557, [2] с. : ил. (Память).
575. Шухевич С. Моє життя : спогади / вступ. слово проф. д-ра В. Янева і «Слово» С. Шухевич-Строкон. Лондон : Укр. вид. спілка, 1991. 619 с. : фот.
576. Шухевич С. Спомини з Української-Галицької армії (1918–1920). Ч. I–V. Львів : Червона калина, 1929.
577. Шухевич С., д-р. Видиш, брате мій : (8 місяців серед УСС-ів). Львів : Червона калина, 1930. 231 с.
578. Щербаков В. Жовтневий період на Чернігівщині. *Летопись революции*. 1927. № 5–6 (26–27). С. 299–314 ; 1928. № 1 (28). С. 115–137.
579. Щоголев Я. Автобіографическая заметка Я. Щоголева. *Киев. старина*. 1904. Т. 87. № 10. С. 7–9.

580. Щоденник Івана Ярошенка за 1915–1917 рр. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна* : у 2 кн. Кн. 2. Мовою документів і свідчень / ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк та ін. ; відп. ред. О. П. Реєнт. Київ : Кліо, 2015. С. 651–658.
581. Щоденник М. С. Грушевського (1904–1910 рр.) / публ. та комент. І. Гирича. *Київ. старовина*. 1995. № 1. С. 10–30.
582. Епизод на могиле Тараса Шевченко : (записка художника Честаховского). *Київ. старина*. 1896. Т. 52. № 2. С. 230–241.
583. Юнге Е. Воспоминания о Н. И. Костомарове. *Київ. старина*. 1890. Т. 28. № 1. С. 22–34.
584. Я. Ч. Десять літ тому : (спомин). *Нарід*. Варшава, 1927. 10 квіт. (№ 15). С. 2–3.
585. Яблоновский Я.-С. Петр I в Русской Раве в 1698 г. : [из записок червонорус. воеводы Яна-Станислава Яблоновского 1698–1700 гг.] / [подгот. В. Б. Антонович]. *Київ. старина*. 1882. Т. 1. № 1. С. 214–218. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
586. Яворовский Н. И. Воспоминания об Иосифе Иосифовиче Ролле : (к исполняющемуся 10-летию его смерти). Каменец-Подольск : Тип. С. П. Киржацкого, 1904. 12 с. Отт. из: Тр. Подол. церков. ист.-археол. о-ва. 1904. Вып. 10.
587. Якир И. Десять лет тому назад : (отрывки из воспоминаний старого красноармейца). *Летопись революции*. 1928. № 2 (29). С. 7–24.
588. Якир И. Из истории 45-й Краснознаменной дивизии. *Летопись революции*. 1928. № 2 (29). С. 25–32.
589. Яновський В. Спогади українця-волонтера про повстання в Герцеговині 1875–76 рр. *Лит.-наук. вістн.* 1911. Т. 55. Кн. 7–8. С. 92–110 ; Кн. 9. С. 300–311 ; Т. 56. Кн. 10. С. 95–109 ; Кн. 12. С. 438–451 ; 1912. Т. 58. Кн. 6. С. 509–519 ; Т. 59. Кн. 7–8. С. 171–200.
590. Ярославский В. И. Записки В. И. Ярославского. *Київ. старина*. 1887. Т. 19. № 9. С. 109–152 ; № 10. С. 289–330 ; № 11. С. 506–528.
591. Ярош К. Н. П. Г. Редкин как ученый : (речь, произнесенная на торжеств. акте Имп. Харьк. ун-та 17 янв. 1899 г.). *Зап. Харьк. ун-та*. 1899. № 2. С. 1–12.
592. Beauplan de, le sieur. Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Conteneues depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre. Rouen : Chez Jacques Cailloué, 1660. 112 p.
593. Broniovii M. Tartariae Descriptio, Ante Hac In Lvcem Nvmqvam edita, cum tabula geographica eiusdem Chersonesus Tauricae. Item, Transsylvaniae, Ac Moldaviae, Aliarvmqve Vicinarvm Regionvm succincta descriptio Georgii A Reichersdorff,

Transsyluani, cum tabulis geographicis tam Moldauiae, quam Transsylvaniae. Praeterea, Georgii Weneri De Admirandis Hungariae aquis hypomnemation, addita tabella lacus mirabilis ad Cirknitz. Coloniae Agrippinae : In officina Birckmannica, sumptibus Arnoldi Mylij, 1595. 8, 75 p.

594. Czajkowski M. Powieści kozackie. Paryż : Wyd. A. Jełowickiego i Spółki : Księg. i Druk. Polska, 1837. 327 s.
595. Descrizione del Mar negro et della Tartaria per il. d. Emiddio Dortelli d'Ascoli, Lett. Dom.: Prefetto del Caffa, Tartaria, etc. 1634 / сообщ. Н. П. Дашкевич. *Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца*. 1891. Кн. 5. Отд. 3. С. 1–46.
596. Diariusz podrożny of Pylyp Orlyk, 1720-1726 / with an introd. by O. Subtelny. [Cambridge] : Harvard Ukrainian Research Inst., 1988. XLIII, 794 p. (Harvard Libr. of early Ukrainian lit. Texts ; vol. 5).
597. The Diariusz podrożny of Pylyp Orlyk, 1727-1731 / with an introd. by O. Pritsak. Cambridge : Harvard Ukrainian Research Inst. of Harvard Univ., 1988. XXVII, 867 p. (Harvard Libr. of early Ukrainian lit. Texts ; vol. 6).
598. Kozak E. Benennung der ort. or. Bukowinaer Erzdiözese im Kirchenkonguesse. Chernivci : [o. v.], 1921. 16 s.
599. Sobol W. Filip Orlik (1672–1742) i jego “Diariusz”. Warszawa : Wydawn. Uniw. Warszawskiego, 2021. 532 s.
600. W. [Горленко В.]. На пути в Иерусалим : (листок из путев. заметок 1744 г.). *Киев. старина*. 1887. Т. 18. № 5. С. 204–206.
601. Wydawnictwo materiałów do historyi powstania 1863–1864. Tom IV, zeszyt II. Lwów : Druk. lud., 1894. 167 s.

Електронні публікації джерел

602. Апостол П. Д. Дневник Петра Даниловича Апостола : (май 1725 г. – май 1727 г.) / [подгот.] А. Л. [А. Лазаревский]. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://izbornyk.org.ua/rizne/star08.htm> (дата обращения: 05.10.2023).
603. Балыка Б. Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 года : (из летопис. сборника Ильи Кошачковского). *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/star02.htm> (дата звернення: 26.08.2023).

604. [Борзаковский Ф., Ладинский П.]. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–23 годы / [подгот.] А. Лазаревский. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan25.htm> (дата звернення: 28.08.2023).
605. Величко С. Літопис / вступ. ст. В. О. Шевчука. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm> (дата звернення 28.08.2023).
606. Володимир Мономах. Поучення / перекл. Л. Махновця. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://izbornyk.org.ua/litop/lit27.htm> (дата звернення: 02.10.2023).
607. Данило, ігум. Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://izbornyk.org.ua/oldukr2/oldukr65.htm> (дата звернення 26.06.2023).
608. Лукомский С. Автобиографическая «сказка» малороссийского летописателя Стефана Лукомского / сообщ. О. И. Левицкий. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/star07.htm> (дата звернення: 23.06.2023).
609. Мужилівський С. Записка Мужилівського / підгот. М. С. Грушевський. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/ukr02.htm> (дата звернення: 26.06.2023). [Є частиною публікації: Грушевський М. С. Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. *Там само*].
610. Острожскаа Библиа 1581 г. первопечатника Ивана Федорова. *Державний історико-культурний заповідник міста Острога*. URL: <https://ostrohcastle.com.ua/ostrozka-bibliya/> (дата звернення: 04.09.2023).
611. Турчиновський І. Автобіографія : списає мною многогрішним, Ілією Турчиновським, священником і намісником березанським, житіє і страданіє своє в пам'ять дітям своїм, і внукам, і всьому потомству. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: http://litopys.org.ua/old18/old18_35.htm (дата звернення: 20.10.2023).
612. Ханенко М. Д. Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan.htm> (дата звернення: 27.08.2023).
613. Ханенко Н. Д. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко (1727–1753 г.). *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan01.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan01.htm>

- org.ua/khanenko/khan02.htm ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan03.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan04.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan05.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan06.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan07.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan08.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan09.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan10.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan11.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan12.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan13.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan14.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan15.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan16.htm> (дата звернення: 23.08.2023).
614. Ханенко Н. Д. Дневник Николая Ханенко (1719–1723 и 1754 г.) / [предисл.: А. Титов]. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan17.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan18.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan19.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan20.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan21.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan22.htm> (дата звернення: 23.08.2023).
615. Ханенко Н. Д. Духовное завещание автора «Дневника» Николая Ханенко : приложение [к «Дневнику генерального хорунжего Николая Ханенко (1727–1753 г.)»]. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan16.htm> (дата звернення: 23.08.2023).
616. Шевченко Т. Г. Щоденник Шевченка. *Тарас Шевченко* : [сайт]. URL: https://taras-shevchenko.com.ua/ua/diary_list/schodennik-shevchenka.htm

Наукова, навчальна і методична література

617. Аббаньяно Н. Структура экзистенции. Введение в экзистенциализм. Позитивный экзистенциализм. СПб. : Алетейя, 1998. 505, [1] с.
618. Алексеев О. О. Видова класифікація селянських мемуарних джерел Південної України XX століття. *Гілея: наук. вісн.* Київ, 2021. Вип. 163 (№ 6–7). Історичні науки. С. 7–13.
619. Алексеев О. О. Селянська мемуаристика Південної України XX ст. як джерело до історичних досліджень на макро-рівні. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2022. Т. 6, № 58. С. 313–323. <https://doi.org/10.26661/zhv-2022-6-58-31>
620. Алексеев О. О. Селянська мемуаристика Південної України XX ст.: просопографічний підхід. *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології*. 2021. Т. 4 (29), вип. 1. С. 147–155.

621. Алексеев О. О. Селянська мемуаристика Південної України ХХ століття: генеза, автори та тексти : автореф. дис. ... д-ра філос. : 032 / Запоріж. нац. ун-т. Запоріжжя, 2023. 11 с.
622. Антонович В. Б. Лекції з джерелознавства. Острог ; Нью-Йорк : Укр. вільна акад. наук у США : Нац. ун-т «Острозька академія», 2003. 382 с.
623. Антонович В. Прилуцький полкової асаул Михайло Мовчан и его записная книга. *Киев. старина*. 1885. Т. 11. № 1. С. 57–84.
624. Арендаренко І. В. По дорозі й назустріч : (англ. та укр. романт. поезії: порівняльна типологія і поетика). Київ : Фоліант, 2004. 226 с.
625. Багалий Д. И. Записки о Московии Иоанна Пернштейна и принца Даниила фон-Бухау. [Київ : Унив. тип., 1879]. 23 с. Отт. из: Унив. изв. 1879.
626. Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...» : Гоголь і Шевченко : порівняльно-типологічні студії. Харків : Акта, 2001. 373, [2] с. (Харківська школа).
627. Барбукова І. С. Онлайнний щоденник як феномен віртуальної літератури: жанрова природа, поетика : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2012. 20 с.
628. Бахтин М. М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. *Эстетика словесного творчества* : сб. ст. М. : Искусство, 1986. С. 320–324.
629. Беззубець О. Спогади-некрологи як різновид «тематичної» мемуаристики українського громадського руху другої половини ХІХ ст. *Укр. іст. зб.* Київ, 2004. № 6. С. 344–354.
630. Бережна Д. І. «Котик Летаєв» та «Крещений китаєць» А. Белого в контексті російської художньої автобіографічної прози першої третини ХХ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2005. 19 с.
631. Бєслєбняк О. О. Гуманістичні інваріанти екзистенціалізму: Ж.-П. Сартр та Н. Аббаньяно : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2007. 18 с.
632. Бєслєбняк О. О. Екзистенція як тип існування (Ж.-П. Сартр та Н. Аббаньяно). *Нова парадигма*. Київ, 2007. Вип. 62. С. 3–12.
633. Бєстужєв-Рюмін К. Русская история : [в 2 т.]. СПб. : Изд. Д. Е. Кожанчикова : Тип. А. Траншеля, 1872.
634. Білоус П. Літературна медієвістика. Вибрані студії : у 3 т. Т. 2. Художній світ давньої української літератури : збірник. Житомир : Рута, 2012. 428 с.

635. Білоус П. Паломницький жанр в історії української літератури. Житомир : Житомир. пед. ін-т ім. І. Я. Франка, 1997. 160 с.
636. Білоус П. Тяжіння святої землі : укр. паломницька проза. Київ : Академвидав, 2013. 208 с.
637. Білоус П. Українська паломницька проза: історія жанру / Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Київ, 1998. 127 с.
638. Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу. *Укр. археогр. щорічник*. Київ, 2004. Вип. 8–9. С. 322–345.
639. Борщак І. Діярій Пилипа Орлика. *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 134–136.
640. Брокмейер И., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы. *Вопр. философии*. 2000. № 3. С. 29–42.
641. Буряк Л. І. Українська біографіка «плинних часів». *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2020. Вип. 19. С. 33–52. <https://doi.org/10.15407/ub.19.033>
642. Варикаша М. М. Гендерний дискурс у літературі NON-fiction (на матеріалі щоденників письменників першої половини XX століття) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2009. 20 с.
643. Варикаша М. М. Література non-fiction: поміж фактом і фікцією. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство*. Бердянськ, 2010. Вип. 23, ч. 3. С. 28–39.
644. Варипаєв О. М. Мандрівництво у східнослов'янській культурі : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2000. 19 с.
645. Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС. М. : Высш. шк., 1989. 224 с.
646. Веріго І. М. Літературні мемуари 20–30-х рр. XX століття. Принципи художньої організації матеріалу : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2003. 16 с.
647. Верменич Я. В. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. 284 с.
648. Вовк А. В. Експресивний синтаксис у системі ідіостилю письменника (на матеріалі «Щоденників» О. Гончара) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Терноп. акад. нар. госп-ва. Дніпро, 2020. 23 с.
649. Военна історія Середньої Наддніпрянщини : зб. наук. пр. / відп. ред.: І. В. Мороз, Ж. З. Денисюк, І. Р. Пилявець, В. І. Горелов. Київ : [б. в.], 2012. 811 с.
650. Возняк М. Історія української літератури. Т. 2–3. Віки XVI–XVIII : у 2 ч. Львів : Накладом Т-ва «Просвіта», 1921–1924.

651. Возняк М. Історія української літератури : у 2 кн. Львів : Світ, 1992–1994.
652. Войцехівська І. Проблеми історіографії та джерелознавства у науковій спадщині В. С. Іконникова. *Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики*. 1997. Чис. 1. С. 80–89.
653. Волинь напередодні Першої світової війни : матеріали наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 23 жовт. 2013 р.). Луцьк : ЛПК, 2013. 116 с.
654. Воронов В. І. Джерелознавство історії України. Дніпропетровськ : Дніпропетр. нац. ун-т, 2003. 336 с.
655. Гавриш І. П. Творчість М. Цуканової (проза, драматургія, мемуари) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2007. 19 с.
656. Гажа Т. П. Українська літературна мемуаристика другої половини ХХ століття: становлення об'єктного і суб'єктного типів : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2006. 19 с.
657. Галич О. А. Глобалізація і квазідокументальна література : монографія. Рівне : О. Зень, 2015. 200 с.
658. Галич О. А. Документальна література та глобалізаційні процеси у світі. Луганськ : Резніков В. С., 2013. 264 с.
659. Галич О. А. У вимірах non fiction: щоденники українських письменників ХХ століття. Луганськ : Знання, 2008. 198 с.
660. Галич О. А. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи. Луганськ : Знання, 2001. 245 с.
661. Галич О. А. Українська письменницька мемуаристика: природа, еволюція, поетика. Київ : Київ. держ. пед. ін-т, 1991. 217 с.
662. Галич О. А. Щоденник як мемуарний жанр. *Вісн. Запоріжжя, 2013. № 3. С. 31–36.*
663. Галич О. А. Fiction і non fiction у літературі: проблеми теорії та історії. Луганськ : Резніков В. С., 2013. 368 с.
664. Геліс І. Как надо писать воспоминания : (методолог. очерк). *Пролетар. революция*. 1925. № 7. С. 197–212.
665. Гиршман М. М. Литературное произведение : теория художеств. целостности / Донец. нац. ун-т. М. : Языки слав. культуры, 2002. 528 с.
666. Голубович І. В. Біографія: силует на фоні Humanities : (методологія аналізу в соціогуманіт. знанні). Одеса : Фридман, 2008. 372 с.
667. Голубцов В. С. Мемуари как источник по истории советского общества. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. 112 с.

668. Гончарук Т. Г. Петро Титович Климович: один з когорти одеситів-міністрів українських урядів 1917–1921 рр. *Четверті Липівські читання. Пам'яті Івана та Юрія Лип* : матеріали Всеукр. наук. конф., 18–19 квіт. 2008 р. / Південно-укр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського, Іст.-філол. ф-т ; Благодійний фонд ім. Івана і Юрія Лип ; упоряд. Г. Дольник. Київ : Укр. вид. спілка ім. Ю. Липи, 2009. С. 148–161.
669. Горенко Л. І. Генеральна військова музика XVII–XVIII ст.: історія, структура та функційне призначення. *Сіверщина в історії України*. Київ, 2014. Вип. 7. С. 107–113.
670. Горенко Л. І. Щоденники Я. Марковича та М. Ханенка як джерело вивчення музичного побуту гетьмансько-старшинського середовища першої половини XVIII ст. на Україні. *Рукоп. та кн. спадщина України*. Київ, 1996. Вип. 3. С. 58–67.
671. Горобець В. Й. Діаріуші – визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. *Іст. джерела та їх використання*. Київ, 1972. Вип. 7. С. 102–114.
672. Гринько Я. В. Мемуарна творчість І. С. Тургенєва : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2008. 17 с.
673. Грицак Я. Нарис історії України : формування укр. модерної нації XIX–XX ст. 2-е вид. Київ : Генеза, 2000. 249 с.
674. Грінченко Г. Г., Реброва І. В., Романова І. М. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України). *Укр. іст. журн.* 2012. № 4. С. 172–187.
675. Гром'як Р. Т. Міжлітературна рецепція, текстова інтерференція та обрії літературознавця. *Орієнтації. Розмісли. Дискурси. 1997–2007*. Тернопіль : Джура, 2007. С. 310–316.
676. Грушевський М. С. До наших читачів в Росії. *Лит.-наук. вістн.* 1907. Т. 37. Кн. 1. С. 1–6.
677. Грушевський М. С. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. Т. 5, кн. 2. Перше відродження (1580–1610 рр.) / упоряд. О. В. Дідух ; прим. С. К. Росовецького. Київ : Либідь, 1995. 352 с. (Б-ка «Літ. пам'ятки України»).
678. Грушевський М. С. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. Т. 6, кн. 2. Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст. / упорядкув. і прим. С. К. Росовецького. Київ : Либідь, 1996. 278 с. (Б-ка «Літ. пам'ятки України»).
679. Грушевський М. С. Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. *Україна*. 1914. Кн. 2. С. 29–39. [Уміщено «Записку Мужилівського» (С. 35–39)].

680. Грушевський М. С. Костомаров і Новітня Україна : в сорокові роковини. *Україна*. 1925. Кн. 3 (12). С. 3–20.
681. Грушевський М. С. Місія Драгоманова. *Україна*. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 3–28.
682. Грушевський М. С. Переднє слово. *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. III–VI.
683. Гуцало Л. В. Перша світова війна і Україна у сучасній українській історіографії. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2017. № 4. С. 119–131.
684. Дарчик С. В. Візія національно-визвольної війни українського народу (1648–1657 рр.) у спогадах та щоденниках шляхтичів Речі Посполитої : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ, 2009. 20 с.
685. Дашкевич Н. П. Описание Черноморья, составленное Эмидием д'Асколи в 1634 г. *Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца*. 1891. Кн. 5. Отд. 2. С. 172–182.
686. Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин. *Постаті* : нариси про діячів історії, політики, культури. 2-е, випр. і допов. вид. Львів : Піраміда, 2007. С. 684–705.
687. Денисюк М. Ю. Мемуарні твори як джерело до вивчення українського національного руху в час та після Другої світової війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2009. 20 с.
688. Деревнина Л. И. О термине «мемуары» и классификации мемуарных источников : (историография вопроса). *Вопр. архивоведения*. 1963. № 4. С. 32–38.
689. Деремедведь О. М. Жанрові особливості англійської жіночої літератури мандрів кінця XVIII – першої половини XIX ст. (на матеріалі творів про Крим) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.04 / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2008. 24 с.
690. Джигун Л. Літературний тревелог як жанр мандрівної прози: походження та історичний розвиток. *Півд. архів (філол. науки)*. 2017. Вип. 71. С. 24–29.
691. Дзюба О. Інтер'єр та мода як ознаки стилю козацької старшини XVIII ст. *Соціум : альм. соц. історії*. Київ, 2015. Вип. 11–12. С. 317–329.
692. Дзюба О. М. Вихованці Києво-Могилянської академії: українські мемуаристи Я. Маркович та М. Ханенко (перша половина XVIII ст.). *Укр. іст. журн.* 2016. № 3. С. 64–87.
693. Дзюба О. М. Образ «іншого» в українській мемуарній прозі XVIII ст. *Укр. іст. журн.* 2014. № 1. С. 91.
694. Диброва С. С. У истоков историко-партийной науки на Украине. Киев : Политиздат Украины, 1984. 224 с.

695. Дмитриев С. С. Мемуары, дневники, частная переписка первой половины XIX в. *Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в.* : учеб. пос. для ист. фак. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. С. 346–429.
696. Дмитро Туптало у світі українського бароко : зб. наук. пр. Львів : Артос : Апріорі, 2007. 328 с. [У надзаг.: Львівська медієвістика ; вип. 1].
697. Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. Джерелознавство історії Української РСР. Київ : Вища шк., 1986. 239 с.
698. Домбровська Л., Гулак В. Журнал «Літературно-науковий вістник» (1898–1932) – правдиве свідчення доби. *Вісн. Кн. палати*. 2013. № 11. С. 29–31.
699. Дорошенко Д. І. В справі видання мемуарів та листування : (кілька уваг та дезидератів). *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 139–142.
700. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / упоряд.: Ю. Пінчук, Л. Гриневич. Київ : Українознавство, 1996. 256 с. (Держ. шк.: Історія. Політологія. Право).
701. Дридзе Т. М. Экоантропоцентрическая парадигма в социальном познании и социальном управлении. *Человек*. 1998. № 2. С. 95–105.
702. Дубас О. П. Інформаційно-комунікаційний простір: поняття, сутність, структура. *Сучас. укр. політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2010. Вип. 19. С. 223–232.
703. Дудко В. Журнал «Основа» як проект петербурзької української громади. *Гуманіт. освіта в техн. вищ. навч. закладах*. Київ, 2006. Вип. 13. С. 3–17.
704. Дудко В. Хронологія видання журналу «Основа». *Укр. археогр. щорічник*. Київ, 2013. Вип. 18. С. 272–295.
705. Дудко В. Хто підготував першу публікацію щоденника Тараса Шевченка? *Сіверян. літопис*. 2010. № 2–3. С. 174–184.
706. Дудюк Л. П. Проблема становлення особистості в російській автобіографічній прозі початку XX століття (В. Короленко і М. Горький) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2005. 18 с.
707. Ефремов С. [Рец. на:] Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882–1906). Издание Полтавской ученой архивной комиссии. Составлен членами комиссии: И. Ф. Павловским, В. А. Щепотьевым, А. А. Явойским и Б. Д. Чигринцевым. Стр. 219. Полтава, 1911. *Украинская жизнь*. 1912. № 2. С. 105–106.
708. Єршов В. О. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму: еволюція, проблематика, поетика : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.03 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 40 с.

709. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) : монографія. Харків : Віровець А. П. : Апостроф, 2012. 568 с.
710. Животко А. П. Історія української преси. Київ : Наша культура і наука, 1999. 360 с. (Літ. пам'ятки України).
711. Житецкий П. Мысли о народных малорусских думмах. Киев : Изд. ред. журн. «Киев. старина», 1893. IV, 249 с.
712. Житецкий П. Странствующие школьники в старинной Малороссии. *Киев. старина*. 1892. Т. 36. № 1. С. 189–205.
713. Житецький І. «Киевская старина» сорок років тому : іст. нариси та спомини. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 125–146.
714. Житецький І. «Київська старина» за часи Ф. Лебединцева (1882–1887). *Україна*. 1925. Кн. 6. С. 113–120.
715. Житецький І. Перші роки «Київської старини» та М. І. Костомаров. *Україна*. 1926. Кн. 4. С. 97–120.
716. Жуковський А. І. Михайло Грушевський і журнал «Україна». *Укр. історик*. 1986. № 1–2. С. 5–20.
717. Жулинський М. У вічному змаганні за істину. *Шевчук В. Три листки за вікном*. Київ : Рад. письм., 1986. С. 3–14.
718. Заборовська С. В. Особливості віртуального дискурсу в просторі Інтернет (на прикладі інтернет-щоденників) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2006. 19 с.
719. Заварзіна Є. В. «Щоденник» (1911–1925) Володимира Винниченка: авторська свідомість та літературний контекст : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2008. 19 с.
720. Замлинський В. О., Палієнко М. Г. Журнал «Киевская старина» під царською цензурою. *Укр. іст. журн*. 1993. № 10. С. 62–76.
721. Зварич Т., Корчак А. Перша світова війна на Брідщині у спогадах очевидця Михайла Зварича. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі* : матеріали 58 Міжнар. наук. конф., присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт Маневичі, 5–6 лип. 2016 р. / упоряд.: Г. Бондаренко, А. Силук, П. Хомич. Луцьк, 2016. Вип. 58. С. 14–17. [Уміщено і прокоментовано спогади М. Зварича «Про Світову війну» (С. 15–17)].
722. Звілінський С. О. Радянська революційна мемуаристика 1920–30-х рр. (на прикладі Катеринославського істпарту). *Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. нац. ун-ту*. Запоріжжя, 2014. Вип. 41. С. 246–253.

723. Зеркаль М. М. Перша світова війна і Україна: історіографія проблеми. *Іст. архів*. 2015. Вип. 14. С. 158–166.
724. Зінченко О. З. «Домашній протокол» 1717–1767 рр. генерального підскарб'я Якова Марковича в контексті мемуаристики XVIII ст. Київ : Київ. міжнар. ун-т, 2019. 199 с.
725. Иконников В. С. Опыт русской историографии : [в 2 т., 4 кн.]. Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира В. Завадского, 1891–1908.
726. Йосипенко С. Л. Етичне вчення Д. С. Туптала (св. Дмитрія, митрополита Ростовського) в контексті української духовної традиції : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / НАН України, Ін-т філос. Київ, 1996. 27 с.
727. Іващенко В. Ю. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2004. 17 с.
728. Ігнат'єва С. Діаріуш як жанр щоденникового дискурсу. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Poznań, 2018. Т. 6. S. 37–43. <https://doi.org/10.14746/sup.2018.6.04>
729. Іларіон, митр. [Огієнко І. І.]. Князь Костянтин Острозький та його культурна праця. Вінніпег : The Christian Press, 1958. 216 с.
730. Іларіон, митр. [Огієнко І. І.]. Святий Дмитрій Туптало. Вінніпег : Віра й культура, 1960. 224 с.
731. Іларіон, митр. (Огієнко І.). Святий Дмитрій Туптало. *Життєписи великих українців* / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису і прим. М. Тимошик. Київ : Либідь, 1999. С. 239–351.
732. Ільків А. В. Жанр щоденника в українській літературі другої половини XX – початку XXI ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2008. 20 с.
733. Ірчан М. [Рец. на:] Д-р Степан Шухевич. Видиш, брате мій (8 місяців серед УСС-ів). Видавнича кооператива «Червона Калина», Львів, 1930, стор. 232. *Літопис революції*. 1932. № 1–2 (50–51). С. 243.
734. Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. Львів : Вид-во при Львів. держ. ун-ті вид. об-ня «Вища шк.», 1989. 192 с. : іл.
735. Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Вид. 2-е, перероб. і допов. Львів : Вид-во при Львів. держ. ун-ті вид. об-ня «Вища шк.», 1983. 156 с.
736. Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. 520 с.

737. Історичне джерелознавство : підручник / кер. авт. кол. Я. С. Калакура. Київ : Либідь, 2002. 436 с.
738. Калакура Я. С. Зміна поколінь істориків як методологічний та світоглядний діалог в українській історіографії (кінець XIX – перше двадцятиріччя ХХІ ст.). *Укр. іст. журн.* 2020. № 4. С. 137–154.
739. Калакура Я. С. Класифікація джерел інтелектуальної історії України. *Іст. архів.* Миколаїв, 2012. Вип. 8. С. 106–113.
740. Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза, 2004. 496 с.
741. Каліберда Ю. Ю. Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917–1921 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Нац. акад. оборони України. Київ, 2003. 19 с.
742. Карлова В. В. Національна самосвідомість: сутність, поняття та зміст у контексті сучасних дослідницьких підходів. *Ефективність держ. управління.* Львів, 2010. Вип. 23. С. 158–159.
743. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. *Україна модерна.* 2007. № 11. С. 7–21.
744. Клименко О. Жовтнева революція як радянський «проект пам'яті» 1920-х рр. *Україна модерна.* 02.11.2016. URL: <https://uamoderna.com/md/klymenko-revolution> (дата звернення: 20.03.2023).
745. Климов В. В. Святитель з України Димитрій та його Книга житій святих. *Бібл. вісн.* 1995. № 1. С. 14–19.
746. Клімчук О. В. Російська мемуарно-автобіографічна проза 1990–2000-х років: жанрова специфіка : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2008. 20 с.
747. Коберинко Т. Морально-етичне вчення Дмитра Туптала в контексті української духовної традиції. *Слово.* 2011. № 3 (47). С. 51–55.
748. Ковалевська О. Повсякденне життя та політична діяльність родини Орликів у контексті міжнародних відносин першої чверті ХVІІІ ст. *Міжнар. зв'язки України: наук. пошуки і знахідки.* Київ, 2022. Вип. 31. С. 77–94.
749. Коваль В. Бароківі риси передмов до печерських першодруків. *Образ.* Київ, 2002. Вип. 3, ч. 2. С. 66–79.
750. Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины ХVІ–ХVІІ вв. Днепропетровск : Днепропетр. гос. ун-т, 1978. 115 с.
751. Когут З.-Є. Коріння ідентичности : студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ : Критика, 2004. 355 с.

752. Колесник І. І. Українська історіографія: XVIII – початок XX ст. Київ : Генеза, 2000. 256 с.
753. Колошук Н. Г. Табірна проза як літературний феномен XX століття (на матеріалі української, російської, білоруської та польської літератур) : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01; 10.01.03 / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2007. 40 с.
754. Комаренко Н. В. Журнал «Літопис революції» в оцінці радянської історіографії. *Укр. іст. журн.* 1967. № 11. С. 127–131.
755. Комаренко Н. В. Журнал «Літопис революції» : історіогр. нарис. Київ : Наук. думка, 1970. 172 с.
756. Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.). Київ : Наук. думка, 1973. 171 с.
757. Кони А. Ф. Психология и свидетельские показания. *Новые идеи в философии.* М., 1913. Вып. 9 : Методы психологии. Ч. 1. С. 79–81.
758. Корбич Г. Журнал «Літературно-науковий вісник» львівського періоду (1898–1906). Київ : Обереги, 1999. 144 с.
759. Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля : (укр. монастир.-церк., світ. крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козац. літописання XVIII ст. як іст.-літ. явище). Київ : Смолоскип, 2005. 904 с.
760. Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : монографія. Дрогобич : Коло, 2012. 371 с.
761. Кочетов А. В. Щоденник О. В. Дружиніна: типологія жанру, поетика, історико-літературний контекст : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2006. 20 с.
762. Красько О. І. Джерела мемуарного характеру другої половини XX ст. – початку XXI ст. з історії Харківського університету : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпров. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпро, 2017. 20 с.
763. Кривецький І. І. Українська мемуаристика : сучас. стан і значіння ; II. Кривецький І., Назарук О. Як писати мемуари : пояснення і вказівки. Львів : Накладом книгарні Наук. т-ва ім. Шевченка, 1923. 48 с.
764. Кривецький І. І. Мемуари. Що таке мемуари. Роди мемуарів. Значення мемуарів. *Нова Зоря.* 1930. 5 січ. (№ 1). С. 12–13.
765. Кривецький І. І. Початки української мемуаристики, XI–XII ст. : (зі зразками найстаріших укр. мемуарів). *Стара Україна.* 1924. № 9–10. С. 120–126.
766. Кривецький І. І. Спомини Ів. Федоровича про початки друкарства на Україні. *Стара Україна.* 1924. № 2–5. С. 35–37.

767. Кривецький І. І., Назарук О. Т. Як писати мемуари : пояснення і практичні вказівки / подали І. Кривецький і д-р О. Назарук. Відень : вид. Уряду преси й пропаганди Зах. УНР, 1921. 34 с.
768. Крип'якевич І. Мемуари українців XVI–XVIII ст. *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 126–132.
769. Кудінов Д. В. Нарис діяльності Конотопського істпарту. *Сум. старовина*. 2018. № 52. С. 19–37.
770. Кузіна Н. В. Роль «Літературно-наукового вісника» в національному відродженні України (київський період 1907–1919 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2003. 18 с.
771. Курбацька Т. В. Публікації мемуарів у журналі «Киевская старина» (1882–1906 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2011. 15 с.
772. Курганова О. Ю. Метафоричний образ богослужбової книги в українській книжковій культурі доби Бароко. *Рукоп. та кн. спадщина України*. Київ, 2019. Вип. 23. С. 103–116. <https://doi.org/10.15407/rksu.23.103>
773. Курносів А. А. Приєми внутрішньої критики мемуарів : (вспоминання учасників партизан. руху в період Великої Отечества. війни як іст. джерело). *Источниковедение : теорет. и метод. проблемы*. М. : Наука, 1969. С. 478–504.
774. Лаппо-Данилевський А. С. Методологія історії. М. : Територія майбутнього, 2006. 472 с.
775. Левченко Л. Миколаївський Істпарт як регіональна комісія з історії Української революції 1917–1921 рр. *Старожитності Лукомор'я*. 2022. № 6 (15). С. 28–54.
776. Лежен Ф. В захисту автобіографії. *Иностранная литература*. 2000. № 4. С. 108–123. URL: <http://magazines.russ.ru/inostran/2000/4/lezhen.html>
777. Литвиненко М. А. Джерела історії України. Харків : Харк. держ. ун-т, 1970. 204 с.
778. Литература факта : первый сборник материалов работников ЛЕФа / под ред. Н. Ф. Чужака. [Репринт. изд. 1929 г.]. Москва, 2000. 290 с.
779. Лихачев Д. С. Очерки по философии художественного творчества. СПб. : Рус.-Балт. центр БЛИЦ, 1996. 157 с.
780. Литература non fiction: теоретичний вимір : [кол. моногр.] / упоряд. Т. Ю. Черкашина ; наук. ред. О. А. Галич. Київ : Вид. дім Дмитра Бурого, 2018. 272 с.
781. Лотман Ю. М. О двух моделях коммуникации в системе культуры. *Избр. ст. : в 3 т. Т. 1. Статьи по семиотике и топологии культуры*. Таллинн : Александра, 1992. С. 76–90.

782. Лотман Ю. М. Семиосфера. СПб. : Искусство-СПБ, 2000. 704 с.
783. Любовець Н. І. Бібліографія українських мемуарів: досвід та сучасні виклики. *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2019. Вип. 18. С. 195–212. <https://doi.org/10.15407/ub.18.195>
784. Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2010. Вип. 7. С. 66–104.
785. Любовець Н. І. Видавничі серії українських мемуарів у контексті соціальних комунікацій. *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2020. Вип. 19. С. 101–120. <https://doi.org/10.15407/ub.19.101>
786. Любовець Н. І. Істпартівський дискурс в українському мемуарному наративі 20–30-х років XX ст. *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2021. Вип. 21. С. 210–230. <https://doi.org/10.15407/ub.21.210>
787. Любовець Н. І. Класифікація мемуарів у контексті біографічного джерелознавства. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. Київ, 2010. Вип. 28. С. 493–507.
788. Любовець Н. І. Мемуари як інформаційно-комунікаційний ресурс: сучасний вимір репрезентацій. *Укр. біографіка XXI ст.: мозаїка контекстів і форм* : кол. моногр. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2021. С. 99–142.
789. Любовець Н. І. Мемуарій Української революції (1917–1921 рр.): автори та жанри. *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2017. Вип. 15. С. 260–286. <https://doi.org/10.15407/ub.15.260>
790. Любовець Н. І. Мемуарна складова академічного збірника «За сто літ»: основні жанри та сюжети. *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2019. Вип. 17. С. 93–112. <https://doi.org/10.15407/ub.17.093>
791. Любовець Н. І. Мемуарний наратив часопису «Україна»: автори / герої та форми репрезентацій. *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2021. Вип. 22. С. 85–106. <https://doi.org/10.15407/ub.22.085>
792. Любовець Н. І. Новітня історіографія вітчизняної мемуаристики: до проблеми термінології та класифікації. *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2016. Вип. 13. С. 28–50. <https://doi.org/10.15407/ub.13.028>
793. Любовець Н. І. Основні тенденції розвитку мемуаристики Буковини (кінець XIX ст. – 30-ті роки XX ст.). *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2012. Вип. 9. С. 65–89.
794. Любовець Н. І. Особливості розвитку мемуаристики Галичини в кінці XIX – першій третині XX ст. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. Київ, 2012. Вип. 34. С. 501–516.

795. Любовець Н. І. Сучасні трансформації мемуарного простору: загальний та локальний виміри. *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2020. Вип. 20. С. 172–189. <https://doi.org/10.15407/ub.20.172>
796. Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн : іст. нариси / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2021. 657 с.
797. Ляшко С. М. Автобіографічні джерела Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933) Всеукраїнської академії наук : до 100-річчя Нац. акад. наук України. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2018. 532 с.
798. Макарик І. Перетворення Шекспіра: Лесь Курбас, український модернізм і радянська культурна політика 1920-х років. Київ : Ніка-Центр, 2010. 348 с.
799. Макарова М. В. Типи міжпоколінної комунікації як механізму соціокультурної спадкоємності. *Питання культурології*. Київ, 2019. Вип. 35. С. 206. <https://doi.org/10.31866/2410-1311.35.2019.188810>
800. Макаручук С. Писемні джерела з історії України : курс лекцій. Львів : Світ, 1999. 352 с.
801. Макаручук С. А. Мемуари. *Джерелознавство історії України* : навч. посіб. Львів : Світ, 2008. С. 10–16.
802. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. Нью-Йорк : Орг. оборони 4 свобод України : Спілка укр. молоді Америки, 1954. 81 с.
803. Малик А. О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 1999. 20 с.
804. Мангейм К. Проблема поколень / пер. В. Плуґяна и А. Урманчиевой. *Новое лит. обозрение*. 1998. № 2 (30). С. 7–47.
805. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. 258 с.
806. Маслоченко Г. О. Художні мемуари та автобіографічна повість в українській літературі 90-х років XX століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2004. 18 с.
807. Мацапура Л. В. Мемуаристика П. В. Анненкова: жанрова своєрідність та літературний контекст : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2007. 20 с.
808. Медоренко О. М. Автокоментар як жанр мемуарної літератури : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2011. 20 с.

809. Мельничук О. А. Події Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. на Поділлі (за спогадами І. Д. Юрченка). *Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.* : матеріали Всеукр. наук. конф. (3–4 квіт. 2015 р.). Вінниця : Нілан-ЛТД, 2015. С. 226–235.
810. Мемуари і мемуаристика : [від редакції]. *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 119.
811. Мемуаристика. *Спец. іст. дисципліни* : учеб. пособие / под ред. В. А. Замлинського, М. Ф. Дмитриенко. Київ : Навч.-метод. каб. вищ. освіти, 1992. С. 190–200.
812. Менжулін В. І. Біографічний підхід в історико-філософському пізнанні. Київ : НаУКМА, Аграр Медіа груп, 2010. 455 с.
813. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. Київ : Абрис, 1994. 288 с.
814. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі : матеріали 58 Міжнар. наук. конф., присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт Маневичі, 5–6 лип. 2016 р. / упоряд.: Г. Бондаренко, А. Силук, П. Хомич. Луцьк, 2016. Вип. 58. 260 с.
815. Минц С. С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера. *История СССР*. 1979. № 6. С. 55–70.
816. Миронець Н. Володимир Винниченко та Микола Глущенко: до історії взаємин : (за щоденниками та листами). *Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики*. Київ, 2015. Чис. 26–27. С. 255–283.
817. Миронець Н. Джерела історичної пам'яті. Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2008. 400 с.
818. Миронець Н. Спогади Миколи Зайцева. *Пам'ятки = Monuments*. Київ, 2012. Т. 13. С. 78–89.
819. Миронець Н., Гонюкова Л. Листування Софії Русової з Михайлом Грушевським. *Укр. історик*. 2002. № 1–4 (152–155). С. 518–537.
820. Михеев М. Ю. Фактографическая проза или пред-текст. Дневники, записные книжки, «обыденная» литература. *Человек*. 2004. № 2. С. 137–142.
821. Мицик Ю. А. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у світлі тогочасної польської історико-мемуарної літератури. *На чолі козацької держави*. Рівне, 1994. Вип. 1. С. 110–170.
822. Мицик Ю. А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ : Дніпро, 1996. 262 с.
823. Мишанич О. Проблеми вивчення давньої та класичної української літератури. *Слово і час*. 2002. № 2. С. 13–19.

824. Мінчик С. С. Подорож О. С. Грибоєдова на Південь у 1825 році: науково-біографічний контекст і творча рефлексія : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2010. 20 с.
825. Можаяева Г. В. Digital Humanities: цифровой поворот в гуманитарных науках. *Гуманит. информатика*. 2015. № 9. С. 8–23.
826. Момот Н. М. Психологія творчості Шевченка за матеріалами його Щоденника. *Тарас Шевченко і народна культура* : зб. пр. Міжнар. наук. Шевченків. конф. (20–22 квіт. 2004 р.) / редкол.: В. Л. Смілянська (голова та відп. ред.) [та ін.]. Черкаси : Брама-Україна, 2004. Кн. 2. С. 304–310.
827. Момот Н. М. Щоденник Т. Шевченка як творчо-психологічний та жанровий феномен : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. Кіровоград, 2006. 20 с.
828. Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.). Ч. 1. Днепропетровск : Днепропетр. гос. ун-т, 1981. 76 с.
829. Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. Днепропетровск : [Днепропетр. гос. ун-т], 1985. 84 с.
830. Нагорна Л. Поняття «місце пам'яті» в системі memory studies. *Регіональна історія України*. Київ, 2014. Вип. 8. С. 55–74.
831. Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр. : матеріали Всеукр. наук. конф. (3–4 квіт. 2015 р.). Вінниця : Нілан-ЛТД, 2015. 350 с.
832. Никитин С. А. Источниковедение истории СССР : XIX в. (до начала 90-х годов). М. : Огиз, 1940. 228 с.
833. Никифоренко Н. О. Мандрівні записки Й. А. Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Донец. держ. ун-т. Донецьк, 2000. 17 с.
834. Ничик В. М. Етичні погляди Д. С. Туптала. *Філософська думка*. 1973. № 2. С. 34–42.
835. Номис М. [Симонов М. Т.]. Несколько заметок к автобиографической записке И. И. Сердюкова, помещенной в ноябрьской книжке «Киевской старины» за 1896 г. *Киев. старина*. 1897. Т. 57. № 4. С. 157–162.
836. Нора П. Поколение как место памяти / пер. з фр. Г. Дашевского. *Новое лит. обозрение*. 1998. № 2 (30). С. 48–72.
837. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ : Кліо, 2014. 265 с.
838. Объявление о выходе «Основы». *Основа*. 1861. № 1. С. 2.

839. Огієнко І. І. Історія українського друкарства / упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та прим. М. С. Тимошик. Київ : Либідь, 1994. 448 с. (Пам'ятки іст. думки України).
840. Огієнко І. І. Спомини кн. К. К. Остріжського про видання Біблії 1581 р. Вага передмов до наших стародруків. *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 132–134.
841. Од редакції. *Україна*. 1907. Т. 1. Кн. 1. С. III–V.
842. Олексій, архім. [Мензатюк С. І.]. Святитель Димитрій (Туптало), митрополит Ростовський, як представник Київської школи проповідництва. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2016. 217, [2] с.
843. Орлик С. Мародерство, грабежі, розбій російських окупаційних військ на Східній Галичині й Північній Буковині в роки Першої світової війни. *Укр. іст. журн.* 2022. № 2. С. 4–16. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.004>
844. Остапенко Л. М. «Щоденник письменника» Ф. М. Достоєвського в його художньому світі: пошуки пророчого слова : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 1999. 20 с.
845. От Истпарта. *Летопись революции*. 1922. № 1. С. 5–6.
846. Павлусів Н. Гарасим Смотрицький і Острозька Біблія: феномен інтелектуального лідерства в українському відродженні. *Філософія та політологія в контексті сучас. культури*. 2022. Т. 14, вип. 2. С. 27. <https://doi.org/10.15421/352218>
847. Палієнко М. Г. «Кієвская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). Київ : Темпора, 2005. 384 с.
848. Панькова С. «Літературно-науковий вістник» – рупор громадсько-політичної праці Михайла Грушевського (1907–1914 рр.). *Київ і кияни* : матеріали щоріч. наук.-практ. конф. Київ : Кий, 2005. Вип. 4. С. 139–157.
849. Пархоменко В. А. Вітчизняна мемуаристика як джерело з історії національно-визвольних змагань 1914–1921 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2014. 36 с.
850. Пархоменко В. А. Національно-визвольна боротьба та революційні події 1914–1921 рр. в українській мемуаристиці : монографія / Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв : Іліон, 2014. 479 с.
851. Пекарский П. П. Русские мемуары XVIII в. *Современник*. 1855. Т. 50. № 4. С. 63–120.
852. Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події) : матеріали Міжнар. наук. форуму (м. Львів, 26–28 черв. 2014 р.). Львів : АСВ, 2014. 539 с.

853. Пилип Орлик і його Конституція в епоху становлення європейського громадянського суспільства : [зб. ст. Всеукр. наук. конф., 27 верес. 2010 р.] / Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини ; [упоряд.: А. О. Карасевич, З. В. Священко, В. В. Сокирська]. Умань : Жовтий, 2010. 174 с. : іл.
854. Пилип Орлик: життя, політика, тексти : матеріали Міжнар. наук. конф. "Ad fontes" до 300-річчя Бендерської Конституції 1710 р. (Київ, НаУКМА, 14–16 жовт. 2010 р.) / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія» ; [ред.-упоряд. Н. Яковенко]. Київ : Пульсари, 2011. 295 с. : іл.
855. Пиріг Р. Я. Архіви Комуністичної партії України: формування, структура, функціонування. *Нариси історії арх. справи в Україні* / за заг. ред. І. Матяш та К. Климової ; Держ. ком. архівів України, Укр. наук.-дослід. ін-т арх. справи та документознавства. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2002. С. 427–442.
856. Пиріг Р. Я. Джерела з історії української революції 1917–1921 років: матеріали особового походження. *Архіви України*. 2011. № 6. С. 83–102.
857. Пиріг Р. Я. Джерела з історії української революції 1917–1921 років: опубліковані документи і матеріали. *Архіви України*. 2011. № 5. С. 98–112.
858. Пиріг Р. Я. Джерела з історії української революції 1917–1921 років: періодична преса. *Архіви України*. 2011. № 4. С. 132–145.
859. Пиріг Р. Я. Джерельна база історії Української революції 1917–1921 років: архівний сегмент. *Архіви України*. 2011. № 1. С. 108–122.
860. Пиріг Р. Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років. *Проблеми вивчення історії Укр. революції 1917–1921 років*. Київ, 2009. Вип. 4. С. 31–58.
861. Пиріг Р. Я. Симон Петлюра у сприйнятті Павла Скоропадського : (за спогадами гетьмана). *Симон Петлюра в історії та національній пам'яті* : матеріали Всеукр. наук. конф. (20–22 трав. 2009 р.). Київ : Фоліант, 2009. С. 29–40.
862. Пиріг Р. Я. Спогади гетьмана Павла Скоропадського як історичне джерело. *Студії з арх. справи та документознавства* : зб. пр. Київ, 2008. Т. 16. С. 57–60.
863. Пиріг Р. Я., Тельвак В. В. Михайло Грушевський : біогр. нарис. Київ : Либідь, 2016. 574, [1] с.
864. Плохій С. Селянська Кліо: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні. *Мемуари та щоденники*. Ч. 1, [кн. 1] / упоряд.: А. Бойко, С. Плохій. Запоріжжя : Тандем-У, 2005. С. 12–32. (Джерела з історії Півд. України ; т. 5, кн. 1).
865. Покровский М. Н. От Истпарга. *Пролетар. революция*. 1921. № 1. С. 5–9.
866. Полежаев Ю. Г. Паломницька література (ходіння) як прообраз тревел-журналістики. *Держава та регіони. Серія: Соц. комунікації*. 2013. № 1. С. 89–94.

867. Попик В. І. Біографіка: феномен культури і науки, інформаційний ресурс суспільства : монографія. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2021. 528 с.
868. Попик В. І. Біографіка як феномен науки і культури. *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2020. Вип. 19. С. 15–32. <https://doi.org/10.15407/ub.19.015>
869. Попик В. І. Доступ до світових ресурсів наукової інформації як складова розбудови національного науково-інформаційного простору. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2015. № 1. С. 70–79.
870. Попик В. І. Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку : монографія. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2013. 520 с.
871. Попик В. І. Формування національного науково-інформаційного простору: інтеграція й кооперація зусиль бібліотек, наукових установ та інформаційних центрів України. *Бібл. вісн.* 2015. № 3. С. 3–11.
872. Постановление Всероссийского совещания Истпарта. *Коммунист. мысль*. 1923. № 4–5. С. 65–69.
873. Почепцов Г. Г. Соціальні комунікації і нові комунікативні технології. *Комунікація*. 2010. № 1. С. 19–26.
874. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. Киев : Ваклер, 2001. 652 с.
875. Приймак А. М. Структурно-стилістична та лексико-семантична організація щоденникових текстів Л. М. Толстого : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2002. 20 с.
876. Прищепа О. П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія. Рівне : М. Дятлик, 2019. 688 с.
877. Прокопович Ф. Про розповідь і виклад справи. *Філософські твори* : у 3 т. Т. 1. Про риторичне мистецтво... Різні сентенції. Київ : Наук. думка, 1979. С. 205–211.
878. Пустовіт В. Ю. Проблеми націєтворення в мемуарному дискурсі вітчизняних письменників XIX століття : монографія. Луганськ : Знання, 2008. 284 с.
879. Пустовіт В. Ю. Українська письменницька мемуаристика XIX століття: націєтворчий дискурс : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 32 с.
880. Пышин А. Н. Сильвестр Медведев и «латинская часть». Патриарх Иоаким. Св. Димитрий Ростовский. *История русской литературы* : [в 4 т.]. Т. 2. Изд. 2-е, пересмотр. и дополн. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1902. С. 349–404.

881. Рендюк Т. Г. Пилип Орлик: молдовські та румунські шляхи = Рулур Орлык: căle moldo-române : [іст.-докум. нарис]. Чернівці : Букрек, 2013. 238 с.
882. Різун В. В. До питання про соціальнокомунікаційні наукові проблеми і про наукові проблеми взагалі. *Наук. зап. Ін-ту журналістики*. Київ, 2013. Т. 52. С. 10–17.
883. Різун В. В. Начерки до методології досліджень соціальних комунікацій. *Психолінгвістика*. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 10. С. 305–314.
884. Родигіна В. Ю. Мемуаристика Докії Гуменної: інтерпретація української ідентичності в літературі та культурі : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2010. 16 с.
885. Рубан В. Предисловие от издателя. *Пешеходца Василя Григоровича-Барского-Плаки-Албова, уроженца киевского, монаха антиохийского, путешествие к святым местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723, и оконченное в 1747 году, им самим писанное*. СПб. : Тип. Имп. акад. наук, 1778. С. I–XII.
886. Рубчак Б. Живописаний Шевченко : («Журнал» як текст). *Світи Тараса Шевченка* : зб. ст. до 175-річчя з дня народження поета. Нью-Йорк : Наук. т-во ім. Шевченка : Пролог (Сучасність), 1991. С. 65–90. (Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. Філол. секція ; т. 214) (Б-ка Прологу і Сучасности ; ч. 191.4).
887. Савчук І. І. Журнал «Україна» у розвитку української історіографії першої третини ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2014. 20 с.
888. Сазонова Л. И. Украинские старопечатные предисловия конца XVI – первой половины XVII в. : (особенности лит. формы). *Тематика и стилистика предисловий и послесловий* / под ред. А. С. Демина. М. : Наука, 1981. С. 153–187.
889. Самотождність письменника : до методології сучас. літературознавства / відп. ред. Г. М. Сивокінь. Київ : Укр. книга, 1999. 157 с.
890. Санцевич А. В. Мемуарні джерела. *Джерелознавство з історії Української РСР, 1917–1941*. Київ : Вища шк., 1961. С. 107–140.
891. Санцевич А. В. Мемуарні джерела. *Джерелознавство з історії Української РСР (1917–1941)*. Київ : Вища шк., 1981. С. 107–130.
892. Санцевич А. В. Спогади і виступи про досвід роботи як історичне джерело. *Джерелознавство з історії Української РСР післявоєн. періоду (1945–1970)*. Київ : Наук. думка, 1972. С. 108–140.
893. Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936–1986 гг. / под ред. Ю. Ю. Кондуфора. Киев : Наук. думка, 1986. 206 с.

894. Сапогова Е. Е. Автобиографический нарратив в контексте культурно-исторической психологии. *Культ.-ист. психология = Cultural-Historical Psychology*. 2005. № 2. С. 63–74.
895. Сапрыгина Н. В. Психолінгвістика художественного текста: комунікація автора і читателя. Одеса : Астропринт, 2012. 335 с.
896. Сарбей В. Г. Істпарты на Україні. *История и историки* : історіогр. ежегодник. М. : Наука, 1980. С. 404–426.
897. Сарбей В. Г. Істпарты та їх місце в розвитку історичної науки на Україні. *Укр. іст. журн.* 1967. № 1. С. 3–10.
898. Сивокінь Г. М. «Самототожність письменника» як методологічна пропозиція. *Самототожність письменника* : до методології сучас. літературознавства / відп. ред. Г. М. Сивокінь. Київ : Укр. книга, 1999. С. 5–35.
899. Сивокінь Г. М. Самототожність письменника. *Сучасність*. 1994. № 11. С. 115–129.
900. Сивокінь Г. М. У вимірах сприймання : теорет. проблеми худож. л-ри, її історії та функцій. Київ : Фенікс, 2006. 304 с.
901. Синиця І. А. Авторефлексія як ознака жанру (на прикладі передмови І. Я. Франка «Дещо про себе самого»). *Східнослов'ян. філологія*. Артемівськ–Бахмут, 2016. Вип. 29 : Мовознавство. С. 121–129.
902. Сиротина І. Л. Культурологічний потенціал мемуарного джерела: пошуки нової парадигми. *Метафізика ісповеди. Пространство и время исповедального слова* : матеріали міжнарод. конф. СПб. : Ін-т людини РАН, 1997. С. 78–84.
903. Сиротина І. Л. Культурологічне джерелознавство: проблема мемуаристики. *Методологія гуманітар. знання в перспективі XXI століття. К 80-літтю професора Миколая Самойловича Казана* : матеріали міжнарод. науч. конф. Серія «Symposium». СПб., 2001. Вип. 12. С. 226–232.
904. Сичевський А. Мемуари як его-документи: вектори автобіографічної нарації, засади використання та інтерпретація. *Інтермарум: історія, політика, культура = Intermarum: history, policy, culture*. Житомир, 2023. Вип. 13. С. 243–264.
905. Сіверська С. Ф. Наративні особливості автобіографічної прози кінця ХХ – початку ХХІ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2011. 20 с.
906. Скнаріна О. Ю. Особистісне і документальне в мемуарній і біографічній прозі (на матеріалі української літератури кінця ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2007. 20 с.

907. Скрипник М. До справи українізації «Літопису Революції». *Літопис революції*. 1930. № 1 (40). С. VIII.
908. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / пер. з англ. П. Таращука. Київ : Основи, 1994. 224 с.
909. Соболь В. О. Діаріуш Туптала і проблеми наратології. *Філол. семінари*. Київ, 2001. Вип. 4 : Сучас. наука про літературу: «больові точки». С. 84–94.
910. Соболь В. О. Жанр давньоукраїнського щоденника в контексті традицій. *Tradycja i nowatorstwo w kulturach i literaturach słowiańskich*. Szczecin, 2004. С. 93–99. (Rozprawy i studia ; t. 525).
911. Соболь В. О. Історія постання «Четьїх-Міней» у щоденнику Дмитра Туптала. *Дмитро Туптало у світі укр. бароко*. Львів : Артос : Апріорі, 2007. С. 72–86.
912. Соболь В. О. Пам'ятна книга Дмитра Туптала. Варшава : Katedra filologii ukraińskiej Uniw. Warszawskiego, 2004. 217 с.
913. Соболь В. О. Пилип Орлик сам про себе. *Studia polsko-ukraińskie*. Warszawa, 2021. Nr. 8. S. 85–99. <https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.8>
914. Соболь В. О. Помножені часом світи : (факсиміле Діаріуша Пилипа Орлика за 1724 рік та копія анонімних польських палеографів: порівняльний аналіз). *Схід*. 2009. № 8. С. 3–11.
915. Соболь В. О. Томографія діаріуша Пилипа Орлика. *Філол. семінари*. Київ, 2013. Вип. 16. С. 161–173.
916. Соболь В. О. Штрихи до постаті Пилипа Орлика : (на підставі його діаріуша). *Пилип Орлик: життя, політика, тексти* : матеріали Міжнар. наук. конф. “Ad fontes” до 300-річчя Бендерської Конституції 1710 р. (Київ, НаУКМА, 14–16 жовт. 2010 р.) / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія» ; [ред.-упоряд. Н. Яковенко]. Київ : Пульсари, 2011. С. 61–73.
917. Собрание историческое. *Летопись самовидца по новооткрытым спискам* / под ред. О. И. Левицкого. Киев : Тип. К. Н. Милевского, 1878. С. 323–372.
918. Сопельник Н. В. Публіцистика та мемуаристика Г. Костюка: ідейні орієнтири та проблеми поетики : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2008. 20 с.
919. Старик В. П. Від Сараєва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914–1921. Чернівці : Прут, 2009. 164 + 184 с.
920. Стрельский В. И. Основные принципы научной критики источников по истории СССР. Киев : Изд-во Киев. ун-та, 1961. 133 с.
921. Стрельский Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине. Киев : Вища шк., 1978. 136 с.

922. Стрельський В. І. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму. Київ : Рад. шк., 1958. 480 с.
923. Стрельський Г. В. Великий Жовтень на Україні у спогадах сучасників. Київ : Вища шк., 1989. 62 с.
924. Стрельський Г. В. Мемуари про Велику Жовтневу соціалістичну революцію на Україні і їх публікація в журналі «Літопис революції». *Вісн. Київ. ун-ту. Серія: Історія*. Київ, 1971. № 13. С. 29–34 .
925. Стрельський Г. В. Мемуари як джерело біографічних досліджень про учасників визвольних змагань в Україні (1917–1920). *Бібліотека. Наука. Культура. Інформація* : наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Київ, 1998. Вип. 1. С. 451–459.
926. Стрельський Г. В. Січневе збройне повстання київських трудящих проти Центральної Ради 1918 р. у спогадах учасників. *Укр. іст. журн.* 1973. № 2. С. 135–138.
927. Суминова Т. Н. Художественная культура как информационная система : (мировоззрен. и теорет.-методолог. основания). М. : Академ. проект, 2006. 383 с.
928. Сумцов Н. Ф. Житие Сквороды, описанное другом его, М. И. Коваленским. *Киев. старина*. 1886. Т. 16. № 9. С. 103–150. [Уміщено «Житие Сквороды, Григория Савича» М. І. Ковалинського (С. 113–149)].
929. Супрун Л. В. Мовноментальні особливості комунікаційної системи «Літературно-Наукового Вістника». Вінниця : Вінниц. обл. друк., 2012. 505, [1] с.
930. Супрун Л. В. Часопис «Літературно-Науковий Вістник» («Вістник»): періодизація й наукова рецепція. *Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки : Філол. науки. Літературознавство*. 2014. № 19. С. 134–141.
931. Таймазова Л. Л. Мемуарно-щоденникова проза М. Волошина: художня інтерпретація внутрішнього світу особистості : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2006. 20 с.
932. Танчин К. Я. Щоденник як форма самовираження письменника : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2005. 20 с.
933. Тартаковский А. Г. 1812 год и русская мемуаристика : опыт источниковед. изучения. М. : Наука, 1980. 312 с.
934. Тартаковский А. Г. Мемуаристика как феномен культуры. *Вопр. литературы*. 1999. № 1. С. 35–55.
935. Тартаковский А. Г. Социальные функции источников как методологическая проблема источниковедения. *История СССР*. 1983. № 3. С. 112–130.

936. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. М. : Наука, 1987. 240 с.
937. Терещук О. Автобіографізм інтимної лірики Дж. Г. Байрона. *Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки : Філологічні науки. Літературознавство*. 2015. № 9. С. 156–161.
938. Ткаченко І. В. Редакційний комітет «Літературно-наукового вістника» у листуванні М. Грушевського (1912–1914). *Рукоп. та кн. спадщина України*. Київ, 2012. Вип. 16. С. 153–163.
939. Томіліна Т. Ю. Російська воєнна мемуаристика першої третини ХІХ ст : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2004. 19 с.
940. Торопцева А. І. Україна та українці очима Шарля Дюброя: джерелознавчий аналіз мемуарів «Deux années en Ukraine (1917–1919)» : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2017. 19 с.
941. Українські подорожі: західноукраїнська мемуаристика перших десятиріч ХХ століття. Спогадова праця Осипа Назарука «Венеція. Катедра Святого Марка. Палата Дожів» / [авт.-упоряд.] М. Р. Федунь. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2017. 227 с. : фот.
942. Ульяновський В. Син України : (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина). *Антонович В. Б. Моя сповідь* : вибр. іст. та публіцист. твори / упоряд.: О. Тодійчук, В. Ульяновський ; вступ. ст. і комент. В. Ульяновського ; бібліогр. О. Тодійчук. Київ : Либідь, 1995. С. 5–76. (Пам'ятки іст. думки України).
943. Файзулін Я. М. Невідомі спогади генерал-хорунжого Армії УНР Юрія Тютюнника. *Укр. іст. зб.* Київ, 2011. Вип. 14. С. 290–302.
944. Федоров В. В. Поэтическое слово как бытие. *Статьи разных лет*. Донецк : Норд-Пресс, 2007. С. 116–127.
945. Федунь М. Р. Вітчизняна мемуаристика в Західній Україні першої половини ХХ століття: іст. тенденції, жанр. специфіка, поетика : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2010. 451 с.
946. Федунь М. Р. Поетика західноукраїнської мемуаристики першої половини ХХ століття : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2013. 42 с.
947. Федунь М. Р. Українська мемуаристика в Галичині кінця ХІХ – початку ХХ століття: жанрово-стильові особливості : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2001. 19 с.
948. Філянїна Н. М. Автобіографічний елемент у творчості А. О. Григор'єва : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2005. 18 с.

949. Франко І. «Тополя» Т. Шевченка. *Зібр. творів* : у 50 т. Т. 28. Літ.-критич. пр. (1890–1892). Київ : Наук. думка, 1980. С. 73–88.
950. Франко І. Література XVIII в. *Зібр. творів* : у 50 т. Т. 40. Літ.-критич. пр. [Історія укр. л-ри]. Київ : Наук. думка, 1983. С. 321–347.
951. Франко І. Римські враження. *Зібр. творів* : у 50 т. Т. 50. Листи (1895–1916). Київ : Наук. думка, 1986. С. 549–552.
952. Франко І. Українсько-руська література і наука в 1899 році. *Мозаїка* : із творів, що не ввійшли до Зібр. творів у 50 т. / упоряд.: З. Т. Франко, М. Г. Василенко. Львів : Каменяр, 2001. С. 154–159.
953. Цяпа А. Г. Автобіографія як проєкція творця та національної літературно-культурної традиції (Улас Самчук, Еліас Канетті) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.05 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2006. 20 с.
954. Червінська Т. Культура вживання алкоголю козацькою старшиною XVIII століття (на матеріалах щоденників Я. Марковича та М. Ханенка). *Українознавство*. 2013. № 2. С. 117–120.
955. Черкашина Т. Ю. Мемуарно-автобіографічна проза XX століття: українська візія : монографія. Харків : Факт, 2014. 378, [1] с.
956. Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР : советский период. М. : Высш. шк., 1966. 343 с.
957. Черноморский М. Н. Мемуары как исторический источник. М. : [б. и.], 1959. 80 с.
958. Черноморский М. Н. Мемуары как источник по истории советского общества. *Вопр. истории*. 1960. № 12. С. 53–71.
959. Черноморский М. Н. Работа с мемуарами при изучении истории КПСС. М. : Высш. шк., 1961. 134 с.
960. Черноморский М. Н. Работа над мемуарами при изучении истории КПСС. 2-е изд. М. : Высш. шк., 1965. 135 с.
961. Чечулин Н. Д. Мемуары, их значение и место в ряду исторических источников. СПб. : Ред. журн. «Библиограф», 1891. 16 с.
962. Чижевський Д. Історія української літератури = History of Ukrainian Literature : від початків до доби реалізму = from its the origin to the realistic period. Нью-Йорк : Укр. вільна акад. наук у США, 1956. 510, [1] с. : портр.
963. Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. Київ : БМТ, 1996. 240 с.
964. Шабат-Савка С. Жанрові вияви інтенцій регламентування в офіційно-діловому дискурсі. *Лінгвостиліст. студії*. 2015. Вип. 2. С. 221–229.

965. Шабат-Савка С. Категорія комунікативної інтенції: типологічні вияви та синтаксична реалізація в сучасній українській мові. *Укр. мова*. 2013. № 1. С. 104–114.
966. Шаповал М. Українська соціологія. Прага : Укр. ін-т громадознавства в Празі, 1927. 27 с.
967. Шаповал Ю. Г. «Літературно-науковий вісник» київського періоду (1907–1920 рр.): тематичний напрям «Із австрійської України». *Укр. періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. п'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф., 27–28 листоп. 1998 р. Львів : Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, 1999. С. 59–72.
968. Шаповал Ю. Г. «Літературно-науковий вісник» (1898–1932 рр.): творення державницької ідеології українства. Львів : [б. в.], 2000. 352 с.
969. Шевченко В. В. Велика війна у спогадах пересічних учасників і очевидців. *Людина на війні: укр. соціум через призму Першої та Другої світових воєн* : іст. нариси / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2021. С. 135–147.
970. Шевченко В., Коцур А. Велика війна 1914–1918 рр. у спогадах рядових учасників та очевидців: український контекст. *Укр. іст. журн.* 2021. № 6. С. 135–149.
971. Шевчук В. О. Атанасій Филипович. «Діаріуш». *Муза Роксоланська* : укр. л-ра XVI–XVIII ст. : у 2 кн. Кн. 2. Розвинене бароко. Пізнє бароко. Київ : Либідь, 2005. С. 367–372.
972. Шевчук В. О. Гетьман-вигнанець. *Хроніка 2000*. Київ, 1993. № 3–4 : Наш край. С. 61–72.
973. Шевчук В. О. Літературна праця Дмитра Туптала. *Муза Роксоланська* : укр. л-ра XVI–XVIII ст. : у 2 кн. Кн. 2. Розвинене бароко. Пізнє бароко. Київ : Либідь, 2005. С. 219–234.
974. Штернберг Г. Історія чернівецьких євреїв / пер. з нім. М. Кулика. Чернівці : Книги-XXI, 2019. 136 с.
975. Щербак Ю. О. «Щоденник» Федора Євлашевського як історичне джерело: структурний аналіз та системна деконструкція : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2009. 16 с.
976. Щур С. Українофіли та революційні народники Наддніпрянської України & повстання у Боснії та Герцеговині. *Проблеми історії країн Центр. та Схід. Європи*. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. 4. С. 154–159.
977. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. М. : Прогресс, 1996. 344 с.
978. Якобсон Р. О. Лингвистика и поэтика. *Структурализм: «за» и «против»* / под ред. Е. Я. Басина и М. Я. Полякова. М. : Прогресс, 1975. С. 193–230.

979. Яковенко Н. Життєпростір *versus* ідентичність руського шляхтича XVII століття (на прикладі Яна / Йоакима Єрлича). *Дзеркала ідентичності* : дослідж. з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. Київ : Laugus, 2012. С. 64. (Серія «Золоті ворота» ; вип. 2).
980. Якубовська М. Г., Масі Н. І. Еволюція соціальних комунікацій: становлення нової культурної реальності. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2019. № 2. С. 131–136. <https://doi.org/10.32461/2409-9805.2.2019.175933>
981. Ясь О. В. Багатоликий Микола Костомаров / заг. ред. і вступ. слово В. А. Смоля. Київ : Либідь, 2018. 302 с. : іл.
982. Ясь О. В. «Великі повороти» соціогуманітарного знання в історії історієписання XX ст.: українська проекція. *Укр. іст. журн.* 2018. № 5. С. 107–135. <https://doi.org/10.15407/uhj2018.05.107>
983. Burke K. A. A Rhetoric of Motives. Los Angeles : Univ. of California Press, 1969. 341 p.
984. Burke P. Representations of the Self from Petrarch to Descartes. *Rewriting the Self: Histories from the Middle Ages to the Present* / ed. by R. Porter. London : Routledge, 1996. P. 17-28.
985. Cieński A. Pamiętnikarstwo polskie XVIII wieku. Wrocław : Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1981. 220 s.
986. Dekker R. Egodocuments in the Study of History. *Memoria y Civilización*. 2002. No. 5. P. 13-37.
987. Dekker R. M. Egodocumenten: Een literatuuroverzicht. *Tijdschrift voor Geschiedenis*. 1988. No. 101. S. 161-189.
988. Fischer E. Krieg ohne Heer : meine Verteidigung der Bukowina gegen die Russen. Wien : F. Schubert : J. Lenobel, 1935. XXVI, 214 s.
989. Gadamer H.-G. Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik. Tübingen : Mohr, 1965. 524 s.
990. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life. Edinburgh : Univ. of Edinburgh, 1956. 161 p.
991. Gurko V. I. Features and Figures of the Past: Government and Opinion in the Reign of Nicholas II. Stanford : Stanford Univ. Press, 1939. 760 p.
992. Handbook of Autobiography/Autofiction. Vols. 1-3 / ed. by M. Wagner-Egelhaaf. Berlin ; New York : De Gruyter, 2019.
993. Krusenstjern B. von. Was sind Selbstzeugnisse? Begriffskritische und quellenkundliche Überlegungen anhand von Beispielen aus dem 17. Jahrhundert. *Historische Anthropologie*. 1994. Vol. 2, Is. 3. S. 462-471. <https://doi.org/10.7788/ha.1994.2.3.462>

994. Lacouture J. André Malraux, une vie dans le siècle. Paris : Seuil, 1973. 425 p.
995. Lejeune Ph. Frontières de l'autobiographie. Paris : Seuil, 2007.
996. Lejeune Ph. L'Autobiographie en France. Paris : A. Colin, 1971. 272 p.
997. Lejeune Ph. L'Autobiographie en France. 2^e éd. Paris : A. Colin, 2010. 224 p.
998. Lejeune Ph. Le pacte autobiographique. Paris : Seuil, 1975. 355 p.
999. Lejeune Ph. Pour l'autobiographie : chroniques. Paris : Seuil, 1998. 256 p.
1000. Lubas-Bartoszyńska R. Między autobiografią a literaturą. Warszawa : PWN, 1993. 260 s.
1001. Lubas-Bartoszyńska R. Pisanie autobiograficzne w kontekstach europejskich. Katowice : Śląsk, 2003. 212 s.
1002. May G. L'autobiographie. Paris : Presses univ. de France, 1979. 229 p.
1003. Mead H. Mind, Self, and Society. Chicago : The Univ. of Chicago Press, 1934. XXXVIII, 400, [1] p.
1004. Nora P. Between memory and history. *Representations*. 1989. No. 26. Spec. is.: Memory and Counter-Memory. P. 7-24.
1005. Presser J. Memoires als geschiedbron. *Algemene Winkler Prins Encyclopedie*. Dln. 7. Amsterdam ; Bruxelles : Elsevier, 1958. P. 208-210.
1006. Rutz A. Ego-Dokument oder Ich-Konstruktion? Selbstzeugnisse als Quellen zur Erforschung des frühneuzeitlichen Menschen. *Zeitenblicke*. 2002. No. 2. URL: <http://www.zeitenblicke.historicum.net/2002/02/rutz/index.html> (дата звернення: 03.08.2023).
1007. Schulze W. Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte? Vorüberlegungen für die Tagung "Ego-Dokumente". *Ego-Dokumente: annäherung an den Menschen in der Geschichte* / hrsg. von W. Schulze. Berlin : Akademie, 1996. S. 33-58.
1008. Sobol W. Filip Orlik (1672–1742) i jego "Diariusz". Warszawa : Wydawn. Uniw. Warszawskiego, 2021. 532 s.
1009. Strain M. Taking the Discursive Turn: critical studies in language, discrimination and schooling. *Curriculum Studies*. 1997. Vol. 5, No. 3. P. 369-378. <https://doi.org/10.1080/14681369700200018>
1010. Válek V. K specifičnosti memoárové literatury. Brno : Univ. J. E. Purkyně, 1984. 160 s. URL: <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/103838> (дата звернення: 03.08.2023).
1011. What is Culture? *University of Minnesota. CARLA: The Center for Advanced Research on Language Acquisition*. URL: <https://carla.umn.edu/culture/definitions.html> (дата звернення: 19.07.2023).

Довідкові видання / статті

1012. Бойченко І., Хамітов Н. Культура. *Філософський енциклопедичний словник*. Київ : Абрис, 2002. С. 313–314.
1013. Буравченков А. О. Білий рух в Україні. *Енциклопедія історії України*. Т. 1. Київ : Наук. думка, 2003. С. 279–281.
1014. Буравченков А. О. Білий рух. *Енциклопедія сучасної України*. Т. 2. Київ : Ін-т енциклопедичних дослідж. НАН України, 2003. С. 786.
1015. Варшавчик М. Я. Класифікація джерел. *Джерелознавство історії України : довідник* / Боровський Я. Є., Варшавчик М. Я., Войцехівська І. Н., Ганжа О. І., Голобуцький П. В. Київ : [б. в.], 1998. С. 49–50.
1016. Войцехівська І. Мемуаристика. *Спец. іст. дисципліни : довідник*. Київ : Либідь, 2008. С. 359–366.
1017. Волков А., Даровська І. Щоденник, або журнал. *Лексикон заг. та порівн. літературознавства*. Чернівці : Литаври, 2001. С. 628–629.
1018. Гай-Нижник П. П. Документальні джерела і матеріали до історії фінансової політики уряду Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) : довідник. Київ : [б. в.], 2004. 46 с.
1019. Джерелознавство історії України : довідник / Боровський Я. Є., Варшавчик М. Я., Войцехівська І. Н., Ганжа О. І., Голобуцький П. В. Київ : [б. в.], 1998. 212 с.
1020. Діячі Української революції 1917–1921 рр. : енцикл. довід. Зошит 1 / відп. ред. В. Верстюк ; відп. секр. О. Кудлай ; авт.: Г. Басара-Тилищак, О. Бойко, А. Буравченков та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2022. 443 с.
1021. Морозова Є. Ф. Документальна література. *Укр. літ. енцикл.* Т. 2. Київ, 1990. С. 85.
1022. Самотождність. *Літературознавча енцикл.* : у 2 т. Т. 2 / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : Академія, 2007. С. 367.
1023. Щоденник. *Літературознавчий слов.-довід.* 2-е вид., випр. і доп. Київ : Академія, 2007. С. 731.
1024. Ясь О. В. Мемуаристика. *Енциклопедія історії України* : в 10 т. Т. 6. Київ : Наук. думка, 2009. С. 608–611.
1025. Lindemann M. The sources of social history. *Encyclopedia.com*. URL: <https://www.encyclopedia.com/international/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/sources-social-history> (дата звернення: 03.08.2023).

Бібліографічні видання / публікації

1026. Великочий В. Велика Східноєвропейська революція, Перша світова війна і Галичина : (укр. історіографія суспіл.-політичних процесів, бібліографія) : [бібліогр. довід.] / М-во освіти і науки України, Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, Івано-Франк. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України. Івано-Франківськ : Кушнір Г. М., 2014. 180 с.
1027. «За сто літ»: покажчик змісту / уклад.: С. Панькова, Г. Шевчук. *Укр. археогр. щорічник*. Київ, 2006. Вип. 10–11. С. 240–287.
1028. Історія України у спогадах і щоденниках. Українська революція (1917–1921) : бібліогр. покажч. / упоряд. Н. Тертичка ; наук. ред. В. Кононенко. Київ : Нац. б-ка України ім. Ярослава Мудрого, 2020. 199 с.
1029. Калинович І. Українська мемуаристика, 1914–1924 : (бібліогр. реєстр). *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 145–150.
1030. Кревецький І. І. Наша мемуаристика (1900–1910). *Неділя*. 1911. 4 лют. (№ 6). С. 4–5 ; 11 лют. (№ 7). С. 5–6 ; 18 лют. (№ 8). С. 5–6 ; 25 лют. (№ 9). С. 6–7 ; 25 берез. (№ 13). С. 6–8 ; 1 квіт. (№ 14). С. 5–6 ; 8 квіт. (№ 15). С. 6.
1031. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX ст. : бібліогр. покажч. / уклад., вступ. ст. В. Ю. Іващенко ; бібліогр. ред. В. Д. Прокопова ; наук. ред. С. І. Посохов. Харків : [б. в.], 2003. 60 с.
1032. Науковий часопис українознавства «Україна» (1907–1932) : покажч. змісту / АН України, Археогр. коміс., Ін-т укр. археографії ; [упоряд.: Р. Майборода, В. Врублевський ; ред. С. Даневич]. Київ, 1993. 140, [1] с. (Наук.-довідк. вид. з історії України ; вип. 22).
1033. Палієнко М. Г. «Киевская старина» (1882–1906) : хронол. покажч. змісту журн. Київ : Темпора, 2005. 480 с.
1034. Палієнко М. Г. «Кієвская старина» (1882–1906) : сист. покажч. змісту журн. Київ : Темпора, 2005. 606 с.
1035. Передирій В. Видання «Червоної Калини» (1922–1939) : іст.-бібліогр. дослідж. / відп. ред. Є. П. Наконечний ; НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. Львів : [б. в.], 2004. 358 с.
1036. Покажчик змісту Літературно-наукового вістника томів I–XX (1898–1902) / зладив В. Доманицький ; з передм. І. Франка. Львів : [б. в.], 1903. XXXVII, 121 с.
1037. Сарана Ф. К. Журнал «Літопис революції» : покажч. змісту : № 1–57, 1922–1933 рр. / Арх. упр. МВС УРСР. Київ : [б. в.], 1957. 66 с.

1038. Україна: Науковий Двохмісячник Українознавства під ред. акад. Михайла Грушевського (1924–1932 рр.) (на матеріалах фонду «Рідкісна книга») : бібліогр. покажч. змісту журн. / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, Наук. б-ка ; уклад., відп. за вип. С. В. Олейник. Івано-Франківськ : [б. в.], 2009. 59 с.
1039. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) : наук.-бібліогр. вид. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: О. С. Онищенко (голова), Л. В. Беляєва, А. Г. Бровкін [та ін.] ; уклад.: А. Л. Панова, В. Ф. Солдатенко, Л. В. Беляєва [та ін.] ; наук. ред. В. Ю. Омельчук. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2001. 816 с.
1040. Українська революція і державність (1917–1921 рр.) : наук.-бібліогр. вид. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: Л. А. Дубровіна (голова) та ін. ; наук. ред. С. С. Кіраль ; наук. консультант В. Ю. Омельчук ; вступ. ст. В. П. Капелюшного ; авт. кол.: В. С. Гоїнець, Л. М. Ковінченко, Л. В. Лісовська ; бібліогр. ред. Л. С. Новосьолової. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2018. 817 с.
1041. Українська Центральна Рада: сторінки історії : бібліогр. покажч. / склад.: Т. О. Сосновська, Л. Ф. Бондаренко, В. М. Созонова ; наук. ред. М. О. Малиновський. Харків : Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, 1999. 102 с.
1042. Чайковський І. Наша мемуаристика. Мюнхен : [Укр. техн.-госп. ін-т], 1966. С. 63–94 [32 с.]. Відб. із: Наук. зап. Укр. техн.-госп. ін-ту. Мюнхен, 1966. № 11 (14).
1043. Ясінський Б. Літературно-науковий вістник : покажч. змісту : т. 1–109 (1898–1932). Київ ; Нью-Йорк : Смолоскип, 2000. 544 с. (Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. Філол. секція ; т. 213).

Додатки до розділу 1.3

Дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата філологічних наук

1. Барбукова І. С. Онлайнвий щоденник як феномен віртуальної літератури: жанрова природа, поетика : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2012. 20 с.
2. Бережна Д. І. «Котик Летаев» та «Крещений китаец» А. Белого в контексті російської художньої автобіографічної прози першої третини ХХ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2005. 19 с.
3. Варикаша М. М. Гендерний дискурс у літературі NON-fiction (на матеріалі щоденників письменників першої половини ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2009. 20 с.
4. Веріго І. М. Літературні мемуари 20–30-х рр. ХХ століття. Принципи художньої організації матеріалу : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2003. 16 с.
5. Вовк А. В. Експресивний синтаксис у системі ідіостилю письменника (на матеріалі «Щоденників» О. Гончара) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Терноп. акад. нар. госп-ва. Дніпро, 2020. 23 с.
6. Гавриш І. П. Творчість М. Цуканової (проза, драматургія, мемуари) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2007. 19 с.

7. Гажа Т. П. Українська літературна мемуаристика другої половини XX століття: становлення об'єктного і суб'єктного типів : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2006. 19 с.
8. Гринько Я. В. Мемуарна творчість І. С. Тургенєва : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2008. 17 с.
9. Деремедведь О. М. Жанрові особливості англійської жіночої літератури мандрів кінця XVIII – першої половини XIX ст. (на матеріалі творів про Крим) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.04 / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2008. 24 с.
10. Дудюк Л. П. Проблема становлення особистості в російській автобіографічній прозі початку XX століття (В. Короленко і М. Горький) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2005. 18 с.
11. Заборовська С. В. Особливості віртуального дискурсу в просторі Інтернет (на прикладі інтернет-щоденників) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2006. 19 с.
12. Заварзіна Є. В. «Щоденник» (1911–1925) Володимира Винниченка: авторська свідомість та літературний контекст : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2008. 19 с.
13. Ільків А. В. Жанр щоденника в українській літературі другої половини XX – початку XXI ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Прикарп. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2008. 20 с.
14. Клімчук О. В. Російська мемуарно-автобіографічна проза 1990–2000-х років: жанрова специфіка : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2008. 20 с.
15. Кочетов А. В. Щоденник О. В. Дружиніна: типологія жанру, поетика, історико-літературний контекст : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2006. 20 с.
16. Маслюченко Г. О. Художні мемуари та автобіографічна повість в українській літературі 90-х років XX століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2004. 18 с.
17. Мацапура Л. В. Мемуаристика П. В. Анненкова: жанрова своєрідність та літературний контекст : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2007. 20 с.

18. Медоренко О. М. Автокоментар як жанр мемуарної літератури : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2011. 20 с.
19. Мінчик С. С. Подорож О. С. Грибоєдова на Південь у 1825 році: науково-біографічний контекст і творча рефлексія : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2010. 20 с.
20. Момот Н. М. Щоденник Т. Шевченка як творчо-психологічний та жанровий феномен : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. Кіровоград, 2006. 20 с.
21. Остапенко Л. М. «Щоденник письменника» Ф. М. Достоєвського в його художньому світі: пошуки пророчого слова : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 1999. 20 с.
22. Приймак А. М. Структурно-стилістична та лексико-семантична організація щоденникових текстів Л. М. Толстого : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2002. 20 с.
23. Родигіна В. Ю. Мемуаристика Докії Гуменної: інтерпретація української ідентичності в літературі та культурі : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2010. 16 с.
24. Сіверська С. Ф. Наративні особливості автобіографічної прози кінця ХХ – початку ХХІ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2011. 20 с.
25. Скаріна О. Ю. Особистісне і документальне в мемуарній і біографічній прозі (на матеріалі української літератури кінця ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2007. 20 с.
26. Сопельник Н. В. Публіцистика та мемуаристика Г. Костюка: ідейні орієнтири та проблеми поетики : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2008. 20 с.
27. Таймазова Л. Л. Мемуарно-щоденникова проза М. Волошина: художня інтерпретація внутрішнього світу особистості : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2006. 20 с.
28. Танчин К. Я. Щоденник як форма самовираження письменника : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2005. 20 с.

29. Томіліна Т. Ю. Російська воєнна мемуаристика першої третини XIX ст : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2004. 19 с.
30. Федунь М. Р. Українська мемуаристика в Галичині кінця XIX – початку XX століття: жанрово-стильові особливості : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2001. 19 с.
31. Філянїна Н. М. Автобіографічний елемент у творчості А. О. Григор'єва : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2005. 18 с.
32. Цяпа А. Г. Автобіографія як проекція творця та національної літературно-культурної традиції (Улас Самчук, Еліас Канетті) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.05 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2006. 20 с.

Дисертації на здобуття вченого ступеня доктора філологічних наук

1. Єршов В. О. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму: еволюція, проблематика, поетика : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.03 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 40 с.
2. Колошук Н. Г. Табірна проза як літературний феномен XX століття (на матеріалі української, російської, білоруської та польської літератур) : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01, 10.01.03 / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2007. 40 с.
3. Пустовіт В. Ю. Українська письменницька мемуаристика XIX століття: націєтворчий дискурс : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 32 с.
4. Федунь М. Р. Поетика західноукраїнської мемуаристики першої половини XX століття : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2013. 42 с.

Дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук

1. Дарчик С. В. Візія національно-визвольної війни українського народу (1648–1657 рр.) у спогадах та щоденниках шляхтичів Речі Посполитої : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ, 2009. 20 с.
2. Денисюк М. Ю. Мемуарні твори як джерело до вивчення українського національного руху в час та після Другої світової війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2009. 20 с.

3. Іващенко В. Ю. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2004. 17 с.
4. Каліберда Ю. Ю. Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917–1921 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Нац. акад. оборони України. Київ, 2003. 19 с.
5. Красько О. І. Джерела мемуарного характеру другої половини XX ст. – початку XXI ст. з історії Харківського університету : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпров. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпро, 2017. 20 с.
6. Курбацька Т. В. Публікації мемуарів у журналі «Киевская старина» (1882–1906 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2011. 15 с.
7. Малик А. О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 1999. 20 с.
8. Никифоренко Н. О. Мандрівні записки Й. А. Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Донец. держ. ун-т. Донецьк, 2000. 17 с.
9. Торопцева А. І. Україна та українці очима Шарля Дюброя: джерелознавчий аналіз мемуарів «Deux années en Ukraine (1917–1919)» : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2017. 19 с.
10. Щербак Ю. О. «Щоденник» Федора Євлашевського як історичне джерело: структурний аналіз та системна деконструкція : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2009. 16 с.

Дисертація на здобуття вченого ступеня доктора філософії з історії та археології

1. Алексєєв О. О. Селянська мемуаристика Південної України XX століття: генеза, автори та тексти : автореф. дис. ... д-ра філос. : 032 / Запоріж. нац. ун-т. Запоріжжя, 2023. 11 с.

Дисертація на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук

1. Пархоменко В. А. Вітчизняна мемуаристика як джерело з історії національно-визвольних змагань 1914–1921 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2014. 36 с.

Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата філософських наук

1. Варипаєв О. М. Мандрівництво у східнослов'янській культурі : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2000. 19 с.

Додатки до розділу 2.1

Володимир Мономах. Поучення ¹

Я, недостойний, дідом своїм Ярославом, благословенним, славним, наречений у хрещенні Васи́лем, [а] руським іменем Володимир, отцем улюбленим і матір'ю своєю [з] Мономахів у благочесті наставлений, дітям моїм у добродетельності домогтись успіхів бажаючи, се пишу поучення вам, улюблені, і задля християнських людей, бо скільки оберіг [їх] я по милості божій і отчою молитвою од усяких бід!

* * *

У нікчемному сьому житті научися, віруючий чоловіче, діяти благочестиво, научися, за євангельським словом, «очима управляти», язик здержувати, ум смиряти, тіло упокорювати, гнів подавляти, помисел чистий мати, спонукаючи себе на добрі діла господа ради; тебе позбавляють – не мсти, ненавидять – люби, гонять – терпи, хулять – благай, умертви гріх.

* * *

Воістину, діти мої, розумійте, як ото єсть чоловіколюбєць-бог милостив і премилостив. Ми, люди, грішні є і смертні, а коли нам хто зло вчинить, то ми хочем його пожерти і кров його пролити найскоріш. А господь наш, володіючи і животтям, і смертю, согрішення наші, вищі од голови нашої, терпить [раз], і знову, і до [скону] живоття нашого. Як отець, [що], чадо своє люблячи, поб'є [його] і знову пригорне його до себе, так ото і господь наш навчив нас, [як добути] над врагом-[дияволом] побіду: трьома ділами добрими [можна] позбутись його і побідити його – покаєнням, сльозами і милостинею. І то вам, діти мої, не тяжка заповідь божа, бо тими ділами трьома [можна] позбутися гріхів своїх і царства [небесного] не лишитися.

* * *

Старих шануй, як отця, а молодих – як братів.

У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтесь на тивуна, ні на отрока, щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого.

¹ Друкуються окремі уривки за: Володимир Мономах. Поучення / пер. Л. Махновця. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://izbornyk.org.ua/litop/lit27.htm> (дата звернення: 26.06.2023).

На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воевод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте. А оружжя не знімайте із себе вборзі, не розглядівши [все] через лінощі, бо знагла людина погибає.

Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло.

* * *

А коли добре щось умієте – того не забувайте, а чого не вмієте – то того учітьесь, так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов, – а за се почесть есть од інших країв. Лінощі ж – усьому [лихому] мати: що [людина] вміє – те забуде, а чого ж не вміє – то того не вчиться.

Автобіографическая «сказка» малоросійського лѣтописателя Стефана Лукомскаго ²

1733 году, августа 29 дня, въ генеральной войсковой канцелярии Стефанъ Лукомскій сказкою показую: нацією я малороссіянинъ, вѣры христіанской, благочестивого греческаго исповѣданія, лѣтъ отъ роду мнѣ тридцать два. Родился я за Днѣпромъ, въ украинскомъ городѣ Умани, подъ высочайшою державою ихъ императорского величества. Дѣдъ мой Иванъ Лукомскій и прадѣдъ (имени его не помню), козаки, родились полку лубенского, въ мѣстечку Лукомлѣ, и тамо они имѣли свои грунта, только жъ тіе грунта, во время войны гетмана Богдана Хмельницкого съ ляхами и ради другихъ въ тѣхъ старихъ годахъ неспокойствъ, отошли въ другіе владѣнія. Такожъ оныя дѣдъ и прадѣдъ мой имѣли свои грунта за Днѣпромъ въ городѣ и около города Умани, помѣжніе съ Скоропадскими, изъ которыхъ и гетманомъ малоросійскимъ Иванъ Иллѣчъ Скоропадскій былъ; такожъ съ Кочубеями, съ которыхъ нынѣ полковникъ полтавскій Василій Кочубей, съ Ханенками, изъ которыхъ нынѣ полковій обозній кievскій Ѡедоръ, судія стародубовскій Николай Ханенки, и съ другими бывшими тамо за Днѣпромъ владѣльцы. И дѣдъ мой Иванъ Лукомскій, за тогдашними неспокойствіи, изъ Лукомля перейшоль въ Полтаву и тамо въ Полтавѣ сплодилъ отца моего Василья; а когда дѣдъ мой Иванъ Лукомскій умре, а бабку мою Анну взялъ въ жену Андрей Гайдукъ, а отецъ мой Василь малолѣтень остался, и тогда Андрей Гайдукъ, отца моего оттамъ, на прадѣдизніе и дѣдизніе отца моего и на свои грунта перешоль за Днѣпръ и жилъ на своихъ козачихъ грунтахъ въ городѣ Умани съ отцемъ моимъ до турецкой под тимъ городомъ бывшой войны въ

² Друкується за: Автобіографическая «сказка» малоросійського лѣтописателя Стефана Лукомскаго / сообщилъ О. И. Левицкій. *Ізборник : Історія України ІХ–ХVІІІ ст. Періоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/star07.htm> (дата звернення: 26.08.2023).

козацкой службѣ; а когда турки тотъ городъ украинскій Умань виняли и спустошили, тогда въ самомъ турецкомъ оттакованіи отчимъ отца моего Андрей Гайдукъ съ Васильемъ, отцемъ моимъ, изъ того города Умани вийшли и зайшли съ другими тогочными людьми въ Переясловле и тамъ многіе года жили въ козацкой же службѣ. Когда же за-днѣпрская Украйна въ державѣ ихъ императорского величества почела населятись по прежнему, тогда оные дѣдъ и отецъ мой (которой въ Переяславлѣ оженился на Евдокіи Дубсковнѣ (т. е. дочери Дубсаго. – *Ред.*), малороссіянциѣ) перешли за Днѣпръ на свои жилия къ Умани, и что (такъ какъ) тотъ городъ Умань былъ разоренъ и спустошенъ, и многіе бывали въ ту Украйну набѣги и нападенія татарскіе, стали они, дѣдъ и отецъ мой, въ уманской жить поланцѣ, отъ города Умани версть въ семь, отъколя хаживаль отецъ мой Василій, по отцу родному Лукомскій, а по отчиму Гайдукъ, въ разные походы на непріятелей тогда государства всероссійского: на татаръ съ Семеномъ Палѣемъ, полковникомъ тогда бѣлоцерковскимъ, да съ Карпомъ Часныкомъ, что нынѣ полковникъ охочекомонній, да съ Павломъ Циганчукомъ, обознимъ тогда полковымъ бѣлоцерковскимъ, и съ другими войсковыми людьми. А сказываль отецъ мой (что я припомню), былъ онъ въ войсковыхъ походахъ и воинскихъ акціяхъ: 1) когда поланки татарскіе полковникомъ черниговскимъ Яковомъ Лизогубомъ и наказнимъ гетманомъ разоривани; 2) на нѣякомъ-съ урочищѣ при Кучманѣ, на Кодимѣ, съ тѣмъ же Семеномъ Палѣемъ, и когда отецъ мой въ томъ походѣ будучи настоящимъ атаманомъ и наказнимъ надъ паланскими козаками сотникомъ, и возвратясь отъ оной Кучмани, разбивши татаръ и отлучась отъ Палѣя къ Уманской поланцѣ съ восьмидесяти человекъ, тогда напали на нихъ татаре въ урочищѣ Сухой Дуброви, надъ рѣкою Ятранню, и тамъ отца моего съ другими товарищи татаре доставши, въ неволю взяли, и былъ въ той неволѣ больше полгода, и хочай полковникъ Семень Палѣй въ замѣну одного мурзу за отца моего мѣль отдать, толькожь, понеже тотъ мурза съ другимъ за князя Четвертенского Юрія, тогда жъ въ полону бывшаго, отданъ, того ради отецъ мой съ той неволѣ себе пѣтсотма левковими выкупилъ; 3) Когда Бѣлую Церковь Палѣй отъ ляховъ досталь, и тамъ раненъ отецъ мой съ флинты кулею въ правую ногу; послѣ же, по унѣверсалу тогда гетманскому, городъ украинскій Умань (который отъ Кіева миль въ дватцать) и другіе къ тому городу, яко къ полковому, надлежащіе сотенніе городки: Ладижинъ, Манковку, Манастирица, Буки, Мушуровъ, Воронное, Романовку, Таганное, и протчіе съ ихъ селами, по разореніи турецкомъ, осадилъ и осадчимъ былъ всего уманского уѣзду, и подати прежде бывшимъ гетманомъ, яко то лисичное и звѣри дикіе приваживаль въ Батуринъ и въ Глуховъ; 4) Зъ гетманомъ Мазепою на службу императорского величества ходилъ по указу въ Полщу, а въ якихъ годѣхъ

то было, того, понеже о семь въ малолѣтствіи отъ отца своего слышалъ, подлинне не знаю; 5) А сему уже памятенъ, что во время благополучной Полтавской вѣкторіи 1709 году, когда Андрей Кандиба, полковникъ корсунскій (который въ сихъ годахъ недавнихъ былъ генеральнымъ судьей), наказнимъ гетманомъ будучи, стоялъ по указу съ войсками заднѣпровскими надъ рѣкою Богомъ, въ томъ же войску и отецъ мой былъ настоящимъ уманскимъ атаманомъ и наказнымъ сотникомъ; 6) Да въ маѣ мѣсяцѣ на мѣстечко уѣзду уманского на Нерубайку якійсь татаринъ Летунъ съ запорожцами напавъ, конѣ и товаръ когда у обывателей позаймали и набѣги на подданныхъ ихъ императорского величества чинили, то отецъ мой, будучи сотникомъ уманскимъ, съ командѣрованными уманской сотнѣ козаками съ четыреста человекъ ходилъ на того татарина Летуна и на запорожцевъ, и на урочищи прозиваемомъ Гарбузина Долина, надъ рѣкою Мертвоводомъ, съ тимъ татаринномъ Летунномъ (которій послѣ отъ полковника тогда чигиринского, а нынѣ прилуцкого, Игнатія Галагана убитъ) и съ запорожцами чинилъ войну, и отца моего съ козаками уманскими тамъ разбито, а двоюродного отъ матки брата моего Семена Дубского, переясловского родимца, хоружого сотенного уманского, въ той акціи убито, а отецъ мой списомъ въ обѣ руки и въ поперекъ спины тогда раненъ, въ полонъ взятъ, припровоженъ запорожцами къ Перекопу и отданъ нѣякомусь перекопскому каймакану, гдѣ въ Нерекопѣ сидѣлъ въ ямѣ килька мѣсяцей и отданъ хану кримскому, а отъ хана кримского отданъ въ Цариградъ султану и тамо въ Цариградѣ сидѣлъ въ неволѣ. 7) 1711 году братъ мой родній Денисъ былъ въ походѣ съ войсками російскими на Прутовой акціи, въ командѣ Василья Танского, нынѣшняго переясловского, а тогда російскихъ волосскихъ корогвей полковника.

А когда обывателемъ заднѣпровскимъ велѣно, по указу ихъ императорского величества, переходить на сю сторону Днепра, а ту сторону полякомъ отдано, въ ту пору мати моя Евдокія Дубсковна со мною малолѣтнимъ и съ другими дѣтьми своими, съ протчими уманскими жителями, перешла полку лубенского въ мѣстечко Веремѣвку, а 1712 г. отецъ мой, выйшовши зъ неволѣ, прийшолъ въ Переясловъ и не имѣя здѣсь на чемъ жить, разоренъ будучи отъ той неволѣ, принужденъ за оскуднѣніемъ своимъ пойтить на свое жилие прежнее, къ Умани; а я въ малолѣтствіи своемъ пошелъ въ Кіевъ въ наученіе и въ кіевскихъ училищахъ латинскіе проходилъ школы, и первое 1718 году съ протчими студентами на вѣрность ихъ императорскому величеству присягаль въ Кіевѣ въ Братской церквѣ, при бытности князя Хотяновскаго и тогда бунчужного, а нынѣ обозного генерального Якова Лизогуба; а въ 1722 году, оконча въ Кіевѣ часть ученія своего, ходилъ въ чужестранніе краи, надѣясь тамо оное латинское мое совершить ученіе, но за приключившеюся мнѣ

тогда болѣзнію, принужденъ остаться въ Польши, гдѣ, ради преслѣдованія за благочестіе греческого исповѣданія и что я малороссіянинъ, не могль тамо долѣе ученія своего имѣть и, не соверша оногo, въ 1726 году возвратился паки по прежнему въ Кіевъ, гдѣ и совершилъ богословію, о чемъ многіе малороссіяне могутъ засвидѣтельствовать. А между ученіемъ въ 1727 году въ другое на вѣрность ихъ императорскому величеству въ кіевской Братской церкви, а въ 1730 году въ третье на вѣрность всемилостивѣйшей государынѣ императрицы, нынѣ благополучно самодержавствующей, ея императорскому всепресвѣтлѣйшему величеству въ Глуховѣ въ соборной глуховской церквѣ, съ сыномъ обозного войскового генеральнаго Якова Лизогуба съ Григоріемъ Лизогубомъ, которому я тогда учителемъ былъ, присягалъ же. А въ началѣ 1731 году, генваря въ первыхъ числахъ, по опредѣленіи господина гетмана и кавалера Апостола, я нижайшій, природній ея императорского величества подданный и родимецъ малороссійскій, въ генеральную войсковую канцелярію принять и въ той канцеляріи, въ дѣлѣ ея императорского величества, вѣрно и безпорочно служа, въ-четвертое въ 1732 году ея-жъ императорскому величеству я подданный честную вѣрность присягалъ-же. А сего 1733 году марта 14, по отлученіи прежде мене бывшаго старшаго канцеляриста Григорія Юркевича, что нынѣ полковій писарь стародубовскій, по опредѣленію оногo-жъ господина гетмана и кавалера, по усмотрѣнію его, учреждень я быть въ той же войсковой генеральной канцеляріи старшимъ канцеляристомъ, и съ бытія въ оной канцеляріи, даже до полученія высокоповелительнѣйшаго ея императорского величества указа, предостойнѣйшой ея-жъ императорского величества изъ государственной коллегіи иностранныхъ дѣлъ грамоты, сего августа 13 пущенной, а 27 полученной, изображеннаго, въ званіи моемъ при дѣлѣ жъ ея императорского величества канцелярскихъ, по присяжной своей должности, служилъ я ея императорскому величеству со всякою вѣрностію и ревностію безъ жаднаго порока, о чомъ дѣла ея императорского величества, въ той-же канцеляріи имѣючіеся, по указамъ е. и. в. вѣрнаго службою моего произвожденіе, и генеральній писарь Михайло Турковскій могутъ засвидѣтельствовать; а принять я въ ту войсковую генеральную канцелярію и старшимъ канцеляристомъ былъ учреждень безъ особливѣйшаго обязательства и безъ присяги ея императорскому величеству въ вѣрности по прежнимъ здѣсь примѣрамъ. А что я природній ея императорского величества подданный, зъ дѣда и отца малороссіянинъ, и яко вѣрностно усопшимъ блаженніа и высокославніа ея императорского величества предкомъ дѣдъ, а паче отецъ мой Василій, по родному отцу Лукомскій, а по отчиму Гайдукъ, служилъ и за предостойнѣйшую ея императорского величества всероссійскую державу неволю и многіе раны терпѣлъ, и показанніа братья мои служили жъ, въ томъ имѣются свидѣтели,

а именно: полковникъ кievскій Антоній Танскій, полковникъ охочекомонній Карпъ Часникъ, бунчуковій товарищъ Афанасій Дорофеевичъ, сотникъ полковій нѣжинскій Григорій Романовскій, сотникъ Иванъ Дубранизкій, атаманъ Стефанъ Гаптаренко, полковіе переяславскіе, Ярема Золотаръ въ Кіевѣ, да перешедшіе на сю сторону Днѣпра съ Умани: Данило Рѣдкій, Иванъ Коробанъ, полку полтавского въ Кобеляцѣ или въ Санжаровѣ; пощъ Матвѣй Тараховскій, полку гадяцкого, подъ Зѣнковымъ, въ селѣ Павловицѣ; Семень Богатій, полку лубенского, подъ мѣстечкомъ Веремѣвкою, въ селѣ Погорѣлахъ, и многіе, кого они свидѣтели въ моемъ родствѣ и о вышесказанныхъ службахъ покажутъ, понеже я, за тогдaшнимъ малолѣтствіемъ, жильцовъ уманскихъ многихъ припомнить не могу. Да и родственниковъ своихъ здѣсь имѣю: тетка моя родная, инокиня Феодосія Чайченкова, полку переяславского, подъ Золотоношею, въ Коробовицѣ, въ дѣвичомъ монастырѣ; двоюродніе сестры: Анастасія Чайченковна, швагеръ Николай Леенко, да Любка Дубсковна, и многіе, кого они родственники въ Переясловлѣ покажутъ; да братіе двоюродніе Василій и Захарій Дубскіе, полку лубенского въ Лохвицѣ, да сестры двоюродніе-жъ: Евдокія Дубсковна Свѣрская и швагеръ Иванъ Свѣрскій въ Нѣжинѣ, Евдокія Дубсковна-жъ за городомъ Нижнимъ Кіевомъ въ силѣцѣ жительствуетъ; а отца моего братья родные на службѣ ихъ императорского величества татари взяли въ неволю, въ якой неволѣ и по нынѣ обрѣтаются. А что тотъ городъ Умань, гдѣ я родился, въ державѣ ихъ императорского величества былъ до отдачи полякомъ о семь явствуетъ и чертежъ, которій въ 1709 году, августа въ 15 день, по указу блаженнія и вѣчнодостойнія памяти императора и самодержца всероссійского Петра Великого его императорского величества и по приказу ближняго тогда стольника, кievского воеводы князя Дмитрія Михайловича Голицына, діакомъ Аверкіемъ Леонтіевичемъ, подполковникомъ инженеромъ Иваномъ Терсаномъ обо всей за-днѣпровской Украинѣ чинень, а по указу блаженнія и вѣчнодостойнія памяти императора и самодержца всероссійского Петра Второго его императорского величества изъ Верховного Тайного Совѣту 1727 году, мѣсяца (пропускъ) въ инструкціи тайному совѣтнику и министру господину Федору Васильевичу Наумову данной, въ 21 пунктѣ всемилостивѣйше повелѣно ему жъ, тайному совѣтнику, обще съ гетманомъ трудится и старанія прилагать, дабы которіе малороссійского народа жители до сего времени отъ хлѣбныхъ недородовъ или отъ чьихъ партикулярныхъ персонъ обиды и тягости перешли на житѣе за Днѣпръ и за рубежъ, тѣ-бъ паки на прежніе ихъ жилища возвратились, объявляя, что имъ дается позволеніе жить въ Малой Россіи въ прежнихъ мѣстахъ или за кимъ похотять по тамошнему ихъ обыкновенію и по стародавнимъ ихъ вольностямъ.

Къ сей сказки Стефанъ Лукомскій руку приложилъ.

Додаток до розділу 2.2

О Москвѣ и о Дмитрію, царіку московскомъ ложномъ. Сіє писалъ мещанинъ кіевскій именемъ Божко Балыка, который самъ тамъ былъ и самовидецъ тому былъ³

Року 1604 мѣсяца октоврія 1 дня уѣхалъ въ Кіевъ царикъ московскій на день Покровы Пресвятыя Богородици въ понедѣлокъ, а зъ нимъ былъ воевода сендомирскій и староста острицкій (остерскій. – В. А.), панъ Ротомскій. Стоялъ господою у бурмиистра Митковича, а возилъся (переправилъся. – В. А.) у Вышгородѣ, и пошоль на Путивль. Зъ Путивля вийшоль на веснѣ, року 1605, мая 3 дня. Сѣлъ на царствѣ на Москвѣ того жъ року; короновано постомъ Или, а забили его року 1606, мая 9 дня; а битва сталася (убійство произошло. – В. А.) на заутрешній святого Миколы въ пятюкѣ.

* * *

Чти не ложно, бо писанъ сей литописецъ презъ людей певныхъ, мещанъ кіевскихъ, хто тамъ былъ и очима своима видѣлъ. Писалъ Божко Балыка.

Року 1612, генваря 9 дня нещасливого выѣзду моего зъ Кіева въ дорогу московскую и терпѣнія великого голоду и неволи увъ осадѣ насъ купцовъ до килка сотъ, ижъ во всемъ свѣтѣ голодъ неслыханный и въ кройникахъ (лѣтописяхъ. – В. А.) не писанный.

Тогожъ дня, на день святого мученика Поліевкта, былемъ я, Богданъ Балыка, у дому ихъ милостей: пана Александра и пана Созона Балыкъ, войтовичовъ кіевскихъ, братіи моеї, а потомъ былемъ въ дому пана Савостіяна (Савостіянь Брачи, италіянець архитекторъ, приписавшійся въ кіевское мѣщанство. – В. А.), бурмиистра кіевского, тестя своего, и зъ его дому пустилемся (я отправилъся. – В. А.) въ дорогу, за возами; ночоваль тую ночь у Новоселкахъ, у Десны, въ четвертокѣ. У пятюкѣ поткаль козаковъ стародубскихъ, а у суботу своихъ догналь въ Навозѣ селѣ, на обѣдѣ.

Тогожъ месеца 14 дня увъ Ялѣ селѣ споткали Марка, товариша небожчика Боргоцкаго: провадилъ зъ Москвы тѣло князя Доманта и Пархома полковника, которые побиты у штурми подъ городомъ Стародубомъ. Дня 15 до Лоева приехали есмо и поткали Миска Хурсенка, ехалъ зъ Смоленска. 17 дня выѣхали зъ Лоева. Дня 18

³ Друкується за: Записки кіевского мещанина Божко Балыки о московской осаде 1612 года. (Изъ летописнаго сборника Ильи Кощаковского) / [подготовка и комментарии В. Б. Антоновича]. *Ізборник : Історія України ІХ–ХVІІІ ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/star02.htm> (дата звернення: 26.08.2023).

приехали до Гомля; на завтрый день приехали до насъ: Ивашковскій, полковникъ козацкій и зъ ясавуломъ Севериномъ Перехрестомъ; 21 дня выехали зъ Гомля; за три дня приехали до Стародуба, тамъ стояли 14 дней; посылали Богъдана Гулженка за войскомъ за Десну, але не могли вѣдомости взяти о войску; а потымъ посылали двухъ москалей до Новъгородка, до Лемона, племѣнника воеводина, жебы зъ нимъ торговаль; и отголь ни зъ чимъ приехалъ. Тогожь року месеца февраля 6 дня изъ Стародуба выѣхали, 9 дня до Крысова приехали; 14 дня приехали до Мстиславля; 24 дня приехали до Смоленска; нашолемъ тамъ пана Струса и зятя своего Козѣку. 24 дня Струсь изъ людомъ (съ войскомъ. – В. А.) пошолъ и къ столыци.

Тогожь месеца 24 дня пустилися есмо, праве зъ незноснымъ жалемъ, за Струсомъ до Вязмы. Въ среду 26 дня пана Струса разбили шиши, маеку много взяли и девять челоуѣка пѣхоты убили; а мы у селѣ Жижинѣ пана Хотымѣрского догна-ли, а на завтра черезъ тотъ трупъ ехали. Месеца марта 1 въ неделю православную приехалисмо до Вязмы и нашлисмо тамъ: Скоробогатого, и Богдана Гребенника, и Стефана Хмеля, купцовъ, мѣщанъ кіевскихъ. Тогожь месеца 6 самъ панъ Струсь зо всѣмъ войскомъ пошолъ былъ икъ столыци, и мы за нимъ, але для лихой доро-ги ухабистой и для шишовъ и снѣговъ великихъ панъ Струсь миль двѣ отишолъ, а мы двѣ версты отишли отъ деревни князя Ивана Алгидіева; перво мы вернулись до Вязмы 7 дня, а потомъ и панъ Струсь вернулся зо всѣмъ войскомъ. Тогожь дня Омелянъ Скоробогатый и Стефанъ Хмель вернулись, поехали до Кіева, а мы такъ весь постъ великій и после великодня килка недель лежали. О середопостѣ нѣмцевъ челоуѣка 60 пришло до Вязмы и шишовъ на дорози громили такимъ способомъ: якъ выйшли зъ Смоленска, указано имъ где стоять; нѣмцы сами легли у возахъ по килка челоуѣка и покрылися рогожами и казали подводникамъ помалу ехати; шиши, то обачывши, розумѣли, же то купцы идуть, на ортахъ (sic) до возовъ кину-лися, а они шишовъ близко припустили, и заразъ зъ мушкетовъ на оныхъ разбой-никовъ ударили, такъ, же ихъ килкадесять забили, и раннихъ килкадесять поймали, а иныхъ по острожкахъ морозъ подушилъ, ледво убѣгло щось немного. Потомъ, по-сле великодня, жолнере, и нѣмцы, и пехота, иншіе и наши охочіи ходили и килка зъ острожковъ достали и зъ корыстю вернулись. Тогожь року мая 1 дня монастырскій полковникъ и Ширай другий два острожки взяли и килка сотъ бояръ и шишовъ побили и до Вязмы, до пана Струса зъ товаришами приехали. На завтрей у мене, Боска Балыки, былъ панъ Струсь у господи Василя Подопрысвѣта. Дня 3 мая я зъ Монастырскимъ и зъ товаришомъ выехали къ Середѣ, замку, и были у Середѣ дней 21. Дня 24 изъ Середы выехали, бояръ и што у турмѣ сидѣли 21 челоуѣка постинали, и Середу спалили всю. Тоеижъ ночи противъ недели была тривога ве-ликая; купцы всѣ, покидавши возы, хотѣли утѣкати; шиши ударили, але не зыскали

(успіли. – В. А.) нічого, бо наші против їх вьехали и прогнали; 26 дня скончавши (sic), шиши, которьи зъ Калуги пошли до Пскова, было ихъ килка соть, до царика, що былъ ново прослылся у Псковѣ, на насъ зъ корогвами ударили, але ихъ заразъ (тотчасъ. – В. А.) наші усперли (отразили. – В. А.) и килкадесять ихъ забили и хоружого Ивашка зъ корогвою (знаменемъ. – В. А.) поймали, и иныхъ козаковъ, зъ ними будучихъ, живцомъ поймали, и 70 возовъ зъ розною живностю и зъ горѣлками (водкою. – В. А.) взяли. Потомъ 28 дня пришлismo знову до Вязмы.

Тогожь року, месеца іюня 5 дня, пришоль подь столицю панъ Янь Каруль Хоткевичъ, гетманъ литовскій, и панъ Струсь, и насъ купцовъ не мало, и Ширай зъ козаками притягнулъ и около рѣки Москвы обаполь (по ту и по другую сторону. – В. А.) стали. Дня 11 Зборовскій, вышедши изъ столицы, пошоль до Полци, зъ нимъ и наші кіяне пошли до Кіева: Урмянинъ и Ширима. Тогожь месеца 12 дня въ нещасливый часъ уехалисмо въ столицю московскую и заперто насъ у осадѣ изъ паномъ Миколаемъ Струсомъ и старостою Хмелницкимъ и зъ полковникомъ кролевскимъ, паномъ Будиломъ, и панъ Теляфусъ, панъ Калиновскій, и панъ Вгонецкій, ротмистръ кролевскій и нашихъ пановъ до килкадесять, ротмистровъ и пехоты кролевской и насъ, мешанъ кіевскихъ, человѣка 20, окромъ челяди, и я, Боско Балыка, и иншихъ купцовъ немало зъ иншихъ мѣсть. Мы изъ Струсомъ и зъ Ложнею (sic) стали у Станислава господою противъ цар-пушки. Дня 13 гетманъ зо всѣмъ войскомъ своимъ изъ столицы пошоль. Іюня 27, изъ суботы на неделю, князь Дмитрий Тимофѣевичъ Трубецкій, Мартинъ Ісаевичъ Заруцкій, и было въ нихъ люду до килка тысячей, и до Китайгорода зъ трехъ сторонъ до штурму приступили: до двохъ брамъ, где Чорторыйская львица стоить; тамже ихъ добре наші усперли (отразили. – В. А.) и до килка соть ихъ убили.

Тогожь лѣта, августа во 2 день притягнулъ князь Дмитрий Лопатенко подь столицю и иныхъ князей не мало зъ людомъ. 14 августа панъ Хоткевичъ гетманъ знову тутже зъ людомъ притягнулъ, первой пѣхота церковъ святого Георгія опановали (овладѣли. – В. А.), а Москва заперлася у церкви святого Климентія у въ острожку на самой дорозѣ, и наші ихъ тамъ достали (взяли приступомъ. – В. А.) и килка дѣлецъ (пушекъ. – В. А.) отняли, и была тамъ битва велми великая отъ утра до вечера, и усперли были наші Москву добре, Пожарского князя подстрелили въ руку, и почали были зъ табору Москва утѣкати; наші тежь выпадши зъ Кремля, помочи своимъ додавали, и килка поручниковъ изъ хорогвами (хоругвь – отрядъ кавалеріи. – В. А.) и зъ пехотою до насъ у муръ передалися, а гетманъ подь Поклонную гору отступилъ и не могъ до столицы пробитися, жебы живности своимъ дати; а въ середу праве зъ великимъ жалемъ (съ большою скорбью. – В. А.) всего нашего рицества и насъ, бѣдныхъ купцовъ, отъ столицы прочь пошоль,

а насъ, увъ осадѣ началъ стискати голодъ, бо пехота, що ихъ было 600, почалы псы и кошки ѣсти. Тогожь лѣта септеврїя дня 14, голодъ велми сталъ утискати, пехота новая стала зъ голоду мерти и мало не вси вымерли, и наша пѣхота и товариство также все поѣли; нѣмцы кошки и псы всѣ поѣли, медъ (sic) и зѣля, и травою и леда чимъ живилися, бо все Москва отняла; дорогувля великая стала: селедецъ былъ по ползолотого, шкури воловыи перво были по пять золотыхъ, а потомъ стали по 12 золотыхъ; сыра мандрыку куповали по 6 золотыхъ; хлѣбъ денежный 10 золотыхъ; мы сами куповали калачъ денежный 7 золотыхъ. Около святой Покровы велми сильный голодъ знялъ: жита четверть золотыхъ 100, овса четверть 40 золотыхъ, крупъ кварта 20 золотыхъ; зъ лободына насѣня печеный, якъ гречаныкъ пѣняжный – три золотыхъ. Панъ Харлинский, капитанъ пихотный взялъ за меринца 500 золотыхъ, а четверть себѣ отрѣзалъ; за корову давали 600 золотыхъ; четверть мяса конского была по 120 золотыхъ. А потомъ уже голодъ незносный почалъ трапити, же пѣхота и нѣмцы потай почали людей рѣзати и ѣсти. Мы найпершей, идучи отъ церкви соборной пресвятой Богородыци изъ службы, голову и ноги челоувѣчїи у ямѣ нашли, у кайстрѣ (въ мѣшкѣ. – В. А.); вязневъ московскихъ килканадцать челоувѣка пихотѣ зъ турмы подавали, тыхъ всѣхъ поѣли; потомъ у килка дней несли Москва уголе майстеромъ денежнымъ у ворота Миколскїе. Гайдуки выскочивши зъ муровъ, одного порвали и заразъ забили и зѣли; потымъ у килка дней жолнѣръ Воронежъ и козакъ Щербина, впадши въ домъ Ѳедора Ивановича Мстиславского, почали шарпати, ищучи живности, и Мстиславскїй почалъ ихъ упоминати; тамже нѣкоторый ударилъ его цеглою (кирпичемъ. – В. А.) у голову, же мало не умеръ. Довѣдался того панъ Струсь, казалъ обоихъ поймати: Воронца стято и поховано, а Щербину обѣсити казали, который зъ годину на шибеници не былъ; пѣхота заразъ отрѣзали и на штуки разрубали и изѣли. Пахолика одного, недавно умерлого, изъ гробу выкопали и изѣли. Октоврїя 16 дня выпалъ снѣгъ великий, же всю траву покрылъ и корѣня; сильный и не слыханный насъ голодъ змогль: гужи и попруги, поясы и ножны и леда костица и здохлину (падалъ. – В. А.) мы едали: у Китайгородѣ, у церкви Богоявленїя, гдѣ и греки бывають, тамъ мы изъ Супруномъ килка книгъ нашли паркгамѣновыхъ; тымъ есмо и травою живилися, – а що были предъ снѣгомъ наготовали травы – зъ лоемъ свѣчанымъ (свѣчнымъ саломъ. – В. А.) тое ѣли; свѣчку лоевую куповали по полъ золотого. Сынъ мытника Петриковского зъ нами увъ осадѣ былъ, того безъ вѣдома порвали и изѣли и иныхъ людей и хлопятъ безъ личбы поѣли; пришли до одной избы, тамже найшли килка кадокъ мяса челоувѣческого солоного; одну кадку Жуковскїй, товаришь Колонтаевъ, взялъ; той-же Жуковскїй за четвертую часть стегна челоувѣчого далъ 5 золотыхъ, кварта горѣлки въ той часъ была по 40 золотыхъ; мышъ по золотому куповали; за кошку панъ Ра-

чинский даль 8 золотыхъ; пана Будиловъ товаришъ за пса даль 15 золотыхъ, и того было трудно достать; голову чоловічюю куповали по 3 золотыхъ; за ногу чоловічюю, одно по костки, дано гайдуку два золотыхъ; за ворона чорного давали наши два золотыхъ и поль фунта пороху – и не даль за тое; всѣхъ людей болше двохъ сотъ пѣхоты и товаришовъ поѣли. Тогожь року 1612 октоврія 22 дня, наждавшись праве долго ратунку и терпѣвши голодь неслыханій, а отъ его королевскои милости и отъ пана гетмана не могли дождати, зъ великимъ плачемъ всего рыцерства и насъ бѣдныхъ купцовъ, панъ Струсь и нашое товариство вышписаное мусѣли змириться (начать переговоры. – В. А.); и побрали къ себѣ въ замѣну Бутурлина и другихъ бояръ московскихъ, а отъ насъ къ нимъ пошоль панъ Будило и Порванецкій.

А князь Дмитрій Тимофѣевичъ Трубецкий и инъ столникъ, князь Дмитрій Михайловичъ Пожарский и иншихъ князей и бояръ не мало и Москва всѣ, обачивши, же наши отъ голоду велми зморены, и все рыцерство на трактатахъ бавятся (медлять въ переговорахъ. – В. А.) и ротмистрове, козаки и бояре Трубецкого и Пожарского, ударивъши у звоны и поднявши корогви, пошли до стѣны Китайгорода праве силою великою; мы, зъ голоду змордованы, ледво имъ отпоръ дали. Октоврія 26 трактаты (переговоры. – В. А.) скончили и присягу выконали, же мѣли всѣхъ въ цалѣ попускати, а потомъ, надъ присягу чинили, всѣхъ розно розвели и маетки разшарпали.

Року 1613, у генварѣ почали зежчатися на обирание царя нового; в той часъ нашихъ ледво пущено, а иньи утѣкали, а иныхъ окупано. И такъ наши воевали Москву.

Записка Мужилівського ⁴

Б. м. вел. государю і т. д. (титул пропускаємо. – М. Г.) Богдан Хмельницький гетман з асаулами, полковниками, сотниками и всею черню войска Запорозкого пры отданым чолобитным уклоне през Солуяна Андреевича Мужиловского присланным козаком от войска Запорозкого при светейшом отцу кир. Паисию патріарси святаго града Иерусалима, Сирии, Аравии, обон пол Иордана и всея Палестины мову собѣ от войска Запорозкого злеценую его царскому величеству обявляемъ тыми словами.

⁴ Друкується за: Грушевський М. Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. *Ізборник : Історія України ІХ–ХVІІІ ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/ukr02.htm> (дата звернення: 26.08.2023).

З коментарів М. Грушевського: «В рівних скобках даємо те, чоґо вже нема в ориґіналі (відпало) – реставруємо з перекладу; в круглих – те що доповняєть ся з скорочень. Справляємо інтерпункцію і великі літери; е і є, уживані в ориґіналі всуміш, ставили відповідно до теперішнього уживання».

[Война тая] которая се възчала межы козаками войска Запорозского з Лехами [не откуда инуды, одно] не могучы козаки войска Запорозкого бѣд утрап[ен]я и утисков (в перекладі: утинковъ. – М. Г.) от] Ляхов козаком выражонных терпѣти, на Запороже его мсть [пан Богдан Хмелницкий] з некоторым товариством своим увошол был, и там Ляхи [чинячи на здорове] его мсти пана Богдана Хмелницкого розные ему пакости [и товариству его] выражали: в домах их маетност(ь) всю побрали, жоны, дѣти [мучили, а на] остаток вѣру хрестиянскую православную мечом выкоре[няли. Ту] собѣ предсе взятую мысль Миколай Потоцкий гетман великий ко[ронный собра]вши войско квартианое, мимо волю святое памяти его мсти короля [Владислава] до Черкас прибегнуль. В Черкасах зобравши козаков реестровых (войска Запорозкого) присегать перед собою, же его не здраят, казал. Которых, кгда при[сегнули, чолна]ми на Запороже, абы теперешнего пана Богдана Хмелницкого, – придавиш [им за старшого] Шемберка комисара, – поймали, выправил.

Гдь всемогущый змило[вал ся] над народом, яко некгды над людом своим израилским въ Египте в неволи будучыми, абы имя Бога живаго хвалено зоставало, – рувным способом и тепер Гдь всемогущый в Тройцы Светой единый, абы вѣра православная хрестиянская не упадала и овшем въ преподобных своих розшырала ся, межы тыми, которые присегали Потоцкому козаки Богъ всемогущый замысл их помешал. Абовѣм комысара и иных пулковников межы собою сами здрайцов а прихилных Ляхом козаков позабияли.

Гетман зас(ь) Потоцкий сына своего полем з выбранным людом килка тысяч на знесенє его мсти пана Богдана Хмелницкого и войска его послал. Тое войско, которое было з ком[исаром до его мсти] пана Богдана Хмелницкого передавшы се, напротив сынови Потоцкого [пошли, к]оторого в диких полях осадили. Татарове учувшы о той войнѣ, з боку гледали, ко(то)рому (написано: корому, і в перекл.: болному, але х пишеть ся инакше, і се очевидно: которому. – М. Г.) нога послизнет ся. И кгда добывали сына Потоцкого в полю диком през три недели, за помочю Божыєю табор розорвали. Где Татарове видечы явную ласку Божыю, яко воин воинови помо(гли). Сына Потоцкого ранного поймали, на Запороже послали, где и умер. А сами з ордою знявшы се, каждый по себе своим кошом до табору Миколая Потоцкого гетмана коронного, с которым быля гетманъ полный, каштелян черниговский, обозный коронный Казановский, пан Сенявский и иных панов не мало, тягнули.

Додедавшы се о знесеню сына своего Потоцкий, и о том же пан Богдан Хмелницкий з войском немалым идет, гуршыє укывжєня народови хрестиянскому чынити казал: жоны и дети козацкие стинано, маетности ихъ в лупь пущено, на остаток мисто Корсун украинное з церквями спалили, церковныя аппараты, сосуды, срибро побрали, полупили, агнѣацы Божые, тѣло Христово на землю роскидали,

священников постинали, позабияли, тую прычыну даючы, же од ваших Руси зрада вщынает с[я]. За которые недобрые пост[упки] Потоцкого Богъ зкарал, а его самого, воеводу черни[говского Калиновского и каштеляна чер[ниговского Одрыволского и иных панов в неволю та[тарскую подал, а иных под меч его млти] пана Богдана Хмелницкого и войска его пустил.

Кгды [тая война взчала ся на той сторо]не Днепра, княз Вишневецкий на суюй стороне [Днепра не толко в маестностях своих], але и по чужих незносные кривды хрести[яном чинил. Обавляючи ся войска Запа]розкого людей през Нижын з войском ку Черниго[ву шол, через Десну в Чернигове пере]вюз ся, у Лоеве че(ре)з Днипръ до Брагиня, з Бра[гиня под Чернобиль через Припеть и] под Котелню пришол, табором стал, куда колвек и[шол (переклад: и куды нибудь шол вездѣ. – М. Г.) кривду чинил (судячи по місцю, текст тут мусів містити ще якесь слово. – М. Г.). Его млть] Богдан Хмелницкий гетман войска Запорозкого любо бы[л орду на пострах Ляхом] и Жидом за Бѣлую Церков и за Паволоч пустил, ед[нак росписал до православных хрис]тиян листы, аби вѣдаючы орду вси до [мѣст збегали. Вишневецкий як] кривды чинил, горшыє чинити хрестияном не пер[есть, з шляхтою воеводства] киевского зносячи ся, противко козакам армує[т ся, Жыдов з собою берет], а хрестиян в мѣстах стинает. До Немирова з войск[ом своим шол и] там священников побравши на пал(ь) повбиял, людям многіє [кривды починил], позабиял, маестности их побрал. Который плач хрестиян убо[гих и невинное] розляне крови небеса проникали и до войска Запорозкого донесло[сь]. Кривоноса послал полковника з пулком его, Кгиру белоцерковского полковника, обоє [его] догнавши осадили, а сам з войском з арматою, не хотечы крови хрестиянское проливати, помалу тягнул под Паволоч.

В тум о смерти королевской довидало се войско Запорозкое, под которое безкоролеве Вишневецкий що хотел то робил, а посполство дочувши ся, же короля в земли немаш, в козацтво все обернуло се, так на суюй стороне я(к) и на туй Днепра. Панов своих, которые не повтекали, Ляхов, Жыдов, ксендзов позабияли, [костели] попустили, замков, в которых Ляхи и Жиди позапирали се, подобывали [(тут врывано невелике слово, меньше ніж те що в перекладі: а именно. – М. Г.): по З]аднипровю по всей Вишневе(т)щине, и замки королевские – перший гомелский за[мок, другой стародуб]ский, третий новгородский, четвертый черниговский, лоевский, [любецкий, брагинский, о]стрицкий, по части и литовским зостало се.

У во всех тых Ляхов [и Жидов позабияли, ск]арбы и достатки побрали. Которого вуйска зобрало се [по Заднепру] (в перекладі: по за Днѣпру. – М. Г.) осмьдесят тысяч; полковник борзенский, полковник иченский, [полковник прилуцкий], полковник миргородский зо всим войском своим пошли за его млтю [паном гетманом

под Паволоч], а полкови нижынскому казал его млть пан гетман пойти [под Кодак замок (в пер. як у иньших місяцях: городъ. – М. Г.) ляцкій], в котором гарматы было много и люду служивого пя(ть) [сот нѣмцов, и тые] люде лядские выступили за пристем пулку нѣжинского.

А его [млть пан гетман] з войском зкупивши ся за Кривоносом и за Гирею, которые то [два полка замк]ов добываючи шли под Константинов за Вишневецким – Кривонос [и Гиря под Констен]тиновом з Вишневецким зтершы ся, давали знать его млсти пану гет[манови, абы до них поспѣ]шал. Которым на помоч полк чыгиринский послал, а сам на Скаржын[ском полѣ та]бором станул. З Скаржынского поля до Паплинец помкнув ся, з Па[плинец мен]е Солюяна Аньдриеви́ча Мужиловского на жадане господара волос[кого листовно]е до светийшого отца патриярха иерусалимского, придавши мнѣ то[вариша Ми]хайла Крису послал; а сам до Пилявец мил был помкнути ся. Вишневец[кий] под Константиновом стершы ся с тыми пулками, возы свои выправившы пе[ред со]бою уте(кл)о под Глиняны недалеко Львова, где войско лядское збирало се, кото[рого бы]ло сто двацца(ть) тысяч, и с тым войском знявшы се под Пилявци до табору козац[кого] з арматою, сто дѣль маючими пришли. Несподеваная орда билгородская [при]шла, и Гдь всемогущый знести Ляхов козаком помо(гл): одних под Пилявцами в ре[цѣ] потопили, других в Костантинове побили и потопили, а за третими гнали. [И] в том Тугай бей с царем кримским и, братом его, с которымъ люду было булши ниж[ли с]то тысяч пришли. А тую орду белгородскую з добычу до домов их одправило [в]ойско Запорозкое, а с царем татарским ишли аж подо Л[ь]вов, з под которого Татарове [р]оспустили свои загоны под Краков, под Люблин и аж за Вислою были. Л(ь)вовъ мѣсто поддалось, Жыды и Ляхи окупили се. Той скарб Татаром отдали, [а с]ам его млть пан гетман до Замостя пошел, где Ляхов было не мало замкнуло [ся], которые видячи свой упадок также окупили ся.

[Л]яхи чи згодне чы не згодне обрали собѣ короля Казимера, который некоронований писал лист до его млти пана гетмана и до всего войска Запорозского просечы Богом [живым], абы уже болшъ не воевали, обезуючы се быти руским [королем и що през ша]блю узяли, абы тое мощно держали, обещаючи, що [тое конечно потве]рдить. И так до масленых запуст примирили, а по [маслених запустах з н]ову воева[ть], кгда не будет Казимер королем руским, [хочет войско Запороз]кое.

Любо Татаров спотребу свою на помоч собѣ [мает войско Запорозкое], и самих зо триста тысячей ес(ть), бо воеводство киев[ское все, воеводство чер]ниговское, воеводство браславское, воеводство подолское, воеводство волынское и в князтве Литовском в пове[те мозырском коза]ков много, еднак вашого царского величества яко пра[вославного царя и христо]любивого о помоч так през войско донское яко

и през ин[шыє служивые люди прет]ивко Литвѣ пилие през пресветийшого отца патриарху [яко и через ме]не усердно молят. Не повѣрил се тоєй тайны листу [его млть п. гетман], но повѣрил светителеви и мнѣ вашему царскому величеству [о том дѣлѣ] (так в перекладі. – М. Г.) чолом би(ти), певным будучи и маючи в Богу надию, [що ваше величе]ство яко цар православный всея Русии благодаречи [Бога в Троицѣ свет]ой единого, же вѣра хрестиянская православная мн[ожит ся, з росширення] оной и звитезтва, которым войско Запорозкое Бог о[бдаровал тишытись] рачыш, и абы тая ж вѣра хрестиянская множила ся и хвала [Божая квитну]ла и церкви хрестиянские обновляли ся, здоровою радою [зносячи ся] з войском Запорозким през послы свои, помочю ратними людми в[аше царское ве]личество схочеш быти. За що от Гда в Троицы Светой Єдиного г[ойную и стокро]тную заплату в небе одержати рачыш, а на сем свѣте от во[йска Запорозко]го вѣрное услужене в дѣле рыцарском за повелением ваш[ого царского] величества и розширене царства вашого царского величества х[рестиянского за вѣку] своего догледити ся рачыш. Чого мы вси хрестиян[е усердно желаем, абы] геретики и неприятели вѣры православной хре[стиянской были] покорены под нози вашего царского величества и гроб б[ожий за самодержав]ства вашего царского величества з руки турецкой з патрия[рхами] свобо[женный был, Ха Бга молим.

О отправу прудкую и о вѣдомост певную чого се войско З[апорозкое от ва]шего] царского величества сподевати се маєт, вашему царско[му величеству] низко челом бью.

Додаток до розділу 2.4

Пилип Орлик. Pro memoria⁵

«Народився в році 1672 жовтня 11 нового стилю в селі Косуті в повіті ошмянському, охрещений там же, і тримали мене до хреста його милість пан Савицький, не можу знати, який урядник, а з ким не пам'ятаю, коли ж хлопцем ще був [чув] від її милості родительки моєї, про ту хрещену матір. Але для давності літ пішло те в забуття. Одружився на Україні в місті Полтаві з її милістю панною Анною Герциківною, полковниківною полтавською, року 1698 жовтня 23. Анастасія Теодора –

⁵ Друкується за: Соболь В. О. Помножені часом світи : (факсиміле Діаріуша Пилипа Орлика за 1724 рік та копія анонімних польських палеографів: порівняльний аналіз). *Схід*. 2009. № 8. С. 5–7.

донька моя первородна, народилася на лоні моему в Полтаві з неділі на понеділок вночі о годині четвертій року 1699 листопада 6. Відродилася, однак, через хрещення святе того ж місяця 9 числа. Тримали її до хреста його милість пан Григорій Герцик швагер мій, з її милістю пані Марією Максимовичевою, сестрою своєю рідною, і пан Ян Левенець, осаул на той час, а пізніше полковник Полтавський, з її милістю панею Параскевою, його кузиною, полковниківною полтавською. Григорій Петро, син мій, народився в Батурині в ніч з середи на четвер 1702 року 20 листопада н. с. за відсутності моєї, коли був відряджений на комісію до Свірська. Охрещений із моїм поверненням того ж року 21 грудня. Тримали його до хреста його велебність і його милість Ян Мазепа, гетьман військ запорозьких, кавалер святого Андрія апостола, з її милістю Любов Кочубеївною, суддівною генеральною. Михайло, син мій, народився в Батурині в ніч із середи на четвер о годині третій 1704 року 29 липня. Охрещений у тому ж році 30 вересня, мав його тримати до хреста святої пам'яті його велебність і його милість пан гетьман Мазепа з її милістю пані Залеською, полковниковою Любенською, після повернення з кампанії, яку ми на той час мали, але коли був повернений на землю [ймовірною] смертю той же син мій, охрещено його за моєї відсутності, тоді його тримали до хреста його милість пан Черниш, суддя генеральний військ запорозьких, з її милістю пані Тетяною Савичевою, писаревою генеральною. Варвара, донька моя, народилася в Батурині на лоні моему в неділю о годині одинадцятій 1707 року 7 грудня нового стилю. Охрещена 1708 року 4 січня, тримали її до хреста святої пам'яті його велебність гетьман Мазепа з її милістю пані Обідовською, стільниковою і полковниковою Ніжинською. Якуб, син мій, народився за врядування мого в державі турецькій, на лоні моему, в Бендері в ніч з понеділка на вівторок о годині дванадцятій 1711 року 23 жовтня нового стилю. Охрещений тоді ж 25-го. Тримав його до хреста небіжчик король шведський Карло XII з її милістю пані Анною Войнаровською. Але на нестерпний і безкінечний життя мого жаль помер у Вроцлаві в костелі отців єзуїтів 1721 року 4 травня і там же в костелі святого Якуба, на передмісті, похований. Марта, донька моя, народилася в Бендері з понеділка на вівторок уночі, о годині другій року 1713 червня 5. Охрещена тоді ж червня 10. Тримав її до хреста король Станіслав, також його милість Міхал Корибут Вишневецький, зараз канцлер Великого Князівства Литовського, і його милість Юзеф Потоцький, воєвода київський, із донькою моєю Анастасією і з її милістю пані Войнаровською. Марина Анна, донька моя, народилася на місцевості Гугіци під час самої облоги – від королів Данського і Пруського – Штральсунду при селі Альгеферре у дворі, названому Гральшергоф у році 1715 жовтня 18 вночі о годині 10

із середи на четвер. Охрещена тоді ж 28-го. Тримав її до хреста в особі короля Станіслава його милість пан генерал Понятовський, тепер великий підскарбій Великого Князівства Литовського, а в особі королівни її милості, а нині королеви шведської Ульріки Елеонори її милість пані графова Койнохельдова, фельмаршалкова шведська. Катерина, донька моя, народилася у Швеції в королівстві шведському у місті Хрїстіанштадті року 1718 листопада 5 нового стилю в середу о годині третій поплудню. Охрещена тоді ж 13-го. Тримали її до хреста їх милості пани генерал і губернатор Сканіци Гьорд, генерал-лейтенант Атбідел, полковник і комендант Хрїстіанштадту Зайльтц з багатьма дамами. Але недовго прожила, оскільки вознеслася до неба до брата свого наймилішого, померла в році 1719. Нехай же тоді та кохана пара служить в небі Богові».

Додатки до розділу 3.2

Мемуари на сторінках часопису «Киевская старина»

Автобіографії

1. Автобіографическая заметка Я. Щоголева. 1904. Т. 87. № 10. С. 7–9.
2. Автобіографическая записка И. И. Сердюкова : [с прил.: «Заметка о последних годах жизни И. И. Сердюкова и его супруги – А. Н. Сердюковой»]. 1896. Т. 55. № 11. С. 178–224 ; № 12. С. 337–373 ⁶.
3. Автобіографическая «сказка» малороссийского летописателя Стефана Лукомского / сообщ. О. Левицкий. 1890. Т. 30. № 9. С. 477–485.
4. Автобіография Михаила Александровича Максимовича. 1904. Т. 86. № 9. С. 322–346.
5. Автобіография священника Аполлония Сендульского / [подгот.] Л. Мацевич. 1896. Т. 52. № 1. С. 58–77.
6. Автобіография Степана Лукича Геевского (1813–1862) / [подгот.] Д. И. Багалей. 1893. Т. 42. № 9. С. 375–400 ; Т. 43. № 10. С. 91–111 ; № 12. С. 427–443 ; 1894. Т. 45. № 4. С. 26–48 ; № 6. С. 514–534.

⁶ Коментарі див.: Номис М. [Симонов М.]. Несколько заметок к автобиографической записке И. И. Сердюкова, помещенной в ноябрьской книжке «Киевской старины» за 1896 г. КС. 1897. Т. 57. № 4. С. 157–162.

7. Автобиография Т. Гр. Шевченка, писанная для «Народного чтения» / [опубл.] П. Кулиш. 1885. Т. 13. № 11. С. 431–435.
8. Автобиография южнорусского священника 1-й половины XVIII ст. [Илии Турчиновского]. 1885. Т. 11. № 2. С. 318–332.
9. Науменко В. Александр Федорович Кистяковский : (биографический очерк, с отрывком из рукописной автобиографии его) : [с прил.: «Библиографический указатель трудов А. Ф. Кистяковского»]. 1895. Т. 48. № 1. С. 1–43.

Щоденники

1. А. Л. [Лазаревский А.] Дневник гетманича Апостола. 1894. Т. 47. № 11. С. 300–303. (Документы, известия и заметки).
2. А. Л. [Лазаревский А.]. Воспоминания и дневники Адр. Мойс. Грибовского. С подлинной рукописи. (Русск. Арх. 1898 г., № 1, стр. 1–166) : [рецензия]. 1899. Т. 64. № 2. С. 124–126. (Библиография).
3. А. Л. [Лазаревский А.]. Материалы для биографии Г. П. Галагана : [«Отрывки из юношеского дневника Г. П. Галагана»]. 1898. Т. 62. № 9. С. 189–224.
4. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / под ред. А. Лазаревского. *Прил. к журн.* 1891. Т. 33. № 4. С. 1–16 ; № 5. С. 17–32 ; № 6. С. 33–48 ; Т. 34. № 7. С. 49–64 ; № 8. С. 65–80 ; № 9. С. 81–96 ; Т. 35. № 10. С. 97–112 ; № 11. С. 113–128 ; № 12. С. 129–144 ; 1892. Т. 36. № 1. С. 145–160 ; № 2. С. 161–176 ; № 3. С. 177–192 ; Т. 37. № 4. С. 193–208 ; № 5. С. 209–224 ; № 6. С. 225–240 ; Т. 38. № 7. С. 241–256 ; № 8. С. 257–272 ; № 9. С. 273–288 ; Т. 39. № 10. С. 289–304 ; № 11. С. 305–320 ; № 12. С. I–XVI, 321–329 ; 1893. Т. 40. № 1. С. 1–16 ; № 2. С. 17–32 ; № 3. С. 33–48 ; Т. 41. № 4. С. 49–64 ; № 5. С. 65–80 ; № 6. С. 81–96 ; Т. 42. № 7. С. 97–112 ; № 8. С. 113–128 ; № 9. С. 129–144 ; Т. 43. № 10. С. 145–160 ; № 11. С. 161–176 ; № 12. С. 177–192 ; 1894. Т. 44. № 1. С. 193–208 ; № 2. С. 209–224 ; № 3. С. 225–240 ; Т. 45. № 4. С. 241–256 ; № 5. С. 257–272 ; № 6. С. 273–288 ; Т. 46. № 7. С. 289–304 ; № 8. С. 305–320 ; № 9. С. 321–336 ; Т. 47. № 10. С. 337–342 ; № 11. С. 1–16 ; № 12. С. 17–32 ; 1895. Т. 48. № 1. С. 33–48 ; № 2. С. 49–64 ; № 3. С. 65–80 ; Т. 49. № 4. С. 81–96 ; № 5. С. 97–112 ; № 6. С. 113–128 ; Т. 50. № 9. С. 129–160 ; Т. 51. № 10. С. 161–176 ; № 11. С. 177–192 ; № 12. С. 193–208 ; 1896. Т. 52. № 1. С. 209–224 ; № 2. С. 225–240 ; № 3. С. 241–256 ; Т. 53. № 4. С. 257–272 ; № 5. С. 273–288 ; № 6. С. 289–304 ; Т. 54. № 7–8. С. 305–336 ; № 9. С. 337–352 ; Т. 55. № 10. С. 353–368 ; № 11. С. 369–400 ; № 12. С. 401–418.

5. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко, 1727–1753 г. / [подгот.] А. Лазаревский. *Прил. к журн.* 1884. Т. 8. № 3. С. II–XV, 1–16; № 4. С. 17–32; Т. 9. № 5. С. 33–48; № 6. С. 49–64; № 8. С. 65–80; Т. 10. № 9. С. 81–96; № 10. С. 97–112; № 11. С. 113–128; 1885. Т. 11. № 3. С. 129–144; № 4. С. 145–160; Т. 12. № 6. С. 161–176; № 7. С. 177–192; Т. 13. № 9. С. 193–208; № 10. С. 209–224; № 11. С. 225–240; № 12. С. 241–256; 1886. Т. 14. № 1. С. 257–272; № 4. С. 273–288; Т. 15. № 5. С. 289–304; № 7. С. 305–320; № 8. С. 321–352; Т. 16. № 9. С. 353–384; № 10. С. 385–416; № 11. С. 417–464; № 12. С. 465–514.
6. Дневник Николая Ханенко : (1719–1723 и 1754 г.) / [подгот.] А. Титов. 1896. Т. 54. № 7–8. С. 151–196.
7. Дневник новгородского подсудка Федора Евлашевского : (1564–1604 гг.) / [подгот.] В. Антонович. 1886. Т. 14. № 1. С. 124–160.
8. Дневник Петра Даниловича Апостола : (май 1725 г. – май 1727 г.) / [подгот.] А. Л. [А. Лазаревский]. 1895. Т. 50. № 7–8. С. 100–155.
9. Дневник Станислава Освецима : (в извлечении) : 1643–1651 г. / [подгот.] В. А. [В. Антонович]. 1882. Т. 1. № 1. С. 126–151; № 2. С. 366–385; Т. 2. № 5. С. 257–275; № 6. С. 433–450; Т. 3. № 9. С. 503–522; Т. 4. № 11. С. 328–348; № 12. С. 538–556.
10. Николайчик Ф. Новый источник о казацком восстании 1625 г. и место заключения Куруковского договора : [с картой]. 1889. Т. 27. № 10. С. 52–69. [Опубликовано «Щоденник комісії або експедиції проти війська Запорозького. 1625» за 15.09–23.11.1625; експедицію очолював гетьман С. Конєцпольський; описано в т. ч. битву під Куруковим та укладення Куруківської угоди].
11. Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них. 1887. Т. 19. № 12. С. 696–716.
12. Отрывок из дневника В. Я. Ломиковского : (октябрь 1822 года) / [подгот.] А. Л. [А. Лазаревский]. 1895. Т. 51. № 11. С. 230–243.
13. Отрывок из дневника Г. П. Галагана за 1845 г. 1899. Т. 67. № 11. С. 228–242.
14. Отрывок из дневника полтавского помещика (1834–35 гг.) / [подгот.] Ал. Л. [А. Лазаревский]. 1893. Т. 41. № 6. С. 398–427.
15. Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804–1824 г.). 1884. Т. 9. № 7. С. 423–466.

Записки

1. А. Р. [Рудыковский А.]. Из семейного архива : I. Записки Андрея Петровича Рудыковского (1796–1874) ; Приложение : письма о. Петра Рудыковского к сыну / [подгот.] В. Щербина. 1892. Т. 37. № 4. С. 1–21.

2. Антонович В. Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга. 1885. Т. 11. № 1. С. 57–84.
3. В. Г. Племянница Потемкина : [о графине Браницкой : отрывок из записок неизв. англ. путешественника, опубл. в журн. «Revue Britanique», 1847, № 2]. 1888. Т. 23. № 11. С. 72–77. (Документы, известия и заметки).
4. В. Я. От Киева до Бриндизи. Путевые очерки Е. Л. Маркова. Гл. 1–11. Русское обозрение. 1897 г., февраль : [рецензия]. 1897. Т. 58. № 7–8. Отд. 2. С. 45–50. (Библиография).
5. Василенко В. Приключение английского путешественника в Миргородщине, в 1888 г. : [с прил. письма учен. секретаря Лондонского королевского геогр. о-ва г. Делмар-Моргана]. 1899. Т. 64. № 3. С. 135–138. (Документы, известия и заметки).
6. Записка о малороссийских чинах Адриана Ивановича Чепы (1809 г.). *Прил. к журн.* 1897. Т. 57. № 4. С. 23–32 ; № 5. С. 33–39.
7. Записка о малороссийском дворянстве маршала Роменского повета Василия Полетики, 1809 г. *Прил. к журн.* 1893. Т. 40. № 1. С. 1–14.
8. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию : (с предисл. и послесл. С. Е.) / [подгот.] С. Е. [С. Егунова-Щербина]. 1883. Т. 7. № 9–10. С. 135–198.
9. Записки В. И. Ярославского. 1887. Т. 19. № 9. С. 109–152 ; № 10. С. 289–330 ; № 11. С. 506–528.
10. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева : (из времени учреждения на Вольни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских). 1887. Т. 17. № 2. С. 285–312 ; № 3. С. 439–468 ; № 4. С. 649–666 ; Т. 18. № 5. С. 52–72.
11. Записки Карла Хоецкого (1768–1776 г.) / [подгот.] В. А. [В. Антонович]. 1883. Т. 5. № 1. С. 145–160 ; № 3. С. 630–646 ; Т. 7. № 11. С. 433–451 ; № 12. С. 593–608.
12. Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. : (из летописного сборника Ильи Коцаковского) / [подгот.] В. А. [В. Антонович]. 1882. Т. 3. № 7. С. 97–105.
13. Записки Михаила Чайковского (Садык-паши). 1891. Т. 32. № 1. С. 40–72 ; № 2. С. 254–268 ; № 3. С. 463–477 ; Т. 33. № 4. С. 117–130 ; № 5. С. 273–287 ; № 6. С. 446–457 ; Т. 34. № 7. С. 85–96 ; № 8. С. 195–211 ; № 9. С. 466–477 ; Т. 35. № 10. С. 98–107 ; № 11. С. 276–291 ; № 12. С. 430–449.

14. Записки новооскольского дворянина И. О. Острожского-Лохвицкого : (с добавлением заметок сына его Петра Ивановича) : (1771–1846 г.) / [подгот.] Ф. Н. [Ф. Николайчик]. 1886. Т. 14. № 2. С. 350–370 ; № 3. С. 561–569 ; № 4. С. 729–762 ; Т. 15. № 5. С. 130–154 ; Т. 16. № 10. С. 330–368 ; № 11. С. 472–499 ; № 12. С. 627–663.
15. Записки Петра Димитриевича Селецкого. Ч. 1 : 1821–1846 г. 1884. Т. 8. № 2. С. 247–296 ; № 3. С. 443–464 ; № 4. С. 609–643 ; Т. 9. № 5. С. 77–87 ; № 6. С. 239–266 ; № 7. С. 485–504 ; № 8. С. 609–626 ; Т. 10. № 9. С. 82–103.
16. Из записной книжки южнорусского священника 1725 г. / сообщ. В. А. [В. Антонович]. 1886. Т. 16. № 9. С. 191–194. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
17. Из Коломьи в Косов : [из путевых записок Фр. Ржегоржа] / [подгот.] А. Степович. 1896. Т. 54. № 9. С. 295–310.
18. Из Львова в Коломью : (из путевых записок Фр. Регоря [Ржегоржа]). 1896. Т. 52. № 1. С. 10–31.
19. Комаров М. Из записной книжки : [по воспоминаниям М. И. Костомарова о Кирилло-Мефодиевском братстве]. 1887. Т. 17. № 3. С. 579–581. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
20. Леонид, архим. [Кавелин Л. А.]. Отрывок из записок русского паломника первой половины XVII века о Киеве. 1890. Т. 28. № 2. С. 344–346. (Документы, известия и заметки).
21. Молчановский Н. Донесение венецианца Альберта Вимина о казаках и Б. Хмельницком (1656 г.) : [записка о посольстве 1650 г.]. 1900. Т. 68. № 1. С. 62–75.
22. Н. В. (В. Н.). Из записной книжки. 1886. Т. 14. № 2. С. 398–402 ; № 3. С. 621–625 ; № 4. С. 814–818 ; Т. 15. № 5. С. 178–181. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
23. Н. М. [Молчановский Н.]. От Случи до Буга : путевые заметки Эд. Хлопицкого : (с польского). 1890. Т. 29. № 5. С. 342–363.
24. Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского. 1892. Т. 37. № 4. С. 71–88 ; № 5. С. 231–248 ; № 6. С. 420–43 ; Т. 38. № 7. С. 95–108 ; № 8. С. 199–212 ; № 9. С. 389–404 ; Т. 39. № 11. С. 232–246 ; № 12. С. 409–425 ; 1893. Т. 40. № 3. С. 470–484 ; Т. 41. № 4. С. 120–133 ; № 5. С. 292–307 ; № 6. С. 474–490 ; Т. 42. № 7. С. 100–125 ; № 9. С. 401–417 ; Т. 43. № 11. С. 262–279 ; № 12. С. 385–407 ; 1894. Т. 44. № 1. С. 75–92 ; № 3. С. 459–479.

25. Отрывок из записок анонима (1768 г.) : (казнь Гонты и усмирение «Коливищины») : [из рукоп. М. А. Максимовича] / [подгот.] В. А. [В. Антонович]. 1882. Т. 4. № 11. С. 349–353.
26. Падалка Л. Над Великим лугом днепровским : (из путевых заметок). 1897. Т. 57. № 5. С. 300–315.
27. Петров Н. Из путешествия в северо-западный край. 1889. Т. 24. № 2. С. 464–476 ; № 3. С. 705–716 ; Т. 25. № 4. С. 174–184. (Документы, известия и заметки).
28. Путевые заметки Н. Д. Иванишева (бывшего вице-председателя Киевской археологической комиссии, ректора и профессора Киевского университета) / [подгот.] О. Л. [О. Левицкий]. 1882. Т. 4. № 10. С. 78–88.
29. Путевые заметки от Смоленска до Киева / сообщ. С. Писарев. 1887. Т. 17. № 3. С. 537–544.
30. Синицкий Л. Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия. 1892. Т. 36. № 2. С. 226–259.
31. Синицкий Л. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И. М. Долгорукого. 1893. Т. 40. № 2. С. 274–292 ; № 3. С. 412–441 ; Т. 41. № 4. С. 29–49.
32. Яблоновский Я.-С. Петр I в Русской Раве в 1698 г. / [подгот. В. Б. Антонович]. 1882. Т. 1. № 1. С. 214–218. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
33. W. [Горленко В.]. На пути в Иерусалим : (листок из путевых заметок 1744 г.). 1887. Т. 18. № 5. С. 204–206.

Спогади

1. А. Ш. [Шиманов А.]. Из воспоминаний о П. П. Гулаке-Артемовском : (письмо в редакцию). 1889. Т. 24. № 2. С. 499–503. (Документы, известия и заметки).
2. Белозерский Н. Тарас Григорьевич Шевченко, по воспоминаниям разных лиц (1831–1861 г.). 1882. Т. 4. № 10. С. 66–77.
3. Беляшевский Н. Рассказы крестьян с. Пекарей о Т. Г. Шевченко. 1894. Т. 44. № 2. С. 165–182.
4. Береза Н. Архиерейские печали : [по бумагам из архива архиепископа Анатолия Мартыновского (1793–1872)]. 1882. Т. 2. № 5. С. 225–240.
5. Беренштам В. Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова. 1885. Т. 12. № 6. С. 219–237.

6. Беренштам В. Из школьных лет А. С. Лашкевича. 1899. Т. 67. № 11. С. 249–269.
7. Беренштам В. Т. Г. Шевченко и простолюдины, его знакомцы : (из встреч и воспоминаний). 1900. Т. 68. № 2. С. 248–260.
8. Бранденбург Н. Памяти Н. Я. Тарновского : [воспоминания]. 1899. Т. 67. № 11. С. 110–116. (Археологическая летопись).
9. Василенко В. Из народных воспоминаний об О. М. Гладком и возвратившихся с ним запорожцах. 1885. Т. 12. № 6. С. 344–350. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
10. Вашкевич Г. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове. 1895. Т. 49. № 4. С. 34–62.
11. Вашкевич Г. К биографии Николая Ивановича Костомарова. 1898. Т. 63. № 11. С. 207–217.
12. Веселовский А. Воспоминания об А. А. Котляревском. 1888. Т. 22. № 9. С. 395–414.
13. Воспоминания детства о дяде П. А. Кулише [племянниц Леси и Гали]. 1905. Т. 88. № 2. С. 342–348.
14. Воспоминания Егора Федоровича Тимковского : [«Воспоминания о моей жизни»] / [подгот.] Н. Шугуров. 1894. Т. 44. № 3. С. 359–381 ; Т. 45. № 4. С. 1–25.
15. Воспоминания и автобиография одесского протоиерея Николая Ивановича Соколова : [с предисл. Л. С. Мацевича] / [подгот.] Л. С. М. [Л. С. Мацевич]. 1906. Т. 92. № 1. С. 36–63 ; № 2. С. 213–230 ; № 3–4. С. 276–298 ; Т. 93. № 5–6. С. 43–62 ; № 7–8. С. 406–435 ; Т. 94. № 9. С. 124–136 ; № 10. С. 155–197 ; № 11–12. С. 565–588.
16. Воспоминания Иосифа Самчевского (1800–1886 гг.). 1893. Т. 43. № 10. С. 1–28 ; № 11. С. 185–213 ; № 12. С. 353–375 ; 1894. Т. 44. № 1. С. 21–51 ; № 2. С. 267–281 ; Т. 45. № 4. С. 74–90 ; № 5. С. 214–235 ; № 6. С. 414–438 ; Т. 46. № 7. С. 61–78 ; № 8. С. 133–151 ; № 9. С. 326–353.
17. Воспоминания о Т. Г. Шевченко Е. Б. Пиуновой (Шмидгоф) / [сообщ.] В. Н-ко [В. Науменко]. 1892. Т. 36. № 2. С. 321–323. (Документы, известия и заметки).
18. Воспоминания священника о. Феодора Кистяковского (1807–185... г.). 1895. Т. 48. № 1. С. 44–63 ; № 2. С. 218–233 ; Т. 49. № 4. С. 114–130 ; Т. 50. № 7–8. С. 185–210 ; № 9. С. 346–366 ; Т. 51. № 10. С. 97–112 ; № 11. С. 244–258 ; № 12. С. 380–396.

19. Воспоминания современника Т. Г. Шевченко [отставного солдата Алексея Груновського, служившего вместе с Т. Г. Шевченко в Новопетровском укреплении]. 1900. Т. 71. № 12. С. 154–155. (Документы, известия и заметки).
20. Воспоминания старожила о Кармелюке / сообщ. Ю. Олтаржевский. 1886. Т. 15. № 6. С. 371–378. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
21. Г-ко В. [Горленко В.]. Воспоминания г-жи Смирновой о Гоголе. 1886. Т. 14. № 2. С. 381–387. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
22. Горленко В. Две поездки с Н. И. Костомаровым. 1886. Т. 14. № 1. С. 111–123.
23. [Горнфельд А.]. Лекции А. А. Потебни : (из воспоминаний бывшего слушателя). 1892. Т. 36. № 2. С. 324–331. (Документы, известия и заметки). [Є частиною публікації: Воспоминания о покойном А. А. Потебне. Там же]. [Передрук із Харьк. вед. 1891. № 332].
24. Д. К. М. [Мороз Д. К.]. Воспоминания о Н. И. Костомарове : (письмо в редакцию). 1891. Т. 34. № 7. С. 75–84.
25. Дворжецкий-Богданович П. В. Воспоминания о бывшем курском губернаторе Дене. 1889. Т. 26. № 7. С. 275–280.
26. Еще из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченко / [подгот.] Н. Ш. [Н. Шугуров]. 1899. Т. 65. № 4. С. 1–7.
27. Житие Сковороды, описанное другом его, М. И. Коваленским / [подгот.] Н. Сумцов. 1886. Т. 16. № 9. С. 103–150.
28. Заряно Н. Воспоминания Н. И. Усковой о Т. Г. Шевченко : с примечаниями М. К. Чалого. 1889. Т. 24. № 2. С. 297–313.
29. Из воспоминаний Г. Н. Честаховского о Т. Г. Шевченко. 1895. Т. 48. № 2. С. 142–144.
30. Из воспоминаний Т. Г. Шевченко : (запись Г. Н. Честаховского). 1895. Т. 48. № 2. С. 139–141.
31. Из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченко / [подгот.] М. Чалый. 1899. Т. 64. № 2. С. 151–167.
32. К биографии А. В. Марковича : (из воспоминаний М. К. Чалого). 1894. Т. 45. № 5. С. 342–345. (Документы, известия и заметки).
33. К биографии Т. Г. Шевченко / сообщ. Л. Мацевич. 1895. Т. 48. № 2. С. 47–48. (Документы, известия и заметки).

34. К характеристике эпохи уничтожения казачества. 1882. Т. 4. № 11. С. 382–389.
35. Каминский Ф. Еще щепотка на могилу Шевченко. 1885. Т. 11. № 3. С. 519–530.
36. Кибальчич Н. М. Воспоминания о Т. Г. Шевченко : (из рассказов моей матери). 1890. Т. 28. № 2. С. 174–184.
37. Кибальчич Н. М. Коротенькое воспоминание о Т. Гр. Шевченко. 1887. Т. 17. № 3. С. 585–586. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
38. Костомаров Н. Из прожитых на Вольни дней. 1884. Т. 8. № 2. С. 325–332. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
39. Костомарова А. Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова. 1895. Т. 49. № 4. С. 1–19.
40. Л*** [Лазаревский А.]. Из воспоминаний о былом : (со слов рассказчика). 1889. Т. 26. № 8. С. 527–531. (Документы, известия и заметки).
41. Лебединцев А. Мои воспоминания. 1900. Т. 70. № 7–8. С. 142–210.
42. Лобода Ф. [Лебединцев Ф.]. Из воспоминаний о Н. Д. Иванишеве. 1887. Т. 19. № 12. С. 788–794.
43. Лобода Ф. [Лебединцев Ф.]. Мимолетное знакомство мое с Т. Гр. Шевченко и мои о нем воспоминания. 1887. Т. 19. № 11. С. 563–577. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
44. [Максимович М. А.] Воспоминание о Тимковских / [подгот.] Н. Шугуров. 1898. Т. 63. № 11. С. 254–272.
45. Маркович Д. Заметки и воспоминания об Афанасии Васильевиче Марковиче. 1893. Т. 41. № 4. С. 50–77.
46. Мемуары К. А. Рощаховского времени освобождения крестьян / предисл. А. Р. 1887. Т. 18. № 6–7. С. 396–450.
47. Мороз Д. Из моего давнопрошедшего. 1895. Т. 49. № 5. С. 131–164 ; № 6. С. 301–322.
48. Н. III. [Шугуров Н.]. Из воспоминаний В. Я. Карташевской о Т. Г. Шевченко. 1900. Т. 68. № 2. С. 61–63. (Документы, известия и заметки).
49. Н. III. [Шугуров Н.]. Из воспоминаний М. М. Лазаревского о Т. Г. Шевченко. 1899. Т. 65. № 6. С. 433–439.
50. Недоборовский З. Мои воспоминания [о Т. Г. Шевченко, Н. И. Костомарове, С. С. Гулаке-Артемовском]. 1893. Т. 40. № 2. С. 189–208.

51. Недоборовский З. Несколько страничек из моих воспоминаний. 1894. Т. 46. № 7. С. 46–60.
52. Нос С. Страничка из моих воспоминаний. 1893. Т. 41. № 6. С. 509–513. (Документы, известия и заметки).
53. О. Л. [Левицкий О.]. Бердичевская ярмарка : (из воспоминаний шляхтича, относящихся к 1823 году). 1893. Т. 41. № 6. С. 428–458.
54. Оберучев К. К биографии Т. Г. Шевченко : (пребывание его в Новопетровском укреплении). 1900. Т. 68. № 2. С. 157–162.
55. Пирожков Н. Воспоминания об архиепископе могилевском и мстиславском Анатолие. 1883. Т. 6. № 7. С. 573–578. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
56. Подорожный Н. Из памятной книжки : (воспоминание о Н. И. Костомарове). 1895. Т. 49. № 4. С. 20–33.
57. Пулевич Н. А. Воспоминания об Африкане Александровиче Шпире, философе, уроженце Херсонской губернии. 1895. Т. 50. № 7–8. С. 50–66.
58. Рыльский Ф. Рассказ современника о приключениях с ним во время «Колиивщины». 1887. Т. 17. № 1. С. 51–64.
59. Свидетельство современника о Наливайко / сообщ. Е. К. [Е. Кивлицкий]. 1895. Т. 48. № 2. С. 54–55. (Документы, известия и заметки).
60. Семейная хроника и воспоминания князя Бориса Ивановича Куракина : (род. 1676 г. ум. 1727 г.) / [подгот.] Ф. А. Терновский. 1884. Т. 10. № 9. С. 104–128 ; № 10. С. 369 ; № 11. С. 478–498 ; № 12. С. 621–638.
61. Симонов М. (Номис М.). Несколько слов к воспоминаниям об А. В. Марковиче. 1893. Т. 42. № 9. С. 450–451. (Документы, известия и заметки).
62. С-ко [Стороженко Н. В.]. Из фамильных преданий : [о семействе Александровичей, М. И. Голенищеве-Кутузове, А. В. Суворове]. 1885. Т. 11. № 4. С. 782–783. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
63. С-ко [Стороженко Н. В.]. Эпизод из жизни Т. Г. Шевченко. 1885. Т. 13. № 12. С. 718–720. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
64. С-ко Н. В. [Стороженко Н. В.]. Стороженки : (фамильная летопись). 1884. Т. 8. № 2. С. 205–222.
65. Случай с Марковичем, историком Малороссии, в Лебедине : (из рассказов старожилы). 1897. Т. 56. № 1. Отд. 2. С. 4–7. (Документы, известия и заметки).

66. Смоктей А. Воспоминание о Шевченке. 1883. Т. 7. № 9–10. С. 320–322. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
67. Старицкий М. К биографии Н. В. Лисенко : (воспоминания). 1903. Т. 83. № 12. С. 441–482.
68. Степович А. К биографическому материалу об А. А. Котляревском : [воспоминания]. 1892. Т. 36. № 3. С. 478–482. (Документы, известия и заметки).
69. [Суханов-Подколзин Б.]. Воспоминание о Т. Г. Шевченко его случайного ученика. 1885. Т. 11. № 2. С. 229–240.
70. [Тагеев В.]. Т. Г. Шевченко по воспоминаниям полковника Косырева : [из газ. «Русские ведомости», 1897, № 199]. 1898. Т. 60. № 2. С. 35–41. (Документы, известия и заметки).
71. [Тарновский В. В.]. Мелочи из жизни Шевченко. 1897. Т. 57. № 2. С. 31–35. (Документы, известия и заметки).
72. Чалый М. Воспоминания. 1889. Т. 24. № 1. С. 1–40 ; № 2. С. 388–402 ; № 3. С. 613–644 ; Т. 25. № 4. С. 74–91 ; № 5–6. С. 295–331 ; Т. 26. № 7. С. 149–187 ; № 8. С. 436–467 ; № 9. С. 709–726 ; Т. 27. № 10. С. 121–142 ; № 11. С. 257–280 ; № 12. С. 495–545 ; 1894. Т. 45. № 5. С. 277–307 ; № 6. С. 462–495 ; Т. 46. № 7. С. 1–9 ; № 8. С. 176–186 ; № 9. С. 396–414 ; Т. 47. № 10. С. 1–19 ; № 11. С. 190–206 ; № 12. С. 333–348. [Публікацію не закінчено].
73. Чалый М. Посещение Т. Г. Шевченко сахарного завода Яхненко и Симиренко. 1889. Т. 24. № 2. С. 459–464. (Документы, известия и заметки).
74. Ш-в Н. [Шугуров Н.]. К воспоминаниям об Аф. Вас. Марковиче. 1893. Т. 41. № 5. С. 263–271.
75. Эпизод на могиле Тараса Шевченко : (записка художника Честаховского). 1896. Т. 52. № 2. С. 230–241.
76. Юнге Е. Воспоминания о Н. И. Костомарове. 1890. Т. 28. № 1. С. 22–34.

Додатки до розділу 5.1

Мемуари на сторінках часопису «Україна»

Спогади / спомини:

- про В. С. Александрова (1825–1894)

1. Возняк М. Автобіографічні знахідки до характеристики В. С. Александрова. 1928. Кн. 4 (29). С. 80–93.

- про В. Б. Антоновича (1834–1908)

1. Антонович і Костомаров : з споминів А. В. Верзилова. 1928. Кн. 6 (31). С. 82–83.
2. Єгунова-Щербина С. Пам'яті В. Б. Антоновича : (сторінка споминів). 1928. Кн. 5 (30). С. 94–98.
3. Міяковський В. Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича. 1924. Кн. 1–2. С. 151–160.
4. Невидані спогади В. Г. Ляскоронського за Володимира Боніфатієвича Антоновича як професора. 1928. Кн. 6 (31). С. 70–82.
5. Невидані спомини І. М. Каманина про В. Б. Антоновича. 1928. Кн. 6 (31). С. 66–70.

- про Ф. К. Вовка (1847–1918)

1. Житецький І. Спогади В. К. Дебогорія-Мокрієвича за Хв. К. Вовка. 1928. Кн. 4 (29). С. 77–79.

- про Дніпрову Чайку (справж. Березіна Людмила Олексіївна; 1861–1927)

1. Конощенко А. Дніпрові Чайка : (спогади). 1927. Кн. 5 (24). С. 121–125.

- про Л. П. Добровольського (1867–1928)

1. Синявський А. Л. П. Добровольський у споминах : (замість некролога) : (8/IX, 1867 – 17/IX, 1929) : [з фотографіями]. 1930. Кн. 7–8 (42). С. 99–118.

- про М. П. Драгоманова (1841–1895)

1. Бужинський М. До гімназійних літ М. П. Драгоманова : (архівні доповнення до споминів О. Пчілки). 1926. Кн. 2–3 (17). С. 65–69.
2. Глушко С. Спомини Ірини Волод. Антонович про М. П. Драгоманова. 1926. Кн. 4 (18). С. 120–134.
3. Житецький І. Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 29–37.
4. Пчілка О. Спогади про Михайла Драгоманова : [з фотографіями]. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 38–64.
5. Студинський К. Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 70–75.
6. Шамрай С. Уривок споминів Ол. Ол. Русова про М. П. Драгоманова. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 97–99.

- про Ф. Є. Корша (1843–1915)

1. Моргуліс З. Федір Євгенович Корш : (кілька особистих спогадів, списаних в десяту річницю смерті). 1929. Кн. 7–8 (35). С. 106–114.

- про М. І. Костомарова (1817–1885)

1. Антонович і Костомаров : з споминів А. В. Верзилова. 1928. Кн. 6 (31). С. 82–83.
2. Гермайзе О. М. Костомаров в світлі автобіографії. 1925. Кн. 3 (12). С. 79–87.
3. Михалевич А. Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х р. : з споминів Вол. Менчица. 1925. Кн. 3 (12). С. 66–68.
4. Мордовцева-Александрова В. Микола Іванович Костомаров і його приятелі : (дещо з споминів). 1927. Кн. 5 (24). С. 69–98.

- про М. М. Коцюбинського (1864–1913)

1. Козуб С. Рід Михайла Коцюбинського і його дитячий вік. 1928. Кн. 3 (28). С. 70–87.
2. Коцюбинський Х. Кілька слів про мого брата М. М. Коцюбинського. 1927. Кн. 1–2 (21). С. 194–195.

- про М. Л. Кропивницького (1840–1910)

1. Суслов О. Марко Лукич Кропивницький : (спогади). 1928. Кн. 3 (28). С. 61–70.

- про П. О. Куліша (1819–1897)

1. Бужинський М. Звільнення Куліша з-під цензури «III отделения». 1926. Кн. 1 (16). С. 77.
2. Скугар-Скварський М. Спомини про П. О. Куліша. 1930. Кн. 7–8 (42). С. 80–84.
3. Шевелів Б. Звільнення П. О. Куліша з підданства Росії. 1928. Кн. 1 (26). С. 126–134.

- про М. О. Максимовича (1804–1873)

1. Данилов В. М. О. Максимович на київській кафедрі. 1929. Кн. 5–6 (34). С. 92–95.

- про Д. Л. Мордовцева (1830–1905)

1. Александрова В. Данило Лукич Мордовцев : спогади його доньки. 1930. Кн. 1–2 (39). С. 117–146.

- про І. С. Нечуя-Левицького (1838–1918)

1. Грінченкова М. Спогади про Івана Нечуя-Левицького. 1924. Кн. 4. С. 111–127.

- про І. М. Стешенка (1873–1918)

1. Тулуб О. Іван Стешенко (1873–1918) : спомини і матеріали. 1929. Кн. 12 (38). С. 92–104.

- про І. К. Тобілевича (псевд. Карпенко-Карий; 1845–1907)

1. [Тобілевич С. В.]. Тернистим шляхом. 1926. Кн. 1 (16). С. 99–137.

- про І. Я. Франка (1856–1916)

1. Лизанівський І. Франко в роках 1911–12 : (уривки із споминів). 1926. Кн. 6 (20). С. 175–179.
2. Коссак І. Іван Франко та його брати : уривок зі спогадів. 1926. Кн. 6 (20). С. 164–169.
3. Романович-Ткаченко Н. Доктор Іван Франко : (малюнки зі споминів). 1927. Кн. 4 (23). С. 151–155.

- про Є. Х. Чикаленка (1861–1929)

1. Житецький І. Євген Чикаленко, Спогади 1861–1907. Львів. Ч. I і II р. 1925, Ч. III 1926 р. (172+139+126 [с.]). З 4 фотографічними знімками : [рецензія]. 1927. Кн. 4 (23). С. 199–203.

- про П. П. Чубинського (1839–1884)

1. Берло Г. З минулого. Баришпільський пансіон і П. П. Чубинський. 1927. Кн. 3 (22). С. 110–113.

- про Т. Г. Шевченка (1814–1861)

1. Анянєв О. Зі споминів про Тараса Шевченка. 1930. Кн. 3–4 (40). С. 105–109.
2. Олександрів О. Шевченко на Черкащині (в спогадах сучасників). 1925. Кн. 1–2 (11). С. 157–160.
3. Савченко Ф. Дещо з споминів родини поета. 1925. Кн. 1–2 (11). С. 160–161.

Спогади / спомини про події

1. Берло Г. З київського життя 1880–1900 рр. : [спомини]. 1928. Кн. 4 (29). С. 93–109.
2. Берло Г. Мої знайомства з деякими українськими діячами. 1929. Берез.-квіт. (кн. 33). С. 92–101.
3. Білінський М. З минулого і пережитого, 1870–1888. 1928. Кн. 2 (27). С. 117–133.
4. Богатирьов П. «Пам'ятка» підкарпатського селянина. 1927. Кн. 5 (24). С. 106–121.
5. Бухбіндер Н. Кілька записок М. І. Костомарова з 1869–1870 років. 1929. Кн. 10–11 (37). С. 70–72.

Автобіографії

1. Автобіографія Якова Павловича Новицького. 1925. Кн. 6 (15). С. 186–191.
2. Тулуб О. Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука : (з архіву Ів. Стешенка). 1927. Кн. 5 (24). С. 59–69.

Мемуари на сторінках збірника «За сто літ»

Спогади про історичні факти і явища

1. Беренштам-Кістяковська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-х та початку 1890-х років : [спогади]. 1928. Кн. 3. С. 206–225.
2. Єгунова-Щербина С. Одеська Громада кінця 1870-х років: спомини. 1928. Кн. 2. С. 189–199.
3. Мищенко Л. З минулого століття: спомини. 1929. Кн. 4. С. 106–160.
4. Русова С. Мої спомини : рр. 1861–1879. 1928. Кн. 2. С. 135–175.
5. Русова С. Мої спомини : 1879–1915. 1928. Кн. 3. С. 147–205.
6. Сенгалевиц Хв. Золота грамота : (із споминів про 60-ті роки). 1927. Кн. 1. С. 67–72.
7. Суслов О. Подорож трупи Деркача до Парижу в 1894 р. : (спогади). 1927. Кн. 1. С. 220–226.
8. Тулуб О. Олександр Тарковський та його «Начерк історії революційного руху в м. Єлизаветі». 1930. Кн. 5. С. 234–243.
9. Чаговець В. З темряви минулого : (1881–1891 роки на Волині). 1930. Кн. 6. С. 192–228.

10. Чаговець В. З темряви минулого (рр. 1891–1895) : [продовження]. [Рукопис зберігається в Інституті рукопису НБУВ (Ф. Х. Од. зб. 18380)]⁷.
11. Шамрай С. Спомини Ол. Ол. Русова : [«Как крамолоискатели разыскивали “украинофильство”»]. 1927. Кн. 1. С. 236–258.

Спогади про діячів української історії та культури

1. Дучинський А. Зо студентських літ Євгена Нероновича. 1928. Кн. 3. С. 285–289.
2. Камінський В. Володимир Карпович Дебогорій-Мокрієвич в останні роки його життя (1917–1926). 1928. Кн. 3. С. 315–325.
3. Кістяківська М. В. В. П. Батуринський та його спомини про Драгоманова. [Рукопис зберігається в Інституті рукопису НБУВ. (Ф. Х. Од. зб. 14726)]⁸.
4. Кістяківський М. Драгоманов у Флоренції. 1928. Кн. 2. С. 176–188.
5. М. П. Драгоманов. Із споминів Володимира Дебогорія-Мокрієвича : (писано весною р. 1922). 1927. Кн. 1. С. 275–295.
6. Мочульський М. З останніх десятиліть життя Франка 1896–1916 : спогади і причинки. 1928. Кн. 3. С. 226–284.
7. Никитин В. З останніх днів життя М. Л. Кропивницького. 1928. Кн. 3. С. 293–294.
8. Трегубова А. Децо з життя Ольги Франкової. 1930. Кн. 5. С. 264–271.

Автобіографії

1. Возняк М. Матеріали до життєпису Франка : (з додатком двох недрукованих його автобіографій). 1927. Кн. 1. С. 166–186.
2. Житецький І. Новий уривок з автобіографії М. І. Костомарова. 1929. Кн. 4. С. 51–54.
3. Слабченко Т. Автобіографія М. Л. Кропивницького. 1927. Кн. 1. С. 187–199.
4. Тулуб О. Матеріали до життєпису Володимира Самійленка. 1928. Кн. 3. С. 295–314.

Щоденники

1. Степович А. До киево-галицьких зв'язків початку 1870-х років : (з щоденників Г. П. Галагана). 1930. Кн. 5. С. 183–191.

⁷ Мав увійти в Кн. 7, не видану.

⁸ Мав увійти в Кн. 7, не видану.

Додаток до розділу 5.2

Мемуари на сторінках журналу «Літопис революції»

1. Адамович Е. Восстановление подпольной большевистской организации в Харькове в 1911–1912 годах. 1924. № 1 (6). С. 137–170.
2. Адамович Е. Встречи с Владимиром Ильичом. 1925. № 1 (10). С. V–XVI.
3. Адамович Е. Из воспоминаний о партийной работе в Екатеринославе 1901–1902 года. 1923. № 2. С. 44–57.
4. Адамович Е. Январские дни на юге Украины. 1925. № 1 (10). С. 196–205.
5. Адамович Е. Январские события в Киеве. 1925. № 1 (10). С. 188–193.
6. Алексеев. Из воспоминаний о Февральской революции на Румынском фронте. 1927. № 1 (22). С. 66–74.
7. Алешин А. Все, что угодно, но не большевизм : (к воспоминаниям тов. Марка «Подготовка Октября в Николаеве» и «Комментариям» к ним того же автора). 1929. № 4 (37). С. 315–328.
8. Аннулов Ф. Боевая смена : (воспоминания). 1927. № 1 (22). С. 108–119.
9. Аннулов Ф. Союзный десант на Украине : (воспоминания и документы). 1923. № 5. С. 167–211 ; 1924. № 1 (6). С. 5–75 ; № 2 (7). С. 5–38.
10. Антонов-Овсеенко [В.]. [Записки о гражданской войне на Украине 1918–1919 гг. :] На Украину! 1929. № 4 (37). С. 173–212 ; В борьбе против Директории : (на Украине в конце 1918 года). 1929. № 5–6 (38–39). С. 142–186 ; В боротьбі проти Директорії. 1930. № 1 (40). С. 103–132 ; № 2 (41). С. 104–151 ; № 3–4 (42–43). С. 78–109 ; № 5 (44). С. 173–193 ; В боротьбі проти Денікіна й союзницької окупації. 1931. № 1–2 (46–47). С. 111–154 ; В боротьбі за Радянську Україну. 1931. № 3 (48). С. 85–114 ; № 4 (49). С. 78–107 ; 1932. № 1–2 (50–51). С. 112–152. [Публікацію не закінчено].
11. Балтин А. (Блум Т.). Харьковская организация РС.-Д.Р.П. – большевиков во время войны : (декабрь 1914 г. – январь 1916 г.) : (воспоминания). 1923. № 5. С. 3–20.
12. Басальго К. (Дальний). Революционное движение в Харькове в 1905–6 гг. : (воспоминания). 1924. № 1 (6). С. 119–136.
13. Белаш В. Махновщина : (отрывки из воспоминаний). 1928. № 3 (30). С. 191–226. [До спогадів додано примітку від редакції].
14. Белопольский Ю. Из воспоминаний. 1928. № 6 (33). С. 273–286.

15. Бой с гайдамаками в Одессе : I. Воспоминания Т. Гладкова ; II. Воспоминания тов. Кабанцева ; III. Воспоминания тов. Сокульского. 1924. № 3 (8). С. 13–19.
16. Боровой Н. О вооруженной борьбе на станции Гришино и в Горловке : (воспоминание). 1925. № 5–6 (14–15). С. 226–229.
17. Броневой А. Октябрьские дни в Одессе : (воспоминания бывшего красногвардейца штаба Одесской Рабочей Красной гвардии). 1927. № 5–6 (26–27). С. 253–260.
18. Бубнов А. История одного партизанского штаба. 1926. № 2 (17). С. 94–100.
19. Быструков. Из истории гетманско-петлюровского периода на Черниговщине : (воспоминания). 1926. № 2 (17). С. 101–108.
20. Бычков А. Дело о революционных кружках в Киеве в 1879–81 гг. : (из воспоминаний народовольца). 1924. № 2 (7). С. 39–62 ; № 3 (8). С. 161–174.
21. Важнейшие события 1906 года в Кременчуге : (коллективные воспоминания). 1926. № 2 (17). С. 119–124.
22. Вакар В. Киевская с.-д. организация в 1902–1904 гг. 1928. № 5 (32). С. 82–90.
23. Веденьев И. В харьковских революционных кружках 1882–1889 гг. : (воспоминания). 1923. № 5. С. 98–111.
24. Винокуров А. Н. Воспоминание о партийной работе в Екатеринославе. 1923. № 2. С. 35–38.
25. Вітик С. Ще про аграрний страйк 1902 року в Галичині : (з приводу статті Левицького в № 3 «Літопису революції» 1928 р.). 1929. № 1 (34). С. 210–224.
26. Владимиров И. М. Товарищ Ленин в Женеве и Париже. 1923. № 5. С. 42–62.
27. Габинский И. П. (Каляев). Воспоминания о повстанческом движении на Киевщине – Полтавщине. 1926. № 2 (17). С. 26–30.
28. Гацкевич Е. Из деятельности РСДРП на Вольни (1905–1906 г.). 1926. № 1 (16). С. 169–177.
29. Глянцев Л. На баррикадах у Харкові : (спогади робітника). 1930. № 6 (45). С. 270–272.
30. Годин. Из революционной истории Крюковских мастерских : (воспоминания подпольщика). 1926. № 5 (20). С. 183–188.
31. Годлевский. Кишинев –Одесса –Николаев : (воспоминания). 1924. № 2 (7). С. 113–135 ; № 3 (8). С. 122–137 ; № 4 (9). С. 95–109.
32. Гопнер С. Большевицкая организация накануне и в первый период Февральской революции в Екатеринославе. 1927. № 2 (23). С. 7–30.

33. Гопнер С. 1916 год в Екатеринославе. 1923. № 2. С. 136–145.
34. Давидюк Т. С. Втеча : (епізод із підпільної роботи на Волині 1918 року). 1931. № 1–2 (46–47). С. 215–220.
35. Дашковский И. Октябрьские дни в Житомире и на юго-западном фронте. 1926. № 6 (21). С. 72–75.
36. Дибенко П. Харків – Дніпропетровськ : (з громадянської війни на Україні). 1930. № 2 (41). С. 167–179.
37. Дикий А. Из истории партизанской борьбы на Черкащине : (воспоминания о 1919 годе). 1927. № 2 (23). С. 95–103.
38. Ємельянов-Сурик [А. В.]. Харківські більшовики в перші дні Лютневої революції : (уривки із спогадів). 1931. № 4 (49). С. 108–116.
39. Ємельянов-Сурик [А. В.]. Харківські більшовики у Лютневій і Жовтневій революціях : (уривки із спогадів). 1932. № 3–4 (52–53). С. 204–238.
40. Жуковский И. (Мирон Трубный). Подготовка Октября в Екатеринославе. 1926. № 1 (16). С. 7–40.
41. Жуковский С. Завод «Ильича» (бывш. Шленкера) в 1917 году : (по архивным материалам и воспоминаниям участников). 1929. № 1 (34). С. 225–234.
42. Заднепровец Д. Кое-что из прошлого : (памяти чистого идеалиста, любимого товарища, павшего жертвой петлюровских палачей, Володи Клочки). 1923. № 2. С. 277–278.
43. Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію. 1929. № 4 (37). С. 139–172 ; 3 спогадів про українську революцію. 1929. № 5–6 (38–39). С. 115–141 ; 1930. № 5 (44). С. 140–172. [Публікацію не закінчено].
44. Зафран Х. Из истории рабочего движения на Волыни : (эпизоды). 1924. № 4 (9). С. 110–117.
45. Зафран Х. 1905 год в Житомире. 1926. № 2 (17). С. 149–173.
46. Зеликман М. Екатеринославский Союз борьбы за освобождение рабочего класса 1895–1898 гг. : (воспоминания). 1924. № 1 (6). С. 171–181.
47. Иванов А. Центральная рада и Киевский Совет в 1917–18 году. 1922. № 1. С. 9–15.
48. Ігнатов М. Червоногвардійський загін в боротьбі за хліб : (із спогадів про кінець 1917 р.). 1933. № 1–2 (56–57). С. 175–187.
49. Й. С. Лазарь Гуренштейн : (памяти подпольщика-революционера). 1925. № 4 (13). С. 99–103.

50. Кавалеров И. Памяти П. А. Моисеенко. 1924. № 1 (6). С. 205–220.
51. Казимирчук П. Революционное движение в Горлово-Щербиновском районе Донбасса : (воспоминание). 1923. № 3. С. 41–69 ; № 4. С. 123–130.
52. Калита Г. З. 1918 рік на Ніжинщині : уривки із спогадів. 1933. № 1–2 (56–57). С. 210–224.
53. Калон А. На Чечелевке в 1905 году : (страничка из воспоминаний). 1925. № 5–6 (14–15). С. 285–293.
54. Камышников П. Вооруженное восстание на станции Авдеевка : (из воспоминаний). 1925. № 5–6 (14–15). С. 230–236.
55. Карпенко Г. Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини. 1931. № 1–2 (46–47). С. 67–91.
56. Карпенко Г. Селянські рухи на Київщині за часів гетьманщини. 1928. № 3 (30). С. 55–74.
57. Карпенко Н. (Жорж). Из истории Александровской организации : (воспоминания участника 1901–1905 гг.). 1926. № 1 (16). С. 178–190.
58. Квиринг Э. Екатеринослав. Декабрь 1914 г. – июнь 1915 г. 1923. № 2. С. 125–135.
59. Квиринг Э. Екатеринославский Совет и октябрьская революция. 1922. № 1. С. 63–73.
60. Квиринг Э. Некоторые поправки к воспоминаниям о Екатеринославском Октябре. 1928. № 2 (29). С. 136–143.
61. Кегелес М. И. Из воспоминаний рядового политработника : (апрель – декабрь 1919 г.). 1927. № 2 (23). С. 104–120.
62. Кін П. До історії страйку на ХПЗ з нагоди ленських подій : (спогади учасника). 1932. № 1–2 (50–51). С. 183–185.
63. Коломиец. Воспоминания о революционной борьбе в Елисаветграде 1917–19 гг. 1922. № 1. С. 194–201.
64. Коломойцев А. Из истории 1905 года в Донбассе : (пережитое). 1925. № 4 (13). С. 25–44.
65. Коломойцев А. Перед грозой : (из пережитого в 1900–1905 гг.). 1925. № 5–6 (14–15). С. 302–312.
66. Колос. Замечания к отрывкам из воспоминаний В. Белаша. 1928. № 3 (30). С. 227–228.
67. Колчинський М. З життя Катеринославської та Миколаївської с.-д. організації : (підшліпні друкарні 1903–1904 р.). 1928. № 5 (32). С. 91–99.

68. Косенко В. Этап Харьков – Бахмут : (из истории деникинщины на Украине). 1926. № 1 (16). С. 103–128.
69. Косминский А. Социал-демократическая организация Вознесенского рудника : (воспоминания). 1926. № 6 (21). С. 173–178.
70. Котов К. Воспоминания землевольца. 1924. № 2 (7). С. 94–112.
71. Коцюбинский Ю. Черниговская организация большевиков во время войны. 1927. № 2 (23). С. 180–185.
72. Криворучко Н. Н. Из боевых воспоминаний. 1927. № 1 (22). С. 75–82.
73. Криворучко Н. Н. Кавалерия Котовского в боях под Одессой (1920 год). 1929. № 4 (37). С. 282–291.
74. Ксандров В. Из истории социал-демократического движения в Харькове : (воспоминания). 1924. № 1 (6). С. 114–118.
75. Лапина В. Одесское подполье во время деникинщины. 1929. № 2 (35). С. 176–185.
76. Лебедь Д. Очерки революционной работы на Екатеринославщине до 1917 года. 1923. № 2. С. 112–124.
77. Лебідь Д. Про минуле : спомини про роботу з Г. І. Петровським. 1928. № 2 (29). С. 186–203.
78. Левензон Ф. До двадцятиріччя окупації Бесарабії : (дещо з минулого). 1930. № 1 (40). С. 198–215.
79. Левицький М. Селянський страйк 1902 року в Галичині. 1928. № 3 (30). С. 129–137.
80. Линцер Б. Из истории революционного движения в Елисаветграде. 1928. № 5 (32). С. 100–115.
81. Липшиц В. 1905 год на Херсонщине : (из личных воспоминаний). 1926. № 2 (17). С. 142–148.
82. Липшиц В. Херсонщина в 1917 году : (из личных воспоминаний). 1926. № 2 (17). С. 109–116.
83. Лисовик О., Огий Я., Матяш К. Красный рейд : (из истории Красной партизанщины). 1926. № 1 (16). С. 142–151.
84. Локатош И. Харьковские коммунары в боях с немцами : (эпизоды гражданской войны). 1924. № 3 (8). С. 76–82.
85. Локатош І. С. Стародуб – Чернігів – Київ : (спогади про 1918–1919 рр.). 1930. № 5 (44). С. 248–273.

86. Львовский М. В кольце : (из дневника политработника). 1927. № 1 (22). С. 94–107.
87. М. К. Большевики в 1905 г. в Киеве : (по материалам вечера воспоминаний). 1925. № 4 (13). С. 45–53.
88. М. С. Лазарь Смоляков. 1927. № 5–6 (26–27). С. 374–378.
89. Магидов Б. В Екатеринославском подполье 1911–1912 гг. : (воспоминания участника). 1923. № 2. С. 91–94.
90. Магидов Б. На заре Красной Армии : (воспоминания солдата революции). 1926. № 1 (16). С. 136–138.
91. Мазлах С. Октябрьская революция на Полтавщине. 1922. № 1. С. 126–142.
92. Макаревский А. Воспоминания народовольца восьмидесятых годов : революционный Харьков в 1882–5 годах. 1923. № 5. С. 64–97. [На с. 63 передмова редакції до спогадів].
93. Макаревский А. Воспоминания народовольца : из истории революционного движения 1885–7 гг. 1924. № 2 (7). С. 63–93.
94. Макотинский М. О 1905 годе в Николаеве : (из личных воспоминаний). 1925. № 5–6 (14–15). С. 54–98.
95. Мануильский Д. Памяти Г. И. Чудновского. 1922. № 1. С. 229–233.
96. Марк А. Подготовка Октября в Николаеве : (по документам и воспоминаниям) : май 1917 г. – январь 1918 г. 1927. № 5–6 (26–27). С. 261–298.
97. Матросов В. Первомайская демонстрация 1900 г. : (из воспоминаний). 1925. № 3 (12). С. 171–180.
98. Меринков И., Андронов С., Миллер Н., Трощин Н. Брянский завод в 1905 году : (коллективное воспоминание). 1926. № 3–4 (18–19). С. 163–177.
99. Минц С. Из воспоминаний о 1905 годе в Конотопе. 1925. № 4 (13). С. 21–24.
100. Минц С. Совет рабочих депутатов в Одессе : (из воспоминаний 1917 г.). 1926. № 5 (20). С. 22–30 ; 1927. № 4 (25). С. 95–104.
101. Миронер Х. Из истории революционного движения в Балте : (воспоминания о 1903–1906 годах). 1926. № 1 (16). С. 155–168.
102. Миронов Є. З підпілля за Центральної ради і гетьманщини : (спогади про підпільну роботу на Катеринославщині 1918 року). 1930. № 3–4 (42–43). С. 138–147.
103. Миронов Є. У підпіллі за денікінщини : (спогади про підпільну роботу в Кременчуці 1919 р.). 1932. № 1–2 (50–51). С. 179–182.

104. Михайлов Г. Гетманский переворот в Житомире. 1928. № 4 (31). С. 134–136.
105. Михайлов Г. К истории Октября на Волыни. 1926. № 6 (21). С. 68–71.
106. Мияковский В. «Киевская громада» : (из истории украинского общественного движения 60-х гг.). 1924. № 4 (9). С. 127–150.
107. Моргунов В. Памяти борца и товарища : (о Николае Данилевском). 1927. № 5–6 (26–27). С. 355–358.
108. Моргунов В. Памяти Феда Тинякова. 1927. № 5–6 (26–27). С. 359–361.
109. Николаенко И. Революционная работа в Луганских [железнодорожных] мастерских : (из воспоминаний). 1926. № 5 (20). С. 162–174.
110. Николаенко И. Февральская революция в Луганске : (из воспоминаний). 1927. № 3 (24). С. 26–40 ; № 4 (25). С. 32–46.
111. Новополин Г. Избиение учащихся и екатеринославская полиция : (из эпизодов 1905 года). 1923. № 2. С. 58–64.
112. Острогорский М. Ш. А. Грузман. 1927. № 5–6 (26–27). С. 371–373.
113. Памяти тов. Палкина. 1927. № 5–6 (26–27). С. 405–406. [Автор спогадів не вказаний].
114. Папков В. Харьков – Царицын. 1926. № 1 (16). С. 139–141.
115. Патлах. Киев в январе 1918 года : (воспоминания). 1923. № 3. С. 18–24.
116. Петровский Г. Воспоминания о работе на Брянском заводе в 90-х годах. 1923. № 2. С. 29–34.
117. Погребной С. Памяти большевика-подпольщика С. Сазонова. 1927. № 5–6 (26–27). С. 401–402.
118. Погребной С. Памяти Дмитрия Рудя. 1927. № 5–6 (26–27). С. 403–404.
119. Покотило Ф. Расстрел первого Бердянского и Ногайского Советов : (24-го апр. 1918 года). 1926. № 1 (16). С. 97–102.
120. Попов Н. Воспоминания о подпольной работе в Харькове в 1907–1909 годах. 1923. № 3. С. 3–17.
121. Равич-Черкасский М. Володя Клочко. 1923. № 2. С. 279–280.
122. Равич-Черкасский М. Мои воспоминания о 1905 годе. 1925. № 5–6 (14–15). С. 313–321.
123. Равіч-Черкаський [М.]. Мирон Жуковський (Трубний) : [некролог]. 1931. № 3 (48). С. 209–210.
124. Рекіс О. В денікінській контррозвідці і в'язниці : (з спогадів про одеське підпілля 1919 року). 1929. № 5–6 (38–39). С. 187–198. [До спогадів додано листи засуджених до страти].

125. Росновский А. Из эпохи «Звезды» и «Правды» в Киеве : (о работе Киевской организации в 1911–12 гг. по личным воспоминаниям и документам). 1926. № 6 (21). С. 101–133.
126. Романченко Ю. Епізоди з боротьби проти махновщини : (червень – грудень 1920 року). 1931. № 4 (49). С. 124–132.
127. Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве : (воспоминания). 1924. № 4 (9). С. 5–43.
128. Сак-Саковский. Из Харькова и обратно : (из воспоминаний о взятии Харькова 12 декабря 1919 г.). 1925. № 1 (10). С. 53–55.
129. Селюк Е. Мои воспоминания. 1929. № 3 (36). С. 226–228.
130. Силин (Бирзек) и Симкин. Как родилась харьковская Красная гвардия. 1926. № 1 (16). С. 130–135.
131. Скрипник М. О. Пам'яті тов. Андрія Іванова. 1929. № 1 (34). С. 175–178.
132. Скрышник М. Ильич в Смольном : (из воспоминаний). 1925. № 1 (10). С. XVII–XXIV.
133. Скрышник Н. Тов[арищ] Дьяков. 1923. № 5. С. 239–240.
134. Сладкевич М. (Вера). В подпольной типографии : (воспоминания). 1925. № 5–6 (14–15). С. 322–326.
135. Сметанич. Из спогадів про громадянську війну й перші кроки будівництва рад-влади на Полтавщині (1919–1920 рр.). 1930. № 5 (44). С. 236–247.
136. Смирнов А. Воспоминание о первом кружке социал-демократической рабочей партии г. Екатеринослава в 1894 году. 1923. № 2. С. 39–43. [До спогадів на с. 43 додана примітка від редакції].
137. Смирнов А. Воспоминания о ссылке в Восточной Сибири в 1897–1900-х годах. 1923. № 3. С. 30–40.
138. Солтанов М. О мартовском восстании Николаевского пролетариата против немецких оккупантов : (воспоминания). 1923. № 3. С. 25–29.
139. Таранущенко С. Из спогадів про партроботу в Катеринославських паротягових майстернях. 1930. № 6 (45). С. 259–263.
140. Тарногородский Н. Возникновение и первые шаги большевистской организации на Подолии : (отрывок из воспоминаний). 1923. № 5. С. 212–218.
141. Тарногородский Н. Евгений Эдельштейн : (воспоминания о его жизни и работе). 1922. № 1. С. 242–246.
142. Татъко. 1905 год в Заднепровьи : (из воспоминаний). 1925. № 5–6 (14–15). С. 294–301.

143. Тесленко П. К воспоминаниям В. Белаша. 1928. № 3 (30). С. 228–230.
144. Ткалун. Измена галармии : (эпизоды гражданской войны). 1924. № 3 (8). С. 71–76.
145. Томанн К. Полонені під час пролетарської революції в Радянському Союзі : (із спогадів австрійського полоненого). 1932. № 3–4 (52–53). С. 276–289.
146. Угаров Ф. Мои встречи с Г. И. Петровским. 1928. № 1 (28). С. XXII–XXIV.
147. Федулкин С. Революционная Жмеринка : (отрывки из воспоминаний, эпизоды). 1928. № 6 (33). С. 312–318.
148. Харечко Т. Памяти организатора Красной Гвардии Донбасса : (Д. И. Пономарев). 1927. № 5–6 (26–27). С. 390–393.
149. Чекановский А. Воспоминания о В. Селюке. 1927. № 5–6 (26–27). С. 379–384.
150. Чижов, Семенов. Октябрьский период на Звенигородщине. 1926. № 1 (16). С. 90–96.
151. Чоботарьов І. Від червоно-партизанського загону – до лав Червоної Армії : уривки із спогадів про 1919–20 рр. 1933. № 1–2 (56–57). С. 188–209.
152. Чубарь В. Из встреч с В. И. Лениным. 1925. № 1 (10). С. I–IV.
153. Шлихтер А. Как Ильич умел смеяться... 1925. № 1 (10). С. XXV–XXVIII.
154. Шрейбер С. Памяти Исаака Крейсберга. 1927. № 5–6 (26–27). С. 362–370.
155. Штульбаум І. З діяльності Житомирської організації РСДРП. 1930. № 6 (45). С. 264–269.
156. Щербаков В. Жовтневий період на Чернігівщині. 1927. № 5–6 (26–27). С. 299–314 ; 1928. № 1 (28). С. 115–137.
157. Щицевалов В. Как мы пришли к Октябрю : (воспоминания о деятельности большевистской организации на Николаевщине). 1929. № 2 (35). С. 157–175.
158. Яворский С. (Левкович). Провал конференции южно-русских социал-демократических организаций в 1906 году : (воспоминания). 1925. № 3 (12). С. 108–128.
159. Якир И. Десять лет тому назад : (отрывки из воспоминаний старого красноармейца). 1928. № 2 (29). С. 7–24.
160. Якир И. Из истории 45-й Краснознаменной дивизии. 1928. № 2 (29). С. 25–32.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК *

- Аббаньяно Н. (Abbagnano N.) 28, 40, 94
Август II, король 160
Авербух Б. 333
Аверін В. К. 269, 271
Адамович Є. М. (Адамович Е. Н.) 316,
317, 324, 331, 332, 335, 336
Аделунг Ф. П. 63
Айзеншток І. Я. 289, 292
Акинфієв І. Я. 193
Александров В. С. 295
Александрович 333
Александрович М. М. (криптонім П. К.)
176
Алексеев С. А. 273
Алексеенко М. М. 169, 171
Алексеев М. Є. 245
Алексеев О. О. 239, 240
Алчевська Х. Д. (Алчевская Х. Д.)
173–175
Альтер Р. (Alter R. B.) 38
Альфред Великий, король 91
Амон Р. 256
Ампіс 332
Ангел Є. П. 274
Андерсон Б. (Anderson B. R. O'G.) 38
Андрієвський В. Н. 260, 264, 265, 273,
274
Андрієвський О. О. 300–302
Андрієвський І. С. (Андриевский И. С.)
166
Анна Іоанівна, імператриця 129, 131

* Іменний покажчик охоплює вступ, п'ять розділів і загальні висновки монографії.

- Антоній Новгородський (світське
Добриня Андрейкович (Ядрейко-
вич)), архієпископ 107
- Антоній Печерський, архієпископ 106
- Антонов-Овсієнко В. О. (Антонов-Ов-
сеєнко В. А.) 269–271, 329, 336
- Антонович Б. 215
- Антонович В. Б. 55, 56, 65, 118, 178,
186, 188, 192, 198, 199, 210, 212–
218, 223, 233, 280, 285, 286, 290,
293, 295, 299, 301, 306, 322
- Антонович І. В. 286, 289, 290
- Антонович М. Д. 275
- Антонюк Т. Д. 16
- Апостол Д., гетьман 60, 122, 131, 139
- Апостол П. Д. 75, 90, 122, 125, 131,
139–141, 145, 191, 192, 340
- Апраксін Ф. М. 140
- Арделяну К. 243
- Арендаренко І. В. 221
- Аркас М. М. 280
- Арсеній Селунський (Солунський),
диякон 108
- Артем (справжнє Сергеев Ф. А.) 269
- Архипенко Є. П. 276
- д'Асколі Е. Д. (d'Ascoli E. D., д'Асколі
Э. Д.) 200, 201
- Атанасій (Афанасій) Берестейський
(світське Филипович), ігумен
89, 122–125, 145, 340
- Афанасьєв Г. О. (Афанасьєв Г. Е.) 172,
300
- Ачканов Г. П. 269, 270
- Багалій Д. І. (Багалеї, Багалій Д. І.)
56, 57, 169, 171, 188, 198, 213, 268,
283
- Багалій О. Д. 82
- Бажанський І. М. 240
- Базилевич Анатоль, священник 242
- Балабушевич Т. А. 81
- Балдуїн, король 107
- Балика Б. Я. 89, 117–120, 194, 228, 339,
340
- Балика Я. 118
- Балицький (Балицкий) 276
- Балицький Кость, священник 240
- Балтин А. (Блум Т.) 324
- Балясний Я. 172
- Бантиш-Каменський М. М.
(Бантыш-Каменский Н. Н.) 150
- Барабаш Ю. 177
- Баран С. 256
- Барбукова І. С. 85
- Барвинський В. А. 171
- Барвінок Ганна (справжнє Білозерська-
Куліш О. М.) 82, 178, 226
- Барвінський О. Г. 59, 65

- Барсуков Н. П. 110
Барт Р. (Barthes R.) 35
Басара-Тиліщак Г. Б. 259
Басин Е. Я. 23
Бассевич Г. Ф. 139, 140
Батурин М. (Батурин Н.) 317
Бахтін М. М. (Бахтин М. М.) 6, 23, 25, 26, 28
Беззубець О. 169
Бейлі С. (Balee S.) 12
Беккет С. (Beckett S.) 12
Березовский И. П. 81
Беренштам В. Л. 195, 196, 201
Беренштам-Кістяківська (Кістяковська) М. В. 299, 300, 307
Берк К. (Burke K.) 23
Берк П. (Burke P.) 35, 51
Беслюбняк О. О. 40, 94
Бестужев-Рюмін К. М. 58, 199
Белявська Ц. 333
Беляєва Л. В. 260
Бжеський Р. С. (псевдонім Характерник) 251, 264, 266, 274
Биби́к А. 300
Биковський Л. У. 264, 266
Бичко І. В. 38
Бичков (Бичків) О. І. (Бычков А. И.) 321, 322, 323
Білик І. (див. Рудченко І. Я.) 202
Білозерська Н. М. 82
Білозерський В. М. 178
Білокінь С. І. (Белоконь С. И.) 81, 82, 259, 260
Білон Петро, священник 256, 266
Білостоцький С. 269
Білоус П. В. 93, 104, 105, 107, 112
Білоусько О. А. 260
Блейзінг М. (Blasing M.) 12
Бляхман 332
Боберський І. М. 241, 242
Бовуа Д. (Beauvois D.) 158
Богачевська І. В. 35
Богачевська-Хом'як М. Д. 267
Богомолів А. И. 172
Богущ М. 134
Бодянський О. М. 127
Божко О. І. 276
Бойко А. В. 237, 245
Бойко Г. П. 105
Бойко І. Ф. 210
Бойко О. Д. 259
Бойченко І. В. 18
Болбочан П. Ф. 273
Бондаренко-Бурдун О. 336

- Бондаренко Г. В. 238, 245
- Бондаренко Л. Ф. 260
- Боплан Г. Л. де (Beauplan G. L. de) 200, 201
- Бордонос Ф. Е. 176
- Борзаківський (Борзаковський) П. (Борзаковский Ф.) 90, 122, 125, 141, 142, 145, 201, 340
- Борзаковський П. К. (Борзаковский П. К.) 168
- Борисов 334
- Борисов М. А. 176
- Борисюк З. П. 201
- Борковський О. М. 207
- Боровський Я. Є. 79
- Борщак І. К. 60, 65, 66, 256
- Боряк Е. А. 81
- Бочковський О. І. 38
- Бош Є. Б. 269, 329
- Брешко-Брешковська К. 332
- Брікнер О. Г. 199
- Брокмеєр Й. (Brockmeier J., Брокмейер И.) 35, 36
- Броневський (Броньовський) М. (Broniewski (Broniowski), Broniovii M.) 200
- Броневої О. Й. (Броневој А. И.) 325
- Бубнов А. С. 330
- Будзар М. М. 104
- Будяк Ю. Я. 211
- Бужинський М. М. 148, 289
- Бузескул В. П. 170, 171
- Буравченков А. О. 259
- Бурлака Г. М. 297
- Буряк Л. І. 16, 33
- Бутич І. Л. 269
- фон-Бухау Д., принц 57
- Бучинський М. О. 224, 225, 286
- Быструков 326
- Вагилевич І. М. 204
- Вагнер-Егельхааф М. (Wagner-Egelhaaf M.) 12, 13
- Вакар В. 320
- Валек В. (Válek V.) 10, 12
- Валявко В. А. 269
- Варгоцький А. 126
- Варикаша М. М. 49, 51, 85
- Варлаам (світське Ліницький), архієпископ 106, 108
- Варлаам Печерський, ігумен 106
- Варшавчик М. Я. (Варшавчик М. А.) 43, 45, 73, 77, 79
- Василевський Ф. О. (див. Круть Софрон)

- Василенко М. Г. 233
Василенко М. П. 68, 186, 199
Васильєвський В. Г. (Васильєвський В. Г.) 170
Вашкевич Г. С. 196
Ващенко Г. Г. 260
Великочий В. С. 260, 261
Величко С. В. 102, 143
Верзілов (Верзілов) А. В. 202, 293
Веріго І. М. 85
Верменич Я. В. 20
Вернадський В. І. 264, 275
Верстюк В. Ф. 275
Верховський Н. 170
Веселовський С. Ф. 283
Винар Л.-Р. І. 297
Винниченко В. К. 79, 83, 86, 261, 262, 266, 274–276
Вишиваний Василь (див. Габсбург-Льотрінген (Лотаринзький) В. фон)
Віміна да Ченед А. (Vimina da Ceneda A.) 193, 194
Вітик С. Г. 326
Владислав IV, король 123
Владіміров І. М. (Владимиров И. М.) 335
Вовк Ф. К. (псевдонім Кондратович Ф.) 167, 301
Возняк М. С. 96, 104, 124, 280, 295, 310, 311
Войцехівська І. Н. 42, 55, 79, 81
Володимир Мономах, князь 15, 40, 64, 88–94, 102, 103, 107, 339, 340
Володимирський-Буданов М. Ф. 198, 199
Волохів Л. 256
Волошин М. О. 86
Вольвачівна Маруся (справжнє Вольвач М. С.) 211
Воронов В. І. 79–81
Воронцов П. 336
Воронцова Л. 170
Воскресенський Александр, священник 172
Врангель П. М. 272
Всеволод Ярославич, князь 90, 93
Вязигин А. С. 170
Габсбург-Льотрінген (Лотаринзький) В. фон (Habsburg-Lothringen W. F. J. K. von, псевдонім Вишиваний Василь) 243, 256, 263
Гавріл (світське Бужинський), єпископ 148

- Гавриїл (світське Розанов), архієпископ 167
- Гавриш І. П. 86
- Гажа Т. П. 85
- Гай-Нижник П. П. 259
- Гайдук А. 100
- Галич О. А. 7, 10, 46, 47, 50, 51, 84, 85, 104, 121
- Галін М. А. (псевдонім Маг-ін) 211
- Галкін К. М. 337
- Галушко К. Ю. 264
- Гальберштадт Р. С. 332
- Гамарник Я. Б. 269, 271
- Ганжа О. І. 79
- Гатальська С. М. 35
- Гаттенбергер К. К. 169, 171
- Гацкевич Е. (Гацкевич Є.) 319, 326
- Геєвський С. Л. 191
- Геліс Й. Р. (Геліс И. Р.) 69, 317, 318
- Геллер 332
- Геллідей М. (Halliday M. (M. A. K.)) 28
- Гешштейн М. 333
- Герасимович І. 225
- Герцик А. П. 159
- Герцик П. С. 159
- Гермайзе О. М. 283, 292, 303, 304
- Гижа І. 251
- Гильденштедт Й. А. 169
- Гирич І. Б. 233, 261
- Гиршман Л. Л. 171
- Гільдебрандт К. Я. 74
- Гильденштедт Й. А. (Гильденштедт И. А.) 169
- Гірняк Н. Й. (псевдоніми Ніцько, Незламний Граб) 263, 266, 273
- Гірц К. (Geertz C. J.) 23
- Гіршман М. М. (Гиршман М. М.) 24
- Гладилович Юрій, священник 207
- Глібов Л. І. 311
- Глузман Ш. А. 269
- Глушко С. В. 286, 290
- Глущенко М. П. 79, 83
- Гнатевич Б. П. 252
- Гнатюк В. М. 203
- Гобсбаум Е. 163
- Гоголь М. В. 177, 202
- Гоїнець В. С. 259
- Голіцин Д. М. 140
- Голобуцький П. В. 79
- Головацький І. Ф. 204, 205
- Головацький Я. Ф. 204, 205
- Головня Г. М. 134
- Голубєв С. Т. 188
- Голубович В. О. 263, 302

- Голубович І. В. (Голубович І. В.) 83, 84
Голубцов В. С. 42–45, 72
Гольберг К. 333
Гольберг Р. 332
Гольденвейзер О. О. (Гольденвейзер А. А.) 265, 266, 273
Гонта І. 197
Гончаренко А. М. 260
Гончаров Р. Л. 337
Гончарук Т. Г. 302
Гонюкова Л. В. 298, 301
Гопнер С. І. 269–271, 324, 333
Гордиевський І. 202
Горелов В. І. 244
Горенко Л. І. 132, 134
Горнфельд А. Г. 169, 170
Горобець В. Й. 75, 121
Гофман Е. (Goffman E.) 23
Грабовський П. А. 211, 219–223
Гредескул Н. А. 171
Греймас А.-Ж. (Greimas A. J.) 28
Грень З. Т. 261
Грибліна А. 332
Грибовський А. М. 192
Григоріїв Н. Я. (псевдонім Григор'єв-Наш) 262, 266
Григорович В. І. (Григорович В. І.) 172
Григорович В. П. 197
Григорович-Барський В. Г. 89, 105, 108–112, 120, 339, 340
Григорович-Барський І. Г. 110
Гриневич Л. В. 60
Грицай О. 257
Грицак Я. Й. 166, 167, 185
Грінченко Б. Д. 174, 211, 219–222, 311
Грінченко Г. Г. 20
Громан 332
Гром'як Р. Т. 24
Грузман Ш. А. 336
Груневег М. 74
Груновський О. 195
Грушевський М. С. 56, 59, 66, 68, 82, 117–119, 187, 188, 203, 207, 208, 210, 229–233, 260–262, 266, 274, 275, 280, 282–286, 291, 292, 294, 296–298, 301, 306, 313, 329
Грушевський О. С. 283
Гулак В. 206
Гулак-Артемовський С. С. 195
Гуменна Д. К. 86
Гурко В. Й. (Gurko V. I.) 272
Гурська К. (дівоче Зубовська) 214–216
Гурська М. 214, 215
Гурський Г. 214

- Гуцало Л. В. 237
Гушалевич І. М. 204, 205
- Гадамер Г.-Г. (Gadamer H.-G.) 23
Галаган (Галаган) Г. П. 311, 312
Галаган М. М. 253, 255, 263, 265–267
Галан В. М. 251
Гелнер Е. (Gellner E.) 38
Гоян Л. 244
Греголинський Д. 256
- Давидюк Т. С. 326
Данилевич В. Е. 199, 283
Данилевский И. Н. 45
Данилевський М. С. 269, 336
Данило (Даниїл) Паломник, ігумен 64, 89, 105–108, 111, 112, 120, 122, 339, 340
Данило Корсунський, архімандрит 108
Данилов В. В. 187
Дашкевич М. П. (Дашкевич Н. П.) 198–200
Дашкевич Р.-М. І. 267, 268
Дашкевич Я. Р. 158, 267
Дашковский И. К. 325
- Дебогорій-Мокрієвич В. К. (Дебогорій-Мокрієвич В. К.) 227, 306, 309
Ван Дейк Т. (Van Dijk T. A.) 28
Деккер Р. М. (Dekker R. M.) 51
Демид І. 238
Денисюк Ж. З. 244
Денікін А. І. 271
Де-Пуле М. Ф. 170
Деревніна Л. І. (Деревнина Л. И.) 72
Джигун Л. М. 85
Джидай М. 214
Джидай Я. (І.) 214
Джус В. 252
Дзюба О. М. 126, 132
Дибенко П. Ю. 329, 330, 336
Диброва С. С. 314
Дикий А. 326
Димитрій Ростовський (Димитрій Ростовский), митрополит (див. Туптало Д. С.)
Дитятін І. І. 199
Дівнич А. 257
Дідель 217
Дідицький Б. А. 204, 205
Дмитриев С. С. 43
Дмитрієвський О. О. 199

- Дмитрієнко М. Ф. (Дмитриенко М. Ф.) 81
- Добржанський О. В. 240–244
- Добровольський Л. П. 285
- Доброграєва О. 299
- Довгопол В. М. 73, 75–77
- Довженко О. П. 266
- Довнар-Запольський М. В. 199, 202
- Долгов С. 170
- Дольник Г. 302
- Доманицький В. М. 206, 208, 209
- Домбровська Л. 206
- Донцов Д. І. 264, 265, 275
- Дорошенко В. В. 256
- Дорошенко Д. І. 13, 59, 60, 65, 66, 68, 213, 217, 252, 255, 256, 262, 265, 273, 274
- Дорошенко Н. М. 256
- Драгінда Є. 242
- Драгоманов М. П. 56, 188, 201, 202, 227, 285–290, 292, 295, 296, 300, 301, 305–307, 322
- Драгоманов О. П. 290
- Драгоманов П. Я. 289
- Драгоманова Є. І. 289
- Драгоманова Лідія М. 290
- Драгоманова Людмила М. 305
- Дресслер В. (Dressler W. U.) 28
- Дрідзе Т. М. (Дридзе Т. М.) 22, 24, 25, 27
- Дружинін О. В. 86
- Дубас О. П. 22
- Дубський С. 100
- Дудко В. І. 180
- Дудюк Л. П. 51, 85
- Думін О. О. (псевдонім Крезуб Антін) 255, 263, 265
- Дуніна М. 305
- Дучинська О. Т. 299
- Дучинський А. Ф. 309
- Дучич Н. 199
- Дьяковська Г. О. 35
- Дьяконов М. М. 171
- Дяченко П. Г. 263, 266, 274
- Едельштейн Л. 333
- Ендельштам Є. П. 269
- Еріксон Е. (Erikson E. H., Эриксон Э.) 39, 40
- Ецдорф Й. фон (Ezdorf (Etzdorff) J. von) 243
- Євлашевський (Євлашовський) Ф. М. 191, 192

- Євтимович В. П. 263, 265
- Євтухів О. Ю. 263
- Єгунова-Щербина С. М. 193, 299, 300
- Єлизавета Петрівна, імператриця 109, 129, 131
- Ємельянов-Сурик О. В. (Ємельянов-Сурик А. В.) 325
- Єрлич Я. (Й.) 146
- Єршов В. О. 50, 84, 85
- Єфименко О. Я. 56, 280
- Єфименко П. С. 178
- Єфремов С. О. (Єфремов С. А.) 184, 188, 219–221, 283, 297
- Жванко Л. М. 238
- Жебуньов Л. М. 212
- Желехівський Є. І. 224
- Желябов А. І. 300
- Жемчужников Л. М. 182
- Жерноклеєв О. С. 261
- Животко А. П. 208
- Житецький Г. (І., Іг.) П. (Житецкий И. П.) 187, 280, 286, 310
- Житецький П. Г. (Житецкий П. И.) 95, 178, 188, 301
- Жук А. І. 256, 266, 307
- Жуковський А. І. 281
- Жуковський Й. Г. (Жуковский И. Г.) (псевдонім Трубний Мирон) 269, 319
- Жулинський М. Г. 95, 98
- Забіла М. Т. 101
- Забіла Н. М. (дівоче Білозерська) 196
- Заварзіна Є. В. 85, 86
- Завитневич В. З. 199
- Загайкевич В. 256
- Загурський Л. М. (Загурский Л. Н.) 170
- Зайцев Б. П. 169
- Зайцев М. П. 79, 83
- Заклинський Л. Г. 224
- Заклинський Р. Г. 211, 223–226
- Залевська Ф. 333
- Замлинський В. О. (Замлинский В. А.) 81, 187
- Замрій О. О. 245
- Зарянка М. С. 195
- Затонський В. П. 269–271, 329, 330, 336
- Зафран Х. 325
- Захарій (світське Корнилович), єпископ 154

- Зварич М. 238
Зварич Т. М. 238
Звілінський С. О. 315, 317
Зелений (справжнє Терпило Д. І.) 274
Зеркаль М. М. 237
Зінченко О. З. 132
Зіньківський Т. А. 302
Зладкіна А. 332
Зубрицький М. І. 210
- Иннокентий (светское Борисов), архиепископ 176
- Ібн-Фадлан 63
Іванець І. Й. 250, 252
Іванишев М. Д. 186, 193, 194, 196
Іванов А. В. 269, 329
Іващенко В. Ю. 169, 172
Ігнат'єв М. І. 189
Ігнат'єва С. Є. 125
Ігреньов Г. (Игреньев Г.) 274
Іконников В. С. (Иконников В. С.) 55, 172, 198, 199, 201
Іконникова А. (Г.) Л. (Иконникова А. Л.) 199, 201, 305
- Ільків А. В. 85, 179
Імшенецький В. Г. (Имшенецкий В. Г.) 170
Інгігерда Шведська, принцеса 93
Інокентій (світське Монастирський), ігумен 152
Іоан (світське Максимович), митрополит 148
Іоанікій (світське Сенютович), ігумен 97
Іполит (світське Вишенський), ієромонах 108
Ірчан М. (справжнє Баб'юк А. Д.) 326, 327
Ісаєвич Я. Д. 113, 114, 116
Іткінг Д. І. 269
Іщенко М. 82
Іщенкова Г. 300
- Йоасаф Белгородський (світське Горленко), єпископ 149
Йогансен Майк 266
Йосипенко С. Л. 149
- Кабанов В. В. 45
Кадєєв В. І. 169

- Казимирчук П. 325
- Калакура Я. С. 41, 68, 79, 80, 313
- Калачов М. В. 56
- Калениченко І. Й. 211
- Калинович І. Т. 60, 61, 66, 68
- Калічак І. 253
- Калюжний Д. 269
- Каманин І. М. 199
- Каменецький Д. С. 178
- Камиргородська Д. 333
- Камінський В. А. 309
- Кангун М. І. 336
- Капельгородський П. Й. 211
- Каразин В. Н. 203
- Карасевич А. О. 158
- Карась-Галинський Ю. Т. (псевдонім
Юрченко Віталій) 253, 255
- Карбулицький І. І. 244
- Карл XII, король 160
- Карлова В. В. 39
- Карпенко Г. 325
- Карпенко Н. (Жорж) 319, 325
- Карпенко-Карий І. К. (див. Тобіле-
вич І. К.)
- Карпіні П. 63
- Карпюк У. М. 257
- Карташевська В. Я. 195
- Касян Л. Г. 51
- Катерина II, цариця 192
- Катерина I, цариця 129
- Качала С. Т. 204
- Каченовський Д. І. (Каченовский Д. И.)
170, 171
- Квірінг Е. Й. (Квириг Э. И.) 269–271,
325, 336
- Кедровський В. І. 263, 266, 274, 275
- Кибальчич Н. К. 221
- Кибальчич Н. М. (дівоче Симонова)
196
- Кивлицький (Ківлицький) Є. О. 189,
190, 197
- Кирпичников О. І. (Кирпичников А. И.)
170, 171, 173
- Кисіль С. 310
- Кисіль-Кисилівський Денис, священник
242
- Кіржаєв С. М. 264
- Кістяківська О. І. 305
- Кістяківський Б. О. 307
- Кістяківський В. О. 290
- Кістяківський М. 306
- Кістяківський (Кістяковський) О. Ф.
178, 188, 190, 290, 306, 307
- Кісь О. Р. 20
- Клебановський П. І. (Клебановский
П. И.) 168

- Клименко О. 315
Климкович К. Г. 204
Климов В. В. 149
Климова К. 315
Климович П. Т. 302, 303
Климчук Г. Є. 245
Клімчук О. В. 85
Клобуцький М. П. 176
Клочок В. 336
Коберинко Тарас, священник 149
Кобилецький І. 311
Кобилянська О. Ю. 219
Ковалевський М. М. 171
Ковалевська О. О. 158, 159
Ковалевський М. В. 211
Ковалевський М. М. 260, 263, 266, 273
Ковалинський (Коваленський) М. І. 64
Ковалів Ю. І. 7–9, 36, 120
Коваль В. 116
Коваль Р. 274
Ковальницький А. С., священник 176
Ковальов Є. А. 104
Ковальський М. П. (Ковальський Н. П.)
73, 74, 77
Ковальчук М. А. 246
Ковінченко Л. М. 259
Когут З.-Є. 132
Козак Є. О. (Kozak E.) 242
Козубель М. 267
Колесник І. І. 279, 280
Коллард Ю. Ж. 263, 265
Коломиец 325
Коломиец А. И. 167
Колошук Н. Г. 51, 85
Колчинський М. Б. 320
Кольцов О. В. 182
Комаренко Н. В. 313, 314, 319
Комаров М. Ф. 295, 303, 310
Комаровський 132
Конашевич-Сагайдачний П., гетьман
118
Кондратович Ф. (див. Вовк Ф. К.)
Кондратьєва К. 260
Кониський О. Я. 57, 203
Коні А. Ф. (Кони А. Ф.) 58, 59
Коннор В. (Connor W.) 38
О'Коннор О. О. 301
Коновалець Є. М. 263, 266
Коновалов М. І. (Коновалов М. И.) 202
Кононенко В. О. 260
Константин Великий, імператор 115
Константин IX Мономах, імператор 90

- Константин VII Багрянородний, імператор 91
- Корбич Г. 206
- Корецька У. П. (у шлюбі Ханенко) 134, 136, 137
- Корецький П. 134
- Корж М. Л. (Корж Н. Л.) 167
- Корибут-Вишневецький М.-С. 160
- Коротнев О. О. (Коротнев А. А.) 172
- Корпанюк М. П. 123, 125
- Корчак А. М. 238
- Корш Є. Ф. 289
- Корш Ф. Є. (Корш Ф. Е.) 282, 285
- Косарев Є. М. 195
- Косач М. П. 287
- Косач П. А. 287
- Косач-Кривинюк О. П. 287
- Косенко В. 319
- Косіор С. В. 316
- Космеда Т. А. 180
- Костецький Келестин (Целестин), священник 242
- Костомаров М. І. (Костомаров Н. І.) 82, 167, 178, 181, 182, 186–188, 193, 194, 196, 201, 285, 290–294, 296, 306, 310
- Костомарова А. Л. (діво́че Крагельська) 82, 196, 293, 310
- Костюк Г. С. 86
- Костюк Н. К. 269
- Котельников В. Г. 292, 294, 310
- Котляревский А. А. 199
- Котляревський І. П. (Котляревський І. П.) 168, 205
- Кох Г. (Koch H.) 255, 273
- Коцур А. П. 237
- Коцюбинський М. М. 285, 311
- Коцюбинський Ю. М. (Коцюбинський Ю. М.) 268, 326, 336
- Кочетов А. В. 85, 86
- Кошаківський І. (Кошаковский І.) 118
- Кравс А. (Kraus A.) 246, 253
- Кравцева (Шнейдерман) С. 333
- Кравець Я. І. 201
- Кравченко В. Г. 302
- Кравченко В. М. 260
- Кравченко Уляна (справжнє Шнайдер Ю. Ю.) 221, 222
- Краснов П. М. 272
- Красносельцев М. Ф. 199
- Красовський Л. В. (псевдонім Улагай Ігор) 222
- Красько О. І. 169
- Кревецький І. І. 9, 10, 44, 59–66, 68, 113, 144

- Крезуб Антін (див. Думін О. О.)
Крейсберг І. М. 336
Кресіна І. О. 38
Криворучко Н. Н. 330, 336
Кримський А. Ю. 120, 275, 283
Крип'якевич І. П. 9, 10, 13, 59, 64, 66,
68, 112, 113, 116, 264
Кричевський В. Г. 229
Кропивницький М. Л. 285, 297, 306,
308–310, 337
Крузенштерн Б. фон (Krusenstjern В.
von) 52
Кудінов Д. В. 315
Круть Софрон (справжнє Василевський
Ф. О.) 203
Кузер Г. Т. (Couser G. Th.) 12
Кузіна Н. В. 206
Кулаковський Ю. А. 199
Кулешов В. (Кулешов В.) 168
Кулжинський І. Г. 176
Кулик І. Ю. 269
Кулик М. 244
Куліш П. О. 167, 174, 178, 285
Кульчицький О. Ю. 38
Купчинський Р. Г. 246
Курбацька Т. В. 187
Курганова О. Ю. 116, 117
Курманович В. Й. 246
Курносів А. А. (Курносів О. О.) 72
Лавров П. Л. 286
Лавров П. П. (див. Тищенко Ю. П.)
Ладинський П. 90, 122, 125, 141, 142,
145, 201, 340
Лазар (світське Баранович), архієпис-
коп 147, 148, 153, 154
Лазаревич І. П. (Лазаревич І. П.) 172
Лазаревич Л. К. 199
Лазаревський Б. О. 256, 266
Лазаревський Г. О. 256
Лазаревський О. М. (Лазаревский
А. М., криптонім А. Л.) 56, 127,
128, 130, 131, 139, 142, 186, 188,
191, 192, 195, 198, 199, 201, 202
Лазаревський М. М. 179, 180, 195, 211
Лазаревський Ф. М. 195
Лазорович П. 134
Лазорський В. 260
Лазуренко С. С. 260
Лакутюр Ж. (Lacouture J.) 10, 11
Ламздорф-Галаган К. П. 312
Лапіна В. М. (Лапина В. Н.) 333, 334
Лаппо-Данилевський О. С. (Лаппо-
Данилевский А. С.) 57

- Лапчинський Ю. Ф. 269–271
- Ласовський В. С. 253
- Лассауел Г. Д. 23
- Лашкевич О. С. 189, 190, 196, 199
- Лебединцев П. Г. 188, 202
- Лебединцев Ф. Г. (псевдонім Лобода Ф.) 187–189, 196
- Лебедь Д. 325
- Левитский В. 171
- Левицький І. 252
- Левицький К. А. 253, 255, 262, 277
- Левицький М. 326
- Левицький М. Г. 268
- Левицький О. І. (Левицкий О. И.) 56, 99–101, 188
- Левицький Орест 282
- Левицький Осип 246, 247
- Леві-Стросс К. (Lévi-Strauss C.) 35
- Левченко Л. Л. 315
- Левченко С. 257
- Левшин О. І. (Левшин А. И.) 166
- Лежен Ф. (Lejeune Ph.) 8, 10, 11
- Лейбин П. 170
- Ленін В. І. (Ленин В. И.) 329, 335
- Леонтович В. М. 265
- Лепкий Л. С. 250, 252
- Лесгафт П. Ф. 171
- Лизогуб Я. К. 102
- Лизогуб Я. Ю. 139, 140
- Линда М. Д. 171
- Липшиц В. 326
- Лисовик О. 319
- Литвин М. (Lituanus M.) 56
- Литвиненко М. А. 43, 73, 75–77
- Лихачов Д. С. (Лихачев Д. С.) 28, 29
- Ліндемманн М. (Lindemann M.) 51
- Лінднер Г.-А. (Lindner G.-A.) 38
- Лінцер Б. 320
- Ліотар Ж.-Ф. (Lyotard J.-F.) 35
- Лісовська Л. В. 259
- Ліфшиц 332
- Лобода А. М. 199
- Локатош І. С. 326
- Ломиковський І. В. 128
- Ломиковський В. Я. 191, 192
- Лоначевський О. І. 227
- Лотман Ю. М. 23, 28–31, 35
- Лукаsevич Є. К. 256
- Лукиjanович Д. Я. 219
- Лукомський І. 100
- Лукомський О. С. (Лукомский А. С.) 272
- Лукомський С. В. 89, 94, 99–103, 191, 339

- Лук'янова А. М. 222
Луців Л. Ю. (псевдонім Л. Лулу) 251
Лучанська Р. 334
Львов (Поляков) С. П. 260
Любарська Р. 332
Любас-Бартошинська Р. (Lubas-Bartoszyńska R.) 10, 12
Любисток Г. М. 134
Любовець Н. І. 13, 26, 78, 83, 84, 239, 281, 315
Любченко П. П. 319
Людовік Святий, король 91
Ляскоронский В. И. 199
Лясога Е. 74
Лях Р. Д. 73, 75–77
Ляшко С. М. 82
- М. Б. 257
М. М. 257
Магас П. 252
Магидов Б. И. 319
Мазепа І. П. 262, 265, 277
Мазепа І. С., гетьман 128, 148, 153, 159, 160
Мазлах С. М. 326
Майков Л. Н. 199
- Майстренко І. В. 265
Макаревський О. М. (Макаревский А. Н.) 321, 322
Макаренко М. О. 283
Макарий, патріарх 176
Макарик І. 305
Макарій, ієромонах 108
Макаров М. Я. (Макаров Н. Я.) 182, 195
Макарова М. В. 32
Макарушка Л. 251
Макарчук С. А. 41–44, 50, 79, 80
Маковей О. С. 207, 219
Маковський В. 242
Максимейко Н. А. 171
Максимович М. О. 178, 186, 190, 196, 285
Максимчук І.-О. Ю. 253, 255, 265, 266
Макух І. І. 263, 266
Маланюк Є. Ф. 93
Малик А. 243
Малиновський М. О. 260
Малишевський І. Г. (Мальшевский И. И.) 172, 188
Мальований В. Г. 300
Мальро А. (Malraux A.) 11
Мангейм К. 34

- Манілов В. 316
- Марігчак Т. 252
- Маркевич А. И. 171
- Маркевич М. А. (Маркевич Н. А.) 182
- Марков Є. Л. 193
- Маркович А. В. 310
- Маркович А. М. 101
- Маркович Д. В. 304
- Маркович О. В. 196
- Маркович О. М. 130
- Маркович Я. А. 56, 70, 75, 90, 101, 122, 125–127, 129–134, 137–140, 145, 190–192, 340
- Мартос Б. М. 262, 266, 273
- Марченко В. М. 70
- Марченко М. І. 70, 71, 77
- Маршинський А. С. (псевдонім Левківський) 256, 262, 265
- Масі Н. І. 26
- Маслов-Стокоз В. П. (псевдоніми і криптоніми: В. Батуринський, В. Жук, Василь Жук, Б. В., В. Ж.) 307
- Маслюченко Г. О. 85
- Матяш І. Б. 315
- Матяш К. О. 319
- Махно Н. І. 263, 266, 274
- Махновець Л. Є. 88, 91
- Медушевская О. М. 45
- Меєрберг А. 63
- Межлаук В. І. 336
- Межова (Межева) М. М. (див. Скрипник М. М.)
- Мей Д. (May G.) 10, 11
- Мелетій (світське Вуяхевич-Височинський), архієпископ 153
- Мелетій (світське Дзик), ігумен 152, 155
- Мелетій (світське Смотрицький, архієпископ 108
- Мельник К. 56
- Мельничук О. А. 245
- Менжулін В. І. 83, 84
- Менчиць В. А. 291–293
- Меншиков О. Д. 139, 140
- Мизикевич П. П. 269, 336
- Микитась В. Л. 96
- Миклашевский А. 171
- Миклашевський (Міклашевський) І. М. (Миклашевский И. Н.) 169–171
- Миллер Д. П. 171
- Милорадович Є. І. 203
- Мирний П. (справжнє Рудченко П. Я.) 56, 202

- Миронер Х. 319, 326
- Миронець Н. І. 79, 82, 83, 298, 301
- Миткевич М. П. (у 1-му шлюбі Яворська, у 2-му Маркович) 138
- Михаил (светское Грибановський), єпископ 176
- Михаїл, цар 123
- Михайлов Г. 325, 326
- Михалевич О. (А.) 292, 293
- Михальчук К. П. (криптоніми і псевдоніми: К. М., М., Мих. К., Х-л, Пивовар, Українець, Хохол) 282, 295, 296
- Михеев М. Ю. 121
- Мицик Ю. А. (Мыцьк Ю. А.) 44, 73, 74, 77, 144
- Мишанич О. В. 96, 99, 149
- Мишецький С. І. 168
- Мід Дж. (Mead G. H.) 23
- Мізко М. Д. (Мизко Н. Д.) 182
- Міллер Д. П. 171
- Мілюков П. М. 275
- Мінц С. І. (Минц С. И.) 325
- Мінц С. С. (Минц С. С.) 24
- Мінцлов С. Р. 63
- Міщенко (Мищенко) Л. 299, 305
- Міщенко Ф. Г. 305
- Міяковський В. В. (Мияковский В. В.) 283, 292, 295, 321, 322
- Мова В. С. (псевдонім Лиманський В.) 174, 211, 212
- Могильницький А. Л. 204, 205
- Могілянський М. М. 265
- Модзалевський В. Л. 56, 130, 135, 138, 198
- Можаєва Г. В. 19
- Мойсеєнко П. 336
- Молодик М. В. 245
- Молчановський Н. В. 193
- Момот Н. М. 180
- Монкевич Б. Г. 263, 266, 274
- Монтвід-Толочинова О. С. (псевдонім Шабельська Олена) 305
- Мордовцев Д. Л. 294
- Мордовцева А. Н. 294
- Мордовцева-Александрова В. Д. 82, 293, 294
- Мороз Д. К. 196
- Мороз І. В. 244
- Морріс Ч. В. (Morris Ch. W.) 28
- Мочульський М. М. 307
- Мудра Н. П. 269
- Мужилівський (Мужилловський) С. А. 119, 120, 339, 340

- Навроцький В. М. 286
- Навроцький О. І. 250
- Нагорна Л. П. 34
- Надлер В. К. 170
- Надольний І. Ф. 38
- Наєнко М. К. 51
- Назарук О. Т. 13, 61, 62, 66, 68, 82, 104, 144, 265
- Наливайко С. 197
- Нарочницька З. О. 332
- Науменко В. П. 189, 190
- Наумович І. Г. 204, 205
- Негребецький Іван, священник 311
- Недоборовський З. Ф. 195
- Неронович Є. В. 309
- Неруда Я. 199
- Нестор-літописець (Нестор Летописец) 61, 63, 64, 89
- Нечуй-Левицький І. С. 285
- Никитин С. А. 43
- Никодим, ієромонах 108
- Николайчик Ф. Д. 192
- Ничик В. М. 149
- Нікітін (Никитин) В. О. 308, 309
- Ніщинський П. І. 300
- Новиков М. І. 150
- Новицький О. М. 172
- Новицький О. П. 283
- Новицький Я. П. (Новицький Я. П.) 203, 295
- Номис М. (див. Симонов М. Т.)
- Нора П. (Nora P.) 34
- Ньюкомбі Т. 23
- Оберучев К. М. 195
- Овсянико-Куликовський Д. М. 301, 302
- Огий Я. Р. 319
- Огієнко І. І. (Ларіон, митрополит) 60, 65, 66, 113, 148, 150, 151, 153
- Огоновський О. М. 57
- Окольський С. (Okolski Sz.) 101
- Окуневський Т. І. 224
- Олексій (світське Мензатюк), архімандрит 149
- Олексій Михайлович, цар 119
- Олні Дж. (Olney J.) 12
- Омельчук В. Ю. 260
- Омелянович-Павленко М. В. 246, 256, 263, 266
- Онищенко О. С. 264
- Орлик Г. П. 159–161
- Орлик П. С., гетьман 65, 90, 125, 145, 146, 157–162, 340, 341

- Орлик С. В. 238
- Освенцім (Освецім) С. (Oświęcim S.)
56, 192
- Оскілко В. П. 273
- Оссовский Г. О. 176
- Осташко Т. С. 261
- Островський В. П. 256
- Острозький (Остріжський) К. (В.-К.) К.,
князь 65, 113, 115, 339, 340
- Острозький-Лохвицький І. О. 192, 194
- Павел (Алеппский), архидиякон 176
- Павлов О. С. 199
- Павловский И. Ф. 184, 188
- Павлусів Н. М. 116
- Падалка Л. В. 194
- Падун-Лук'янова (Лук'янова) Л. Н. 269
- Паїсій, патріарх 119
- Палаузов Н. Х. 176
- Палієнко М. Г. 187, 189
- Паліїв Д. І. 246
- Палій С. (справжнє Гурко С. П.) 102
- Палкін Є. А. 336
- Панова А. Л. 260
- Панькова С. М. 206, 261, 296, 298
- Папков В. 319
- Пархоменко В. А. 259
- Паулович К. П. 173
- Пашкевич П. О. 299
- Певницький В. Ф. 172
- Пекарський П. П. (Пекарский П. П.) 58
- Пеленський Є.-Ю. 241
- Пеленський Я. Б. 261, 273
- Передирій В. 250, 255
- Перетц В. М. 280, 283
- Пернштейн І. (Пернштейн И.) 57
- Петлюра С. В. 79, 82, 243, 255, 262, 276
- Петрів В. М. 255, 256, 263, 265, 274, 277
- Петро І, цар 129, 148, 153
- Петро (світське Могила), митрополит
123, 192
- Петров М. І. 188, 194
- Петровський Г. І. (Петровский Г. И.)
269–271, 316, 325, 335
- Петрушевич А. С. 204, 205
- Петрушевич Є. О. 265
- Пижов М. 337
- Пилипенко М. І. 97
- Пильчиков Д. П. 203
- Пилявець І. Р. 244
- Пипік А. М. 332
- Пипін О. М. (Пыпин А. Н.) 153, 294
- Пиріг Р. Я. 79, 82, 239, 259, 315
- Пирогов Н. И. 202

- Пінчук Ю. А. 60, 82
- Платон (світське Малиновський), архієпископ 97
- Плохій С. М. 237, 245
- Подолінський С. А. 286
- Познанський Б. С. (Познанский Б. С.) 168
- Полторацький М. Ф. 134
- Покотило Ф. 319
- Покровський М. М. (Покровский М. Н.) 69, 314
- Полевич К. Й. 202
- Полетика В. Г. 194
- Полежаєв Ю. Г. 85, 104, 108
- Полівка Ю. (І.) 283
- Поло М. 63
- Полонська-Василенко Н. Д. 264, 265
- Полтарак 333
- Полуботок О. П. (у шлюбі Маркович) 137, 138
- Полуботок П. Л., гетьман 122, 129, 130, 137, 141, 142
- Полусмакова Л. І. 210
- Поляков М. Я. 23
- Полячка 333
- Пономарьов Д. І. 269, 336
- Попик В. І. 16, 26, 83, 84
- Попов Г. (криптонім Г. П-в) 170, 171
- Попов М. М. 316
- Попович М. В. 38
- Попович О. О. 243
- Порш М. В. 329
- Посохов С. І. 172
- Потебня О. О. (Потебня А. А.) 170
- Потоцький Ю. 160
- Потьомкін Г. О. 110
- Почепцов Г. Г. 23, 24, 26
- Прессер Ж. (Presser J.) 51
- Приходько В. К. 245, 262, 266
- Прищепя О. П. 35
- Птуха М. В. 283
- Пулюй І. П. 174
- Пустовіт В. Ю. 47, 85
- Пустовіт Т. П. 260
- Пчілка Олена (Пчилка Олена, справжнє Косач О. П., дівоче Драгоманова) 202, 222, 287–289, 305
- П'ятаков Л. Л. 329
- Радзивіл М.-К. 126
- Радзимовська В. В. (дівоче Яновська) 226
- Рафаїл (світське Торконяк), архімандрит 115, 116

- Рафальський Л. М. 176
Рахно О. Я. 303
Рашковецький 333
Реброва І. В. 20
Ревергук В. Я. 260
Реснт О. П. 235, 237, 238
Рендюк Т. Г. 158
Редін Є. К. (Редин Е. К.) 170
Редкін (Рєдькін) П. Г. (Редкин П. Г.) 171
Ржегорж Ф. (Řehoř F.) 193, 194
Рильський Т. Р. 174, 197
Різун В. В. 26
Родигіна В. Ю. 86
Розіна І. 332
Розумовський К. Г., гетьман 129, 131
Розумовський О. Г. 131
Ролле Й. Й. (Ролле И. И.) 202
Романова І. М. 20
Роммель Х. Ф. 172
Ростов Н. 337
Ротмістров Г. Г. 299
Рубан В. Г. 109, 110
Рубан К. 134
Рубач М. А. 316
Рубель В. Д. 245
Рубчак Б. 179, 180, 181
Руданський С. В. 178
Рудиковський А. П. 194
Руднєв М. О. 269, 336
Рудченко І. Я. (Рудченко И. Я., псевдонім Білик І.) 202
Рудь Д. П. 336
Рум'янцев О. І. 131
Румянцева М. Ф. 45
Русов О. О. 286, 299, 301, 303, 304, 311, 322
Русова С. Ф. 82, 265, 298–303
Рутц А. (Rutz A.) 52
Ряпшо Я. П. 325
С. К. 257
Савчук І. І. 281
Садовський М. К. 302
Сазонов С. 336
Сазонова Л. І. (Сазонова Л. И.) 116
Саліковський О. Х. 256
Салтыкова М. Н. 169
Самійленко В. І. 311
Самійленко С. С. 266
Самойлов Ф. А. 172
Самойлович І. С., гетьман 137, 147, 148, 152, 155

- Самчук У. О. 86
- Санцевич А. В. 44, 73, 76, 77, 314
- Сапега Я. К. 139
- Сапогова Е. Е. 37
- Сапригіна Н. В. (Сапрыгина Н. В.) 24
- Сарана Ф. К. 323
- Сарбей В. Г. 69, 314, 324
- Сартр Ж.-П. 40, 94
- Сбітнев І. М. 194
- Сварник Г. І. 268
- Свердлов Я. М. 329
- Свиридова С. О. (псевдонім Свириденко С.) 202
- Світлична Н. О. 261
- Севрюк О. О. 257
- Седляр О. В. 261
- Селецький П. Д. 194
- Селюк В. А. 336
- Семанюк Ю. С. 224
- Семевський М. І. 199
- Семенов 319
- Сементовський К. М. 291
- Сенгалеви́ч (Сингалеви́ч) Ф. (Хв.) М. 299
- Сендульський А. Д. 191
- Серапіон Псковський, монах 108
- Сербу Г. 243
- Сергійчук В. І. 82
- Сердюк Д. 260
- Сердюков І. І. 191
- Северна 333
- Сивокінь Г. М. 24, 36, 37
- Сивцов С. С. 269
- Сигаревич Д. Д. 302
- Сигида Н. К. (діво́че Малаксіано) 221, 222
- Сидоренко Н. М. 265, 274
- Сидоренко О. І. 265, 274
- Силин (Бирзнек) 319
- Сильвестр, ієромонах з Новгород-Сіверського монастиря 108
- Сильвестр, ієромонах з Рихлівського монастиря 108
- Силюк А. М. 238, 245
- Симкин 319
- Симон (світське Тодорський), архієпископ 97, 148
- Симонов М. Т. (псевдонім Номис М.) 182
- Синиця І. А. 37, 38
- Сиротіна І. Л. (Сиротина І. Л.) 24, 25
- Сичевський А. О. 49
- Сіверська С. Ф. 85
- Сікорський Василь (Сикорський Василь), священник 168

- Сімович В. І. 242
- Сірополко С. О. 256
- Сітон-Вотсон Г. (Seton-Watson G. H. N.) 38
- Скакальська І. Б. 245
- Скворцов І. П. (Скворцов И. П., псевдонім Шенталинський) 172, 173
- Скнаріна О. Ю. 85
- Сковорода Г. С. 64
- Скоропадський І. І. (Скоропадський И. И.), гетьман 60, 122, 127–129, 131, 141
- Скоропадський П. П., гетьман 79, 82, 257–259, 261, 262, 265, 271–273, 275, 345
- Скрипник М. М. (Скрыпник М. Н., дівоче Межова (Межева)) 335
- Скрипник М. О. (Скрыпник Н. А.) 316, 319, 323, 335, 336
- Слабченко М. Є. 171
- Слабченко Т. М. 310
- Славинський (Славінський) М. А. 308
- Слюсарчук Олексій, священник 224
- Сметанич С. Д. 326
- Сміт А. (Smyth A.) 10, 11
- Сміт Е. (Smith A. D.) 38, 39
- Смоленський Л. А. 300, 302, 303
- Смолій В. А. 239
- Смоляков Л. А. 336
- Смотрицький Г. Д. 115, 116
- Собеський Я. (Sobieski J.) 193, 194
- Соболь В. О. (Sobol W.) 149, 150, 157–159
- Созонова В. М. 260
- Сокальський І. П. (Сокальский И. П.) 170, 171
- Соколовська О. 333
- Солдатенко В. Ф. 260
- Соленик К. Т. 182
- Солонина П. М. (Солонина П. Н.) 168
- Солтановський А. Я. 190, 193, 194
- Сопельник Н. В. 86
- Сорохтей О. Й. 241
- Сосновська Т. О. 260
- Софронів-Левицький В. С. 252
- Сохань П. С. 233
- Спинул М. 242
- Станіслав Лещинський, король 160
- Старик В. П. 240–244
- Старицька М. М. 290
- Старицька С. В. 301
- Старицький М. П. (Старицкий М. П.) 202, 290, 301
- Стеблін-Камінський С. П. (Стеблин-Каминский С. П.) 168
- Степанів О. І. (псевдонім Олена Степанівна) 255, 264, 266–268

- Степович (Дудка-Степович) А. І. 193, 199, 311, 312
- Стефан Баторій, король 200
- Стефан (світське Яворський), митрополит 148, 154, 155
- Стефанов В. 134
- Стечишин С. 252
- Стешенко І. М. 285, 295, 296
- Стороженко М. В. (Стороженко Н. В.) 187, 194, 201
- Стороженко О. П. 174, 178
- Стоянов А. Н. 170, 171
- Стрельський В. І. (Стрельский В. И.) 42, 43, 70, 71, 77
- Стрельський Г. В. (Стрельский Г. В.) 42, 44, 73, 77, 314, 315, 317
- Стронін О. І. 202
- Струве Ф. А. 168
- Студинський К. Й. 283, 286
- Суминова Т. Н. 29
- Сумцов Н. Ф. 170, 171
- Супрун Л. В. 206
- Суровцова (Суровцова-Олицька) Н. В. 266–269
- Суслов О. 299, 310
- Суханов-Подколзін Б. Г. 195
- Сушко Р. К. (псевдоніми Сич, Кіндрат) 251, 263
- Таймазова Л. Л. 85, 86
- Танчин К. Я. 85
- Таранущенко С. 325
- Тарковський А. О. 304
- Тарковський О. К. 299, 304
- Тарнавський М. О. 246–249, 252, 253
- Тартаковський А. Г. (Тартаковский А. Г.) 24, 32
- Тейяр де Шарден П. (Teilhard de Chardin P.) 37, 38
- Теліга О. І. 82
- Тельвак В. В. 82
- Терехов Р. Я. 269
- Терещенко Ю. І. 261
- Терещук О. 221
- Терновський П. О. 188
- Тертичка Н. І. 260
- Тимківський Є. (Ю., Г.) Ф. 196
- Тимофеев М. 170
- Тимофеев М. 333
- Тимошенко С. П. 264, 265
- Тимошик М. С. 113, 150, 151, 153
- Тимченко Є. К. 283
- Тиняков Ю. Д. 269
- Титловський (Титлевський) М. (Tytlewski M.) 101
- Титов А. О. 127, 128, 135

- Титов Г. Я. 166
- Титов Ф. И. 172
- Тихвинский П. П. 176
- Тихий Н. И. 203
- Тишкевич М. С. 265, 274
- Тищенко Ю. П. (псевдоніми Юрій Азовський, Галайда, Павло Лавров, Юр. Сірій) 265, 266, 274, 276
- Ткаченко І. В. 206
- Тобілевич І. К. (псевдонім Карпенко-Карий) 302, 304
- Тодійчук О. В. 218
- Токаржевський-Карашевич Я. (І.) (Tokarzewski J.) 157, 262, 266, 274, 276
- Толстой Ф. П. 196
- Томіліна Т. Ю. 85
- Томозов (Томазов) В. В. 16, 81, 135
- Топоровська Х. 333
- Тотт Ф. де (Tott F. de) 193, 194
- Трегубова А. Ф. 307, 308
- Тритшель К. Г. 202
- Троцкий И. В. 171
- Тулуб О. О. 295, 296, 304, 311
- Туптало Д. С. (Димитрій Ростовський, митрополит) 89, 125, 145–157, 162, 340, 341
- Туптало М. М. 151
- Туптало С. Г. 151
- Турчиновський І. М. 89, 94, 96–99, 102, 103, 191, 339
- Тутковський П. А. 283
- Тютюнник Ю. Й. (псевдонім Юртик Г.) 259, 263, 266, 276
- Угаров Ф. Я. 320, 335
- Удінцев В. А. (Удинцев В. А.) 173
- Українка Леся (справжнє Косач Л. П.) 287
- Ульяновський В. І. 187, 218
- Уралов Б. 333
- Усков І. О. 195
- Ускова Н. І. 195
- Устиянович М. Л. 204
- Файзулін Я. М. 259
- Фатеев А. Н. 171
- Федорів Є. Р. 248, 249
- Федоров В. В. 24
- Федоров (Федорович) І. 10, 63, 65, 113–116, 339, 340
- Федорова Н. І. 269

- Федунь М. Р. 47–51, 82, 84, 104, 205
- Федченко М. 260
- Федькович Ю. А. 211, 223–226
- Фелонюк А. В. 268
- Феодосій (Теодосій) Печерський, ігумен 61, 63, 89, 200
- Феодосій Чернігівський (світське Углицький), архієпископ 153
- Феофан (світське Прокопович), архієпископ 97, 126, 131, 148, 154
- Фесенко В. І. 51
- Фещенко-Чопівський І. А. 263, 265, 266, 275
- Філофей (світське Лещинський), митрополит 154
- Фішер Е. (Fischer E.) 244
- Флоринський Т. Д. 199, 201
- Фортинський Ф. Я. (Фортинський Ф. Я.) 199, 201
- Франко З. Т. 233
- Франко І. Я. 37, 38, 56, 96, 104, 203, 206–209, 220, 230, 233, 285, 286, 306–308, 310, 311
- Фріш Р. 251
- Фуко М. (Foucault M.) 35
- Хамітов Н. В. 18
- Ханенко В. М. 133, 135, 137
- Ханенко Д. Л. 128
- Ханенко І. М. 135, 137
- Ханенко М. Д. (Ханенко Н. Д.) 56, 75, 90, 122, 125–140, 145, 191, 192, 340
- Ханенко М. С., гетьман 128
- Характерник (див. Бжеський Р. С.)
- Харре Р. (Harré R.) 35, 36
- Хатчек Х. 267
- Хлопицький Е. (Chłopicki E.) 193, 194
- Хмельницький Б. М., гетьман 59, 119, 123, 193
- Хоєцький К. (Chojecki K. L.) 56, 193, 194
- Хойнацкий А. Ф. 176
- Хомич П. М. 238, 245
- Хоперська Г. П. 269
- Хоружинська О. Ф. 307, 308
- Хоткевич Г. М. 211
- Христюк П. О. 263, 266, 267, 275
- Цвітковська О. П. 305
- Ценський А. (Cieński A.) 10, 11
- Церетелі І. 294
- Цибульський К. 216, 217

- Цуканова М. М. 86
Цяпа А. Г. 51, 85, 86
- Чаговец В. А. (Чаговец В. А.) 202, 299, 305
Чайківський Й. 224
Чайковський А. Я. 253, 261, 263
Чайковський М. С. (Czajkowski M. S., Мехмет Садик-паша) 190, 192, 194, 217, 261
Чайковський Ю. 269
Чалий М. К. 195
Чемний М. 257
Червінська Т. 132, 134
Черемшина Марко (справжнє Семанюк І. Ю.) 241
Черкашина Т. Ю. 47, 48, 50, 51, 85, 104
Черкунов Н. Т. 202
Чернецький А. 261
Черноморський М. Н. (Черноморський М. Н.) 43, 72
Чернявський В. 168
Черячукін О. В. 272
Честахівський Г. М. 195
Чечулін М. Д. (Чечулін Н. Д.) 58
Чигринцев Б. Д. 184, 188
Чижевський І. Л., священник 176
Чижевський Д. І. 104, 107, 144
Чижев 319
Чикаленко Є. Х. 255, 265, 275, 302
Чишко В. С. 41
Чубар В. Я. (Чубарь В. Я.) 335
Чубинський П. П. 178, 285, 301
Чудновський С. 176
Чужак М. Ф. 46
- Шабат-Савка С. Т. 26, 27
Шаблій О. І. 268
Шамрай С. В. 286, 303
Шаповал М. Ю. 67, 265
Шаповал Ю. Г. 206
Шаровольський І. В. 199
Шахматов О. О. 282
Шахова К. І. 9
Шевців Г. М. 8, 51
Шевченко В. В. 237, 238
Шевченко (Грушівський-Шевченко) Т. Г. 57, 104, 167, 177–182, 194–196, 201, 210, 211, 233, 241, 285, 290
Шевченко Ф. П. 260
Шевчук В. О. 94, 95, 98, 104, 122, 124, 125, 143, 149, 157, 161

- Шевчук Г. 296, 298
- Шелухін С. П. 210
- Шенталинский (див. Скворцов І. П.)
- Шепелевич Л. Ю. 171
- Шимков А. П. 171
- Широцький (Шероцький) К. В. 210
- Ширяєв М. І. 140
- Шлецер (Шльоцер) А.-Л. фон (Schlözer
A. L. von) 217
- Шліхтер О. Г. 269, 271, 335
- Шмігельська-Климкевичева І. 251
- Шмоль Й. 256
- Штернберг Г. 244
- Штульбаум І. 325
- Шугуров М. В. 196
- Шудря М. А. 265, 274
- Шульгин В. В. 272
- Шульгин О. Я. 263, 266
- Шульженко М. 288
- Шульце В. (Schulze W.) 51, 52
- Шустикевич А. 251
- Шухевич С. Є. 246, 247, 250, 253, 255,
263, 265, 274, 277, 326, 327
- Щепкин В. Н. 170
- Щепотьев В. А. 184, 188
- Щербак М. Г. 178
- Щербаківський В. М. 260
- Щербаков В. К. 316, 326
- Щербина В. І. (Щербина В. І.) 186,
198, 199, 260, 283
- Щербина М. В. 260
- Щоголів (Щоголев) Я. І. 191
- Щур С. А. 227
- Щуровський В. І. 265
- Юнге К. Ф. (дівоче Толстая) 82, 196
- Юргевич В. Н. 171
- Юрченко Віталій (див. Карась-Галин-
ський Ю. Т.)
- Юрченко І. Д. 245
- Я. Ч. 257
- Яблоновський С.-Я. (Jabłonowski S. J.)
193, 194
- Явойский А. А. 184, 188
- Яворницький Д. І. 280
- Яворовський Є. 251
- Яворовський М. І. (Яворовский Н. И.)
202
- Якимович Б. З. 261

- Яків (світське Вечерков), єпископ 167
- Якір Й. Е. (Якир И. Э.) 320, 330, 336
- Якобсон Р. О. (Jakobson R.) 23, 28
- Яковенко Н. М. 146, 158
- Якубовська М. Г. 26
- Якутський Б. 283
- Яновська Л. О. (діво́че Щербачова) 226
- Яновський В. Я. 226–228
- Яременко В. В. 88, 149
- Ярослав Мудрий, князь 93, 260
- Ярославський В. І. 194
- Ярош К. Н. 171
- Ярошевський Б. Р. 222
- Ярошенко І. І. 245
- Ясинський А. Н. 199
- Ясінський Б. Д. 206, 209
- Ястржембський В. А. 171
- Ясь О. В. 33, 35, 44, 45, 54, 81, 290, 338
- Яценко Л. С. 108
- Abbagnano N. (див. Аббаньяно Н.)
- Alter R. B. (див. Альтер Р.)
- Anderson B. R. (див. Андерсон Б.)
- d'Ascoli E. D. (див. д'Асколі Е. Д.)
- Balee S. (див. Бейлі С.)
- Barthes R. (див. Барт Р.)
- Beauplan G. L. de (див. Боплан Г. Л. де)
- Beauvois D. (див. Бовуа Д.)
- Beckett S. (див. Беккет С.)
- Blasing M. (див. Блейзінг М.)
- Brockmeier J. (див. Брокмеєр Й.)
- Broniewski M. (Broniowski, Broniovii M.) (див. Броневський М.)
- Burke K. A. (див. Берк К.)
- Burke P. (див. Берк П.)
- Chłopicki E. (див. Хлопицький Е.)
- Chojecki K. L. (див. Хоєцький К.)
- Cieński A. (див. Ценський А.)
- Connor W. (див. Коннор В.)
- Couser G. Th. (див. Кузер Г. Т.)
- Czajkowski M. S. (див. Чайковський М. С.)
- Dekker R. M. (див. Деккер Р. М.)
- Van Dijk T. A. (див. Ван Дейк Т.)
- Dressler W. U. (див. Дресслер В.)

Erikson E. H. (див. Еріксон Е.)

Ezdorf (Etzdorff) J. von (див. Ецдорф Й.
фон)

Fischer E. (див. Фішер Е.)

Foucault M. (див. Фуко М.)

Gadamer H.-G. (див. Гадамер Г.-Г.)

Geertz C. J. (див. Гірц К.)

Gellner E. (див. Гелнер Е.)

Goffman E. (див. Гофман Е.)

Greimas A. J. (див. Греймас А.-Ж.)

Gurko V. I. (див. Гурко В. Й.)

Habsburg-Lothringen W. F. J. K. von
(див. Габсбург-Льотрінген (Лота-
ринзький) В. фон)

Halliday M. (M. A. K.) (див. Геллі-
дей М.)

Harré R. (див. Харре Р.)

Jabłonowski S. J. (див. Яблонов-
ський С.-Я.)

Jakobson R. (див. Якобсон Р. О.)

Koch H. (див. Кох Г.)

Kozak E. (див. Козак Є. О.)

Kraus A. (див. Кравс А.)

Krusenstjern B. von, (див. Крузенштерн
Б. фон)

Lacouture J. (див. Лакутюр Ж.)

Lejeune Ph. (див. Лежен Ф.)

Lévi-Strauss C. (див. Леві-Стросс К.)

Lindemann M. (див. Ліндемманн М.)

Lindner G.-A. (див. Лінднер Г.-А.)

Lituanus M. (див. Литвин М.)

Lubas-Bartoszyńska R. (див. Лю-
бас-Бартошинська Р.)

Lyotard J.-F. (див. Ліюгар Ж.-Ф.)

Malraux A. (див. Мальро А.)

May G. (див. Мей Д.)

Mead G. H. (див. Мід Дж.)

Morris Ch. W. (див. Морріс Ч. В.)

Nora P. (див. Нора П.)

Okolski S. (див. Окольський С.)

Olney J. (див. Олні Дж.)

Oświęcim S. (див. Освенцім (Осве-
цім) С.)

Presser J. (див. Прессер Ж.)

Pritsak O. 157

Rutz A. (див. Рутц А.)

Řehoř F. (див. Ржегорж Ф.)

Schlözer A. L. von (див. Шлецер
(Шльоцер) А.-Л. фон)

Schulze W. (див. Шульце В.)

Seton-Watson G. H. N.
(див. Сітон-Вотсон Г.)

Smith A. D. (див. Сміт Е.)

Smyth A. (див. Сміт А.)

Sobieski J. (див. Собеський Я.)

Sobol W. (див. Соболю В. О.)

Strain M. 33

Subtelny O. 157

Teilhard de Chardin P. (див. Тейяр де
Шарден П.)

Tokarzewski J. (див. Токаржевський-
Карашевич Я.)

Tott F. de (див. Тотт Ф. де)

Tytlewski M. (див. Титловський (Тит-
левський) М.)

Válek V. (див. Валек В.)

Vimina da Ceneda A. (див. Віміна да
Ченедда А.)

Wagner-Egelhaaf M. (див. Вагнер-
Егельхааф М.)

DOI 10.15407/r_nbuv.0004936

УДК 82-94(092)(477)

Любовець Н. І.

Українська мемуарна традиція: еволюція у вимірах часу (XII ст. – перша третина XX ст.) : монографія / Надія Любовець ; відп. ред. Л. І. Буряк ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2024. – 504 с.

ISBN 978-617-14-0145-7 (друк.)

ISBN 978-617-14-0146-4 (електрон.)

У монографії досліджений процес становлення і розвитку української мемуарної традиції XII ст. – першої третини XX ст. Мемуари репрезентовані й проаналізовані як історико-культурний феномен та важливий комунікативний ресурс з властивими йому характерними рисами історико-біографічного джерела.

Особлива увага приділена унікальним властивостям мемуарного нарративу, який упродовж століть був одним із ключових націоцентричних складників і водночас важелів національної історії. Передусім проаналізовані потенційні можливості мемуарів, здатних виступати ретрансляторами історичної і національної пам'яті. Також актуалізована їхня роль як самобутнього контентного і комунікативного ресурсу, орієнтованого на утвердження гуманістичних ідеалів та формування цінностей українського суспільства впродовж його складного шляху до державної незалежності.

Масив спогадів вивчений у розмаїтті контекстів історико-політичних трансформацій, авторського складу, жанрової палітри, тематичних сюжетів, із виокремленням знакових постатей вітчизняної історії, які опинились у фокусі мемуарних нарративів.

Монографічне дослідження адресоване історикам, літературознавцям, культурологам, бібліотекознавцям, фахівцям інформаційної сфери, усім, хто цікавиться українською мемуарною традицією.

DOI 10.15407/r_nbuv.0004936

UDC 82-94(092)(477)

Liubovets, N. I. (2024). *Ukrainska memuarna tradytsiia: Evoliutsiia u vymirakh chasu (12 st. – persha tretyna 20 st.) [Ukrainian memoir tradition: Evolution in the dimensions of time (12th century – first third of the 20th century)]* (L. I. Buriak, Ed.). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

ISBN 978-617-14-0145-7 (Print)

ISBN 978-617-14-0146-4 (Online)

The monograph examines the process of formation and development of the Ukrainian memoir tradition of the twelfth century – the first third of the twentieth century. Memoirs are presented and analyzed as a historical and cultural phenomenon and an important communication resource with the inherent characteristics of a historical and biographical source.

Particular attention is paid to the unique properties of the memoir narrative, which for centuries has been one of the key national-centered components and at the same time levers of national history. First of all, the author analyzes the potential of memoirs to act as repeaters of historical and national memory. Their role as a distinctive content and communication resource aimed at establishing humanistic ideals and shaping the values of Ukrainian society during its difficult path to state independence is also actualized.

The array of memoirs has been studied in a variety of contexts of historical and political transformations, authors, genre palette, and thematic subjects, with the identification of significant figures of national history who are in the focus of memoir narratives.

The monographic study is addressed to historians, literary critics, cultural studies scholars, librarians, information specialists, and anyone interested in the Ukrainian memoir tradition.

Наукове видання

Надія Іванівна Любовець

**УКРАЇНСЬКА МЕМУАРНА ТРАДИЦІЯ: ЕВОЛЮЦІЯ
У ВИМІРАХ ЧАСУ (XII ст. – ПЕРША ТРЕТИНА XX ст.)**

Монографія

*Літературний редактор Л. Л. Сисіна
Коректор Т. В. Котлярова
Комп'ютерна верстка О. М. Михайлець*

Підписано до друку 10.01.2024 р.
Формат 70x100/16. Обл.-вид. арк. 29,7. Ум. друк. арк. 40,64.
Наклад 300 прим. Зам. № 1

Видавець і виготовлювач
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
03039, Київ, просп. Голосіївський, 3

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 7871 від 28.06.2023 р.



Надія Іванівна Любовець — випускниця Київського державного університету імені Тараса Шевченка, який закінчила в 1988 році. З 1997 року її наукова діяльність нерозривно пов'язана з Інститутом біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, де в 2008 році вона здобула вчене звання старшого наукового співробітника, а в 2014 році очолила відділ теорії та методики біобібліографії.

Діапазон наукових інтересів Надії Іванівни охоплює біографістику та біобібліографію, історію та теорію вітчизняних мемуарів. Останніми роками вона зосередила свої дослідження на проблемах інформаційно-комунікативних властивостей мемуарів у суспільстві.

Авторка близько ста наукових праць, зокрема розділів колективних монографій і статей, опублікованих як в українських, так і в закордонних виданнях. Співзасновниця книжкової серії «Джерела української біографістики» та співавторка трьох її випусків.

Член редакційних колегій фахового збірника наукових праць Інституту біографічних досліджень «Українська біографістика» і започаткованого у 2022 році електронного наукового видання «Biography. Біографіка. Біографістика», а також колективних праць науковців Інституту.